

מְשׁוּאָה
קוּבֵץ שְׁנֵתִי

כד

משואה

קובץ שנתי

משואה

קובץ שנתי לתודעת השואה והגבורה

כרך כ"ד

**משואה, יד לחברי תנועות נוער ציוניות בשואה ובמרי
המכון ללימודי השואה**

תל-יצחק, ניסן תשנ"ו – אפריל 1996

העורך: גדעון גרייף
מזכיר המערכת: מנחם וירט
ועדת המערכת: יוחנן כהן (יו"ר), נתנאל אבי-יונה,
אילה (איה) בן-נפתלי, צבי הרמן, עוזיאל ליכטנברג,
חנה שלומי, ד"ר דוד שערי

אין המערכת אחראית לתוכן המאמרים ולניסוחם
ואין בפירסומם בקובץ זה כדי להעיד על הזדהותה עם תוכנם

©

כל הזכויות שמורות
"משואה", יד לחברי תנועות נוער ציוניות בשואה ובמרי
המכון ללימודי השואה, קיבוץ תל-יצחק 45805
טל: 09-699563, 09-699997
פקס: 09-697410
דפוס מ. שטרן, תל-אביב

התוכן

יוחנן כהן: לזכרו של מנחם וירט 7

בשער

משה בייסקי: חובות העם היהודי כלפי חסידי אומות העולם 11

חקר ועיון

- דליה עופר: השואה בטרנסניסטריה – מקרה יוצא דופן של השמדת עם 22
שמואל קרקובסקי: מחנה תְּלִמְנוּ ומקומו ב"פתרון הסופי" 41
יהודה תלמי: שואת יהודי צפון־טרנסילבניה 51
חווה אשכולי (וגמן): הקשרים בין המרכז העולמי של "החלוצ" בג'נבה לבין
המחתרת הציונית־חלוצית בבלגיה 57
משה הוך: פרשת ריכארד שטראוס 69

העמידה הרוחנית בגיטאות

- יוסף קרמיש: אנשי הרוח בגיטו וארשה – על שאלות הזמן ובעיות הקיום 74
ישראל שחם: עיתונות המחתרת בגיטו וארשה בתקופת הופעתה האחרונה 95

עדויות, זיכרונות, תיעוד

- חברינו בברית־המועצות בשנות המלחמה 105
חלק א': רבישיח בהנחייתו של דון גורן; משה זימרת; חיים ארנברג; שלום
זבולוני; אליהו נשר; דודק ש.; גרשון ברגסון.
חלק ב': לקט זיכרונות מתוך פירסומים: יהושע א. גלבוץ; מאיר אוהד; ג'ורג' דח
מייבסקי; חנה בת־עמי; בן־ציון שרוסטר.
חלק ג': מכתבים מימי מצוקה ותקווה שנשלחו למשה קול.
אביגדור שחן: חזרה אל ילדות עשוקה 176
זאב איבינסקי: מסע אל האין 200
אילה בן-נפתלי: ההיסטוריה של המשטרה היהודית בגיטו קובנה 240
יומן "חזית דור בני מדבר" בגיטו לודז' (מבוא: אריה באומינגר) 251

לזיכרם

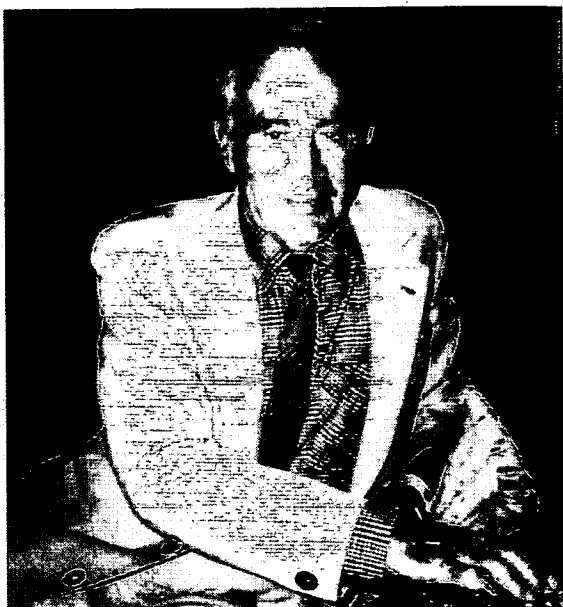
- רפאל בלומנטל: על אליעזר (לולק) רובינשטיין ז"ל 257
עוזיאל ליכטנברג: על ד"ר זיגפריד־שרגאי רוט ז"ל 260

ממדף הספרים

- גדעון גרייף: חדשים על המדף – סקירת ספרים חדשים 263
דב לוי: מיבחר תמוה ופרשנות סלקטיווית 286
גדעון גרייף: שיחה עם מנוס דיאמנט, עם צאת ספרו החדש 291

"משואה"

- אילה בן-נפתלי: דיאלוג עם בני הנוער נוכח זיכרון השואה 293

לזכרו של מנחם וירט

מנכ"ל וסגן יושב-ראש "משואה"

בפתחו של קובץ זה אנו נפרדים ממנחם וירט ז"ל, אשר נגאל מייסוריו והלך לעולמו, כשמאחוריו מסכת מפוארת של חיים, עשירי מעש.

שורות אלו נכתבות כאשר קורבנות הטרור הערבי נופלים בחוצות הערים הגדולות, ובשעה שבבתי-חולים נאבקים הרופאים עם סכנת המוות ואימי הנכות, האורבים לעשרות הפצועים, ביניהם ילדים ונערים במדים. אף-על-פי-כן אין בכך כדי לעמעם או להקל מרגשי הצער והאבל של אלה אשר הכירו את מנחם וזכו לפעול במחיצתו.

מנחם וירט נולד בשנת 1911, וגדל בפשמישל, אשר בדרום-מזרחה של פולין במשפחה ציונית, שומרת מסורת. בגיל צעיר הצטרף ל"אגודת הנוער העברי – עקיבא", שצעדה אז את צעדיה הראשונים. הוא הושפע עמוקות מרעיונותיהם של

מייסדי התנועה, יהודה אורנשטיין ויואל דרייבלט, אשר הטיפו למזיגה בין התפיסה הציונית-כללית לבין ערכי המסורת היהודית. התמסרותו לתנועה וכשרונותיו הביאו תוך שנים מספר להשתלבותו בהנהגתה. פעילותו חרגה במהרה מתחום גאליציה הפולנית והסתעפה, בשליחות התנועה, גם לאוסטריה ויוגוסלביה.

מנחם עלה ארצה ב-1934. נאמן לערכים, להם הטיפף ובהם האמין, הוא הקדיש שנים רבות לפיתוח ההתיישבות החקלאית. במשך עשר שנותיו הראשונות בארץ הוא היה חבר פעיל בקיבוץ "עקיבא", אשר שכן בתחילה בחדרה ואשר בשנת 1938 עלה על הקרקע (בשכנות לתל-יצחק) והפך ליישוב, שנודע לימים כ"בית יהושע". במחצית שנות הארבעים עבר מנחם לקדימה, לשמש שם כמזכיר הכפר ובשנת 1950 קיבל על עצמו את ניהול מחלקת ההתיישבות של חברת "רסקו". בכל השטחים ובכל המסגרות שבהם פעל, תרם תרומה נכבדה ביותר לפיתוח היישובים ולרווחת החקלאים.

אולם למרום הצלחתו והישגיו, למיצוי כשרונותיו ויכולתו, למלוא סיפוקו והזדהותו עם מעשיו הגיע ב"משואה".

מאז היווסדה בשנת 1972 ועד לימי חייו האחרונים הקדיש עצמו בלעדית למשימה אחת בלבד לטיפוחה של "משואה" יד לחברי תנועות הנוער הציוניות – והפיכתה למוסד חינוכי מוביל וראשון מסוגו, המנחיל את תודעת השואה ולקחיה בקרב בני הנוער. התמסרותו למשימה זו היתה טוטאלית ויום העבודה שלו היה בהחלט "יום ארוך". משעות הבוקר המוקדמות לאחר השחיה בבריכה (או בעת ביקוריו השבועיים בירושלים לאחר תפילה ליד הכותל) ועד לשעות הערב המאוחרות, הוא חי ונשם את בעיות "משואה", דאג להשגת מימון לפעולותיה, לרכישת ידידים ותומכים מקרב אנשי ציבור, אקדמיה, משרדי הממשלה, הסוכנות וגופים כלכליים. לא פעם, כך סיפר לי, גם כלילות, בהתהפכו על משכבו, היה רוקם תוכניות ומחפש פתרונות לבעיות, שלא חסרו אף פעם.

התמסרותו לעניין, התלהבותו ודבקותו הבלתי-נלאית במטרה, היתה מדביקה את כל אלה שבאו אתו במגע. גם הנוקשים והעסוקים ביותר שביניהם "נאלצו להיכנע" לפניותיו. אלה מהם אשר "נצודו ברשתו" ומצאו זמן לבקר ב"משואה", היו יוצאים משם חסידי המוסד ומנהלו.

בנוסף לכך, ניחן מנחם בקסם אישי. למרות גילו הצטייר בעיני רבים כאיש צעיר. אולי בזכות התורשה ואולי בזכות עברו הצופי והספורטיבי. בהופעתו החיצונית, הילוכו, תגובותיו וחיכוך קנה לבבות. הודות לאישיותו נפתחו לפניו לבבות ודלתות, בארץ ומחוצה לה. ללא הגזמה ניתן לומר, כי חוג ידידי "משואה" בקנה בראשותו של אלקס גרוסמן, הפך עם השנים לבסיס מוצק של תמיכה ב"משואה" בזכותו של מנחם ובדומה לכך, גם הקרן של הליברלים הגרמניים ע"ש פרידריך נאומן.

הודות לתכונותיו האישיות שימש מנחם אוטוריטה בלתי-מעוררת גם בתוכני "משואה". הודות למזגו ויחסו האבהי נפתרו ברוח טובה לא מעט בעיות מסובכות, כלליות ואישיות. צוות העובדים רחש לו כבוד ואהבה. ואם ביחסי אנוש נהג על-פי בית הלל, הרי בנושאי מינהל וכספים נמנה עם תלמידיו של שמאי. לגבי דידו, דין פרוטה היה דין מאה. צניעות, חסכנות, שמירה על מסגרת התקציב ומעל לכל – הגינות ויושר ציינו את דרכי פעולתו. גאוותו היתה על כך, כי "משואה" מוכרת בכל המוסדות הממלכתיים והציבוריים כמוסד שאינו חי לפי נוסחת ה"אוברדרפט", ועם זאת משמש כדוגמה מוצלחת לפיתוח.

דרך פעולתו זו שיקפה את אישיותו ואת אורח חייו הפרטיים. מנחם וירט לא חיפש כיבודים וזקורות. הוא היה ונשאר איש עבודה וחלוציות, הבורח מפרסומת וממותרות.

אבל הכבוד וההערכה רדפו אחריו והוא זכה להוקרת רבים וטובים, ואזכיר רק ארבעה מהם, שהכירוהו מקרוב, מפעולתם המשותפת ב"משואה" משה קול ז"ל, גדעון האחנר ז"ל, יצחק גולן ז"ל ויבל"א ד"ר משה בייסקי.

מכה קשה נחתה עליו ב-1989 עם מותה הפתאומי של אשתו האהובה, שרה ז"ל. הוא שיקע עצמו ביתר שאת בענייני "משואה" שבינתיים צמחה בממדיה ובמגוון פעולותיה והחלה לצעוד לקראת פיתוח פרויקטים גדולים חומריים וחינוכיים כאחד.

לפני שנתיים נאלץ לעבור ניתוח מסוכך בחוט השדרה. מאז רותק לביתו. על אף כאבים עזים שפקדוהו, המשיך לתפקד, להשתתף בישיבות ובדיונים של ההנהלה, להנחות את צוות העובדים ולסייע לאיה בן-נפתלי, אשר מבעוד שנים ראה בה את היורשת הטבעית והמוצלחת של תפקידו. המגבלות הקשות שנכבל בהן והתיסכול שנגרם לו בשל כך, עוררו בו לא פעם חיבוטים קשים וכוונות להתפטר מתפקידו. בקושי עלה בידי חבריו לשכנעו, כי גם במצבו יש ערך רב לתרומתו (והשכנוע נבע מאמונתם הכנה, וגם מדאגה חברית לשלומם). והוא המשיך להגות רעיונות חדשים, להעלות הצעות חדשות, לקיים קשר טלפוני רצוף עם כל האישים והגורמים הקשורים ב"משואה". עד לטיפת יכולתו האחרונה.

"משואה" היא הצלחה גדולה בהרבה מובנים.

וכמו תמיד ובכל מקום, להצלחה יש הרבה אבות. ואכן, לא מעטים תרמו את חלקם להקמת "משואה", להתפתחותה והצלחתה בעצם העלאת הרעיון של הקמת יד לזכר חברי התנועה שניספו בשואה; בדברי הגות בכתב ובעל-פה; בהתוויית דרכה החינוכית והרעיונית; בגיוס אמצעים וידידים.

אבל אבא אמיתי היה רק אחד.

הוא שעמד ליד עריסתה, טיפל באהבה ובמסירות במחלות ילדותה, חיפש ומצא

פתרונות למכאוביה וחיבוטיה, דאג לגידולה והתפתחותה, הפך אותה למוסד
ייחודי, מוכר ואמין.

אמנם, נכון – לא אלמן ישראל. עם זאת, הסתלקותו מותירה את "משואה"
ואת מוקירי זכרו של מנחם וירט נבוכים ומיותמים. חסרונו מורגש ויורגש עוד ימים
רבים.

חבל, חבל על דאברין.
תנצב"ה.

יוחנן כהן

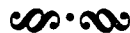

בשער

משה בייסקי

חובות העם היהודי כלפי חסידי אומות העולם

(דברים שהשמיע ד"ר משה בייסקי במסיבה מטעם "יד ושם", בבית
התפוצות בתל-אביב, ביום 21 בדצמבר 1995, לרגל סיום תפקידו
כיושב ראש הוועדה לציון חסידי אומות העולם).

דומני, כי בפני הציבור שנאסף כאן הערב בהקשר לסיום פעילותי ותפקידי
ב"יד ושם", ובמיוחד בוועדה לציון חסידי אומות העולם, פטור אני
מלהרחיב את הדיבור על אותם יחידי סגולה מופלאים אשר בעת צרה
ומצוקה לעם היהודי בתקופת השואה לא שחו עם הזרם הכללי של שואה
כלפי יהודים נרדפים, שגורלם נגזר, אלא במעשי עזרה ובתחבולות מגוונות
פעלו להציל, מי נפש אחת, מי משפחה שלמה ומי עשרות ומאות, שללא
עזרה זו גורלם היה נחרץ יחד עם ששת המיליונים, שהצורר הנאצי השמיד.
במשך כ־35 שנות פעילותה הכירה הוועדה האמורה ב־13,000 מצילים,
הראויים לתואר "חסידי אומות העולם" על־פי "חוק זיכרון השואה והגבורה
– יד ושם, תשי"ג–1953" והקריטריונים שנקבעו על־ידי הוועדה. למראית
עין, המספר הנזכר הינו מרשים ואולם הוא מתגמד לעומת המיליונים ב־19
מדינות תחת הכיבוש הנאצי, שנזקקו למצילים וכאלה לא נמצאו להם.
ייתכן, שרק מי שנרדף כחיה בניסיון נואש להימלט מהגורל המר שארב לו
על כל צעד, כאשר כל הדלתות היו נעולות בפני מחפשי מחסה ללינת־לילה
שלא להיתפס, רק אלה יודעים להעריך נכונה את יחידי הסגולה, אשר לא
רק שלא איבדו את צלם האדם, אלא היו נכונים ליטול על עצמם את

הסיכון והתוצאה הצפויים להם ולבני משפחתם על ה"פשע" של הגשת עזרה ליהודים. כי הרי במרבית הארצות הכבושות עונשו של מסתיר יהודי, או המגיש לו עזרה בצורה אחרת, היה זהה עם עונשו של היהודי עצמו. ובמקומות ששלטונות הכיבוש הקלו עם מפירי האיסור של הגשת עזרה ליהודי, לא נפטר המציל בפחות מכליאה במחנה עבודה או הסגר. ואכן באו לפני הוועדה לציון חסידי אומות העולם מקרים, בהם הוצאו להורג היהודי המסתתר והנוצרי המסתירו גם יחד, ודמם נתערבב באותו שדה קטל.

יש להודות, כי לא קל היה להושיט עזרה והצלה בתנאים האיומים שיצרו הנאצים באירופה. הפחד היה לא רק מפני אנשי הגסטאפו והשלטונות אלא גם בפני מלשינים, סתם אנטישמים ואפילו מפני בני משפחה שהתנגדו להגשת עזרה ליהודים מפאת הסיכון הכרוך בכך. הסתרת יהודים היתה כרוכה לרוב גם בקשיים להשיג מצרכי מזון שבקיצוב, ורבים חילקו את פת לחמם הדל עם מי שלקחו תחת חסותם.

תקצר היריעה להביא כאן אפילו דוגמאות מאותם המקרים המופלאים אשר נתגלו לחברי הוועדה, שבהם העלו את עצמם מצילים לדרגה העליונה של יחסי אנוש עד כדי הקרבה עצמית, כדי להגיש עזרה אפילו במחנות ההסגר. התחושה, כי בעולם של שנאה וליקוי מאורות נמצאו צדיקים, הגם לא מרובים, מחממת את הלב, ואותם המעטים הצילו את כבוד האנושות.

כדי לעמוד על עוז רוחם ואצילות הנפש של חסידי אומות העולם, חייב כל אחד מאתנו לשאול את עצמו (בעקבות המשורר חיים חפר במקאמה שלו, המוקדשת לחסידי אומות העולם), אם הוא, במקומו של המציל היה מוכן ומסוגל לנהוג כמוהו ולעמוד במשך שבועות, חודשים ושנים באותו לחץ נפשי וסיכון לעצמו ולמשפחתו, הכרוך בהגשת עזרה ליהודי.

לית מאן דפליג, כי אלה אשר עמדו לנו לעת צרה ומצוקה ראויים למלוא ההכרה וההוקרה לא רק של הניצולים שבזכותם ניצלנו, אלא של העם היהודי כולו.

ואכן, כאשר חוקקה הכנסת בשנת 1953 את "חוק זיכרון השואה והגבורה", שעל-פיו הוקמה רשות הזיכרון "יד ושם", נקבע שם בין היתר כי הרשות מוקמת גם "לחסידי אומות העולם ששמו נפשם בכפם להצלת יהודים".

צמצם המחוקק ולא הרחיב לפרש כיצד תתבטא ההנצחה ומה דמות ישאו מפעלי הזיכרון וההוקרה לחסידי אומות העולם, מלבד ההוראות הכלליות כמפורט בסעיף 2 של החוק. מכוח אותה הוראה הוקמה הוועדה הציבורית לציון חסידי אומות העולם. שנים אחדות שימש כיושב-ראש ועדה זו השופט משה לנדוי (לימים נשיא בית-המשפט העליון) ומעל שלושים השנים האחרונות היתה לי הזכות והכבוד לכהן בתפקיד זה לצד כשני מניינים חברים מסורים לנושא ולתפקיד; הודות להם היתה האפשרות לדון בצורה מעמיקה ויסודית בכל מקרה אשר הובא לפני הוועדה, לאחר שהעדויות הוכנו והתיק הוכשר לדיון על-ידי המדור המצומצם שבמוסד. אכן, כבר לפני 15 שנים סברתי כי תפקידה של הוועדה יסתיים בקרוב,

שכן עברו כבר אז 35 שנים מאז האירועים; אך הנה דווקא בשנים האחרונות, לאחר שחודשו היחסים הדיפלומטיים עם ארצות מזרח-אירופה, גבר לשמחתנו זרם הפניות החדשות, ומדי שנה נפתחים כ-400-500 תיקים חדשים, הגם שעבר יובל שנים מאז האירועים, ולעתים עומדים בפני קושי להשיג עדויות ממקור ראשון. ראוי לציין, כי לאחר התהפוכות שחלו במדינות מרכז ומזרח-אירופה, שוב אין מעדיפים שם שלא לגלות עזרה והסתרת יהודים, וכיום הענקת תעודת הוקרה ומדליה מטעם "יד ושם" עבור מעשה הצלה נחשבת גם שם, כמו ברחבי העולם כולו, אות כבוד ממדרגה ראשונה, שכל הראוי לו מבקש להתכבד בו.

כידוע תפקידי הוועדה הציבורית, כמוגדר בחוק, הוא לבחון על יסוד ראיות מהימנות את זכאותו של מציל או עוזר ליהודי להיות מוכר כחסיד אומות העולם במובן "חוק זיכרון השואה והגבורה - יד ושם, תשי"ג-1953", ועל-פי הקריטריונים אשר התגבשו במשך השנים על-פי הפרשנות של החוק. לבעיות בהקשר זה עוד אתייחס בהמשך.

כאן אני מבקש רק לומר, כי אל ועדה זו מופנות פניות מאת מצילי יהודים שכבר הוכרו כחסידי אומות העולם, ואשר מחמת גיל, מחלה, מצב סוציאלי וכדומה הם נזקקים לעזרה, בין עזרה כלכלית או רפואית.

למרבה הצער, לרשות ועדה זו אין עומדים שום אמצעים תקציביים או כלים אחרים, שיאפשרו לפתור בעיות אינדיווידואליות דחופות, כגון מימון ניתוחים דחופים או רכישת מכשירים רפואיים הכרחיים וגם תרופות. בטיפול פרטני עלה בידי הוועדה והמדור לחסידי אומות העולם למצוא פתרון למספר מקרים של גיוס מימון לביצוע ניתוחים שהיו בבחינת הצלה וליצור הסדר של אספקת תרופות, שאין להשיגן בארצות מזרח-אירופה.

חסידי אומות העולם רובם ככולם, הם אנשים מבוגרים, ורבים מהם זקוקים לעזרה וסיעוד, בעיקר במדינות שבעבר היו מאחורי מסך הברזל. צר לי לומר, כי אין אנו ממלאים חובתנו כלפי אנשים מופלאים אלה, הראויים כי לא יישכחו, וכי בצר להם יזכו לאותה עזרה כפי שהם הגישו לנזקקים מבין היהודים הנרדפים. מעז אני לומר, כי בשטח זה כולנו אשמים בחטא של הזנחה וכפיות-טובה: בראש ובראשונה הניצולים עצמם, שכן לא כולם גומלים למיטיביהם גם כאשר ידם משגת להקל על מצוקת המצילים שלהם. כמובן שיש גם אחרים, זהה אך טבעי.

עד לפני שנים מעטות לא עשתה מדינת ישראל דבר להקל על מצוקתם של כ-40 חסידי אומות העולם אשר עזבו את מולדתם ומכורתם ובאו לחיות עמנו כאן, בקירבת אלה שהצילו. כוחי דל היה לשכנע שרים כי חטא בל יכופר הוא לעוזבם לנפשם, וגם השתדלותה של חברת הכנסת חייקה גרוסמן לא צלחה לשכנע כי למצער יוענקו להם זכויות של עולים חדשים, כדי שיזכו לפחות לשיכון ולזכויות נוספות המוענקות לעולים. הסירוב לכך נומק בהכרח לתקן את חוק השבות, ומבחינה קואליציונית לא היתה נכונות לנגוע בחוק זה.

רק תוכנית טלוויזיונית של העיתונאי רפי גינת, שהראתה את מצוקתן

של משפחות חסידי אומות העולם במדינת ישראל, היא שהעלתה בנו בושה מחמת ההתעלמות מאלה, הראויים ליחס שונה. אותה דרך שהצעתי שנים קודם לכן, להעניק גימלה לכל חסיד אומות העולם החי בישראל באמצעות סעיף מתאים בחוק הביטוח הלאומי המאפשר זאת, זכתה לאישור הממשלה, אך באיחור של שנים, וחבל.

רק לפני כשנה, ביוזמת מספר חברי כנסת, זכה הסדר זה וזכויות נוספות, לעיגון בחוק התגמולים לחסידי אומות העולם ובזאת באה לבסוף על פתרונה המכובד בעיה כאובה, שמדינת ישראל לא יכלה להתפאר בה.

למעט הקומץ החי בישראל, פזורים חסידי אומות העולם בעיקר בארצות אירופה, רובם במזרח-אירופה ובמרכזה. עם השנים הזדקנה אוכלוסייה זו וגם הצעירים שביניהם הם כיום בני שבעים ומעלה, ורבים מהם סובלים ממחלות וממצב סוציאלי ירוד. כבר לפני שנים רבות הגיעו לוועדה בקשות עזרה מחסידי אומות העולם, לא רק מהמדינות שמאחורי מסך הברזל, אלא גם מארצות חופשיות. תחילה היו אלה פניות יחידות, להן נמצא פתרון באמצעות קרן זעומה מטעם הקונגרס היהודי העולמי. בקשות אלה נתרבו ככל שגדל מספר המצילים, שהוכרו על-ידי הוועדה כ"חסידי אומות העולם". לא מעטים מביניהם נזקקו לעזרה מסיבות בריאותיות, הגיל ומצבים שהזמן גרם. החיפושים אחרי מקורות עזרה הובילו אל ועידת התביעות (Claims Conference) שנשיאה, הרב ד"ר מילר, ומנהלה, מר שאול כגן, היו מודעים לחובת העם היהודי לבוא לעזרת מיטיביו, והוקצה סכום מסוים למטרה זו. גם בשלב ההתחלתי ניתן היה לבוא לעזרה רק למקרים סוציאליים קשים ואף זאת בסכומים לא גדולים כהקצבה חודשית, אך גם לכך לא הספיק מקור זה, משום שמדי שנה נתוסף מספר מאות מצילים, שהוועדה הספיקה לדון בעניינם ולהכיר בהם כחסידי אומות העולם. מתוכם יותר ויותר נמצאו נזקקים מחמת גיל מתקדם ומצב סוציאלי ירוד.

לאחר השתדלויות רבות וחיפוש מקורות כספיים, הסכימו שני מוסדות נוספים להשתתף בהקצבות למטרה זו, והם: הסוכנות היהודית לארץ-ישראל ו"הקרן היהודית למען מצילים לא-יהודים שליד הליגה נגד השמצה בארצות-הברית" (Jewish Foundation for Christian Rescuers).

אין באפשרותי להתעכב כאן על המאמצים הגדולים במציאת מקורות לעזרה לחסידי אומות העולם, כשם שאין באפשרותי לפרט את הטכניקה לאישור עזרה כספית לנזקק ואת הגידול הפרוגרסיבי המתמיד של מקבלי התמיכה; על כן, אסתפק בהזכרת העובדה כי ברבות השנים הגיע מספר מקבלי התמיכות לכ־1,150, והתמיכה נעה בין כ־30 דולר לחודש לחסידי אומות העולם במזרח-אירופה, וסכומים גדולים יותר במדינות אחרות.

גם אם לא כל חסידי אומות העולם, שהוכרו על-ידי הוועדה שב"ד ושם", זקוקים לעזרה כלכלית או רפואית, אין כל ספק, ואני מודע לכך, כי

מספר הנזקקים עולה לאין שיעור על מספר מקבלי התמיכה החודשית הזעומה, אלא שאין מקורות לעמוד בכך מחמת היעדר משאבים, ובוודאי שאין במצב זהיום אפשרות להגדיל את התמיכה אף לאלה שנמצאו ראויים לכך.

נוסף על כך אירעה הרעה קיצונית לגבי מקבלי התמיכות המתגוררים במדינות שבעבר השתייכו לבלוק הקומוניסטי (פולין, רומניה, הונגריה, ברית-המועצות, ליטא, לטביה, צ'כיה וארצות נוספות). בעבר, בעת שלטון המשטרים הקודמים באותן מדינות, היה כוח הקנייה של 30 דולר של ארצות-הברית (כשהוא בדולרים ולא במטבע מקומי) כמעט שווה ערך לגימלה של עובד ממוצע והתמיכה החודשית, שקיבל חסיד אומות העולם, היתה משמעותית והקלה על המצוקה. משעברו מדינות אלה לכלכלת שוק חופשי וערך הדולר וכוח הקנייה שלו מתקרבו לזה שבמערב, נמצא כי התמיכה נתגמדה בצורה דרסטית ושוב אינה בבחינת עזרה משמעותית. ואולם חוסר משאבים מחד, וגידול מספר מבקשי התמיכות מאידך, לא איפשרו עד כה לקדם את הצרכים ולאזנם.

הבאתי אך מעט מזעיר מהבעיות הקשות שנתקלנו בהן בשנות טיפולי בנושא חסידי אומות העולם, ויכול אני רק להביע את צערי העמוק כי ניסיונותי הנמשכים לעורר את המצפון של יחידים, של מוסדות ציבור, של מדינת ישראל ושל יהדות העולם למלא אחר חובתנו הקדושה כלפי יחיד סגולה, אנשים מופלאים אלה, לא נשאו פרי במידה מספקת. אסור כי מצפוננו ישקוט כל עוד מצויים חסידי אומות העולם נזקקים, והעם היהודי ומדינת ישראל אינם באים לעזרתם במידה מספקת כשהם נזקקים לעזרה, כפי שהם עמדו לבני עמנו לעת צרה.

נעים לי לציין כי בדרכי נתקלתי באנשים, שראו צו מצפוני להושיט יד ולטפח את נושא חסידי אומות העולם, ועשו זאת מעומק הלב. כבוד לי להזכיר בהקשר זה את מר שלמה להט, ראש עיריית תל-אביב לשעבר (הנמצא עמנו הערב), אשר יותר מכל אדם אחר טיפל בחסידי אומות העולם שבארץ וטיפח אותם. יכול אני לומר, כי לא היתה שום פניה שבאה לפניו ולא זכתה לטיפול וסידור נאות, וזאת נוסף על יחזמות משלו ודאגה אישית. אזנם של שר הקליטה, מר יאיר צבן וסגן יו"ר הכנסת, מר דב שילנסקי, היתה קשובה תמיד לבעיות מצילי היהודים, אך גם כוחם לא הספיק לגיוס משאבים לעזרה מספקת לנזקקים ולראויים לכך, וגם חקיקת הכנסת, שהם היו מיוזמיה, נשתתה עד לפני כשנה ואין עמה פתרון לחסידי אומות העולם שמחוץ לישראל. יש להזכיר את מפעלו המיוחד של מר הארווי סארנר (Harvey Samer) מארצות-הברית, אשר ממשאביו מימן ביקור של מאות אחדות של חסידי אומות העולם בישראל, כשכל פעם הוא מתלווה לאחת הקבוצות שאירגן. מר סארנר עצמו הינו יליד ארצות-הברית, ואינו ניצול השואה.

לסיכום פרק זה מבקש אני לומר, כי לא עשינו די למען המיטיבים של בני עמנו בעת צרה, ואסור לנו לשקוט כל עוד מצויים חסידי אומות העולם

בכל מקום שהוא הזקוקים לעזרה. עלינו לדאוג ליצירת משאבים ומנגנון להגשת עזרה כזו.

תמיד סברתי, כי ראוי שדרכי ההצלה המגוונות והמופלאות, התחבולות שהומצאו להגיש עזרה, יתפרסמו ברבים ולא רק יתויקו בתיקי "יד ושם". שנים חלמתי על הוצאה לאור של לקסיקון חסידי אומות העולם, בו יסופרו מעשיו של כל מציל. זה מפעל ענק, העשוי להכיל 16 כרכים לפחות, כרכים שלהכנתם נדרשים סכומי עתק במושגי "יד ושם". לפני כשנתיים עלה בידי להשיג (באישור משרד החינוך) הקצבה מאת קרן העזבונות של ממשלת ישראל, אשר להערכת עשויה היתה לאפשר את הוצאתם לאור של שניים או שלושת הכרכים הראשונים.

והנה דווקא כשהחלום עמד לפני הגשמתו, מצאתי את עצמי נאלץ לפרוש מהפעילות, לה הקדשתי מעל לשלושה עשורי שנים. אין אני מתכוון לפרט כאן את הסיבות שהביאוני להחלטה זו; אומר רק, כי משנוכחתי שהמלאכה אינה נעשית כראוי וכרצוי ועלולה לפגוע בחסידי אומות העולם – ואזהרותי אינן נשמעות לשינוי פני הדברים – לא נותר לי אלא להוציא את המסקנות; לא בלי צער נקטתי בצעד הקיצוני; דווקא הזדהותי עם הנושא הרגיש חייבה את צעדי.

היום ניתנת לי ההזדמנות להודות לכל חברי הוועדה לציון חסידי אומות העולם על הזמן הרב והמחשבה המעמיקה שהם מקדישים לפעולת הוועדה והעושים זאת תוך תחושת חובה לחפש ולמצוא כל מי שעזר והציל, כדי שלמצער יזכה להכרה, לתעודת הוקרה ולמדליה על מעשיו וכי שמו יונצח בנטיעת עץ או על לוח הזיכרון בשדרת חסידי אומות העולם ב"יד ושם".

בעת שנפרד אני מחברי בוועדה מבקש אני להתייחס לשני נושאים, אשר כפי ששמעתי, הועלו על-ידי מי מחברי הוועדה לדיון: הוצע כי ייקבע כבר כעת מועד לסיום פעולתה של הוועדה. לציון חסידי אומות העולם, וכי כעבור שנה או שנתיים שוב לא תתקבלנה בקשות להכרה במצילים ולכיבודם בתואר הכבוד. הצידוק המועלה להצעה זו הוא כי עברו מעל לחמישים שנה מאז האירועים. חלק מן המצילים וגם מהניצולים הלכו לבית עולמם ומתקשים למצוא ראיות מהימנות.

מרשה אני לעצמי לייעץ לחברי לזנוח הצעה זו ולהסירה מסדר היום; בשנים האחרונות שאלתי, לעתים, ניצולים מדוע זנחו במשך עשרות בשנים את פנייתם ל"יד ושם" כדי שהמציל שלהם יזכה בכבוד הראוי לו. מעולם לא קיבלתי תשובה משכנעת להזנחה זו. האם בגלל יחס של כפיות טובה של הניצול נדחה את המציל ונאמר לו, כי איחד את המועד? האם יש צידוק, שנשכח מעשה אציל של מי שראוי להכרה בגלל רשלנות או אי-אכפתיות של הניצול?

אכן, נכון כי כעבור שנים מרובות קשה יותר למצוא ראיות מהימנות, אבל זו היא שאלה של הוכחות ולעתים יש צורך לפנות לכתובים, ספרי זיכרון, צאצאים, ראיות משנה, וכדומה. כבר ציינתי קודם, כי בכל אחת מהשנים האחרונות נפתחים מאות

תיקים חדשים. אני בדעה נחרצת, ואני מציע לחברי לאמץ עמדה זו – כי כל עוד מופנית ל"יד ושם" בקשה אחת, תהא מאוחרת ככל שתהיה, היא לא תהא מוגבלת בשום מועד התיישנות בהגשתה והיא תידון לגופה. ייתכן שעם הזמן ניתן יהא לצמצם את מספר חברי הוועדה ואולי אפילו לבטל את שלוש ועדות המשנה הפועלות כיום, אך חלילה לקבוע מועד התיישנות כלשהו, שלאחריו תפסיק הוועדה את פעילותה.

הועלתה הצעה אחרת, לפיה, לאור הניסיון של השנים שעברו, ייקבע תקנון מחייב, בו יפורטו העקרונות והתקדימים אשר ידריכו ויחייבו את הוועדה בדיוניה ובהחלטותיה בכל התיקים בהם היא דנה.

עניין זה העסיק אותי בעבר ואף שימש נושא לשיחות עם חברים. כמשפטן אני חסיד של המלה הכתובה ושל מסגרת הדרכה ברורה, בין בתקנות ובין בכללים מחייבים. גם לא עמדתי בפני הקושי לנסח תקנות, אך ככל שהרביתי והעמקתי לחשוב על כך השתכנעתי, שאין לכול את הוועדה על-ידי תקנות וכללים, שלמרבת המקרים אינם דרושים ואחרים, שהם המקרים הפרובלמטיים, אינם ישימים מחמת המורכבות שלהם והיעדר דמיון בין האחד לשני. זאת ועוד: גם כאשר לכאורה נראה דמיון בין מקרים, מסתבר כי מבחינת הזמן, המקום וגורמים נוספים, חייבת להיות התייחסות שונה לכל אחד מהם.

האמור בזה יובן ביתר קלות על-ידי בחינת שאלות שנזדמן לבחון על-פי הוראות החוק והעקרונות שנקבעו על-פיו.

הסעיף 9 (1) ל"חוק זיכרון השואה והגבורה – יד ושם, תשי"ג – 1953" קובע קצרות: "ולחסידי אומות העולם ששמו נפשם בכפם להצלת יהודים". לכאורה נוסח קצר, תמציתי וברור; אך משבאים ליישם את ההוראות על מקרים קונקרטיים מסוימים – והנה עומדים לעתים בפני בעיות פרשנות לא קלות. הנוסח כולל בתוכו את העקרונות הבאים כדי שיוכר המועמד כחסיד אומות העולם:

א. חייב להיות מעשה הצלה;

ב. כלפי יהודי;

ג. תוך סיכון החיים של המציל (...ששמו נפשם בכפם...);

ד. ומתחייבת גם הדרישה המובנת מאליה – כי המציל לא קיבל כל תמורה.

כבר בשאלה מי הוא יהודי לצורך חוק זה, עמדנו לא אחת בפני דילמה, כאשר באו בפני הוועדה מקרים של משומדים שחיו כנוצרים (דור ראשון או דור שני) והם הסתירו או הצילו יהודי בדרך אחרת;

חוקי נירנברג ראו באלה יהודים וגם מבחינת הדין היהודי – ישראל אף שחטא, ישראל הוא. אבל הוא עזב את דתו וחי כנוצרי, כשם שחיו הוריו לאחר שהמירו את דתם. הכרת מציל כזה כחסיד אומות העולם עשויה להתפרש כהכרת יהודי בתור חסיד אומות העולם, בזמן שהתואר נועד למי שאינו יהודי. ולהבדיל – נוצרי טהור אשר עזר למשומד או לצאצאיו והצילם. האם הציל יהודי, משום שכזה רואים אותו חוקי נירנברג, או שמא

יש לראותו כנוצרי כיוון שקיבל דת זו או שאפילו נולד כנוצרי?
בכל אחד מהמקרים הפרובלמטיים האלה היה צורך להכריע על-פי מבחנים של אורח חיים, נסיבות, זיקה לדת וכדומה, שאלות שאינן דווקא על-פי מבחני חוקי נירנברג או להבדיל על-פי ההלכה. ומכאן גם הקושי להקיש וליצור תקדימים ממקרה לרעהו ויש הכרח לדון במכלול הנסיבות של כל מקרה ומקרה.

לא פחות פרובלמטית היא השאלה, מה נחשב לצורך ענייננו כמעשה הצלה. במרבית המקרים, התשובה לשאלה זו היא פשוטה וחד-משמעית. אבל לא רק הסתרה בבית, הברחת גבול, העסקה בעבודה תוך ידיעה כי ביהודי מדובר וכדומה מעשים, עונים לקריטריון זה ומזכים בתואר. אך מה כאשר המעשה התבטא במסירת תעודת זהות נוצרית חד-פעמית, או תעודת לידה שאיפשרה ליהודיה לנסות להסתיר זהותה? האם השכרת דירה בהיעדר ידיעה כי ביהודי מדובר, נחשבת מעשה הצלה לצורך ענייננו?

האם מפקד פרטיזאנים, שבניגוד למקובל אז על-ידי מפקדים אחרים, הסכים לקבל ליחידתו לוחמים יהודים שנדרשו לו, עשה מעשה הצלה במובן החוק שלנו, או שמא יש לראותו רק כמגייס לוחמים ליחידתו? או – רופא, שהסכים להגיש עזרה רפואית ליהודי; האם עשה מעשה הצלה במובן חוק זה, או רק קיים את שבועת הרופא? ולהבדיל מאלה, חבר פרלמנט בסלובקיה, אשר היה לו העוז להתנגד לחקיקה אנטי-יהודית – האם עשה מעשה הצלה במובן שלנו? אין גבול לסיטואציות ולמגוון המעשים, אשר באו בפני הוועדה והיה צורך לדון ולהכריע אם נתקיים מעשה הצלה במובן החוק ואם לאו.

אין בכוונתי כאן להתעכב סביב המסקנות אליהן הגיעה הוועדה בכל המקרים הפרובלמטיים; הזכרתי רק דוגמאות מסוימות כדי להצביע, מדוע לדעתי אין תועלת בקביעת עקרונות ערטילאיים ויש צורך לדון בכל מקרה על-פי המבחנים המיוחדים שלו, שלרוב אין דמיון בין האחד למשנהו. לכך יש להוסיף, כי לצורך מבחן מעשה הצלה אין דומה ארץ אחת לשנייה, שכן מה שעשוי להיות בבחינת הצלה בפולין לא בהכרח יהיה כזה בדנמרק או נורבגיה, וזאת מחמת השוני ביחס הגרמנים ליהודים במדינות השונות.

גם מבחינת הזמנים אין לדעתי להקיש ולקבוע עקרונות כלליים ואחידים, משום שלא דומה מעשה עזרה בשנים 1940 או 1941 לאותו מעשה בשנים מאוחרות יותר, ובעיקר בשבועות או ימים בטרם נסתיימה המלחמה. נתקלנו בפולנים ואף גרמנים אשר סמוך לגמר המלחמה, כאשר הדי התותחים כבר נשמעים מרחוק, עזרו לאסירים יהודים שברחו מ"מצעדי מוות" ואף הסתירו אותם. באלה המקרים התעוררה השאלה, שמא נעשה המעשה כדי ליצור אליבי, שכן גם הסיכון פחת אז, כיוון שהשלטונות הנאציים כבר לא פעלו נגד מגישי עזרה ליהודים. ואולם, מבחינת האסיר היהודי הבורח – זה היה מעשה הצלה.

גם מבחן היעדר התמורה אינו חד-משמעי תמיד.

ככלל, נתקבל העקרון כי תמורה ששולמה עבור העזרה או מעשה הצלה

שוללת את הזכות להיות מוכר כחסיד אומות העולם. אך מובן הוא, כי עקרון זה לא נחשב מופר אם התמורה התבטאה בכיסוי הוצאות הקיום של הניצול, אספקת מצרכי מזון וכדומה. גם הוצאות אלה יש לבחון בהתחשב בתנאים המשתנים בתקופות השונות בין מדינה למדינה, ואם המדובר הוא בכיסוי הוצאות גרידא או בתמורה שמעבר לכך.

אך נתקלנו במקרים של משפחות מצילים – מסתירי יהודים – עניות ומרודות שלא היו להן אמצעים לקיים את עצמן בגלל העוני, והניצולים תמכו בהן לאורך־זמן. בנסיבות מתאימות היה מקום לסטות מהעקרון כי תמורה מכל סוג שהוא פוסלת הכרה.

באו לפני הוועדה מקרים של הבטחת תמורה לתשלום לאחר המלחמה, כגון העברת נכס מקרקעין שבבעלות הניצול לכשהדבר יתאפשר. ולהבדיל מאלה נתקלנו במקרים שבהם, בשעת מעשה ההצלה, לא ניתנה ולא הובטחה כל תמורה, אך לאחר המלחמה גמל הניצול למצילו ביד נדיבה.

הנה כי כן, גם כאשר העקרון של היעדר תמורה הינו תנאי מוקדם, עדיין מוטל על הוועדה לבחון מקרים חורגים על־פי הנסיבות המיוחדות, שאם לא כן עלולים להיגרם עוול ודחיית מציל, הראוי להימנות עם חסידי אומות העולם.

מבין העקרונות הנזכרים לעיל, המבחן הקשה ביותר הוא לעתים זה הנובע מהאמור בסעיף 9(1) לחוק: "...ששמו נפשם בכפם..."; לכאורה אין דיבור זה צריך לעורר בעיות מיוחדות, כי הרי השלטון הנאצי העניש כל מגיש עזרה ליהודי. ואולם פירוש דווקני ומצמצם של אותה הוראת חוק משמעה, כי המציל העמיד עצמו על־ידי מעשה ההצלה בסכנת חיים ממש. ואולם יחס הגרמנים אל מגישי העזרה ליהודים היה שונה במובנים רבים בין מדינה למדינה, ולא דומה היא בנידון פולין לדנמרק כשם שלא דומה היא רוסיה לנורבגיה או צרפת. יתר על כן: העונושים ומעשי־התגמול על עזרה ליהודים השתנו והוחמרו במשך הזמנים, ולא דומות הן השנים 1940 - 1941 לשנים 1943 - 1944, ושונה המצב בשנת 1945, סמוך לגמר המלחמה. אני מודה, כי בשאלת הפירוש שיש לפרש את הדיבור "ששמו נפשם בכפם" היו בתחילה חילוקי דעות בין המצדדים בפרשנות דווקנית־מצמצמת, כלומר, כי המציל עמד בפני סכנת חיים ממש, לבין בית הלל שסברו, כי גם סיכון מסוג אחר, כגון מאסר, כליאה במחנה הסגר, פיטורין, פגיעה ברווחה כלכלית וכדומה סנקציות, ניתנים להיכלל בלשון החוק, בהתחשב במטרתו וברוח התקופה.

אני שמח וגאה על כך כי הדעה של בית הלל, המרחיבה את הפרשנות של המונח "שמו נפשם בכפם" – היא שנתקבלה, אחרת עלול היה חלילה להיווצר מצב כי אנשים, אשר בזכותם והודות למעשיהם ניצלו מאות, אלפים ואף עשרות אלפים יהודים, לא היו נכללים בין חסידי אומות העולם.

הדיון בכל חומרתו בנושא זה עלה לראשונה עת הגיע לוועדה בשנת 1972 עניינו של קצין המשטרה השווייצרי מעירת הגבול סנט־גלין, פאול

גרינינגר (Grueninger) אשר עצם עין ואיפשר, בניגוד להוראת השלטונות, למאות אחדות של פליטים יהודים מאוסטריה וגרמניה לעבור את הגבול לשווייץ בשנת 1939, והודות לכך ניצלו.

טיעון המחמירים גרס, דבר נכון כשלעצמו, כי גרינינגר לא עמד בסכנת חיים ולא שם את נפשו בכפו, כי מעשיו נעשו בשטח שווייץ ועוד לפני המלחמה. המקלים סברו, כי העובדות שגרינינגר הועמד לדין עלידי שלטונות שווייץ, שפוטר מתפקידו ללא זכויות פנסיה, שנאסר עליו לעבוד בתפקיד ממשלתי, שחי בדוחק, שהודות לו ניצלו מאות יהודים (המספר המדויק לא ידוע) – מכניסים אותו למסגרת החוק על-פי מטרתו ורוחו לפי פרשנות מרחיבה.

פרשנות דווקנית של המונח "שמו נפשם בכפם" במובן: עמד בסכנת מוות – היתה מונעת להכיר בחסידי אומות העולם את הדיפלומטים האצילים, אשר בניגוד להוראות ממשלותיהם הנפיקו ויזות מעבר או כניסה לארצותיהם, כגון אריסטיד דה-סוזה מנדס – קונסול פורטוגל בצרפת, שהנפיק אלפי ויזות שאיפשרו כניסת פליטים לארצו; סמפו סוגיהארה, קונסול יפן בקובנו – שהנפיק אלפי ויזות מעבר שאיפשרו לפליטים להמשיך את דרכם לארצות אמריקה ולסין; השגריר השווייצרי לוח, שהנפיק תעודות חסות של מדינתו בבודפשט – תעודות שהגנו מפני גירוש לאושוויץ. ועל כולם: ראול ואלנברג האגדי משוודיה, שבמעשיו ובעוז רוחו הבלתי-רגיל הציל מעל ל-30,000 יהודי בודפשט והונגריה ממשלוחים לאושוויץ. לכל הנזכרים כאן עמדה החסינות הדיפלומטית, ועובדה היא, כי השלטונות הנאציים לא פגעו בהם לרעה, הגם שאדולף אייכמן התבטא באיום כלפי ואלנברג על מעשיו לטובת היהודים. הגורל המר לוואלנברג בא לו מהרוסים, שהם שאסרוהו, ולא מהנאצים, שלא פגעו בחסינותו הדיפלומטית. אבל כל אחד מהדיפלומטים הנזכרים שילם ברווחתו, בתפקידו במשרתו ובעתידו – ועל-פי פרשנות מרחיבה יש מקום לראות גם באלה כלולים בלשון וברוח הסעיף 9 (1) בחוק הנ"ל, במיוחד לאור המספרים הגדולים מאוד של יהודים, שניצלו בזכות מעשיו של כל אחד מהם.

הנה כי כן, גם לגבי המבחן של סיכון עצמי קשה ולא רצוי לקבוע תקנות או כללים נוקשים, משום שהמציאות דאז, כפי שמתגלה מדי פעם בתיקים הבאים לפני הוועדה, היתה מגוונת הרבה יותר משניתן לצפות גם על-פי הניסיון העשיר שבעבר.

מרבית המקרים הנידונים על-ידי ועדות המשנה, אינם מעוררים בעיות מיוחדות, ואילו המקרים המורכבים והבעייתיים הם מהסוג, שקשה ולא-מציאותי הוא לקבוע לגביהם תקנות או כללים נוקשים, מעבר לאלה שנקבעו בדיונים בעבר; ודווקא אלה ראוי לדון בהם בפני הרכב מורחב של מליאת הוועדה, כשכל חבר בה מודע אישית לתנאי הזמן והמקום, בעל ניסיון עשיר בכל הקשור לתקופה, ותורם לפתרון הולם של המקרה

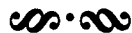
הקונקרטי גם תוך הסתמכות על תקדימים דומים.
סבורני, כי רק הודות להקפדה ודיון פרטני מעמיק בכל תיק נמנעו עד כה טעויות וכשלונות (מלבד שניים עליהם ידוע לנו). החלטות הוועדה זוכות להערכה, והתואר המוענק לחסידי אומות העולם הינו בעל יוקרה ברחבי העולם.
אני מאחל לכל חברי הוועדה וליושב־הראש שלה המשך עבודה פוריה ומילוי מלאכת הקודש, לה הם מסורים.

חקר ועיון

דליה עופר

השוואה בטרנסניסטריה –

מקרה יוצא דופן של השמדת עם*

הקדמה

טרנסניסטריה, ישות פוליטית אותה הקימו הנאצים, הייתה פלך שגודלו כ־40,000 קמ"ר ושישב בין שני נהרות, הדנייסטר והבוג, בפיתח הדרומית של הרפובליקה הסובייטית של אוקראינה. ישות זו התקיימה במשך שנתיים וחצי, מאוגוסט 1941 עד מאי 1944, עד שפלש אליה הצבא האדום ושיחררה. הקמתה של טרנסניסטריה, אשר שמה ניתן לה בידי היטלר, ייצגה את רצון הנאצים לפצות את רומניה עבור אזורי טרנסילבניה ודוברודג'ה הדרומית, אותם הפסידה לטובת הונגריה ובולגריה. שני האזורים של בוקובינה ובסרביה, אליהם פלשה ושאותם סיפחה ברית המועצות ביוני 1940, הוחזרו לרומנים לאחר נסיגתו של הצבא האדום מתחומם.¹

ההיסטוריה של השואה בטרנסניסטריה, כבכל מקום אחר באירופה, מהווה מיזוג בין המבצעים לקורבנות. בין ראשי המבצעים בטרנסניסטריה היו הצבא והמשטרה הרומנים. פעולותיהם נבעו מהמצב הפוליטי החדש שנוצר, כאשר החלה המלחמה נגד הסובייטים. המלחמה והשאיפות הנציונליסטיות הפכו את האנטישמיות הלאומית ברומניה לרדיקלית יותר. איון אנטונוסקו, הדיקטטור הרומני, האמין כי ניתן יהיה לממש את חלום "רומניה הגדולה", שנולד בקיץ 1940, תוך כריתת ברית עם הנאצים

* ברצוני להודות לעוזר המחקר שלי, מר רפאל יוליוס, עבור עזרתו.

ובמעורבות ישירה במבצע ברברוסה. לאוכלוסייה היהודית של בסרביה, בוקובינה וטרנסניסטריה לא היה מקום ב"רומניה הגדולה החדשה". ואף-על-פי-כן, לא ניתן להבין את גורלם של יהודי רומניה מבלי לקחת בחשבון את ההרג המסיבי מצד יחידות המשימה (ה"איינזגרוּפן") הנאציות במהלך השבועות הראשונים למלחמה נגד הסובייטים.² מנקודת מבט זו, מפגינה ההיסטוריה של יהודי טרנסניסטריה את התמקדותן של מוטיבציות שונות, החותרות לקראת אותה מטרה: היפטרות מהיהודים והריגתם. בין הרוצחים לא היו רק רומנים ונאצים, אלא גם הגרמנים המקומיים (ה"פולקסדויטשה") והאוקראינים, אשר שיתפו פעולה בתהליך ההשמדה. שני המניעים העיקריים דרבנו אותם, אך גם ההרגשה האנטי-בולשביקית שיחקה כאן תפקיד מרכזי, מאחר והיהודים זוהו עם הממשל הקומוניסטי. לגורמים אלה עלינו עוד להוסיף את חוסר האכפתיות לאובדן חיי אדם, ביחוד לחיי יהודים, חוסר אכפתיות שנבע בשל הסבל הכללי ומספר הנפגעים הגדול כתוצאה מהמלחמה (הצבא הרומני איבד כ-70,000 חיילים במהלך המצור והקרב על אודסה).

בטרנסניסטריה "לא הצליחו במיוחד" הן מדיניות הרומנים בכל הנוגע לגירוש יהודים מאזורים שונים והן "הפתרון הסופי" של הנאצים, כפי שאירע בחלקים אחרים במזרח-אירופה: 40% מהמגורשים לכאן ניצלו. אולם למרות זאת בלטה הפגנת האכזריות, הברוטליות והחייתיות, כפי שדווח מאותו אזור. יש להודות, כי לא היו בטרנסניסטריה תאי גזים ודבר לא דמה שם לתעשיית המוות של טרבלינקה, סוביבור, בלז'ץ, אושוויץ ומיידנק. אולם הריגה מכוונת באמצעות הרעבה, מתנות עבודת כפייה שבהם הועבדו אנשים עד מותם, הריגתם של המונים ברירות וכל שאר אותם מרכיבי השואה, בהחלט כן שררו בטרנסניסטריה.

תיאור גורלם של היהודים בטרנסניסטריה חייב לקחת בחשבון שני צדדים: הן את גורל האוכלוסייה היהודית המקומית והן את גורלם של המגורשים, שהיו בעצמם ניצולי קהילותיהם, רובם מבסרביה, בוקובינה ודורוהוי. מה שקרה ברומניה משקף את המרכיבים והנושאים העיקריים של השואה: היהודים כקבוצה היו מבודדים וסומנו למוות. הוקמו גיטאות, מחנות עבודת כפייה ומרכזי מוות. שלא כבשאר אזורי מזרח-אירופה, הייתה מרבית אוכלוסיית יושבי הגיטאות והמחנות בטרנסניסטריה מגורשים, שלא רק שהיו זרים לחלוטין בסביבתם-אלא שאף-לא הבינו את שפתם המדוברת של בני המקום האוקראינים. המגורשים הובאו לטרנסניסטריה מנושלים מחפצי הערך, מכספם ומכל אמצעי מחיה, ובצורה לא מאורגנת לחלוטין. אך למרות זאת לא הייתה הקהילה היהודית מחולקת לחלוטין. כאשר התברר למגורשים, כי ארגון מסוים כלשהו הציע את אפשרות ההצלה היחידה, החלו הכוחות החזקים יותר בקרבם לארגן את אחיהם למעין קהילה. מתי מעט אשר הצליחו להבריח עמם כסף כלשהו, הצליחו להקים מוסדות לעזרה הדדית ולהכניס מעט סדר לגיטאות ולמחנות שהיו תחת מרותם. בעיותיהם של יהודים רבים בטרנסניסטריה, אשר נלכדו בין

מחויבויותיהם כלפי הרשויות הרומניות מחד וכלפי אחיהם מאידך, היו דומות לאלה של ראשי היודנראטים בפולין ובחלקים אחרים באירופה, להוציא את העובדה שבמרבית המחנות והגיטאות בטרנסניסטריה שהו אנשים אשר באו ממקומות ומרקע שונים ומשום כך לא היו בעלי גרעין ממשי. מטרתם הראשונה, כפי שהם ראו אותה, הייתה להקים קהילה שבה ישררו רגשות הזדהות ונאמנות כלשהם.

לאור כל זאת, ניתן לראות את הקטסטרופה בטרנסניסטריה כשואה במיקרוקוסמוס. אך יחד עם זאת היו בה כמה מרכיבים ייחודיים. כפי שצוין לעיל, היו אלה הרומנים ולא הגרמנים אשר ביצעו את מרבית ההרג. ברור הוא, כי רומניה העצמאית הייתה בת בריתם היחידה של הגרמנים בכל הנוגע למעורבות ישירה להרג המונים. (המיליציה הקרואטית הייתה מעורבת בהרג המוני יהודים וסרבים, אולם קרואטיה הייתה לאמיתו של דבר משטר בובות שהקימו הנאצים.) למרות שממשלת רומניה וצבאה יצאו בלהיטות רבה לדרך "הפתרון הסופי", הרי שמרגע שניצחון הנאצים כבר לא הובטח להם מראש, החלו להסס ולתור אחר פתרונות חליפיים. ניתן לומר ככלל, כי רומניה אימצה מדיניות עצמאית יותר, ו"מדיניותה היהודית" הייתה ההוכחה לכך. משום כך התנגדה ממשלתה לדרישות הנאצים לפנות את שארית היהודים הרומנים (של הרגאט) למרכזי המוות שבפולין.³ מבחינה זו היה גורלם של יהודי רומניה, ובמידה פחותה יותר אף גורלם של יהודי טרנסניסטריה, מושפע משיקולים פוליטיים.

התמורות הפוליטיות ועצם קיומה של קהילה יהודית ברומניה (חרף הפסדיה הכלכליים הגדולים ותלאות ההשפלה), אפשרו מעט מרחב תמרון לניסיונות הצלה בטרנסניסטריה. שני גורמים נוספים אחראים לייחודיות המקרה של טרנסניסטריה: אי-הסדר הכללי ששרר בקרב הפקידות הרומנית וחוסר תוכנית שיטתית להריגת היהודים מחד, ונורמת השימוש בשוחד בקרב אנשי הפוליטיקה והביוורוקרטיה מאידך. גורמים אלה אפשרו למנהיגות היהודית לעבד איסטרטגייה של עזרה והצלה לטרנסניסטריה. מאביב 1942 (כמעט שנה לאחר שהחל ההרג ההמוני ולא יותר משישה חודשים לאחר ביצוע מרבית הגירושים), הגיעו צורות שונות של עזרה ליהודי טרנסניסטריה. למרות שהגיעו במאוחר ולא במידה הדרושה, הרי שהייתה בכך תרומה חשובה להצלתם. לא הייתה קהילה יהודית אחרת תחת שלטון הנאצים שזכתה לעזרה כה מסיבית כיהודי טרנסניסטריה. החיים בגיטאות ובמחנות טרנסניסטריה, הדמיון וחוסר הדמיון ביניהם לבין ההיסטוריה הכללית של השואה וייחודיות המקרה של טרנסניסטריה יתוארו להלן.

גורלם של היהודים המקומיים

לפי מפקד 1926, האחרון שבוצע לפני המלחמה, היו בטרנסניסטריה

2,495,000 תושבים: 1,070,000 מביניהם היו אוקראינים, 710,000 היו רוסים, 30,000 היו יהודים, 290,000 היו רומנים (מולדבים) ו-125,000 היו גרמנים. בנוסף על כך היו שם קבוצות קטנות של ליטאים, בולגרים, יוונים, ארמנים וצוענים. למעלה ממחצית יהודי טרנסניסטריה, כ-180,000 מהם, חיו באודסה. זו הייתה העיר הגדולה באזור ואשר בה חיו 600,000 תושבים לערך. ערים אחרות היו קטנות בהרבה, עם אוכלוסייה בת 7,000 עד 30,000 תושבים בכל אחת. בכמה מהן היו היהודים המקומיים את הרוב. מרבית האוכלוסייה הלא-יהודית האוקראינית הייתה מורכבת מאיכרים, שחיו בכפרים קטנים.⁴

מכיוון שיהודים כה מעטים הצליחו להציל את נפשם, הרי שההוכחות והעדויות אודות גורלם לאחר שעברו הצבא הגרמני האחד-עשר והצבא הרומני השלישי את הדנייסטר ב-15 ביולי 1941, בעקבות נסיגתו החפוזה של הצבא האדום, מועטות ביותר. בעת עריכת משפטו, מסר אוטו אוהלנדורף, ראש יחידת המשימה ("איינזצגרופה") D, אשר פעלה בשטח בתמיכתן של פלוגות רומניות, מידע כלשהו על אודות שהתרחש. לפי דעתו, חולק האזור בין כוחות קומנדו המשימה ("איינזצקומנדוס") 10b-a ו-11a-b, אך בדוחות אותם כתב לא קיימת אבחנה בין ההרג שנערך בבסרביה ובצפון-בוקובינה לבין ההרג שנערך בטרנסניסטריה. אדרבה, הדוחות מתארים פעולה מתמשכת אחת – החל בשלב הראשון של ההרג בטרנסניסטריה הסובייטיות, דרך ההשמדה שבוצעה לאחר שעברו הגרמנים את הדנייסטר, וכלה בפעולה האחרונה שבוצעה בקרימאה.⁵ (המצור על אודסה הושאר לכוחות הצבא הרומניים, אשר נזקקו זכו לעזרת הגרמנים.) יחידת המשימה D הגיעה לקרימאה בספטמבר 1941, אך קומנדו המשימה 12 המתין עוד חודשים אחדים. גל הרציחות הראשון תבע מחיי היהודים מחיר יקר ביותר; בשישה שבועות בלבד הומתו 50 עד 60 אלף יהודים.⁶ גל שני של רציחות החל זמן קצר לאחר מכן.

ב-30 באוגוסט 1941 נועדו קציני צבא גרמנים ורומנים בטיגהינה, כדי לחתום על הסכם השליטה בטרנסניסטריה. הרומנים קיבלו את האחריות על המנהל האזרחי, תוך שהם שומרים את הדיביזיה המנהלית הסובייטית באזור (ראיונים). כהליך כספי חוקי לא הוצג הליי הרומני, כי אם הונפק סוג מיוחד של מרק, ה"רייכסקרדיטקסנשיין" (RKKS), שתוקפו היה רק בתחומי האזור. לצורכי ביטחון הוצב בטרנסניסטריה כוח אבטחה רומני מיוחד, "אסלון-אופרטיב", שהורכב למטרת הרג בעת תחילת המלחמה.⁷ אחת המשימות הראשיות שלו הייתה ביטחון הפנים, שהיה צריך להישמר בשיתוף פעולה עם הז'נדרמריה המקומית. הפיקוח הצבאי הראשי נשאר בידיים גרמניות, למרות הימצאותו של הצבא הרומני בטרנסניסטריה. הגרמנים המקומיים של טרנסניסטריה זכו לזכויות מיוחדות. הם גם חוללו בעזרת יחידות המשימה ל-VOMI (פולקסדווייטשה מיטלשטלה), כוח מטעם האס-אס.⁸ מיליציה אוקראינית נוצרה אף היא ושיתפה פעולה עם כוחות הביטחון האחרים. על אף שהרומנים הכריזו ריבונות על טרנסניסטריה

ולמרות הצעות רבות מצד הגרמנים, הם לעולם לא סיפחו אותה למעשה. לגבי דידו של אנטונסקו, לא הייתה טרנסניסטריה מעולם חלק מ"המולדת הגדולה". היא הייתה, יותר נכון, קלף מיקוח בהסכמי קבע טריטוריאליים עתידיים.⁹ מפרספקטיבה יהודית היווה שיתוף הפעולה בין הז'נדרמריה הרומנית, האסלון-אופרטיב, יחידת המשימה D, ה-VOMI והמיליציה האוקראינית את עצם מהותה של השואה באזור זה. הריגתם של היהודים המקומיים בוצעה בידי כל אותם הארגונים גם יחד.

כאשר נתפסה אודסה (אוקטובר 1941), החל גל ההרג ההמוני השני. כ-20,000 עד 30,000 יהודים נהרגו מתוך 80,000 אשר נותרו באודסה לאחר הפינוי הסובייטי.¹⁰ ההרג הוצא לפועל בידי הצבא הרומני בין ה-23 ל-24 באוקטובר. נטען כי היהודים היו אחראים לפעולות טרוריסטיות ולפעולות חבלה בעיר. שארית היהודים שמנתה 35,000 עד 40,000 איש, הושמה בגיטו בתנאים מחרידים.

גל הרג שלישי החל כאשר יהודי אודסה גורשו למחנות באזור ברזובצה. אזור זה היה מאוכלס מאוד בגרמנים המקומיים, ובתוך שנה אחת נרצחו מרבית היהודים בידי יחידות ה-VOMI. אותו הדבר בדיוק התרחש עם שארית היהודים, שחיו בחלקה הדרומי של טרנסניסטריה ואשר גורשו למחנות עבודת כפיה בבוגדנובקה ודומנובקה. אף הם נרצחו בידי יחידות המשימה של ה-VOMI. (בשני המקרים, שיתפו הכוחות המיוחדים הרומנים פעולה עם ה-VOMI). מתוך 210,000 היהודים המקומיים של טרנסניסטריה (תוך לקיחה בחשבון כי 90,000 לערך התפנו מאודסה ומשאר מקומות יחד עם הסובייטים), נרצחו כ-80% במהלך ששת חודשי הכיבוש הראשונים. הריגתם הייתה חלק מ"הפתרון הסופי". הם נרצחו באותן שיטות בדיוק, כלומר – יירו, בהן השתמשו יחידות המשימה בשטחים הסובייטיים הכבושים. לאחר גל האלימות והרצח העיקרי הראשון, סומנו ובודדו היהודים, נושלו מרכושם, ולבסוף גורשו ונהרגו (צו מס' 23 מה-11 בנובמבר 1941). השתלשלות זו עקבה אחר המודל אותו פיתחו הנאצים בפולין. המאפיין השונה בטרנסניסטריה השתקף בתפקידים המסיבי של הרומנים והגרמנים המקומיים בהרג. שלא כמיעוטים משתפי הפעולה האחרים, כגון האוקראינים בשאר מחוזות אוקראינה הכבושה, או הליטאים, אשר שימשו ככוחות מסייעים ליחידות המשימה, היו משתפי הפעולה כאן המתכננים, היוזמים והמבצעים גם יחד. ה-VOMI הייתה באופן מעשי זרוע של האס-אס, והרומנים תרמו את צבאם ואת יחידות הביטחון הממלכתיות.

ההסתערות על האוכלוסייה היהודית הלא-מוכנה הייתה מהירה וברוטלית. לא היו נמלטים; לא היה פנאי להתכונן או להסתתר. האוכלוסייה היהודית מחוץ לאודסה חיה בעיירות ובכפרים בעלי גודל בינוני וקטן. ואולם אף האוכלוסייה היהודית הגדולה של אודסה הוכתה בתדהמה נוכח פינוי מחצית מחבריה. אלה שנותרו היו מבולבלים, חסרי מנהיגים, ונתונים לחלוטין לחסדי כובשיהם, שהפעילו באופן מידי צעדי

ענישה (23 עד 24 באוקטובר). צעדי ענישה אלה כוונו לעבר היהודים בלבד, מאחר והיהודים נחשבו לגרעין המשטר הבולשביקי. התקפה זו נתמכה על-ידי האנטישמיות העמוקה שהייתה נפוצה, וזו האחרונה אף קיבלה בכך לגיטימציה. בו בזמן הייתה זו גם הסבת רגשות לאומיים קיצוניים של הצלחה מצד הצבא הרומני, אשר איבד חיילים כה רבים בזמן המצור על אודסה.

לגיטו באודסה, אשר התקיים לא יותר משבועות מספר ושסבל מעוני וממחלות, לא הייתה כמעט כל הזדמנות של עזרה עצמית או התנגדות. ככלל חוותה האוכלוסייה הלא-יהודית של אודסה כיבוש קל יותר ממקבילתה, שחיה תחת הכיבוש הגרמני בשאר מתחנות אוקראינה. אחרי חודשי הכיבוש הראשונים, ניסה המנגנון המנהלי הרומני להשיב חיים לקדמותם. אך באותה עת כבר גורשו היהודים ומרביתם כבר לא הייתה בין החיים.¹¹

ההגליות לטרנסניסטריה

בהתאם למפקד של 1930, היו 206,958 יהודים בבסרביה ו-107,975 בבוקובינה, ובסך הכל היו אלה 314,933 יהודים. בתחילת המלחמה, ב־21 ביוני 1941, היו מספרים אלה גבוהים במעט. במפקד שנערך ב־1 בספטמבר 1941 היה מספרם של היהודים בשני האזורים 126,434. מה אירע לשארית 188,499?

כ־30,000 עד 40,000 יהודים ברחו יחד עם הסובייטים (כמה מהם אף נתפסו מחדש באודסה). כ־150,000 עד 160,000 נרצחו. יחידת המשימה D הייתה אחראית לאזור בסרביה, אשר כלל את הקהילות היהודיות הגדולות של קישינב ובעלז. אף-על-פי-כן בוצע רוב ההרג בידי הצבא הרומני, האסלון-אופרטיב והז'נדרמריה.¹² אותם יהודים שניצלו ממעשי הטבח של קיץ 1941, נכלאו בארבעה מחנות בבסרביה ובשני מחנות נוספים בצפון בוקובינה (כ־64,000 איש), וכעבור זמן קצר הוגלו משם לטרנסניסטריה.

ההגליות המאורגנות העיקריות לטרנסניסטריה החלו ב־6 באוקטובר 1941 ונמשכו עד ינואר 1942. מרבית 118,847 יהודי בסרביה, בוקובינה ודורוהוי הועברו לקצה הצפוני של טרנסניסטריה, שבה מוגהילב הייתה העיר הראשית. הגל השני של ההגליות, אשר כלל את שארית 4,650 היהודים של צ'רנאוטי, התרחש בקיץ 1942; בגל השלישי, בספטמבר 1942, היו מעורבים 2,238 מגורשים. גל זה כלל יהודים מחלקיה המרכזיים של רומניה (הראט), שנענשו כדברי הרשויות בפשעים פוליטיים. במהלך 1943 הוגלו כמה מאות יהודים לטרנסניסטריה כאמצעי ענישה, ובתוכם מנהיגם הראשי של יהודי רומניה, ז"ר וילהלם פילדרמן, אשר הוגלה לגיטו מוגהילב ביולי 1943. סך כל היהודים שהוגלו עלה על 130,000.¹³ היחס הבלתי אנושי והתנאים המחרידים שמהם סבלו היהודים מתוארים לפרטי פרטים

ביומנים, בספרי זיכרונות ובדוחות. הקורא במ מזועזע מעומק האכזריות האנושית, מהצעדים שננקטו להשפלת אלפי אנשים חפים מפשע, מביטויי המצוקה שנכפתה על היהודים המגורשים. רחובות טרנסניסטריה היו מזוהמים בגופות לא קבורות או שכוסו בשלג. בצדק ניתן היה לכנות את ההגליות לטרנסניסטריה בשם "מסעות המוות"¹⁴.

גל המגורשים הראשון היה אותה קבוצה אשר קבעה את דפוסי החיים בטרנסניסטריה. ככלל ניתן לחלק את המגורשים לשלוש קבוצות: אנשים שחיו תחת שלטון סובייטי בבסרביה ובצפון בוקובינה מאז יוני 1940; אלה שנותרו תחת שלטון רומני בדרום בוקובינה; ואלה מדורוהוי, אזור במרכז רומניה, אשר סופח מבחינה מנהלתית לבוקובינה בשנת 1938.

קהילות יהודיות אלה, שהיו כפופות לשלטון סובייטי, כבר הספיקו לאבד את מאפייניו העיקריים של מבנם החברתי. מוסדות חברתיים ופוליטיים יהודיים חוסלו מצדם של הסובייטים ומספר מנהיגים פוליטיים ורוחניים הוגלו לסיביר. מבחינה כלכלית הפסידה השכבה הבינונית היהודית את מרבית עושרה, והקהילה ככלל הייתה נתונה במצוקה כלכלית. כתוצאה מכך, כבר הוחלשו קהילות אלה בזמן תחילת המלחמה. עם זאת טמון היה הבדל מכריע בין הקבוצה הראשונה לשנייה, שניתן לשייכו לניסיון במהלך חודשי המלחמה הראשונים – הרג המוני וריכוז במחנות ובגיטאות בבסרביה ובבוקובינה. ביולי ובאוגוסט 1941 החלו הרומנים להגלות למעלה מ-38,000 יהודים לטרנסניסטריה, אך הצבא הגרמני וצמרת הפיקוד של יחידת המשימה D התנגדו לכך נחרצות, מכיוון שההגליות הפריעו לפעילותם. הם הורו לרומנים לחדול מהגליות בלתי-מתוכננות אלה, והיהודים נדחקו בחזרה אל מזרח לדנייסטר. באותה עת כבר עסוקה הייתה יחידת המשימה D בהריגת יהודים. כ-4,000 מתוך כמעט 25,000 יהודים אשר הגיעו לגדותיו המזרחיים של הדנייסטר קיפדו את חייהם במהלך מסעות הכפייה מטרנסניסטריה ואליה, או שנרצחו בידי קומנדו המשימה B 10, אשר פעל בסביבות מוגהילב. החוזרים רוכזו במחנות בהם מצאו יהודים מגורשים אחרים, אשר נלכדו בטרם חצו את מי הנהר. יהודים אלה כבר הספיקו לחיות בתנאים מזועזעים, לאחר שכל רכושם נגזל מהם, בעוד החיילים הרומנים משליטים בהם טרור. רבים מהם איבדו את כל משפחתם בהרג או במסעות.

עד אוקטובר, מועד תחילת ההגליות, לא סבלו יהודי דרום-בוקובינה ודורוהוי מהמלחמה באופן ישיר. מעשי הטבח והנקם מצד האוכלוסייה הרומנית נחסכו מהם. גם יהודי צ'רנאוטי ניצלו ממעשי הטבח ומההגליות.¹⁵ וכך היו יהודים אלה עדיין בבתיהם, כאשר הוכרז צו ההגליה. היה להם מעט פנאי להתכונן לפינויים ומשום כך גם עלה בידיהם לקחת עמם דברי מזון כלשהם, ביגוד, כסף ותכשיטים. מרבית האנשים יצאו למסע כפוי זה יחד עם בני משפחותיהם, וכמה מהם אף הצליחו לשכור עגלות ושאר אמצעי תחבורה להקלת מסעותיהם הארוכים.

המגורשים לטרנסניסטריה: המסגרת הכללית

קיימות אך הוכחות מועטות לקיומם של תכנון או הכנה כלשהם מצד הרשויות הרומניות בדבר יישובם של המגורשים. ב־11 בנובמבר הכריז ג'ורג' אלכסיאנו, מושלה הרומני של טרנסניסטריה, על צו פומבי מס' 23, המדבר על ארגון החיים היהודיים; צו זה הפך ל"חוקה" בגיטאות ובמחנות. לפי צו זה, היו היהודים מרותקים לאותם כפרים ועיירות בהם חיו יהודים או רוסים עוד קודם לכן. הז'נדרמריה המקומית הייתה מורשית לבחור את מקומות המגורים. הצו צמצם את תנועתם עוד וקבע, כי עליהם להרוויח את לחמם מתוך עבודת כפייה, שתיעשה לטובת הרשויות (בהסכם טיגהינה, מתייחס סעיף 7 לעבודת כפייה יהודית לטובת הצבא הגרמני). משכורת קבועה בגובה מרק אחד ליום לעובדים פשוטים ושני מרק ליום לאנשי מקצוע ולמומחים שולמו בהקצאת מזון, אותו היו הרשויות אמורות לספק.

הצו גם טיפל במבנה הפנימי של הקהילה (שנקראה "קולוניה" בגוף הטקסט). כל קהילה הייתה חייבת לבחור לעצמה "ראש" מתוך המגורשים, שימשש כדובר, בכפוף לאישורו של הפרטור [השופט] האזורי (שהיה בדרך כלל קצין רומני). ה"ראש" היה אחראי באופן אישי למילוי כל דרישות העבודה של הרשויות הרומניות ולהקצאת העובדים למשימות השונות, שכמה מהן היו קשות ביותר. העובדים חולקו לקבוצות של 20 איש ובראשם הועמד מנהיג, שגם אותו חייב היה הפרטור לאשר.¹⁶

צו מס' 23 היה אך מעט יותר מהולכת שולל. הוא נטע את הרושם, כי קיימת הייתה בטרנסניסטריה מדיניות רומנית ברורה כלפי היהודים, והוא התייחס למה שניתן היה לכנות כ"חיים הרגילים" של מגורשים בתנאי מלחמה. אך למרות שהצו כיסה יסודות של חיי יום יום רגילים, כגון אספקת מזון, עבודה וארגון עצמי, הרי שבמציאות לא הייתה התייחסות כלשהי לתנאים הפיזיים והחומריים של המגורשים. לא היה ביכולתם של היהודים המגורשים לארגן חיים רגילים. הם היו זקוקים לבתי חולים ולעזרה רפואית בסיסית, למזון ולביגוד, לתמיכה ביתומים וכן הלאה; במקום זה הם נעו ללא מטרה, שוב ושוב, בין גיטו אחד למשנהו וממחנה אחד לאחר, ולמותר לציין, כי באף אחד מאלה לא נמצאו המיתקנים המינימליים לשיכונם. אף "בחירת" המנהיג, מי שעמד בראש הקהילה, הייתה העמדת פנים.

לצורך הגדרת מדיניות יהודית, כל הדברים האלו היו רחוקים מלהיות ברורים. עתידה של טרנסניסטריה עצמה עמד לדין. במידה וטרנסניסטריה תחדול מלהישאר תחת ריבונות רומנית, הרי שכל תכנון לגבי העתיד חייב להישאר בגבולות המינימום. במסגרת האינטרסים היו יהודי טרנסניסטריה רק מרכיב נוסף, אותו חובה היה לנצל. בכל מקרה לא היו המגורשים היהודים לטרנסניסטריה אמורים לשוב לרומניה. מתוך כך לא הייתה הריגת היהודים עבור הרומנים, בניגוד לגרמנים, מטרה בפני עצמה; הייתה זו

תוצאה של נסיבות מסוימות.

כאשר הגיעו שיירות היהודים לטרנסניסטריה, הם מצאו שם שטח חשוף שנותר לאחר מעבר כוחות הצבא וההפצצות הכבדות. באותן ערים ועיירות בהן הוקמו הגיטאות (גיטאות הוקמו בדרך כלל בתוך עיר או עיירה, בעוד שמחנות מסוגים שונים מוקמו מחוץ למקומות יישוב רגילים),¹⁷ נהרסו בתים רבים, רחובות וקווי רכבת. האנשים הגיעו מבלי שימצאו שם קורת גג או אמצעים לרכישת מזון. הבאים זה מקרוב, בתנאים הדלים ובהופעתם המפחידה, היוו איום על האוכלוסייה המקומית והעלו רגשות פחד ודחייה כלפיהם. מחסור בכל סוגי המיצרכים עוד גבר בעקבות מעשי הביזה הידועים לשמצה של החיילים הרומנים.

מאחר והערים והכפרים בחלקה הצפוני של טרנסניסטריה היו קטנים ביותר, פוזרו היהודים בקבוצות קטנות. באזור מוגהילב לדוגמה, חולקו היהודים בין 53 גיטאות ובמחנה אחד. רק בתשעה גיטאות היו למעלה מ־1,000 איש, 36 מתוכם הכילו עד 500 איש. איזור בלאטה הכיל 21 גטאות ומחנות, אשר בארבעה מתוכם היו למעלה מ־1,000 איש. בשאר המקומות היו פחות מ־500 איש.¹⁸ רבים מהמגורשים חיו במהלך החודש הראשון להגעתם בדירי חזירים ופרות ובאורות סוסים. לאחר שהצליחו בסופו של דבר למצוא מקומות מגורים משופרים יותר, היה זה נפוץ ש־15 עד 18 איש יחלקו ביניהם חדר אחד. במרבית המקומות אף לא היו מיתקנים סניטריים מינימליים; לא היו חומרי חטוי ולא נמצאו מים נקיים. כמות הנספים הייתה גבוהה באופן קיצוני, ביחוד במהלך החורף הראשון של 1941-42, כאשר 30% עד 50% מהאנשים נפטרו בעקבות מגיפת הטיפוס, שהשתוללה ברחבי הגיטאות והמחנות.¹⁹

תיאורי הניצולים והעדויות הראשונות מלאים בתיאורי המוות והמצוקה. רבים הסתובבו עירומים, ילדים כוסו בסחבות או בעיתונים, וכל זאת מכיוון שנאלצו למכור את בגדיהם תמורת לחם. גופות שכבו בשדות, לאורך נתיבי המסעות, או שגובבו בערמות גבוהות לצד אותם אלה שחיו בדירים.²⁰ התלאות הוחרפו עוד יותר מתוך עצם העובדה, שהמגורשים היו זרים לחלוטין; רק מקצתם שלטו בשפה האוקראינית. יתר על כן, וכפי שכבר הוזכר קודם, מרבית היהודים המקומיים נהרגו כבר בידי יחידת המשימה D, וכך לא הייתה להם כל כתובת אליה יוכלו לפנות לעזרה. חוסר האונים האישי היה מוחלט וגמור.

קשה להשוות את המצב בטרנסניסטריה להגליות אחרות במזרח־אירופה. בפולין למשל, הוצאו יהודים רבים יותר מבתיהם, בהתאם להוראתו של ריינהרד היידריך מיום 21 בספטמבר 1939.²¹ אולם אלה הועברו לקהילות יהודיות גדולות שבהן הייתה תשתית מסוימת ומסורת חברתית שעזרה לקליטתם. המצב בעיר כמו וארשה, בה רוכזו מאות אלפי פליטים, היה מחריד, וכאשר הוקם הגיטו, החמירו התנאים עוד יותר. אך גם תחת תנאים איומים אלה הגיעה כמות הנספים ל־12% עד 15%. בטרנסניסטריה נספו מהם 30% עד 50% במהלך החורף הראשון. המקרה

היחיד אותו ניתן להשוות לכאן הוא מקרה הגלייתם של יהודי צ'כוסלובקיה, אוסטריה וגרמניה ללובלין בסתיו 1939, אך הגליות אלה היו מצומצמות יותר ונמשכו חודשים ספורים בלבד.²²

חיי היום יום בגיטאות ובמחנות

את השנתיים וחצי בקירוב לשהיית היהודים בטרנסניסטריה ניתן לחלק לשלוש תקופות. הראשונה, מסתיו 1941 עד אביב 1942, הייתה הקשה מכולן לכל המגורשים, ולמעלה משליש מהם לא נותר בחיים. התקופה השנייה החלה בקיץ 1942 ונמשכה עד אביב 1943. במשך זמן זה התפתחה התארגנות פנימית, שאף הפכה ליעילה יותר; המגורשים פיתחו מעין יכולת מחייה ועבודה. עזרה מצד הקהילה היהודית הרומנית הגיעה באופן סדיר יותר, והאינטרסים המדיניים של הרומנים החלו לשנות כיוון. התקופה השלישית, שנמשכה בין קיץ 1943 ומרץ 1944, זמן חזרתם של הסובייטים, הייתה מלאת תקווה רבה יותר אך יחד עם זאת גם מסוכנת יותר. הנסיגה החזירה חיילים גרמנים לאזור. הם התקיפו יהודים בגיטאות ובמחנות וגרמו לאבידות רבות בנפש.²³ מצד שני הצליחו יותר תוכניות החזרתם של יתומים ושאר קבוצות אנשים לרומניה. משום כך חייב כל תיאור חיי היהודים ב-117 הגיטאות והמחנות להתחשב בתקופות אלה, וכן בכל המצבים השונים ששררו בגיטאות ובמחנות הרבים.

לדידו של הפרט, היו חיי היום יום תלויים בכוחות מבחוץ – בצווים מס' 23, 27, 29 ובטבען ההפכפך של הרשויות המקומיות, ואף-על-פי-כן לא נבצר מקומם של גורמים פנימיים בעיצוב גורלו. גורמים אלה היו תלויים באישיותו של הפרט כמו גם באפשרות הפיכתה של ה"קולוניה" לקהילה יהודית. לצורך השגת שינוי זה היה צורך בחוש שייכות כלשהו ובהרגשת הזדהות חזקה עם הקבוצה.

צורת ומיבנה קהילת המגורשים בקושי דמו לקהילותיהם הקודמות. חייהם היו מעתה שונים בתכלית מחייהם אותם ניהלו קודם, אך ברור, כי ניסיון העבר עזר להם בהחלט לארגן חיי קהילה כלשהם. מאחר והיו בעלי מנהיג מוסכם שאף זכה לסמכות מסוימת או שנתברך בכריזמה, הרי שנשתפר מצבם. מנהיג שיכול היה להתאים את עצמו, לאלתר ולזכות בתנאים משופרים למען אנשיו, היה גורם מכריע בקרב ההישרדות.

מאמציו של ד"ר מאיר טייך, ראש קהילת סוצ'בה, מדגימים טענה זו. כאשר נודע לד"ר טייך מפי ראש העיר על אודות הגירושים הצפויים, החל להכין את קהילתו לעבר הבלתי נודע. הוא השתדל לקבל מידע רב ככל הניתן אודות המסלול הצפוי ובדק כיצד ניתן להקל את קשיי הימים הבאים. הוא הצליח להשיג אמצעי תחבורה לאנשיו וכך חסך מהם את מסעות המוות. הוא זכה לקבל לזמן מה רשות שהייה במוגהילב, ומצא שם דוור. הוא הקדים את אנשיו והגיע לעיר סארגורוד, מקום בו היה אמור לקום

הגיטו עבורם. הגעתו למקום ימים ספורים לפני הקבוצה אפשרה לו להכין להם קורת גג מסוימת. ד"ר טייך לא היה המקרה היחיד.²⁴

באופן טבעי הפכו אנשים כגון אלה לראשי קהילותיהם לא בעקבות הצבעה, כי אם כתולדת המצב. אך במקומות קטנים רבים נתמנו ראשי הקהילה בידי המושל או ראש העיר, והיו ביניהם מקרים בהם שירתו הנבחרים יותר את אדוניהם מאשר את אנשיהם שלהם.²⁵ מעמדו של ראש הקהילה יצר מספר רב של בעיות מעשיות ומוסריות. כבר הצבענו מקודם על משימתם הפורמלית של ראש וועד הקהילה להקצות את מספר העובדים הדרוש לצורך עבודת הכפייה. מרבית האנשים ניסו להתחמק מעבודה זו, שהייתה קשה מנשוא ושעבודה קיבלו סכומי כסף זעומים, אם בכלל. במרבית המקרים נמצאו אתרי העבודה בכפייה רחוקים מהגיטו, והעובדים חיו בתנאים קשים. כמה מאתרי העבודה בכפייה עמדו תחת פיקוח גרמני, ורבים מבין העובדים שם נרצחו לאחר שסיימו את עבודתם.

בהיבט זה דמה תפקידו של ראש הקהילה לזה של היודנראטים בגיטאות מזרח-אירופה טרם עריכת הגירושים למחנות המוות. מנהיגים יהודים אלה נאלצו להתעמת עם אותם הנושאים הרבים בתחום המוסר. מאחר והייתה חובה למלא אחר הדישה ולהקצות את מספר העובדים שנקבע, נתהווה צורך לגבש נוהלי גיוס ופטור מעבודת הכפייה. בכמה גיטאות נקבעו נהלים שוויוניים נוקשים, למען השתתפות הוגנת בכוח עבודה זה. ואף-על-פי-כן היו תמיד מספר יוצאים מהכלל, ויישומם של נהלים אלה יצר תרעומת רבה בקרב חברי הקהילה.²⁶ נושא זה בהחלט הדגיש, יותר מאשר בעיות אחרות, את חוסר השוויוניות בקהילה, ועובדה היא, כי גורם כמו מערך קשרים מסועף היה עליון בחשיבותו לצורך קביעת מעמדו של הפרט בתוך הקהילה. אנשים מועטים, בעלי אמצעים אלה ואחרים, הצליחו לפדות את נפשם מעבודת הכפייה. אך הרוב היו עניים, ומעט המזון אותו הרוויחו בעבודתם שימש להם אמצעי הצלה יחיד. אנשים בעלי קשרים הדוקים לראש הקהילה או לחברים מסוימים בוועד, הצליחו לא פעם להשיג עבודה קלה יותר בתחום ניהולי או בשירותי העזרה. בסארגורוד, מוגהילב ובכמה גיטאות אחרים, החזיקו בדרך כלל אנשי עירו של ראש הגיטו במשרות חברי הוועד ובעמדות מרכזיות אחרות. במקרים רבים הם אף היו קרוביו הסמוכים או חבריו האישיים. עימותים בין קבוצות שונות וטענות ניצול לרעה של עמדות מפתח עלו גם אז וגם בעדויות מאוחרות יותר.²⁷

הצעדים הראשונים לקראת ארגון עצמי נעשו בתבנית קהילות הבית. העזרה לא רוכזה במקום אחד וקבוצות של מגורשים שהצליחו להביא עמן כסף או תכשיטים, היו מצוידות טוב יותר למען עזור לאחיהם המסכנים. אלה שמצבם היה טוב באופן יחסי, היו אנשי דרום-בוקובינה ודורוהוי. הם היו הראשונים להתארגן וליצור שירותי עזרה. ד"ר טייך דיווח, כי הוא אסף 3,500,000 ליי מאנשיו בעזרת ניכוי 10% מכל מי שידו עסקה בהעברת כספים (עיסוק לא חוקי באותם הימים). כסף זה הפך לקרן שטיפלה בכל מיני ענייני חירום. סיפורים דומים סופרו אודות מנהיגי גיטו מוגהילב, שם

הייתה הדמות המרכזית חבר נכבד מקהילת דָּאָוִן, המהנדס זיגפריד יִגְנָדוֹרֶף. מאוחר יותר דאג הוועד למיסוי אוכלוסיית הגיטו.²⁸

מסיבה זו מוצאים אנו במוגהילב, סארגורוד, דז'ורין ובמקומות אחרים הבדלים משמעותיים בין קבוצות המגורשים. גורמים אלה מצביעים על חברה אשר במרכזה עמדה קבוצת אנשים שהיו מסוגלים להתאים עצמם לתנאים החדשים. עמדו לרשותם אמצעים מסוימים להשפיע על הרשויות החיצוניות והייתה להם יוזמה להוציא רעיונות שונים אל הפועל לגבי פרויקטים של עבודה ועזרה. מערך של קשרים כיסה את שארית הקהילה, בהתאם למידת הקרבה למרכז או לשוליים.²⁹ אנשי המרכז היו מעוניינים לעזור לקהילתם מסיבות שונות, לדוגמה – למנוע את התפשטות המגיפות (כמו הטיפוס), ולהחזיק תחת ידם כמות משמעותית של אנשים שבעזרתם יכולים היו לספק את הדרישה לעובדים. יחד עם זאת היו מסורת העזרה ההדדית היהודית, הצדקה והרגשת ההזדהות החזקה מניעים עיקריים להפעלת תוכניות העזרה. ככל שהלכו והתקדמו ניסיונות אלה, לא סופקו השירותים במסגרת קהילת הבית אלא הפכו "אוניברסליים", אך עדיין לא ניתן היה להעלים כליל את רשת הקשרים. במרבית הגיטאות הקימו הוועדים מעין שירותי תמיכה חברתיים, מטבחים (שנקראו "קנטינות"), מרפאות ובתי־זקנים ויתומים.³⁰ בכמה מהגיטאות הקימו הוועדים גם קואופרטיבים – חנויות בהן נמכרו מיני מוצרים. לאמיתו של דבר נועדו כל אלה להסתיר מקורות הכנסה עיקריים שהיו לקהילה: סחורות שנשלחו מצד ועד העזרה בבוקרשט נמכרו לאוקראינים, ותמורתם שימשה את המוסדות החברתיים.³¹ למרות שהמאמצים ליזום סוג זה של עזרה החלו עוד בשלהי 1941, הרי שהם החלו להתפתח לשיטה מאורגנת יותר רק באביב ובקיץ 1942. מספר רב מקרב האנשים החלשים לא עמד בקור החורף, ברעב ובטיפוס, והם נפטרו. ד"ר טייך דיווח, כי במהלך מגפת אותו חורף איבדה קהילתו 1,400 מתוך 7,000 איש (סך אותם 7,000 איש כלל 1,800 יהודים מקומיים), כלומר – 20% מחבריה. במקומות אחרים היה המחיר כבד אף יותר.³²

אך הוועדים וראשי הגיטאות שלטו על החיים גם בהיבט אחר. הרומנים אמנם לא התעניינו בחייהם הקהילתיים הפנימיים של היהודים אך הם כפו איסורים כלליים, כגון איסור עזיבת הגיטו, איסור תנועה חופשית, ואיסור יצירת קשר עם אנשים (ובכלל זה עם בני משפחה) שנמצאו בגיטאות ובמחנות אחרים. חל איסור על כל צורות ההתקשרות (מכתבים, חבילות, עיתונים וכו'), ולמרות זאת, שמרו הוועדים ויחידים על קשר בלתי־לגאלי עם בוקרשט באמצעות הסגל הצבאי או אנשי עסקים, שהרוויחו לא מעט מתפקידם כבלדרים. צעירים מבני הגיטאות יצרו לעצמם את עיתונייהם וקיימו סוג מסוים של פעילות פוליטית ציונית, כדי לשמור בצורה כלשהי על גחלת העבר ומתוך רצון התגברות על רגשות בדידותם ויאושם. בידינו עדויות על כך מגיטאות דז'ורין וסארגורוד, אך דיווחים שבעל־פה מאשרים את קיומן של עובדות אלה גם בגיטאות אחרים.

עיתון בשם "קוריר" הופיע בד'ז'ורין בין אפריל לספטמבר 1943. הוא הופץ באופן סודי מבית לבית, והקוראים נתבקשו להשמיד את העותק האחרון. מאמרים, פואמות ותיאורי חיי היום יום הועתקו בשקדנות רבה ביד, ובמהדורות שונות אף נכללו קריקטורות ותשבצים. מתוך העותקים שהוברחו לבוקרשט ניצלו שישה. בסיפורים ובאנקדוטות נמצאו רמזי ביקורת על הרומנים, אותם זיהו הקוראים מייד. השירים והחרוזים התייחסו לתערובת האוכלוסייה היהודית בגיטאות. שורות מעוררות כבוד מספרות על אודות אימהות ששיכלו את ילדיהן, על אודות הרעב ששרר בוקר אחר לילה, ועל גורלם של אלה שלא היה בידיהם אף המינימום ההכרחי להישרד. אף-על-פי-כן גילה העיתון, שנכתב, נערך והופץ בידי הצעירים מעט אופטימיות ותקווה. האביב סיפק בידיהם הזדמנות להביע את כמיהתם לאהבה; קשיים לא הורשו לרמוס את יופיו של הטבע. בנוסף כלל העיתון כמה מאמרים רציניים על אודות הרכב אוכלוסיית הגיטו בד'ז'ורין ועל בעיותיה החברתיות. מאמר אחד טען, כי זו אינה קהילה אמיתית, כי אם פיקטיבית. נושא אחר היה תפקידה של משטרת הגיטו, אשר הייתה חייבת להעביר עובדים לידי הז'נדרמריה. העיתון הביע אמנם צער עמוק על העניין, אך עשה זאת מתוך הבנה מרובה ואף מתוך סימפאטיה. כמה מחברי הוועד התנגדו נחרצות לכל רעיון העיתון. הם פחדו מפני התוצאות, במקרה שהדבר יתגלה לרשויות. ראש הקהילה ניסה להפסיק את הופעתו אך נכשל. שיטת הפצתו נשמרה בסוד אף מפני הוועד. למרבה הצער, נתגלה העיתון בידי אנשי הז'נדרמריה הרומנים, ורק בעזרת "שוחד כבד" הצליח ראש הוועד לקנות את שתיקתם. בכך באה אל קיצה גם הרפתקה זו.³³

פעילות אחרת, שנראתה מסוכנת בעיני הוועד וראשה, הייתה פעילותן של תנועות הנוער הציוניות. מקורה של פעילות זו היה בסארגורוד, היכן שתנועת "הנוער הציוני" הצליחה לשרוד במשך כל אותן שנים בגיטו. גם הם פרסמו עיתון, שנועד בראש ובראשונה לחברי התנועה, וכציונים הם ניסו לגייס צעירים אחרים ולצרפם לתנועתם. חלק נכבד מניסיונותיהם הוקדש לחינוך היתומים ולהעברת ניצוץ של תקווה לרדופי גורל אלה. הנושא המרכזי הייתה העלייה לארץ-ישראל. בתחילה הם זכו לתמיכתו של הוועד ובמיוחד לעידודו של ד"ר טייך. אולם כאשר החלו הצעירים לבקר חברים מתוך הוועד נוצר מתח, ועמדתו של זה האחרון הפכה אמביוולנטית.³⁴

הפרט שחי בגיטאות ובמחנות עמד כל העת על המשמר: היה עליו להיזהר, שמא יגורש; היה עליו למנוע, כל עוד ניתן, את תנאי עבודת הכפייה הקשים, ואף-על-פי-כן היה עליו לעבוד, כדי שיוכל להשיג מזון וכדי שיחסוך מעצמו עימותים מיותרים עם הרשויות – הן עם זו הלא-יהודית והן עם זו היהודית. נכון הוא, כי את חייו כיוונו חוקים וקשיים מרובים, אך יחד עם זאת גם נכון, כי סוג אישיותו, כוח רצונו ויכולתו להתאים עצמו לתנאי הסביבה עמדו בדרגת חשיבות עליונה לצורכי הישרדות.

בגיטאות ובמחנות הקטנים, מקומות בהם הייתה העזרה ותמיכת הקהילה מועטים יותר, קבע סוג אישיותו של הפרט את גורלו במידה מרובה אף יותר. עדויות רבות מספרות, כיצד הצילו אנשים את עצמם, באילו אמצעים השתמשו ומאילו סכנות ידעו לחמוק. הדרישה לעובדים בכפר, שנמשכה בשני הקיצים של 1942 ו-1943, אפשרה לעבוד תמורת מזון בתנאים נסבלים יותר.³⁵

באופן כוללני ניתן לומר, כי יוזמתם של קבוצות ויחידים לחמוק מתקנות ולנסות להתקדם מהתנאים הקשים ביותר ששררו במחנות ובגיטאות לעבר תנאים משופרים במקצת, הגבירו את סיכויי ההישרדות בטרנסניסטריה. תודות לעובדה, שניתן היה לשחד את הרשויות הרומניות בצורה נרחבת ושמאז סתיו 1943 הגיעו התמורות הפוליטיות גם לטרנסניסטריה, הרי שלא להצליחו לשרוד את חורף 1943 היו גם סיכויים רבים יותר להינצל. מאז סוף 1942 לא התלהבו הרומנים להסגיר יהודים לידי הגרמנים, אם לצורך עבודות כפייה ואם לשם הריגתם.

עזרת הוועד של בוקרשט

תיאור מאמצי ההצלה, התמיכה והסיעוד שהופנו לטרנסניסטריה מהווים לא רק את סיפור חייהם של המגורשים לשם, כי אם גם חלק לא פחות נכבד מההיסטוריה של יהדות רומניה כולה. הקהילה היהודית ברומניה הייתה היחידה באירופה, שארגנה תוכנית הצלה בקנה מידה שכזה. היוזמה לכך יצאה מוועד העזרה המיוחד, שהיה מבחינה טכנית חלק ממרכז יהודי רומניה (סְנֵטְרָלֶה אַבְרִיול דִּין רומניה), אך שימש למעשה מועצה תיאום יהודית לא־פורמלית, שנוסדה בידי אישים בולטים מצמרת הקהילה ברומניה, כמו פילדרמן, וילהלם פישר, בנו בנבנישתי מהתנועה הציונית, הרב ספרן ורבים אחרים.³⁶ אישים אלה עשו כל שביכולתם כדי לסכל את התוכנית הנאצית, שנועדה להגלות את יהדות רומניה למזרת, וכדי להקל על מצוקתה הכלכלית של הקהילה היהודית. העזרה למגורשי טרנסניסטריה הייתה חלק אינטגרלי מעבודתה של מועצה זו. מבחינה פוליטית הייתה מטרתם של חברי המועצה לאלץ את הממשלה הרומנית לשנות את מדיניותה כלפי המגורשים ולהחזירם לרומניה. במסגרת מאמצים אלה הם יצרו קשרים עם ארגונים יהודיים בינלאומיים (כגון הקונגרס היהודי העולמי, ועד החלוקה – הג'וינט, הארגון הציוני העולמי) ועם הצלב האדום הבינלאומי מתוך רצון ליישב מחדש את המגורשים בארץ־ישראל, לאחר שיוחזרו לרומניה תחילה. הם גם השתמשו לטובתם בהרגשתם הדו־ערכית הגוברת הן של הציבור והן של הממשל הרומני כלפי בריתם עם הנאצים.³⁷ ניהול הפן החוקי של מאבקם היה נתון בידי של פילדרמן, אשר הצביע על אי־חוקיותם של הצעדים שנקטו כלפי היהודים. הרב ספרן ועמיתיו הדגישו את הפן המוסרי, מתוך כוונה לזכות בתמיכת הכנסייה ובתמיכתן של אשת

אנטוונסקו ושל המלכה הלנה של רומניה. טענותיהם של אלה האחרונים הייתה, כי מעשים בלתי־אנושיים כלפי יהודים נוגדים את המסורת הנוצרית והרומנית. ברור הוא, כי הצורך הדחוף להמציא תמיכה חומרית מיידית, שתוביל לצמצומו של ההרג והסבל הכללי, הוצג כאחריותם הראשונה במעלה של כל העוסקים בדבר.

כאשר הגיעו לבוקרשט הדיווחים הראשונים על אודות מעשי הטבח והפוגרומים, הופנו בקשות העזרה ליהודים נפגעי זוועות המלחמה אל איון אנטוונסקו. לרוע המזל, ניתנה תשובתו הראשונה רק בדצמבר 1941, עת שגל הגירושים הגדול עמד להגיע אל קצו. שלושה חודשים נוספים חלפו, עד שאלכסיאנו, מושל טרנסניסטריה, הסכים לתוכנית העזרה. כוונותיה האמיתיות של הממשלה השתקפו לאחר מכן במכשולים הביורוקרטיים שהציבה בעת שהחלה התוכנית. סכומי כסף משמעותיים, שנשלחו באמצעות הבנק המרכזי של רומניה (בשער חליפין נמוך במידה קיצונית של 60 ליי תמורת 1 RKKS), לא הגיעו לתעודתם. בדיוק אותו דבר קרה עם כספים שנשלחו בצורה בלתי־לגאלית, באמצעות בלדרים שזכו ל-10% עד 15% מסכומי הכסף שהועברו. העברת כספים בשיטה זו נעשתה תוך הסתכנות, מאחר והן השולח והן הנמען היו נתונים לחסדי השליחים. הטיפול במתן העזרה בצורה זו עודד שחיתות לא רק בצד הרומני כי אם גם בקרב המנהיגות היהודית. טענות רבות הושמעו, על כי ראשי קהילה וחברי ועד ניצלו את זכויותיהם לרעה, ועל כי השתמשו בכספים למטרותיהם הם. קשה לדעת בדיוק מהם סכומי הכסף שאכן הגיעו לידיהן של הקהילות היהודיות.³⁸

תפנית משמעותית בתוכנית העזרה התרחשה במהלך 1943, לאחר שמשלחת ראשונה מטעם יהודי רומניה, בראשות פֶּרְדֵּ סְרָגָה, ביקרה בטרנסניסטריה בדצמבר 1942. כוונתה הרשמית של המשלחת הייתה לבדוק דרכים לשיפור העזרה ודרכי חלוקתה. חבריה ביקשו ליצור קשר ישיר עם המגורשים ועם מנהיגיהם, ולברר מיד ראשונה מהם צורכיהם ומהן הדרכים הטובות ביותר להגשמתם.³⁹ עבודתה של המשלחת הייתה חשובה ביותר. היא הובילה לשיפור דרכי חלוקת העזרה הן מצד הרשויות הרומניות והן מצד ראשי קהילה היהודים. כמויות הכסף והסחורות שנשלחו לטרנסניסטריה גדלו, ועצם קיומם של קשרים ישירים בין חברי המשלחת למגורשים הגביר את תקוותיהם של רבים ורומם את מצב רוחם, באשר הרגישו כי לא נזנחו לחלוטין.

במהלך השנים הגיע ערך העזרה, אותה העביר הוועד לטרנסניסטריה בכסף ובסחורות, לכמחצית מיליארד ליי (דבר המקביל לכ־700,000 דולר ארצות־הברית, בשערי החליפין של 1943).⁴⁰ לפי כל קנה מידה מדובר כאן במאמצים ניכרים מצדה של יהדות רומניה.

מאז קיץ 1943 החלו להתגשם תכניות להחזרתן של קבוצות מגורשים מסוימות מטרנסניסטריה. הקשיים לארגן את פינויים מחדש היו אדירים. אי־הימצאותו של מידע מדויק בנוגע למגורשים רבים, התקדמות הכוחות

הסובייטיים וחוסר רצונם של הנאצים הציבו סכנות רבות, אך למרות כל זאת הוצאה התוכנית אל הפועל. כ-1,000 יתומים נמצאו בקרב המפונים, וכמה מהם עתידים היו לחבור לנסיעות הבלתי-לגאליות לארץ-ישראל, שנוהלו בידי משלחת ה"יישוב"⁴¹ גם מבחינה זו היה מקרה מפוני טרנסניסטריה יוצא דופן. הם פונו בעוד הנאצים אוחזים בשלטון ובזמן שמעשי ההרג בשאר אזורי שליטתם נמשכו במלא הקצב.

מאמר זה נדפס לראשונה בקובץ: The Holocaust in the Soviet Union, edited by Lucjan Dobroszcki, 1933, p. 133-151. תירגם מאנגלית: ד"ר אוריאל אדיב.

הערות

- 1 רומניה איבדה את בסרביה ובוקובינה לטובת הסובייטים ב-28 ביוני 1940. היא הפסידה את צפון-טרנסילבניה לטובת הונגריה ב-30 באוגוסט 1940, וב-12 בספטמבר של אותה שנה נכבשה דוברדג'ה הדרומית בידי הבולגרים. כל זאת אירע בהתאם להסכם בין גרמניה לבנות בריתה.
- 2 Martin Broszat, "Das Dritte Reich und die Rumaenische Judenpolitik", *Gutachten des Instituts fuer Zeitgeschichte* (Munich: Institut fuer Zeitgeschichte, 1958), pp. 102-83
- 3 Raul Hilberg, *The Destruction of European Jews* (Chicago: Quadrangle Books, 1967), pp. 199-201, 492-93 (henceforth: Hilberg 1967)
- 4 Jean Ancel, Plans for the Destruction of the Romanian Jews and their Discontinuation in the Light of Documentary Evidence (July-October 1942), "*Yad Vashem Studies*", Vol. 16 (Jerusalem, 1984), pp. 381-420
- 5 Alexander Dallin, *Odessa, 1941-1944: A Case Study of Soviet Territory Under Foreign Rule* (Los Angeles: The RAND Corporation, 1957), pp. 45-109 (henceforth: Dallin 1957)
- 6 תיאודור לביא (עורך), **פנקס קהילות רומניה**, (ירושלים: יד ושם, 1970), עמ' 368-369 (להלן פנקס 1970).
- 7 מאוד קשה להגיע למספרים מהימנים לגבי היהודים שנרצחו בידי יחידת המשימה D, שבה היו רק כ-400 לוחמים ושלא הספיקה להשיג את מטרותה, כלומר – לנקות את טרנסניסטריה מיהודיה ("יודנריין") מקוצר זמן. ההערכה גורסת, כי בסביבות 50,000 עד 70,000 יהודים נרצחו באותה עת, רובם בידי יחידות המשימה ושאריתם בידי הרומנים והתושבים המקומיים, שביניהם היו ה"פולקסדוייטשה". בדצמבר 1941 סיכם דוח יחידת המשימה D את מספר הקורבנות ב-54,696. ראה שם; כמו כן שמואל בן ציון, **ילדים יהודים בטרנסילבניה בתקופת השואה**, (ירושלים: יד ושם ואוניברסיטת חיפה, 1990), עמ' 63 (להלן: בן ציון 1990).

- 7 Jean Ancel, "The Romanian Way of Solving the Jewish Problem in Bessarabia and Bukovina June-July 1941, *"Yad Vashem Studies"* Vol. 19 (Jerusalem, 1988), pp. 187-232 (henceforth Ancel, *Studies* 19, 1988). רואה כוח זה כתשובה הרומנית ליחידות המשימה.
- 8 VOMI - Volksdeutsche Mittelstelle (משרד ההפניה לגרמנים גזענים) נוסד בשנת 1936 בידי רדולף הס, בהוראתו של היטלר. באחריותו היה לתאם את כל עבודות המפלגה והפעילות הממלכתית שנגעה לגרמנים בחו"ל. הוא הפך לחלק מהאס"א שנה אחת מאוחר יותר. לאחר תחילת המלחמה, גברו חשיבותו וכוחו של VOMI בכל תחומי מדיניות הגזע, והוא התפתח למרכז כוח אס"א עיקרי.
- Heinz Hoehne, *The Order of the Death's Head: The Story of Hitler's S.S.* (London: Secker & Warburg, 1969), pp. 276-77.
- 9 Dallin 1957, p. 48-54.
- 10 תיאור המאורעות באודסה ובדרום-טרנסניסטריה מבוסס על פנקס 1970, עמ' 390-393.
- Dallin 1957, pp. 79-88; Julius J. Fisher, *Transnistria: The Forgotten Cemetery*, South Brunswick, (London: Thomas Yoseloff Ltd., 1969), pp. 119-26 (henceforth: Fisher 1960).
- 11 Dallin 1957, pp. xii-xii, 105-109.
- 12 Ancel, *Studies* 19, 1988, pp. 207-15.
- 13 לעניין המספרים והתאריכים ראה פנקס 1970, עמ' 356.
- 14 מתת'יאס קארפ, *טרנסניסטריה: לעבן, ליידן און אומקום פון בעסאראביער, בוקאווינער און רומענישע יידן* (טרנסניסטריה: החיים, הסבל, ומותם של יהודי סרביה, בוקובינה ורומיניה). (Buenos Aires: St. Martin, 1950). להלן: קארפ 1950. זוהי דוגמה אחת של תיאור שכזה.
- 15 מקרה היהודים של צ'רנאוטי הוא דוגמה לסירובו של ראש עיר רומני לציית להוראות ההרג. Hilberg 1967, p. 200; Ben Zion 1989, pp. 78-79.
- 16 לעניין תרגום הצו ראה: אביגדור שחן, *בכפור הלוחט* (הגיטאות של טרנסניסטריה), בית לוחמי הגטאות, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1990, נספח, עמ' 382-383 (להלן: שחן 1990). ב'7 בדצמבר הורה צו נוסף, מס' 2927, לכל היהודים בני 12 עד 60, להשתתף בעבודות כפייה.
- Meir Teich, "The Jewish Anatomy in the Ghetto of Sergorod (Transnistria)", *Yad Vashem Studies*, Vol. 2 (Jerusalem, 1958), pp. 203-33 (henceforth: Teich 1958).
- 17 פנקס 1970, עמ' 359-360.
- 18 שחן 1990, נספח, עמ' 377-380.
- 19 קארפ 1950, עמ' 212-306; שחן 1990, עמ' 150-165.
- 20 כמות גדולה של דוחות נשלחה לארגונים יהודיים דרך ז'נבה ואיסטנבול וכן באמצעות הצלב האדום הבינלאומי. ארכיון פילדרמן במוסד יד ושם כולל נתונים רבים אודות טרנסניסטריה; כך גם אוסף יגנדרוף במוסד יד ושם ואוסף קארפ, יד ושם. ביד ושם נאספו למעלה מ-150 עדויות שבעל פה.

- 21 Hilberg 1967, pp. 127-28
- 22 התוכנית לגרש יהודים ללובלין הייתה חלק מתוכנית כוללת לרכז ולבודד את האוכלוסייה היהודית בשמורה באזור ניסקר-לובלין שבפולין. הרעיון הנאצי שהסתתר מאחורי התוכנית היה, כי בידודם של היהודים הטפילים יוביל להתדרדרותם הפיזית וכך לחיסולם בצורה "טבעית". שתי קבוצות מגורשים נשלחו מווינה ב־1939, האחת ב־26 באוקטובר (912) איש והשנייה ב־26 באוקטובר (672 איש). משלוח של מגורשים מצ'כוסלובקיה נשלח ב־18 באוקטובר (1,000 איש). המשלוחים פסקו בסוף אוקטובר, כתוצאה מקשיי ארגון שנבעו בצד הגרמני.
- 23 פנקס 1970, המקרה של סמרינקה, עמ' 41-440; המקרה של טולצ'ין, עמ' 451-443.
- 24 Teich 1958.
- 25 פנקס 1970, המקרה של הרינובקה, עמ' 442-444; המקרה של אדולף הרשמן בסמרינקה, עמ' 441.
- 26 Teich 1958; שרגא ישרון: ההתארגנות העצמית של יהודי בוקובינה בניסו מוגהילב, עבודה לתואר מאסטר, אוניברסיטת חיפה 1979 (להלן: ישרון 1979).
- 27 Fred Saraga, 31 Jan. 1943, "Offizieller Bericht der Juedischen Kommission die in Transnistria war" (The Official Report of the Committee that Visited Transnistria ארכיון יד ושם, 20M/104 (להלן: Saraga report)).
- 28 ישרון 1979, עמ' 38.
- 29 לפירוט מספר הגיטאות והמחנות ראה: פנקס 1970, עמ' 389-519. מקורות חשובים אחרים הם ספרי הזיכרון של הקהילות.
- 30 ישרון 1979, עמ' 38-61, 79-85.
- 31 עדותו של מר משה כץ מדז'ורין. ותיאור מפורט של כל מוסדות ופעילויות הוועד ראה:
- Jean Ancel, ed., *Documents Concerning the Fate of Romanian Jewry During the Holocaust* (henceforth: *Ancel Documents*), pp. 527-34. *Memoirs of Siegfried Jaegendorf*, Yad Vashem Archives P9/3. Unpublished (henceforth: *Jaegendorf memoirs*); Teich, 1958, pp. 216-18, 226-27.
- 32 Teich 1958, pp. 215-18.
- 33 דורה ליטני, "עיתון מחתרתי בטרנסניסטריה", *ידיעות יד ושם* 31 (31 בדצמבר 1963), עמ' 40-43; ליאור קונשטאט, "פרשת חייו של עיתון מחתרתי במחנה הריכוז דז'ורין", הדואר (שבועון ההסתדרות בארה"ב), ניו יורק, (אפריל 1975), מס' 2, עמ' 314-313.
- 34 משה שרף "קן ז'גורוד" (תנועת הנוער בז'גורוד), משואה 4 (אפריל 1976), עמ' 214-212; יצחק ארצי (הרציג), "זיכרונות", משואה 1 (1973), עמ' 228-126.
- 35 *Behold the Children of Our Time: Case History of Youth Aliyah Trainees Who Arrived in Palestine from the Deportation Camps in Transnistria in 1944* (London, 1945), pp. 1-33.
- 36 בדצמבר 1941 פוזר איגוד הקהילות היהודיות, שבראשה עמד ז'פילדרמן, בידי הממשלה. נוסדה גרסה של "יודנרט יהודי", ובראשו הועמד מומר יהודי, ננדור גרינגולד. זו הייתה ה"צנטרלה" הידועה לשמצה, אותה שנאו היהודים ולא בטחו בה.

כמה מנהיגים יהודיים מפורסמים המשיכו לשרת בוועדותיה השונות של הצנטרלה, משום שקיוו כי כך יוכלו לשרת את הקהילה. ועד אחד מתוכם היה ועד העזרה לטרנסניסטריה, שבראשה עמד פרד סרגה. הוא שמר על עצמאות בתוך מסגרת הצנטרלה, ומשום כך זכה להוקרתה ואמונה של הקהילה היהודית. סרגה היה חבר של מועצה בלתי-לגאלית של ועד הצלה רומני.

תיאודור לביא, *יהדות רומניה במאבק על הצלתה* (ירושלים: יד ושם, 1965, להלן: לביא 1965);

Yehuda Bauer, *American Jewry and the Holocaust, The American Joint Distribution Committee 1939-1945* (Detroit: Wayne State University Press, 1981, pp. 343-49 (henceforth: Bauer, 1981)

Ancel, 1985; National Archive (NAR) Ref. 871.4016/271 to the Secretary of State from Franklin Mott Gunter, the legation in Bucharest, 19 August 1941; *ibid.*, Ref. 871.4016/287, F.M. Gunter to the State Department, 4 November 1941. מצורפים תרגומי 4 מכתבים אותם שלח י. אנטונסקו לפילדרמן ב-9, 11, 25 באוקטובר וב-4 בנובמבר 1941 בעניין הגלייתם לאוקראינה (טרנסניסטריה); תרגום מכתב אחד מאנטונסקו לפילדרמן מה-19 באוקטובר 1941, ותרגום צו המורה ליהודים לתרום לאיסוף הבגדים לצורכי הציבור, אוקטובר 1941. כל החומר הזה הועבר למשלחת האמריקנית בידי פילדרמן. הודפס ב-, Ancel *Documents*, Vol. III, pp. 334-358.

37 ארכיון ההגנה 14/67, דוח מרומניה-טרנסניסטריה, קיץ 1943; ארכיון מורשת, 1.743. D ינקו סקרלט (חבר תנועת הנוער השומר הצעיר ברומניה) לבאדר, 14 ביוני 1943; ארכיון יד ושם 20M/104 (אוסף זילברשטיין) *Augenzeugenbericht* (Eyewitness Report), beginning of October 1942; *ibid.*, M20/102, *Die Hilfsaktion fuer die Transnistrien Deportierten Juden* (The Aid to the Jewish Deportees to Transnistria) ללא תאריך, אך חייב להיות לפני חורף 1943.

39 Saraga report

Bauer, 1981, pp. 345 40

Dalia Ofer, *Escaping the Holocaust: Illegal Immigration to the Land of Israel 1939-1944* New York: Oxford University Press, 1990, pp. 238-266 41

שמואל קרקובסקי

מחנה חלמנו ומקומו ב"פתרון הסופי"

הקמת המחנה

ב־8 בדצמבר 1941 הופעל בכפר הפולני חלמנו (בגרמנית – קולמהוף), 70 ק"מ מערבה מלודז', המחנה הנאצי הראשון לרצח המוני מזורז של יהודים על־ידי גז רעיל.¹

לאותו היום, 8 בדצמבר, נקבעה ועידה לתיאום פעולותיהם של משרדים גרמניים ממלכתיים שונים במסגרת התוכנית להשמדה טוטלית של העם היהודי, שנודעה בשם "ועידת ואנזה". ואולם ב־7 בדצמבר התקיפו היפנים את פרל הרבור וארצות־הברית נכנסה למלחמה, ומועד הוועידה נדחה ברגע האחרון ונקבע ל־20 בינואר 1942.

כבר באוקטובר 1941 הוחל בהכנת מחנה חלמנו לביצוע הרצח ההמוני והטוטלי של יהודי וארטגאו, על־פי ההוראות שנתן היטלר עצמו, על־פי דבריו של איש סגל המחנה, קורט מביוס, עוד בתחילת הסתיו. המחנה הוקם בארמון נטוש בקצה הכפר, 50 מטר מן הכביש, דבר שאיפשר גישה קלה לארמון, ועם זאת היה נסתר מעיניהם של עוברי אורח. הארמון שופץ והותאם לקליטתם של הקורבנות. סמוך לארמון נמצאה כנסייה שהפכה למקום הריכוז של הקורבנות לפני העברתם לארמון. סמוך לארמון זורם הנהר נר, ואף־על־פי שאיננו רחב די היה בו להקשות על כל ניסיון של בריחה ולהקל על שמירתו של הארמון ובידודו מן הסביבה. מסילת ברזל צרה עברה על־יד חלמנו ושימשה לתנועתן של רכבות מקומיות, והגרמנים נסתייעו בהן להובלתם של קורבנותיהם.

המחנה הוקם בשני אתרים שהיו מרוחקים 4 ק"מ זה מזה. אתר אחד היה בארמון הנטוש שבכפר והוא שימש לקליטתם של הקורבנות עד לרציחתם בתוך משאיות גז.

האתר האחר, שנקרא "מחנה היער", היה ביער זוכוב, שבו נמצאו שלוש קרחות יער. כאן נחפרו בורות ענקיים להשלכת גופותיהם של הנרצחים. וכאן גם בנו הגרמנים שני תנורי משרפות לשרפת גוויותיהם של הנרצחים. שטח הארמון כולו גודר בגדר עץ גבוהה וכך גם גודר שטח "מחנה היער". כמתקני המתה שימשו, כאמור, משאיות שיועדו להריגת בני אדם באמצעות גז פליטה, משאיות שכבר שימשו את יחידות האיינזאצגרופן בשטחים הסובייטיים הכבושים. המשאיות הללו היו בעלות ארגז שנסגר הרמטית. על-ידי מכשיר מיוחד חובר צינור הפליטה אל הארגז, וכשהותנע המנוע זרם גז פליטה אל תוך ארגז המשאית. במחנה חלמנו היו שלוש משאיות גז גדולות, כל אחת בעלת ארגז שאורכו 4.5 מטר, רוחבו 2.20 מטר וגובהו 2 מטר. פנים הארגז היה מצופה ועל הרצפה הונחה שבכת עץ. בגוף הארגז היה פתח שממנו הוביל צינור גמיש אל צינור הפליטה.

סגל המחנה

בתחילת נובמבר 1941 הגיעו לחלמנו שתי קבוצות. האחת היתה קטנה יותר ומנתה 15 אנשי משטרת ביטחון. אלה היו אנשי ס"ס שעסקו קודם בהפעלת אתרי המתה במסגרת תוכנית ה"אותנויה" – המתת חסד.

הקבוצה האחרת, כמאה איש, היתה מורכבת מאנשי ה"שוצפוליציי". אלה הועברו ברובם מגדוד ה"שוצפוליציי" שחנה בלודז'.

שתי הקבוצות היוו את סגל המחנה שנקרא "זונדרקומנדו קולמהוף". לתפקיד של מפקד המחנה מונה האופטשטורמפירר הרברט לאנגה, ראש הקבוצה של אנשי משטרת הביטחון, ועל-שמו נקרא לעתים בתעודות נאציות "זונדרקומנדו קולמהוף" גם "זונדרקומנדו לאנגה". כעבור כמה חודשים הוחלף לאנגה ובמקומו בא האופטשטורמפירר האנס בוטמן. מחנה חלמנו היה כפוף ישירות למפקד הס"ס והמשטרה הגרמנית בחבל וארטגאו, וילהלם קופה, אך גם המנגנון האזרחי של הווארטגאו היה מעורב בנעשה, ובעיקר הגאולייטר ארתור גרייזר. תפקיד מיוחד מילא כאן ראש מינהל גיטו לודז', הנס ביבוב.

כמה גורמים נאציים משטרתיים היו פעילים בארגון האקציות כלומר, השילוחים לחלמנו.² היו אלה יחידות של הגסטפו, "Schutzpolizei" "Ordnungspolizei", "Sicherheitspolizei", "Kriminalpolizei", ונוספו עליהם כמה מוסדות נאציים אזרחיים שעסקו בבעיות הקשורות בשוד רכושם של המגורשים להשמדה, איכלוס דירותיהם של הנרצחים, בעיות של אמצעי תחבורה להובלת הקורבנות למחנה, והעברת רכושם מן המחנה והגיטאות שחוסלו.³

מוסד תמים לכאורה לעזרה סוציאלית היה מעורב בנושאים האלה וחילק את בגדיהם של הנרצחים לאוכלוסייה הגרמנית המקומית.⁴

שיטות הרצח

בחלמנו נהגה שיטה שהועתקה, אחרי שיפורים ושינויים טכניים ומינהליים מסוימים, למחנות המוות האחרים שהקימו הגרמנים במסגרת ביצוע ה"פתרון הסופי": בלז'ץ, סוביבור, טרבלינקה ואושוויץ-בירקנאו. השיטה הזו היתה מבוססת על כוחו העצום של המנגנון הממלכתי הנאצי שהביא לבידודה של האוכלוסייה היהודית ולניתוקה ממקורות קיום והפך אותה לציבור חסר אונים, ציבור שניתן היה להעבירו קבוצות קבוצות לכל יעד שקבעו השלטונות הנאצים. וכך נתאפשרה העברתם של הקורבנות לאתרי הרצח ההמוניים שבהם רצחו מרצחים מעטים בלבד מאות ואלפי איש יום יום במתקני גז. במחנה חלמנו, כבמחנות המוות האחרים, התנהל הרצח ההמוני באמצעים פשוטים ולא דרש מן המרצחים הפעלת כוחות רבים. מסובך הרבה יותר היה ארגון שילוחם של הקורבנות אל מחנה המוות. כאן נדרשו תיאום בין פעולותיהם של גורמים שונים וגם הפעלת כוחות ניכרים. בשתי דרכים אירגנו הנאצים את שילוחם של הקורבנות אל מחנה חלמנו:

1) חיסול סופי או חלקי של יישובים יהודיים בידי יחידות גרמניות מזוינות, מתוך הפעלת טרור שנתגלתה בו הברבריות שלא תשוער של מבצעי הגירושים.

2) בעת השילוחים מגיטו לודז' באביב 1942 ובתחילת קיץ 1944 כפו הגרמנים על מנגנון האלטסטנראט (יודנראט) להכין רשימות ולארגן את יציאתם של הקורבנות אל מקומות איסוף ומשם הועברו תחת משמר גרמני כבד אל מחנה המוות בחלמנו.

מחנה חלמנו הוקם, כאמור, לשם השמדתם של היהודים בחבל ארץ שנקרא בתקופת הכיבוש הנאצי – וארטגאו. יהודי וארטגאו היו מיועדים להיות הקורבנות הראשונים של שיטת ההמתה במחנות המוות המצוידים במתקני גז.

וארטגאו היתה יחידה מינהלית, שהקימו הגרמנים לאחר כיבוש פולין. היא כללה את הגלילים לודז' ופוזנן וסופחה לרייך השלישי. האוכלוסייה היהודית בחבל ארץ זה מנתה לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה כ-450,000 איש שישבו ב-105 יישובים של חבל וארטגאו. הרוב, כמעט רבע מיליון נפש, התגוררו בעיר לודז' והיתר בעיירות הסביבה.⁵ חיסול יהדות וארטגאו התבצע בשלבים על-פי תוכניותיהם של הנאצים לניצול כוח העבודה של מקצת הקורבנות לפני רציחתם. מן הבחינה המהותית לא היה הבדל בין רציחתם של יהודי וארטגאו במחנה חלמנו ובין חיסולם של יהודי הגנרל-גוברמן במחנות בלז'ץ, סוביבור וטרבלינקה, אך היו כמה הבדלים טכניים ומינהליים:

1) במחנה חלמנו בוצעה ההמתה במשאיות גז ולא במתקנים קבועים כבמחנות של מבצע ריינהרד.

2) גם ניהולו של מחנה חלמנו וביצוע השילוחים אליו היו שונים

מהנהוג במחנות שפעלו במסגרת מבצע ריינהרד. בווארטגאו היו הגורמים הנאציים האזרחיים מעורבים מעורבות חזקה, שלא כבגנרל-גוברנמן. מחנה חלמנו היה כפוף למפקד הס"ס והמשטרה בווארטגאו וילהלם קופה. קופה, על-אף שהיה כפוף ישירות להימלר, פעל בתיאום מלא עם מושל וארטגאו, ארתור גרייזר, ומילא את הוראותיו. זאת ועוד, גרייזר קיים קשר ישיר עם הימלר והתכתב עמו בענייני מחנה חלמנו. גרייזר עצמו נתן סמכויות נרחבות להנס ביבוב, ראש המינהל הנאצי של גיטו לודז'. שניהם ביקרו תכופות במחנה חלמנו והם שקבעו את קצב השילוחים למחנה, איך ינוצל כוח העבודה היהודי וכמה יישארו להמתה באמצעות העבודה בגיטו לודז'. הם גם ניהלו מאבקי כוח עם גורמים נאציים אחרים הן על הרשות לנצל את כוח העבודה היהודי והן על הבעלות על רכושם של הנרצחים. למאבקים אלה היתה השפעה מכרעת על משך קיומו של גיטו לודז'.⁶

3) כל הגיטאות בווארטגאו, חוץ מגיטו לודז', חוסלו באקציה אחת בלבד ולא קמעה קמעה כפי שהיה במספר גיטאות בגנרל-גוברנמן.

4) ועוד הבדל אחד: השמירה על מחנה חלמנו, האקציות, סגירת הגיטאות וליווי שיירות המגורשים להשמדה – כל אלו נעשו בידי גורמים גרמניים בלבד בלא השתתפותן של יחידות חמושות מבין משתפי הפעולה, כפי שהיה בגנרל-גוברנמן.

ב-8 בדצמבר 1941 הובאו למחנה חלמנו הקורבנות הראשונים. אלה היו יהודים מן הגיטו בעיירה קולו, 10 ק"מ מחלמנו.

יום קודם לכן נצטוו כל יהודי הגיטו להתייצב לפני בניין היודנראט סמוך לבית-הכנסת במקום. נאמר להם שהוחלט להעבירם למקום שיעבדו בו בחקלאות ובסלילת מסילת ברזל. הם הורשו לקחת אתם מטען אישי בלבד.

יהודי קולו, שכבר נתנסו בגירושים אכזריים ושילוחים לעבודה כפייה, היו משוכנעים ביום הגורלי ההוא, 8 בדצמבר 1941, כשהתייצבו לפני בניין היודנראט, שמדובר בגירוש נוסף לעבודה כפייה או לגיטו אחר, ומאחר שממילא לא היתה להם אפשרות להתנגד לא ראו לפנייהם ברירה אחרת אלא לציית להוראותיהם של הגרמנים. המעטים שגילו סימני התנגדות הוכרעו באכזריות. כ-800 יהודי קולו הראשונים הועברו באותו היום, קבוצות קבוצות, במשאיות למחנה חלמנו. שם כבר היה הכל ערוך להתחיל בפעולות הרצח ההמוני. מבין היהודים הללו, שהובאו למחנה בחלמנו, לא ניצל איש ועל דרכם האחרונה לקראת מותם האכזרי אנחנו יודעים בעיקר מדוחות החקירה ועדויותיהם של התליינים עצמם, שנחקרו והעידו במשפטים נגד פושעים ממחנה חלמנו.⁷

ליהודי העיירה קולו, שהוכנסו למשאיות, לא היה מושג ולו הקלוש ביותר על יעד נסיעתם, ובוודאי לא על המצפה להם כעבור מספר שעות בלבד. הם הופתעו בוודאי כשנעצרה המשאית לאחר נסיעה קצרה של רבע שעה בלבד על-יד השער הסגור של שטח הארמון בחלמנו. הזקיף הגרמני

פתח את השער הכבד, המשאית נכנסה פנימה ומיד שב הזקיף וסגר את השער. גורלם של האנשים נחרץ.

בחצר הארמון נצטוו האנשים לרדת מן המשאיות על מיטלטליהם. אנשי ס"ס קיבלו את פניהם שקטים, שלא כמנהגם. אחד מבכירי הסגל של המחנה השמיע באוזני הבאים דברי הרגעה. פניהם מיועדות למחנה עבודה באוסטריה, אמר להם, ולפיכך עליהם להתרחץ במרחץ ולמסור את בגדיהם לחיטוי. הדברים התקבלו על הדעת והיהודים נטו להאמין לדברי ההרגעה של הגרמנים.

אחרי הדברים האלה נצטוו הבאים להניח את מיטלטליהם בחצר ולהיכנס לאולם שבקומת הקרקע של הארמון. כאן הורו להם למסור את חפציהם האישיים ודברי הערך ולשים אותם בסלים מיוחדים. בפנקס מיוחד נרשמו שמותיהם של בעלי החפצים. היתה כאן פעולת מירמה נוספת.

מן האולם הועברו הקורבנות בקבוצות של 35-40 איש במדרגות אל מעבר, שבסופו היתה דלת שהובילה לשני חדרים מחוברים יחדיו. כאן נצטוו האנשים להתפשט, גברים ונשים יחדיו, בהשגחתם של אנשי ס"ס מזוינים. בקיר הארוך של המעבר היתה דלת נוספת שהובילה למרתף ועליה שלט: "למרחץ". גם על המדרגות שהובילו למרתף מואר במנורות גז גדולות היו כמה שלטים ועליהם כתוב: "למרחץ". זאת היתה המירמה השלישית והאחרונה. עתה התרחשו האירועים במהירות רבה. אנשי ה"שוצפולוציי" התחילו להריץ את האנשים הערומים אל היציאה האחורית של בניין הארמון שבה נבנה שיפוע מקרשים, מגודר בגדר גבוהה משני הצדדים.

עכשיו כבר חשו היהודים בסכנה הנשקפת להם אך לא יכלו להעלות בדעתם מהי. אלא שמכאן כבר לא היתה דרך חזרה. מי שהיסס נדחף בכוח ובגסות רבה בידי הגרמנים. ברגע שעשה צעד אחד על השיפוע, מיד התגלגל היהודי במהירות רבה למטה. בקצה השיפוע כבר עמדה משאית גז ודלתותיה פתוחות. רוחבו של השיפוע היה כרוחב דלתותיה הפתוחות של משאית הגז והאנשים התגלגלו אל תוך המשאית. כשנדחסה למשאית קבוצה של 35-40 איש סגרו הגרמנים את הדלתות סגירה הרמטית.

משנעלו הדלתות, חיבר הנהג את הצינור הגמיש שבפתח ארגז המשאית אל צינור הפליטה והפעיל את המנוע. אדי השריפה זרמו במהירות אל תוך ארגז המשאית הסגור הרמטית וחנקו את היושבים בתוכו. משאית הגז עם הקורבנות החנוקים נסעה אל האתר האחר של המחנה, אל מחנה היער. תהליך זה חזר על עצמו יום יום, כמעט בלא הפסקות. עד אביב 1943.

מבין המגורשים שהגיעו לחלמנו בחרו הגרמנים 30 גברים חזקים והקימו את "קומנדו העבודה" (Arbeitskommando). הללו לא נרצחו במשאיות הגז עם יתר הקורבנות אלא היו במשך זמן-מה עובדי כפייה והוחזקו בתנאים איומים. כדי למנוע את בריחתם אסרו את רגליהם באזיקים. בלילה נכלאו במרתף הארמון ועם שחר הובאו לעבודה. מקצתם הועסקו בתוך הארמון. הם אולצו לאסוף את בגדיהם של הנרצחים ולעשות עבודות ניקיון ושירותים בעבור אנשי הסגל הגרמנים.

חמור לאין ערוך היה מצבם של אלה שהובאו יום אל מחנה היער. הם הוכרחו לחפור את קברי ההמונים וכשהגיעו משאיות הגז עמוסות גוויותיהם של הנרצחים, נאלצו להוציא את הגוויות ולסדרן בתוך קבר ההמונים. כל זה בוצע בהשגחתם הכבדה של אנשי סגל המחנה הגרמנים, שגילו יחס אכזרי ביותר כלפי האומללים האלה.

כעבור זמן קצר נרצחו אנשי "קומנדו העבודה" קבוצה אחר קבוצה, ובמקומם הובאו אסירים אחרים שנבחרו מבין המשלוחים החדשים.

לאחר חיסול היישוב היהודי בקולו בא תורם של יישובים אחרים. זה אחר זה חוסלו היישובים בדומביי (Dabie Miasto), גרודזייץ (Grodziec), נוביני ברדובסקיי (Nowiny Brdowskie), קלודבה (Klodawa), ואיזביצה-קויאבסקה (Izbica Kujawska).⁸

במחצית ינואר 1942 הועברו לחלמנו ונרצחו בו 5,000 צוענים מאוסטריה, ששוכנו בחלק של גיטו לודז',⁹ לאחר רצח הצוענים, בא תורם של יהודי גיטו לודז'.

בינואר 1942 נצטוו רומקובסקי ומשרדי האלטסטנראט לארגן את גירושם מן הגיטו של מקצת תושביו. רומקובסקי, שלא כצ'רניאקוב בווארשה ביולי 1942, לא סירב. משרדי האלטסטנראט הכינו את רשימות הקורבנות המיועדים לשילוח על-פי דרישותיהם של הגרמנים ועל-פי הוראותיו של רומקובסקי. רומקובסקי, טען שנצטווה לבחור 20,000 איש לשילוח מן הגיטו, אך עלה בידו לעמוד על המקח עם הגרמנים ולהקטין את המספר ל-10,000 בלבד. ואולם עד מהרה תבעו הגרמנים 20,000 קורבנות נוספים, ורומקובסקי שוב הצליח, על-פי טענתו, להפחית את המספר הזה. הגרמנים שבו ותבעו עוד. וכך שולחו עד מאי 1942 55,000 יהודים מגיטו לודז', על-פי רשימות שהוכנו בידי משרדי האלטסטנראט. אותם 55,000 גברים, נשים וילדים, חולים ובריאים, הועברו כולם בידי הגרמנים לחלמנו ונרצחו במשאיות גז.¹⁰

יושבי גיטו לודז' לא ידעו על קיומו של מחנה המוות בחלמנו. אולם, כל מי שראה איך הגרמנים מקבלים לליווי את הטרנספורטים של המגורשים בחודשי החורף הקשים של ינואר ופברואר 1942, ידע שהיתה סיבה להיות חרד לגורלם של אלה ששולחו מן הגיטו. כל היהודים, לבד מקבוצה קטנה של "פרומיננטים" אשר הקיפו את רומקובסקי, שנאו והוקיעו אותו על אשר ציית לגרמנים ואירגן את שילוח הקורבנות מן הגיטו. אולם איש ממנהיגי הארגונים הבלתי-לגאליים, מן האינטלקטואלים, הרבנים, עסקני התרבות והפעילים הציבוריים, לא היה מסוגל להציע אלטרנטיבה כלשהי.¹¹ בד בבד עם השילוחים מגיטו לודז' לחלמנו נמשכו השילוחים מערי השדה של גליל וארטגאו. לאחר חיסול הגיטאות הראשונים, שינו הגרמנים את מדיניותם. כשפנו לחסל את יתר הגיטאות בווארטגאו, בחודשי האביב והקיץ 1942, קיימו הגרמנים סלקציות במקום ובחרו את הכשירים לעבודה ושולחו אותם לא לחלמנו אלא לגיטו לודז', כדי לנצלם ככוח עבודה ולהמיתם אחר-כך במסגרת המדיניות של חיסול על-ידי עבודה

"Vernichtung durch Arbeit")¹². על הסלקציות בגיטאות של ערי השדה ניצח ראש מינהל גיטו לודז', הנס ביבוב. בתפקידו זה דחק ביבוב את רגליהם של תעשיינים גרמנים אחרים שניהלו מפעלים בגיטאות שונים וניצלו כוח עבודה זול של היהודים, כגון Ostdeutsche Bekleidungswerke Guenter Schwarz בבז'זין, והחברה של Stiegel und wagner בזדונסקה-וולה. ביבוב, בתמיכתו של גרייזר, הצליח גם להרחיק את "המשרד הראשי של הס"ס למשק ומינהל" ("SS - Wirtschafts und verwaltungs hauptamt") ממעורבות יתר בענייני גיטו לודז'.

כדי לחזק את מעמדו, חילק ביבוב מן הרכוש שנשדד בגיטו לודז' למאות אנשי הצמרת הנאצית בווארטגאו. הוא ניצל את מעמדו המיוחד ונעשה הגורם הבלעדי בניצול כוח העבודה הזול של יהודי גיטו לודז'. מבחינה זו היה המצב בגיטו לודז', הגיטו היחיד שנשאר בווארטגאו, שונה מבגנרל-גוברנמן, שפעלו בו כמה מפעלים גרמניים שניצלו את כוח העבודה של היהודים. לאחר חיסול הגיטאות בערי השדה החליטו הגרמנים להקטין את גיטו לודז' ולשלוח 20,000 תושבים נוספים למחנה המוות בחלמנו. המגמה היתה להוציא מן הגיטו את כל הילדים, החולים והקשישים ולהשאיר רק את המועסקים במפעלים. הפעם לא רצו הגרמנים בשילוחים איטיים ובעריכת רשימות בידי משרדי האלטסטנראט, כפי שהיה בתחילת 1942. עכשיו ביקשו להעביר את הקורבנות למחנה המוות במבצע מזורז אחד. המבצע התקיים בימים 5-12 בספטמבר 1942. הימים האלה, "ימי השפּרָה", נחרטו בזיכרונם של ניצולי גיטו לודז'. על הגיטו הוטל עוצר. כוחות גרמניים חזקים נכנסו אל הגיטו וסרקו את כל הבתים גוש אחרי גוש ובחרו את המיועדים לשילוח לחלמנו מבין הילדים והקשישים שמצאו בגיטו, אך לא בחלו גם באנשים צעירים ובריאים רבים. הגיטו היה לזירה של ברוטאליות גרמנית-נאצית נטולת כל רסן. כל סימן של התנגדות דוכא בדרך אכזרית ביותר. רבים עונו ונרצחו במקום. בגיטו לודז' התרחשו אותן זוועות שיהודים בערי השדה חוו על בשרם בעת חיסול הגיטאות הקטנים. חייל גרמני, רודולף פראנק, שהחלים בלודז' מפציעתו והיה עד למבצע השילוחים מגיטו לודז' באותם ימים, תיאר איך היו אנשי ס"ס קורעים את הילדים מזרועות אמהותיהם ומשליכים אותם אל המשאיות כשהם מרוצצים את ראשיהם של תינוקות לעיני היהודים חסרי הישע.¹³

שלושה גורמים חברו יחדיו ואיפשרו את אירגון השילוחים והפעלתו של מחנה המוות:

ראשית, נחישותו של הממשל הנאצי, והיטלר בראשו, לבצע את רצח העם היהודי כולו על-פי האידיאולוגיה הגזעית שלהם. שנית, חוסר האונים הגמור שהיה שרוי בו העם היהודי בשנות מלחמת העולם השנייה. יש לציין, כי גליל וארטגאו בלט יותר מכל אזורי פולין הכבושה בהיעדרם של תנאים כלשהם שיאפשרו לברוח או להתנגד, כפי שהיה במזרח. ושלישית, השממה המוסרית בקרב הרבבות, אשר לקחו חלק בפעולות

רצח עם, ניהול מחנות וגיטאות, ליווי שיירות אסירים שהובלו למוות וגם בקרב מאות האלפים, אשר עזרו בעקיפין למרצחים. יש להדגיש בצורה ברורה ביותר את הברבריות, הסדיזם, ההתלהבות של כה רבים, אשר גילו יוזמה משלהם לפעולות רצח ושוד, ולהתעללות בקורבנותיהם היהודים. ללא אותה התופעה של הימצאות רבבות המשוללים כל רגש כבוד לחיי בני אדם, לאשה, קשיש או תינוק – לא היתה השואה יכולה להתרחש. אלמלא התבהמות של רבבות מבצעי הפשע – לא היו הוראותיהם של ראשי הממשל הנאצי מועילות. ללא אותה שממה מוסרית, שבה היה שרוי חלק ניכר של אירופה – לא היה אפשרי "הפתרון הסופי".

עד כה נחקרו; האידיאולוגיה הנאצית, ההחלטות והפעולות של מוסדות הרייך השלישי. וכן הבעיות הכרוכות במצבה של האוכלוסייה היהודית, אך נדמה לי כי טרם חקרנו את המרכיב השלישי, אשר איפשר את השואה, והוא ההתבהמות של מבצעי הפשע. הסדיזם, אשר גילו אותם רבבות פושעים – וביניהם גם בעלי השכלה – לא היה התפרצות מזדמנת אלא תעסוקה יום-יומית, קבועה. הסדיזם הפך למקצוע. טרם ניסינו לנתח באילו משפחות הם גדלו, באיזה מערכות חינוך חונכו ובאיזו סביבה אנושית התבגרו כה רבים, אשר התדרדרו לשפל רמה מוסרית, בלתי-ידועה בתולדות האנושות.

רבים מבין היהודים, אשר הובאו לחלמנו, ניסו בכל דרך שהיא להעביר החוצה מידע על אודות מהותו של מחנה חלמנו כאשר הבחינו, כי הם נמצאים באתר רצח המוני. אולם סיכוייהם להצליח בכך היו קלושים ביותר.

אִי-אפשר לדעת כמה ניסיונות בריחה נעשו. כמה מתוכניות הבריחה של אנשי "קומנדו העבודה" – נתגלו טרם זמנן. לעולם לא נדע, כמה אנשים נהרגו בעת הבריחה וכמה נתפסו, לאחר שאולי כבר הצליחו להימלט מן המחנה. בתחילת 1942 ברח מחלמנו מיכאל פודחלבניק. האיש עבד 10 ימים בחלמנו ב"קומנדו העבודה". הוא ידע על בריחתו של עוד אסיר אחד, בשם וינר. הוא עצמו הצליח להגיע לעיר ז'שוב (ריישא) ושם הסתתר עד לשיחרור האזור בידי הצבא האדום. ביוני 1945 העיד פודחלבניק לפני ועדת החקירה הפולנית על אודות המאורעות במחנה חלמנו.¹⁴

משמעותית וחשובה ביותר היתה בריחתו של יעקב גרויאנובסקי ביום 19 בינואר 1942. לא ידוע, האם זה היה שמו האמיתי, או שמא רק הציג את עצמו תחת שם זה מטעמי הסודיות.

גרויאנובסקי הצליח להגיע לווארשה, להיכנס לגיטו וליצור קשר עם אנשי המחתרת. הוא מסר דין וחשבון מפורט לד"ר עמנואל רינגלבלום, ראש הארכיון המחתרתי בגיטו וארשה.¹⁵ תוכנו של הדו"ח נמסר למחתרת הפולנית ודרכה לממשלת פולין הגולה בלונדון. הפרטים פורסמו בבולטין הרשמי של ממשלת פולין, אשר הופץ בין שרי וחברי המועצה הלאומית הפולנית בגולה. וכך, כבר ביוני 1942 היו בידי גורמים פוליטיים בעולם

החופשי כל הפרטים על הרצח ההמוני במחנה חלמנו.¹⁶ כך נשבר לחלוטין מעטה הסודיות מעל המתבצע בחלמנו. אבל, לעובדה זו לא היתה השפעה כלשהי על המשך פעולות הרצח הטוטאלי, אשר ביצעו הגרמנים בעם היהודי. קבלת המידע על המחנה חלמנו לא גרמה לפעולה כלשהי של העולם החופשי לטובת היהודים. במאוס 1943 החליטו הגרמנים על הפסקת פעולתו של מחנה חלמנו. זה היה לאחר חיסול כל היישובים היהודיים בווארטגאו, למעט גיטו לודז'. סגל המחנה הועבר ליוגוסלביה לפעילות במסגרת הדיוויזיה "פרינץ אויגן". לפני יציאתם ערך להם גרייזר פרידה חגיגית. באביב 1944 תואמו העמדות בין ראשי הס"ס – ובעיקר המשרד הראשי למשק וניהול של הס"ס מצד אחד – לבין גרייזר וביבוב מצד שני בנוגע לחיסול גיטו לודז'. סגל מחנה חלמנו הוחזר מיוגוסלביה והמחנה הוקם מחדש. בתקופה שבין 23 ביוני עד 14 ביולי 1944 הועברו מגיטו לודז' למחנה חלמנו, ושם נרצחו, יותר משבעת אלפים יהודים.¹⁷ כדי לזרז את חיסול הגיטו בלודז', החליטו הנאצים להפסיק את המשלוחים למחנה חלמנו ולהעביר את יתר תושבי גיטו לודז' לאושוויץ. סגל מחנה חלמנו, ביחד עם יחידות גרמניות אחרות, השתתף בפעולות חיסול הגיטו בלודז' ובהעברת תושביו לאושוויץ. לאחר חיסול הגיטו בלודז' עסק סגל מחנה חלמנו בפעולות טישטוש עקבות הרצח ההמוני בחלמנו. בחלמנו נרצחו כ-300,000 יהודים, כלומר אחד מכל עשרים קורבנות של ה"פתרון הסופי" ובנוסף לכך – כ-5,000 צוענים.

הערות

- 1 Wladyslaw Bednarz: Oboz Stracen w Chelmnie nad Nerem, Warszawa, 1946; "Nationalsozialistische Massentoetungen durch Giftgas. editors: Eugen NS-Massentoetungen durch Giftgas. editors: Eugen Kogon und Andere, Fischer Verlag, Frankfurt am Main, 1983, pp. 110-145
- 2 S. Nawrocki: Policja hitlerowska w Kraju Warty w latach 1939-1945, Poznan, 1970
- 3 A. Eisenbach: Dokumenty i materialy do dziejow okupacji niemieckiej w Polsce, tom 3, Lodz, 1946, pp. 217-238
- 4 N. Blumental: Dokumenty i materialy, tom 1, Lodz, 1946. pp. 229-230
- 5 רוב היהודים גרו בגליל לודז'. לפני המיפקד מדצמבר 1931 חיו בשטח הגליל הזה 392,000 יהודים.
- 6 שמואל קרקובסקי: "המנגנון הנאצי ופעילותו בניהולו של הגיטו בלודז'", יהדות זמננו – שנתון לעיון ולמחקר, כרך 3, האוניברסיטה העברית – המכון ליהדות זמננו, תשמ"ו, עמ' 159-170. להלן: המנגנון הנאצי.
- 7 שמואל קרקובסקי: "מחנה ההשמדה חלמנו בדו"חות של פושעים נאצים", ילקוט מורשת, חוברת ל"ז, יוני 1984, עמ' 167-178.

- Danuta Dabrowska: "Zaglada skupisk zydowskich w Kraju Warty w okresie okupacji hitlerowskiej", in: Biuletyn Zydowskiego, Instytutu Historycznego, Warszawa, styczen - czerwiec 1955; Nr. 13-14, pp. 122-184
 Schlussbericht in dem Vorwittlungsverfahren gegen Krizons, und Andere, Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen, Ludwigsburg, Aktenzeichen: V 203 AR-Z 161/67 8
- Dokumenty i materialy, tom III, ibidem, pp. 197-206 NS 9
 .Massentoetungen... ibidem, pp. 132-133
- .Dokumenty i materialy, tom III, ibidem, pp. 217-218 10
- שמואל קרקובסקי, "גילויי התנגדות בניטו לודז'", ילקוט מורשת חוברת ג, אפריל 1991, עמ' 51-60. 11
- תעודות נירנברג: NG-2586G; PS-645; PS-682 12
- קרקובסקי: המנגנון הנאצי, שם, עמ' 164-165. 13
- .Bednarz, ibidem, pp. 39-45 14
- אלישבע שאול: "נביית עדות מקברך כפייה יעקב גרויאנובסקי", ילקוט מורשת, חוברת ל"ה, אפריל 1983, עמ' 101-122. 15
- ארכיון ירושם: M-2/194. 16
- .NS-Massentoetungen... ibidem, pp. 136-145 17

יהודה תלמי

שואת יהודי צפון-טרנסילבניה

ב.ז. תיאודור הרצל באיגרת אל ידידו, חבר הפרלמנט ההונגרי מזאי ארנו (Mezei Erno): "יד הגורל תשיג גם את יהודי הונגריה וכלל שיתאחר הדבר, כך תהי המכה אכזרית וקשה יותר ותונחת בפראות רבה יותר. אין מנוס."

לקראת הקץ

"החלטת וינה" למסירת טרנסילבניה הצפונית, חרצה את גורל יהודיה: המסירה היוותה את ראשית השואה. הכלייה ניגזרה גם על יהדות זו. צבאות הונגריה, בליווי הז'נדרמריה, שתפקידה בביצוע הפשעים הנוראים בתהליך הגיטואיזאציה ובגירוש היהודים למחנות הריכוז והמוות היה מרכזי, "כבשו" בספטמבר 1940 את צפון-טרנסילבניה, יחד עם המובלעת הנקראת סקייפלד (Szekelyfold), המאוכלסת ברוב הונגרי.

חלומה האירדנטי של הונגריה מאז ומתמיד – קם והיה. כך זכתה הונגריה בשני-שלישים משטחה של טרנסילבניה, דהיינו כ-43,591 קמ"ר, ושני מיליון וחצי תושבים, לרבות כ-160,000 יהודים, שהתגוררו בלמעלה ממאתיים יישובים עירוניים וכפריים.

האוכלוסייה ההונגרית של טרנסילבניה קיבלה את הכובשים בהתלהבות רבה; אותם היהודים, שדבק בהם "הפטריאוטיזם ההונגרי" ולא הירפה מהם גם בתקופת השלטון הרומני הקודם, וחיו באשליות, שהצבא ההונגרי בא להחזיר את תקופת העבר הרחוק של קיום סובלני בין היהודים לבין ההונגרים – יהודים אלה זועזעו מיד עם הפעלת החוקים הגזעניים, שמחקו לחלוטין את אשליותיהם וציפיותיהם.

החוקים האנטי־יהודיים נכנסו מיד לתוקפם. מטרתם ההתחלתית היתה הרס "הכלכלה היהודית", הדחקת היהודים מהמקצועות החופשיים "נומרום קלאוזוס" בבתי־ספר תיכוניים ובאוניברסיטאות, סילוקם מהעיתונות, מהרפואה, מהספרות, התיאטרון, ועוד.

בסוף שנת 1941 גויסו הצעירים היהודים ליחידות לעבודות־כפייה. עם פרוץ מלחמת רוסיה־גרמניה, הועברו יחידות רבות (20 במספר) לשדות השלג של חזית אוקראינה, כשהמטרה המוצהרת: הכחדתן הטוטלית של יחידות אלה ו"השגת" כספם, הונם, נכסיהם של המגויסים. ההוראה היתה חד־משמעית: לא להחזירן ל"מולדת האם".

בכל רחבי הונגריה – כולל טרנסילבניה הצפונית – הוקמו 260 פלוגות לעבודות־כפייה, שמנו למעלה מ־50,000 מגויסים. גורלם היה השפלה, הרעבה, התעללות, הוצאות להורג, מוות מכפור וממוקשים. יחידות אלה שירתו בתוך הונגריה, פולין, בסרביה, אוקראינה. הן עסקו בביצורים, מיקוש, סבלות, סילוק חורבות, ועוד. יחידות נישלחו גם לבור, אשר בסרביה, למיכרות נחושת, לעבודת כרייה.

להקלה מסוימת זכו יחידות אלה בתקופת כהונתה של ממשל קאלאי והרמטכ"ל נאג'בצוני (Nagybaconyi).

פסק זמן זה ברדיפות איפשר גם לנוער היהודי המאורגן, שטרם גויס מפאת גילו הצעיר, לחדש במידה מסוימת את פעילותו התנועתית־ציונית. ברם, תקופת קאלאי ונאג'בצוני חלפה חי־מהר, מפאת נטיותיה של ממשלת קאלאי לסיים את מצב המלחמה. הממשלה נאלצה להתפטר ובמקומה הוקמה ממשלה נאמנה לגרמניה, בראשותו של שגריר הונגריה בברלין, דומא סטויאי, שהרכיב ממשלה מאנשים בעלי אוריינטאציה פאשיסטית, פרו־נאצית ואנטישמית מובהקת.

הצורך אנדרה לסלו ("האייכמן ההונגרי") נתמנה למזכיר המדינה ויארוש אנדור לשר הפנים. יחד עם הוורמכט – הצבא הגרמני הסדיר – הגיעו גם יחידות של הגסטאפו והס"ס.

על אף הידיעות שהגיעו מהאירועים הטראגיים בפולין, העדויות על גורל פלוגות לעבודת־הכפייה באוקראינה, עדויות של הרג המוני, גיטואיזאציה והשמדה, עדיין לא האמינו יהודי הונגריה וטרנסילבניה הצפונית שגם עליהן יעלה הכורת ושגורל רוב יהודי אירופה גם יהיה גורלם.

עם כניסת הגרמנים הופעל מיד תוקפה של התחיקה האנטישמית, שהיתה כלל־ארצית, ועל כן נגעה גם לצפון־טרנסילבניה; הוקמו "מועצות היהודים", נאסר על יהודים לנסוע ברכבת, באוניה, בתחבורה הציבורית, בעגלות, הם חויבו בענידת מגן־דוד על חזהו של כל יהודי מגיל שש ואילך, בסגירת חנויות, ועוד. את הוראות הרשויות הגרמניות לקהילות השונות העבירה "המועצה המרכזית" בבודפשט, משום שהגרמנים דאגו לבודד בידוד מרבי את הקהילות, אחת לאחת.

ב־3 במאי 1944, בחמש בבוקר, החלה הגיטואיזאציה בטרנסילבניה הצפונית. קדמה לה "עבודת הכנה פסיכולוגית של האוכלוסייה ההונגרית

לקראת הגיטואיזאציה", דהיינו שטיפת מוח מושלמת נגד הציבור היהודי. רוב ההונגרים הביעו תמיכה ושמחה בלתי־מסויגת בראותם את המחזה המזעזע של הובלת ההמון היהודי לגיטאות.

תהליך הגיטואיזאציה נמשך כשבוע ימים. אלוף־משנה פקשי־קיש־טיבור (Paksi-Kiss-Tibor) היה אחראי לגיטואיזאציה, ובראש ההתייעצויות, שבהן דנו הגורמים הרישמיים של הערים, ראש המשטרה, נציגי הז'נדרמריה והפקידות עמד אנדרה לסלו. לפי תוכניתו של אנדרה, אמורים היו לבצע את ריכוז היהודים ב־11 ערים: קולוז'וואר (Kolozsvár), נאג'ווא'רד (Nagyvárad), סמושאיוואר (Szamosújvár), דש (Dés), סילאג'שומליו (Szilágysomlyó), סטמארנמטי (Szatmárnémeti), נאג'ב'ניה (Nagybánya), בסטרצה (Beszterce), סאסרגן (Szászrégen), מרושוואשארהיי (Marosvásárhely), ושפסיסנטג'ורג' (Sepsziszentgyörgy).

מבחינה מבצעית התנהלה הגיטואיזאציה ללא תקלות, משמע – לא היתה כל התנגדות; היהודים השלימו עם גורלם והניחו הנחות־שווא שונות, מבלי לדעת מה באמת מצפה להם בתום התקבצותם בגיטאות. בקרב האוכלוסייה ההונגרית היו מעטים בלבד, שלא ראו את הגיטואיזאציה ב"עין טובה", אך פחדו לתת ביטוי לרגשותיהם. מן הצד השני, רבים קיוו לזכות בחלק מהרכוש היהודי המוחרם ושיתפו פעולה עם השלטונות. כמעט בכל המקומות היו מקרים של הלשנה על יהודים שניסו להסתתר, אולם פה ושם היו גם מקרים, בהם נתנו מחבוא ליהודים או גילו נכונות לשמור על דברי ערך שונים שלהם, עד יעבור זעם. הזדהות מסוימת עם סיבלם של היהודים המובלים לגיטאות היתה בקרב המיעוט הרומני בטרנסילבניה, שבעצמו סבל תחת המשטר והשלטון ההונגרי.

אדמונד וסנמאייר (Veesenmayer), איש הגסטפו, דיווח מיד לאחר ריכוז היהודים בגיטאות: "האוכלוסייה הנוצרית קיבלה את ריכוז היהודים ברצון רב". גם לסלו פרנצי, שהיה ממונה על ביצוע הגירוש של כל יהודי הונגריה, כולל טרנסילבניה הצפונית, הביע בדוח שלו את שביעות רצונו מהתנהגותה ועמדתה של האוכלוסייה הנוצרית.

הסבל בגיטאות היה ללא גבול. ברוב הגיטאות הוקמו חדרי עינויים סדיסטיים, כדי לאלץ את היהודים לגלות את מקום המחבוא של דברי זהב, יהלומים, תכשיטים, ועוד. אין דמיון אנוש, היכול לתאר את שיטות החוקרים, צמאי הבצע והדמים.

עינויים, מכות, השפלות, איומים, התעללויות שונות נתלוו לחיי היום־יום של יהודי הגיטאות. רבים מתו ממחלות ורעב. יהודים רבים התאבדו, כי לא עמדו בעינויים ושקעו בייאוש ובחוסר תקווה. דיכאון השתלט על רוב יהודי הגיטו.

בגיטאות אחדים ניסו בני נעורים יהודים, שלא גויסו ליחידות לעבודות־כפייה, בעיקר חניכי תנועות הנוער הציוניות, לשמור על קשר

ביניהם, להקל על סבל הזולת, להושיט עזרה ככל שידם משגת, לרקום רעיונות התארגנות ובריחה.

בספרו "פרקים בתולדות היהודים בטרנסילבניה בעת החדשה" כותב יצחק פרי על צעירים בגיטו מרושוואשאהיי, שניסו לארגן מיפגשים סודיים. הם ביקשו לקיים חיי חברה מינימליים בנסיבות המיוחדות של חיי גיטו ולנסות למצוא דרך לברוח ליערות טרנסילבניה ולהצטרף לפרטיזאנים המעטים שפעלו ביערות אלה. את המיפגשים אירגנו חניכי "הנוער הציוני", "השומר הצעיר" ובני משפחות דתיות. רק אחדים מהם הצליחו לברוח, כי השהות הקצרה יחסית בגיטו לא איפשרה תיכנון ורכישת אמצעים וקשרים עם גורמי-חוץ, שהיו נחוצים למימוש שאיפתם.

קיום הגיטאות היה קצרי-ימים, כשלושה שבועות בלבד, משום שיהודי צפון-טרנסילבניה היו בין הראשונים שנשלחו למחנות ההשמדה מהטריטוריה הריבונית ההונגרית.

בעת שהותם של היהודים בגיטאות, הגיעו לגיטאות כמה שליחים של התנועות החלוציות – ביניהם פעיל המחתרת החלוצית, חבר "הנוער הציוני" ואיש ההנהגה שלה רז'רפאל רוזנברגר – לדרבן את היהודים לברוח לכיוון רומניה, שהיתה למיקלט לבורחים; אורדאה, קלוז', וואשאהיי – גיטאות גדולים – שכנו בקירבת הגבול הרומני. ברם, רק כמה אלפים העזו והצליחו לגנוב את הגבולות ולהגיע לשטח הרומני. הרוב לא ניצלו את אפשרויות הבריחה. אמנם היו סיבות לכך: תחושת הפחד, רגש החובה להישאר עם ההורים והילדים, הסיכון וחוסר המידע המספיק בדבר יחס הרומנים כלפי הבורחים-הפליטים.

מרכזי הקליטה הראשונים של הנמלטים היו: ארד, ביוש, ברשוב, גינטה, גשוואר, טמשוואר, טורדה. ארד וטורדה היו המקומות העיקריים. הנמלטים זכו מיד בקורת-גג, ציידו אותם במיסמכים מזויפים והעבירו אותם לבוקרשט. שלטונות רומניה, על-אף עמדתם הפורמאלית הנוקשה, התייחסו בסובלנות כלפי הבורחים מהונגריה וצפון-טרנסילבניה.

ניסיונות הצלה – יוזמתו של ד"ר יחזקאל ארנסט מרטון

ביוני 1944 הוקמה בבוקרשט קבוצה בשם "ועד לענייני פליטים", שמטרתה הושטת עזרה לפליטים שהגיעו לרומניה. בראש הוועד ניצב ד"ר י"א מרטון, מראשי הציונים הכלליים בטרנסילבניה ומקורב לתנועת "הנוער הציוני", שהצליח להימלט מקלוז' ולהגיע בשלום לבוקרשט. הוועד פעל כביכול כשלוחת המשרד הציוני לעלייה בעיר הבירה וחבריו המייסדים היו, מלבד ד"ר מרטון, ד' למפל, ד"ר בנדק פאול, מרטין הירש, ליון גולדנברג וי' שמטרר. בחודש יוני כבר ידעו אנשי הוועד לאן נלקחו היהודים מגיטאות צפון-טרנסילבניה והונגריה.

עד יולי 1944 הצליחו להימלט לרומניה כ־2,500-3,000 יהודים. הוועד, בעזרתם של כמה ממנהיגי יהדות רומניה, וביניהם א"ל זיסו, דאג לביטחונם האישי; רבים מהם זכו לעלות לישראל.

עם המיפנה ברומניה, כאשר פנתה ממשלתה עורף למעצמות הציר, קיבל הוועד לגיטימיזאציה מהמשטר החדש. באוקטובר 1944 נוסד בבוקרשט על־ידי הוועד גורמים נוספים "הקוראטוריון ליהודי צפון־טרנסילבניה" בראשותו של ד"ר י"א מרטון. "הקוראטוריון" התרכז בטיפול ובריכוז המאמצים הפוליטיים והדיפלומטיים להצלת המגורשים למחנות הריכוז וההשמדה, וכן להחזרתם של מגויסי היחידות לעבודות־כפייה.

המנהיגים היהודים הגיעו למסקנה, כי יש לפנות לגורמים ממשלתיים רומניים ולתבוע מהם לפעול מיידית להצלת המגורשים במחנות ובפלוגות לעבודות־כפייה, משום היותם אזרחים רומנים. שרים ממוצא טרנסילבני בממשלת רומניה קיבלו בהבנה תוכנית זו, שכללה תוכנית ל"חילופים", דהיינו: תמורת יהודים מגורשים והחזרתם, תאפשר רומניה יציאתם של גרמנים רומנים. התוכנית לא היתה בת־ביצוע. גם תוכניות אחרות, שהוגשו לממשל הרומני, לא הגיעו לידי יישום, על־אף הלחץ והדרישה מכיוונים שונים. פניות ממשלת רומניה לממשלות גרמניה, הונגריה ועוד, לא נשאו פרי.

מעשי תגמול, שנזכרו בהצהרות הרומניות לא בוצעו, מפאת השינויים בהיערכותה הפוליטית של רומניה. בתמיכת ברית־המועצות התגבר כוחה של המפלגה הקומוניסטית הרומנית בממשלת רומניה. מעצמות הברית, אליהן פנה "הקוראטוריון", אף הן נמנעו ממעשי תגמול. נשלחו תזכירים למלך שוודיה, לנשיאי פורטוגל ושווייץ, לדה־גול, ועוד. נשלחו מברקים למאראשלים של הצבא האדום, לסטאלין, למולוטוב, לסופר היהודי איליה ארנבורג. אולם, התגובות לפניות ולבקשות היו דלות ביותר, אפסיות כמעט; מצבם של מגורשי טרנסילבניה הצפונית לא נשתנה במאומה. גורלם נחרץ למיתה.

חוסר מעש

בידי ארבעה גורמים בעלי עוצמת השפעה היה כדי לצמצם את ממדי האסון של יהודי הונגריה וטרנסילבניה ולהציל במידה זו או אחרת את היהודים בגיטאות ובמחנות, על־ידי התערבות נחרצת ובלתי־מתפשרת לעיכוב מכונת ההשמדה הנאצית, ולהקטנת ממדי הטרגדיה של יהודי אירופה.

מדובר במחדליהם הרי הגורל של מעצמות הברית, הארצות הנייטרליות, הצלב האדום הבינ־לאומי והוואתיקן. התנהגותם של גורמים אלה בשנות השואה, מקוממת עד היום הזה. אדישותם, הסתייגותם מהתערבות, חוסר המעש שלהם – מאפיינים לאורך רוב תקופת השואה את תיפקודם של גורמים בעלי יכולת השפעה בלתי־מבוטלת אלה לנוכח

מיליוני יהודי אירופה המובלים לטבח.

הארצות הנייטראליות ומעצמות הברית, וכן הוואתיקן והצלב האדום הבין-לאומי היו מודעים כבר מיוני 1942 לתוכניות הנאצים להשמדת היהודים. חרף זאת לא התייצבו לצד היהודים ולא מיהרו לעזרתם. מעצמות הברית, על-אף דאגתן ההצהרתית לגורל היהודים, לא "ריככו" את מדיניותן לטובת הפליטים הנמלטים ודחו כל השפעה על איסטרטגיית המלחמה לאור גורלם הטראגי של היהודים. הארצות הנייטראליות, שאחדות מהן גילו אהדה למעצמות הציר, לא השתלבו בכל פעילות אשר הפרה, לפי תפיסתן, את מעמדן הנייטראלי או יכלה להגדיל את מספר היהודים בארצותיהן.

הוואתיקן שמר על האינטרסים המיוחדים שלו, שחבקו את רוב ארצות העולם. הצלב האדום הבין-לאומי חשש להתערב למען היהודים, פן יסכן הדבר את פעילותו המסורתית בעניין שבויי המלחמה. רק עם פלישת בעלות-הברית לאירופה בקיץ 1944, כאשר גדלו סיכויי הניצחון במלחמה, גדלו תשומת-הלב וההבנה לגורל היהודים. ברם, צעדי ההתערבות באו באיחור רב, ותעשיית הרצח הנאצית נמשכה בלא הפרעה.

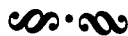
גורלם של יהודי דרום-טרנסילבניה היה שונה לחלוטין. תחת השלטון הרומני לא גורשו למחנות המוות ועל-אף הרדיפות, הסבל, והמחנות לעבודת-כפייה (מעולם לא מחוץ לגבולות רומניה), שרדו, רוב היהודים משום היותה של רומניה גרורה עצמאית יותר מהונגריה, ששיתפה פעולה ללא מעצורים ב"פתרון הסופי" של יהודי טרנסילבניה והונגריה. מן הראוי להקדיש מחקר נפרד לנושא של יהודי דרום-טרנסילבניה בעת השואה.

הקץ

משלוחי היהודים להשמדה בצפון-טרנסילבניה החלו ב-15 במאי 1944 עם פינוי הגיטאות. יום-יום הסיעו ארבע רכבות את המגורשים בקרונות-משא, בתנאים בלתי-אנושיים לאושוויץ-בירקנאו. הרכבות עברו דרך קאשא. הנסיעה עד ליעד הסופי ארכה 3-4 ימים. עד קאשא ליוו הז'נדרמים ההונגרים את הרכבות, ומשם ליוו אותן אנשי הס"ס, שהחליפו אותם. לפי המסמכים הגרמניים גורשו קרוב ל-140,000 יהודים ב-45 משלוחים לאושוויץ-בירקנאו, כשהאחרון בהם היה מאורדאה, ב-27 ביוני 1944. רוב המגורשים מצאו את מותם בתאי הגזים, מיעוטם במחנות העבודה, אליהם נשלחו החזקים מביניהם. אלה ניספו עם פינוי המחנות. לפי מקורות שונים, נותרו בחיים בתום מלחמת העולם השנייה 20,000-25,000 יהודי טרנסילבניה הצפונית. למעשה, צפון-טרנסילבניה היתה ל"יודנריין".

חנה אשכולי (וגמן)

הקשרים בין המרכז העולמי של "החלוע" בג'נבה לבין המחתרת הציונית-חלוצית בבלגיה*

מלת המפתח במאמר זה היא "קשרים" – מונח, שבהקשר השואה מסמל הרבה יותר משימושיו הרגילים. בין השנים 1939-1945 מלה זו סימלה: חבל הצלה שנמתח בין העולם החופשי ואירופה הכבושה: ערוץ למשלוחי כסף וציוד ולמתן עידוד רגשי. הדיון בקשרים בין מרכז "החלוע" בג'נבה לבין המחתרת הציונית-חלוצית בבלגיה מתבסס, בעיקר, על תיק "החלוע" בלגיה בארכיון שוואלב.¹ תיק זה נחשף כאן, כמדומני, לראשונה ותקוותנו כי יוסיף נדבך לידיעותינו הדלות על מצב התנועה הציונית-חלוצית במחתרת בבלגיה ועל הסיוע שקיבלה מנציגות ציונית-חלוצית במדינה נייטרלית סמוכה.

נתן שוואלב (כיום דרור), שליח "גורדוניה" וההסתדרות, היה לאחר פרוץ המלחמה בין היוזמים להקמת המרכז העולמי של "החלוע" בג'נבה. כשאיטליה נכנסה למלחמה ביוני 1940 עזבו את אירופה מרבית שליחי התנועות. שוואלב, שנותר שליח ארצישראלי-יחידי בשווייץ כל עת המלחמה, עשה ככל יכולתו כדי להמשיך להפעיל את המרכז ללא גיבוי מספיק ותקציב קבוע.²

הסתדרות "החלוע" בבלגיה מנתה ערב הכיבוש 215 חברים: "השומר

* המאמר מתבסס על הרצאה, שניתנה בקונגרס בינלאומי על יהדות בלגיה בתקופת השואה, שנערך עלידי המכון לחקר השואה באוניברסיטת בראילן. הוא פורסם בצרפתית ובאנגלית.

הצעיר" 72, "מכבי הצעיר"/"גורדוניה" 45, "דרור" 45, "יוגענד" ("נוער בורוכוב", כלומר נוער "פועלי ציון" שמאל) וסתם "החלוץ" 15. ארגונים חלוציים נוספים כגון בני-עקיבא ובח"ד, בית"ר וחלוצים מדינתיים היו מחוץ למסגרת זו. אך בתנאי המחותרת שלאחר הכיבוש היה ביניהם לעתים שיתוף פעולה הדוק. הסניפים המרכזיים של "החלוץ" פעלו באנטוורפן ובבריסל וסניפים קטנים יותר בליעז ובשרלורוא. חלק מחברי "החלוץ" נמצאו במחנות פליטים.

בהכשרה נמצאו בשלב זה רק 16 חברים: 13 בנקודת ההכשרה ב-Villers la ville ו-3 בהכשרה בודדת. ההכשרה לא תפסה אפוא מקום מרכזי בהוויה הציונית-חלוצית בבלגיה. לדברי המרכז הארצי של "החלוץ" נבע הדבר מכך, שהציונים הכלליים, שמשלו במוסדות הפדראציה הציונית דחקו, את ענייני "החלוץ", הכשרה ועלייה למקום שני ואילו חברי מפא"י, שהיו שקועים בוויכוח סוער על היחס בין העבודה בגלות לבין ארץ-ישראל, לא פעלו במוסדות העלייה וההכשרה. כתוצאה מכך, "החלוץ" סבל מחוסר כספים וחוסר גיבוי.³

ההתייחסות האמורה השתנתה בעקבות הכיבוש והחמרת המדיניות האנטי-יהודית. בפברואר-מארס 1942 חודשה נקודת ההכשרה בבומאל (מזרחית לבריסל) ביוזמת הקהילה היהודית בבריסל. בשלב ראשון שהתה במקום קבוצה של כ-120 בחורים, שנמנו על תנועות נוער שונות. למרות שבשלב זה המטרה העיקרית כבר אינה הכשרה, אלא מקום מקלט, המשיכו הצעירים בעבודה חקלאית ובהווי חלוצי. אך כשעורערה הרגשת הבטחון, עם תחילת הגירושים מהערים ביוני 1942, החלו האנשים עוזבים. חלקם נענה לצווי הגיוס לעבודה מתוך רצון להציל את משפחתם, חלקם תיכנן בריחה לשווייץ וחלקם עבר למקומות מסתור. ההכשרה, שנשארו בה עשרות בודדות של חלוצים, התפרקה בפברואר-מארס 1943 עם התגברות הסכנה. בעקבות זאת עברו חלק מהחלוצים לעבודה בבתי-הילדים, שהיו קשורים עם היודנראט של בריסל. קבוצות קטנות נוספות של חלוצים המשיכו להתרכז במחנות עבודה של הגסטאפו במכרות הבלגיים, ולמרות התנאים הקשים ניסו לראות בכך מעין הכשרה. בשלב זה, בעצם מחורף 1942, התאחדו שרידי תנועות הנוער לעבודה מחתרית משותפת במסגרת "החלוץ", שנמשכה עד השיחרור.

סקירת התפתחות הקשרים מראשית המלחמה מראה, שיש להבחין בין מספר תקופות. בתקופה הראשונה, עד כיבוש בלגיה במאי 1940, היה עיקר הקשר בין הוועד המרכזי של הסתדרות "החלוץ" בבלגיה, שנמצא באנטוורפן, לבין המרכז העולמי של "החלוץ" בג'נבה. לדברי שוואלב, החל כבר בתקופה זו לפתח קשר עם מספר מדריכים מכל תנועה ומכל עיר גדולה כדי להתכונן לעתות חירום. וכך, כשהתמוטטה מערכת הפעילות היהודית בבלגיה בעקבות הכיבוש, עמדה לרשותו מערכת קשרים חליפית. בתקופה זו פיתח שוואלב קשר אישי עם נציגי התנועות החלוציות, ובעיקר עם אלו של תנועת ארץ-ישראל העובדת: הנרי ביברובסקי מ"דרור"; אברהם

וולשטיין (Wolzein, אבן־חיים) מ"גורדוניה" ודוגי דונר (עמירם) מ"השומר הצעיר".⁴ מערכת קשרים זו, שזועזעה קשות בעקבות הגירושים מיוני 1942 ואילך, שגררו אתם גם הסתתרות, החלפת כתובות תכופה ובריחת פעילי "החלוץ" לשווייץ.⁵ הקשר, שחודש ביוני 1943, היה בעיקר עם פעילי מפלגות ציוניות, ששיתפו פעולה במסגרת המשרד הארצישראלי המחתרתי בבריסל,⁶ ובמיוחד עם נציגי "פועלי ציון" – "צעירי ציון" (להלן פוע"צ). על אלו נמנו: ראש המשרד הארצישראלי, יצחק שאטאן; עוזרו – הנרי ביברובסקי ושארל גראבינר, שעבד גם בקהילה בבריסל והיה גם מקשר עם המחתרת הבלגית.⁷ פרט לכך היה לשוואלב קשר הדוק עם אבוש וורבר, מפעילי פוע"צ שמאל ונציגם בוועד להגנת יהודים – Comité de Defence des juifs (להלן J.D.C.) וכן עם פעילים ציונים־כלליים ואחרים.

הקשר התנהל בעיקר בדואר, שפעל באופן סביר – מכתב הגיע לתעודתו לאחר 5 ימים ומכתב אקספרס ביומיים – למרות הצנזורה החמורה. הקודים להתכתבות זו, הוראות פעולה, חוזרים, כספים וכד' הועברו על־ידי שליחי המחתרת – יהודים ולא־יהודים. לעתים היו אלה מבריחי הגבולות ולעתים אף עיתונאים שווייציים, שביקרו בבלגיה כל שלושה חודשים במסגרת עבודתם.⁸ עד 1942 היה קשר השליחים עם בלגיה נעזר בתיווך המחתרת הציונית בצרפת, שאירגנה את המשך הקשר. מסוף 1942 היה איש הקשר המרכזי פרדמן. הלה, יהודי עשיר וסוחר יהלומים מפולפל מבריסל, ביקר בשווייץ במסגרת עסקיו, לפחות פעם בחודש למספר שעות. חופש התנועה הגדול ממנו נהנה עורר אמנם פקפוק מסוים בכשרותו – חשדו שהוא עושה שירותים כספיים לגסטאפו – אך שוואלב האמין בהגינותו. כיוון שהמשיך להחזיק גם במכשיר טלפון תואמו בעת ביקוריו מועדים לשיחות עם פעילי המחתרת.⁹

המכתבים נכתבו בנוסח משפחתי ובקודים, שכללו: שיבוש שמות, כגון טאבן־טבנקין, גוריבן־גוריון וכד'; החלפת השמות מפעם לפעם, כגון בטי־ביתיה־בתייה־בלה; כתיבת מלים עבריות בכתב לועזי, כגון תמורה־תנאי התשלום עבור העברות כספים, דוד כספי־כסף, דודה ארציה־א", דוד משרד־המשרד הא"י בז'נבה, יטלפי – 10,000 פרנק וכד'. לעתים נחצתה המלה העברית ליתר זהירות, וכך ב. ריחה־בריחה, ר. סימה (Re. Sima) – רשימת מועמדים לסרטיפיקאטים, מ. יספר (M. Isper) – מספר־נתונים לסרטיפיקאטים, מ. דינה (M. Dina) – מדינה, חלצ I (Chalz) – חלוצים וכד'; לעתים היה שימוש במונחי קוד, כגון מזג האוויר – תנאים לבריחה, חשיכה – גירוש ולעתים היה שימוש באסוציאציות היסטוריות, כגון ביתו של יהודה הלוי – ספרד וכד'. לדברי שוואלב היו הקודים מוצלחים מאוד והמכתבים עברו בשלום את הצנזורה. עם זאת אנו מוצאים שהקשרים לא היו תמיד סדירים ובטוחים. קשרי הדואר הושפעו ממהלכי "הפתרון הסופי" ומלוח השנה. כך למשל, שותקו כמעט קשרי הדואר עם שווייץ במחצית הראשונה של 1943, כנראה, עקב גל הגירושים הגדול מארצות הכיבוש שקדם לכך; ובסוף 1943 – עקב חג המולד. גם תפיסתם של שליחים

ומבריחי גבול נתנה את אותותיה.¹⁰

מה היו מטרות הקשרים?

ניתוח התכתובת מלמד על שלוש מטרות מרכזיות: א) העברת מידע ב) ארגון עזרה והצלה ג) עידוד. העברת המידע היתה חשובה כשלעצמה, אך בעיקר נועדה לדרבן ולהדריך את מאמצי העזרה וההצלה ולכן נכרוך את הדיון בהם. מאמצי העזרה וההצלה כללו מספר תחומי פעולה.

1. משלוח עזרה – לדברי שוואלב, החל משלוח חבילות מזון לוותיקי התנועה ולחלוצים בבליגיה כבר ב-1941, לאחר שקיצוב המזון, שהוטל על כלל האוכלוסייה, החמיר במיוחד עם היהודים. הגירויים, שהביאו להיעלמות חברים ולשינוי כתובות, זיעזעו גם מפעל זה.

ביוני 1943, כשחבר "החלוק" בבריסל הצליח לחדש את הקשר עם שוואלב, היתה בקשתו העיקרית – עזרה, ליתר דיוק, חבילות מזון. אמנם, מרבית היהודים שהסתכנו בחשיפה כלשהי, קיבלו תמיכה חודשית קבועה מה-C.D.J. באמצעות פעילי המפלגות, אך נראה שבתנאי הקיצוב והאינפלציה הגבוהה, זו לא הספיקה.¹¹ לאחר ששוואלב נענה במהירות וביקש כתובות נוספות של חברים, הצטרפו לקשר פעילי "פועלי-ציון" בבריסל. אלו תיארו את מצבם הקשה של החלוצים ושל האחרים במחתרת, שאינם עובדים כבר מזה שנה וחצי והדגישו, שהעזרה מיועדת גם לחברים באנטוורפן, שמצבם גרוע יותר. הם אישרו כי לחבילות המזון יש תועלת רבה, וביקשו לכלול בהם גם סרדינים וסוג טוב של שוקולד. כמו כן צירפו כתובות של חלוצים, של חברים, של בתי-ילדים ושל חברים שגורשו, כדי שישלחו חבילות גם אליהם.¹²

שוואלב לא נדרש לדירבון רב. הוא הורה מיד לשלוח חבילות מזון אחדות מפורטוגל והפנה את הפעילים לקבלת עזרה כספית מיידית מהורים אמידים של חלוצים, כגון אבא של פאולט ויינשטאט. פאולט הצליחה לברוח לשווייץ ונמצאה בחסות שוואלב. אביה התבקש להעביר לרשות החלוצים 10,000 פראנק שווייצים תמורת ערבות משרד "החלוק" להחזרתם, בתנאים שיידרשו על ידו. אך עיקר הסיוע הכספי הגיע באמצעות פרדמן, שהוזכר לעיל, שהיה גם המממן העיקרי של ה-C.D.J. תנאי ההעברה סוכמו בביקורו התכופים בשווייץ, ולדברי שוואלב היו הוגנים לחלוטין. מיוני 1944 הגיעו גם כספים של הסוכנות היהודית באמצעות המשרד הארצישראלי בג'נבה. הכספים והחבילות הועברו בעיקר להנרי ביברובסקי, שהיה קרוב ביותר לתנועה החלוצית. מכתביו מנובמבר 1943 עד אוגוסט 1944 מאשרים קבלת: כ-32,000 פראנק שווייצים (כל פ"ש שווה ל-25 פראנק בלגי בשוק השחור); מספר משלוחים מפורטוגל, שכל אחד מהם כלל 24 קופסאות סרדינים ושני משלוחים אחרונים, שכללו אגוזים מאיסטנבול. מעדינים אלו היו בעלי חשיבות כפולה בזמן המלחמה, עקב ערכם התזונתי ומחירם הגבוה בשוק השחור. הכסף שהתקבל תמורתם שימש לא רק לקיום הפיסי של החברים אלא גם לפעילות התנועה במחתרת. אישורים על קבלת חבילות

הגיעו גם ממגורשים בלגים, שהגיעו בשלב ראשון לעיירות קטנות בשלזיה ויצרו קשר עם שוואלב או שאותרו על ידו. מובן שהאישורים, שסימלו את הצלחת ההעברה, דירבנו להמשך ולהרחבת המפעל.¹³

למרות שמרבית העזרה הגיעה לידי הנרי ביברובסקי ולמרות בקשת שוואלב להקדיש דאגה מיוחדת לחלוצים ולנוער, נראה שעד יולי 1944 התחלקה העזרה בין כל מרכיבי המחותר הציונית לפי רשימת הנתמכים של כל אחד, ללא העדפה. ביוני 1944 החלו להסתמן בקיעים בין המפלגה לבין החלוצים ובין המפלגות לבין עצמן. דומה, שעל רקע פלישת בעלות-הברית והסתמנות קץ המלחמה החלה כל מפלגה לחשוב על חיזוק מעמדה לקראת השיחרור. ביברובסקי (פוע"צ) קבל על כך שקיבל אותה חבילה כמו וורבר (פוע"צ שמאל) ועליו עוד לחלק זאת בין החלוצים והמפלגה, ועל דרישתו של וורבר להמשיך להתחלק בחבילות למרות הפירוד שחל בינתיים בין הצדדים. הוא תבע מפתח מדויק לחלוקת החבילות והציע להפנות את וורבר ישירות לסיעת פוע"צ שמאל בהסתדרות.¹⁴ תשובתו של שוואלב החלטית. הוא הבהיר, שעליהם להמשיך ולשתף את וורבר ולהסתדר ביניהם, דהיינו המפתח המפלגתי הוא עניין פנימי ואינו מעניינו. מאידך גיסא, ביחס בין "החלוצים" למפלגה יש עדיפות ברורה ל"החלוצים" וסכומים מסוימים יועדו רק "לחלוצים האהובים".¹⁵ העובדה ששוואלב אינו צריך להצדיק העדפה זו מלמדת כמדומה עד כמה היתה מקובלת. שהרי "החלוצים" הכשיר עצמו לבניין המפעל הציוני והכספים המיוחדים נועדו לסייע לו במאמצי בריחה ועלייה.

2. תעודות – דרך נוספת להצלה, שהועלתה על-ידי חברי המחותר הציונית בבלגיה ב-1943, היתה באמצעות הרשמה לקבלת רישיונות עלייה ("סרטיפיקאטים") במסגרת תוכנית החליפין. פעולות להחלפת יהודים בעלי אזרחות ארצישראלית ויהודים אירופים בעלי רישיונות עלייה בגרמנים, שהתגוררו בארץ-ישראל או בשטחים אחרים של האימפריה הבריטית, נעשו מאז ראשית המלחמה. מראשית שנת 1943 אישר משרד החוץ הגרמני כמועמדים אפשריים לחליפין גם יהודים, שהגישו בקשה לסרטיפיקאטים. כתוצאה מכך החל המשרד הארצישראלי בז'נבה להנפיק למאות יהודים בארצות הכיבוש מכתבים האומרים, כי בעליהם ביקשו רישיון עלייה. נודע אז, שהגיעה לבלגיה רשימה של 25 פעילים שהוענקו להם סרטיפיקאטים ושרשימות דומות, שהגיעו להולנד, הצילו מגירוש. בעקבות זאת ייסדו נציגי המפלגות הציוניות, שרצו לפקח על הרכב הרשימות, גוף שקראוהו "משרד ארצישראלי", והודיעו על כך לנציגי הסוכנות ומחלקת העלייה בז'נבה.¹⁶ בנוסף פנו לתיוכוכו של שוואלב. כנראה, משום שהיה ידוע בטיפולו המהיר והגמיש, משום שהיה אחראי על "עלית הנוער" בתוקף תפקידו ב"החלוצים" ומשום שנמצא בקשרי עבודה הדוקים עם סגן מנהל המשרד הארצישראלי בז'נבה, פוזנר, במסגרת ועדה הסתדרותית להצלה.¹⁷ שוואלב גילה תחילה ספקנות. הוא ביקש לברר,

האם האישור לסרטיפיקאט מצליח אמנם למנוע גירוש.¹⁸ ייתכן שהדבר נבע מכך שבאותה עת (יולי 1943) הוחלט בג'נבה להפסיק מפעל הצלה אחר, שבו היה מעורב מאוד – משלוח דרכונים של מדינות נייטרליות – משום שהגיעו ידיעות מבנדין שהדרכונים ממיתים אסון.¹⁹ עם זאת הדגיש, כי אחרי קבלת תשובה חיובית ופרטים מלאים לצורך הכנת האישורים, יעשה כמיטב יכולתו. בספטמבר 1943 הודיע מנהל המשרד הא"י בבריסל לשוואלב כי העניין התקדם, הוא שלח רשימת מועמדים לקבלת סרטיפיקאטים וכבר קיבל אישורים מתאימים מהמשרד הארצישראלי בג'נבה ומהצלב האדום, כי אנשים אלו כלולים ברשימות מועמדי עלייה ומועמדים לחליפין. רשימות אלו יועדו בעיקר לציונים ותיקים, עסקנים, סופרים וכד' או לכאלו שקרוביהם בארץ הגישו עבורם דרישה לסרטיפיקאט תוך הוכחה שיש ביכולתם לכלכלם. ראשי המחלת הציונית, שחששו לקיפוח "החלוץ" והנוער ברשימות אלו, דיווחו על געגוע "החלוץ" לעלייה והדגישו את דאגתם הגדולה לעליית ילדים. שוואלב לא נזקק לדירבון זה, שהרי מעצם תפקידו היה לשמור על האינטרסים של "החלוץ" והנוער, אך הדבר הוסיף תוקף ללחציו על המשרד. בתשובה למחלת הביע תקוותו, ש"המשרד הארצישראלי לא ישכח אותם בפעם הזאת".²⁰ בקשה נוספת – לעזור למגורשים באמצעות סרטיפיקאטים – טופלה גם היא על-ידי שוואלב, אך התוצאה היתה שלילית.²¹ שוואלב ניסה לסייע גם בתחום העברת הנתונים האישיים הדרושים להכנת התעודות. היו אנשים שחששו לחשוף נתונים אלו, גם אם הועברו במיקרופילם על-ידי שליח, ושוואלב הדריך אותם להסוות זאת בתוך מכתב משפחתי תמים.²²

האם התעודות הועילו? כידוע, היו בעניין זה עליות וירידות. שארל גראבינר היה, למשל, בין הראשונים שטופלו על-ידי המשרד הארצישראלי, אך הוא נתפס במצוד על יהודים בעלי אזרחות בלגית, בספטמבר 1943, לפני שהספיק לקבל את האישור של הצלב האדום.²³ אלו שהיו בידם כל האישורים היו בטוחים ויכלו להשיג אף פטור מן ההגבלות החלות על היהודים.²⁴ ואמנם, ביברובסקי דיווח ביולי 1944, כי "באחרונה עזרה לנו דודה דרישה מאוד". באותה עת הודיע שוואלב, כי גם "דרכה וגבולי מסתדרים לאחרונה היטב", קרי: מעמדם החוקי של הדרכונים השתפר, כנראה בעקבות התערבות ארצות-הברית, וכדאי לנסות אף דרך זו.²⁵

3. בריחה – לחלוצים ולחברי תנועות-נוער המסוגלים לעמוד בקשיי הדרך הציע שוואלב, בעיקר, הברחת גבולות. גישתו היתה שחובת התנועה לתמוך בחיים ובהארכת חיים ובייחוד של החלוצים "כי ככה נבנה ארץ ועם".²⁶ בסוף 1942 היה שותף לארגון גל הבריחה הגדול – 270 חברים מכל התנועות החלוציות בהולנד ובבלגיה – שהגיע לשווייץ. אך עם השתלטות הגרמנים על דרום-צרפת נעשתה חציית הגבול לשווייץ מסוכנת יותר והבריחה שותקה. כשחודש הקשר במחצית השנייה של 1943 ניסה שוואלב שוב לעודד בריחה, גם במסלולים נוספים. בין אלו מסלול שעבר דרך

השווארצוואלד בגרמניה ישירות לבזל, שווייץ; ואחר שעבר דרך בית־הקברות בג'נבה, שהיה בגבול צרפת. במקרה זה דאגו להכנת סולמות מפנים לחומת בית־הקברות והמבריחים תודרכו כיצד לאתרם. בנובמבר 1943 העביר שוואלב למחתרת הציונית באמצעות פרדמן הוראות לבריחה ו־2000 פרנק שווייצים תוך הדגשה, שהכסף מיועד "גם בשביל חלוצים ויציאה האהובה שלו". כדי לתת דירבון נוסף הוסיף ד"ש מהאחים הצעירים שהבריחו את הגבול בעבר: "הם נראים טוב ומצבם לא רע. הם מאחלים ליציאה כל טוב ומבקשים אותה לא להמתין בנישואין".²⁷

כידוע, עידוד, מימון ואפילו תדרוך אינם מספיקים לארגון בריחה אם אין בצדם גורמים מקומיים בעלי יוזמה, העזה, מסירות ונכונות להקרבה. בטי יעקובוביץ, חברת בני־עקיבא בבגליה, כבת 19, התברכה בתכונות אלו בשפע. בטי הבריחה את הגבול לשווייץ לראשונה ב־1941, אך החליטה לחזור כדי להציל את משפחתה ויהודים נוספים. היא אירגנה קשרים עם כמרים, מנזרים ומבריחים, קבעה את המסלול, דאגה לניירות מזויפים וליוותה קבוצות, בעיקר חלוצים, חברי תנועות נוער וילדים, עד לגבול השווייצים. כך הצליחה להעביר 60-70 חברים.²⁸ בגבול חיכו למוברחים חברי ארגונים חלוציים, שבשיתוף עם שוואלב דאגו להעבירם למקום מיבטחים. ילדים, שנחשבו בטוחים מהחזרה, הועברו מיד למחנות עבודה ולאחר שהות קצרה – לבתי עליית־הנוער ברחבי שווייץ. בוגרים הורחקו במהירות מאזור הגבול כדי למנוע אפשרות החזרה והודרכו על־ידי שוואלב להתייבב במשטרה. משם הועברו לאחר מאסר קצר למחנה קליטה צבאי. בסוף 1942 הצליח שוואלב להגיע להסכם עם ראש משטרת שווייץ, שאלו שיגיעו לגבול בהתאם לרשימות שאושרו מראש, יזדהו ויוכנסו מיד למחנה מיון.²⁹ מובן, שהסכם זה ומאמצים נוספים שעשה לשיפור התנאים במחנות, ביניהם האפשרות לריכוז חלוצי ולפעילות תרבותית, הקלו על הפליטים ועודדו המשך הבריחה. בטי, שהיתה מכורה למפעל הברחת הגבולות, נתפסה על־ידי הגסטאפו בסוף 1943. אחרי תפיסתה לא נמצאו מבריחים כמוה, חסרי מעצורים ואינטליגנטיים, והבריחה לשווייץ כמעט שותקה. שוואלב ניסה לעודד זאת שוב, הפעם בכיוון ספרד. הבריחה לספרד החלה מתפתחת בסיוע המחתרת הצרפתית ובתיווך חברים בלגים ששהו בצרפת, והיו שראו בה פתח לעלייה, אף בתקופת המלחמה. לשוואלב נראה היה שהמחתרת הציונית בבגליה אינה ערה לכך מספיק. הוא הביע פליאתו, ש־מנהל המשרד הארצישראלי לא מתעניין ביציאה והדגיש, כי בטי היתה בעניין זה יותר בעלת הבנה.³⁰

4. ומה לגבי התנגדות והגנה יהודית? א' וורבר, מפעילי "פועלי־ציון" שמאל, העיד כי בקיץ 1942 דחתה קבוצת "השומר הצעיר" את פנייתו להשתתף בפעילות המחתרת בטענה, שהגולה לא מעניינת אותם, הם מוכרחים לברוח לשווייץ ומשם לארץ־ישראל.³¹ קבוצות חלוציות אחרות נקטו, כאמור, גישה דומה. אך האומנם ניתן להסיק מכאן, כדברי ש' קלס, כי

הגרעינים המצומקים ששרדו מארגוני הנוער הציוניים, אחרי גל הגירושים הגדול ב־1942, דחו את עיקרון המאבק והלחימה במקום?³² לדעתנו, יש עובדות המערערות על הטענה האמורה. ראשית, מן הראוי לשים לב, שתגובת "השומר הצעיר" באה בעקבות כישלון משא־ומתן ממושך עם המחתרת הקומוניסטית על הצטרפות נוער ציוני כקבוצה מגובשת, בעוד הקומוניסטים הסכימו להצטרפות החברים רק על בסיס אישי.³³ יתר על כן, תנועות הנוער החלוציות, שהתנסו בעבודה מחתרתית משותפת עם תנועת המחתרת הפלמית ב־1942, היו מאוכזבות. הן חשו שהתנועה לא התאמצה להשיג להם נשק, לא אישרה להם תקציב ואמצעים נוספים לעבודה בלתי־לגאלית. צריך גם לזכור, שחברי המחתרת היהודית הלוחמת היו נתונים לרדיפות היודנראט, שאף איים ישירות על הורי החברים; וכן שהיתה דעה, שיש להימנע מלקחת חלק בעבודות גרמניות כדי שלא לסייע למאמץ המלחמה הגרמני, ואם כך – עדיף לברוח.³⁴

למרות כל המניעות, אנו מוצאים שיצחק שאטאן, מפעילי "פועלי־ציון" וראש המשרד הארצישראלי, השתתף באוגוסט 1943 בהקמת בריגאדה יהודית מיוחדת במסגרת "Mouvement National Belgique" עובדה זו מלמדת, כמדומה, שעמד לרשותו נוער שהיה מוכן להשתתף בפעולות המאבק. כמו כן, דו"ח על פעולות צעירים ציונים בשרלרוא מלמד, שמאז ספטמבר 1943 נכנסו 6 חברי "דרור" לחזית העצמאית (Front National De L'indépendance De Belgique). חברות נכנסו לעבוד כבלגיות בשרות הגרמנים וניצלו את תפקידן להצלה תוך מסירות, קור רוח ויוזמה; חברים השתתפו בייצור כלי נשק, בחבלה ובקרבות.³⁵

האם היה לפעולות אלו קשר עם דיווחו של שוואלב ביוני 1943 על תגובתה החיובית של ארץ־ישראל על מרד גיטו וארשה³⁶ או, שהיתה זו התפתחות טבעית של פעילות ה־C.D.J? שאלה זו נשאת פתוחה. מה שברור, שבמשך 1944 העביר שוואלב למחתרת הציונית שוב ושוב ד"ש מ"הגנה"; חיווה דעתו כי ההתקשרות עם "הגנה אהובה" שיפירה את מצבם והביע תקוותו, שהם ממשיכים לדאוג לה.³⁷ האם ניתן להבין מכאן, ששוואלב תמך בעיקרון ההתנגדות במקום ללא סייג? ראיון עם שוואלב ועמדותיו כלפי מפעל הבריחה, שתוארו לעיל, שופכים אור על הגדרתו את המושג הגנה. שוואלב הבחין בין הגנה יהודית, שבאה במקרה שאין דרך אחרת להצלה, כגון בעת שהאנשים נמצאים כבר על רכבות הגירוש, או בעת הכנות לאקציה, לבין פעולות מאבק, שנועדו להפגין כבוד לאומי יהודי. באלו לא היה, לדעתו, צורך, כי כל העמים חשבו בראש וראשונה על הצלתם.³⁸ פעולותיהם של גורמים ציוניים בבלגיה, שתוארו לעיל, מעידים שפירשו את המושג הגנה פירוש רחב יותר, כפי שפירשו אותו אחיהם בארצות כיבוש אחרות.

פרט להדרכת מאמצי העזרה וההצלה היוו כאמור הקשרים מקור עידוד, הן למחתרת הציונית והן לצינור הקשר שייצג את התנועה ואת ארץ־ישראל. שוואלב עודד את פעילי המחתרת לכתוב לעתים קרובות יותר

"כיוון שזה מרגיע אותי" ו"זו הנחמה היחידה שלנו" ואלו הדגישו, כי "בחיים העצובים שלנו המכתבים שלך הם נחמה גדולה. אם היית יודע בדיוק מהו בשבילנו מכתב, היית כותב אלינו לעתים קרובות יותר".³⁹

במסגרת העידוד נודעה חשיבות מיוחדת לידיעות מארץ-ישראל. פעילי המחתרת הציונית התעניינו: "מה שלום ארצי?", "איך מצב בריאותו של הודו קיבוץ?" ושוואלב ניסה לספק מידע ככל יכולתו. עד שלב הגירושים העביר חוברות של הקק"ל, דו"ח לחבר וכד', שסיפקו חומר לעבודה תרבותית. מ-1943 דיווח באמצעות "המכתבים המשפחתיים", כביכול, על מאמציו של בךגוריון להקמת מדינה יהודית אחרי המלחמה ולהקמת צבא יהודי; על התפתחות הכלכלה הארצישראלית ובייחוד על התקדמות הייצור ההסתדרותי והחקלאות הקיבוצית; על מצב העלייה והקליטה, בעיקר, של חברי ההכשרה הבלגית ועל ענייני התנועה. בתחום האחרון דיווח על כל ועידה ומועצה של ההסתדרות, מפא"י והתנועות החלוציות ולא טישטש, למרות הכאב האישי, את עובדת הפילוג במפא"י בסוף 1944.⁴⁰

שוואלב הדגיש במיוחד את דאגת התנועה בארץ לגולה – "האחים חושבים על תנועה היקרה והם מתגעגעים לכל המשפחה..."; ובעיקר, הבליט את דאגת המנהיגים – בךגוריון, ברל כצנלסון, טבנקין וארם – ואת מאמצי ההסתדרות ומפא"י לסייע לאחיותיה.⁴¹ הדיווחים מארץ-ישראל תפסו מקום נכבד במרבית המכתבים, ובמחשבה ראשונה אנו תוהים אם היתה בכך תועלת מעשית ליהודים שנמצאו בסכנת קיום. אך עיון נוסף בתגובות פעילי המחתרת מלמד עד כמה סייעו אלו לחיזוק האמונה בתנועה, בציונות ובעולם טוב יותר בעתיד. דבר, שזקף את הקומה והזין את כוח העמידה הנפשי. אחד הפעילים כתב: "אנחנו מרוצים מאוד להבין שאתה וכל הילדים בארץ-ישראל מרגישים טוב. יש לנו לפחות הנחמה, שחלק של משפחתנו אינו צריך לפחד", ואחר הדגיש: "כשמקבלים מכתב כזה (מהארץ – ח"א) כולם יחד קוראים אותו כמה פעמים, ולא רק כל משפט אלא כל מלה ומלה".⁴²

ממה שראינו עד כה ניתן לסכם, כי הקשר הישיר בין שליח ארץ-ישראל, נתן שוואלב, לבין המחתרת הציונית-חלוצית בבלגיה, תרם לה תרומה משמעותית לא רק במישור המעשי של עזרה והצלה, אלא גם במישור העמידה הנפשית. בתחום הראשון היה שוואלב רק אחד מצינורות הקשר הציוניים בצד לשכת הסוכנות היהודית והמשרד הארצישראלי, אך חשיבותו היתה ביוזמה, בהעזה ובדאגה המיוחדת לתנועה החלוצית. בתחום השני היה שוואלב, כמדומה, ללא תחליף. שהרי אף אחד מהגורמים הציוניים האחרים בג'נבה בעת המלחמה לא היה פנוי ולא היה בנוי להתכתבות נרחבת ואינטנסיבית כפי שעשה נציג "החלוץ" בג'נבה.

הערות

- 1 ארכיונו הפרטי של נתן שוואלב (להלן), הנמצא בארכיון העבודה והחלוץ, תל-אביב, היה עד לפני מספר שנים סגור בפני החוקרים.
- 2 פרטים נוספים ראה: חוה אשכולי (וגמון), אלם: מפא"י נוכח השואה 1939-1942, הוצאת יד יצחק בן-צבי, ירושלים, תשנ"ד; הנ"ל, "הקמתו ופעילותו של מרכז הצלה חלוצייהסתדרותי בג'נבה 1939-1942", קובץ יד ושם, כ (תש"ן), עמ' 161-210.
- 3 דו"ח הסתדרות "החלוץ" בבליגיה, אנטוורפן, למרכז העולמי של החלוץ ג'נבה 21.3.1940, ארכיון העבודה והחלוץ (להלן: אה"ע) חטיבה III 37א' (א' שוואלב) תיק מס' 30.
- 4 ליתר הרחבה, עיין: עדויות פעילי המחתרת הציונית בבליגיה, סרטים 293, 323, 841, 350 וגו'. המדור לתיעוד בעל-פה, המכון ליהדות זמננו, האוניברסיטה העברית, ירושלים (להלן תבע"פ): עדות גב' קוראל, אוסף דבורז'צקי ק/40, המכון לחקר השואה, אוניברסיטת בר-אילן; דן מכמן, "תנועות הנוער הציוניות בהולנד ובבליגיה בימי השואה", תנועות הנוער הציוניות בשואה, חיפה 1989, עמ' 111-127: הנ"ל, ערכים: בליגיה, בריסל, אנטוורפן, מאלין ועוד, Encyclopedia of The Holocaust, New York 1989.
- 5 דברי שוואלב בראיונות שערכתי עמו ב־23 וב־30 באפריל 1989. התכתובת עם הנ"ל ואחרים, בתקופה זו, לא אותרה עדיין.
- 6 א' וולשטיין וד' דונר הגיעו לשווייץ בראשית 1943. עיין עדות א' אבן-חיים תבע"פ, סרט 841 וכן ד' דונר, נספח ב' למאמרו של דן מכמן, לעיל הערה 4.
- 7 המשרד הוקם ב־1943 על-ידי 4 המפלגות הציוניות: "ציונים כלליים", "המזרחי", "פועלי ציון" ו"פועלי ציון" שמאל. ביברובסקי, שהיה מזכיר פועלי-ציון בריסל, איש דרוו, הצעיר בחבורה, היה המען העיקרי לקשר עם שוואלב; שארל גראבינר, חבר הוועד המרכזי של "פועלי-ציון", נתפס בספטמבר 1943 בעת המצוד על יהודים בעלי אזרחות בלגית.
- 8 השליחים היו מעבירים מיקרופילמים של המכתבים או עיתוני המחתרת כשהם תפורים בתוך תיבת סיגירות או חפץ דומה.
- 9 ראיונות עם שוואלב, לעיל, הערה 5.
- 10 עיין, למשל, וניה, זאב, קושטא, לועה"פ של ההסתדרות ולברית הארגונים החלוציים, 18.5.1943, ארכיון מפלגת העבודה, בית ברל 9/50/43.
- 11 י' שאטאן ייצג, למשל, רשימה של 300-400 נתמכים. התמיכה הגיעה לכ־700-800 פראנק בלגי.
- 12 עיין, למשל, ג'ף קלסנס, בריסל, לשוואלב, ג'נבה, 10.6.43; ש' גראבינר, בריסל, לשוואלב 20.7.43; ועוד, אה"ע III 37א' 30.
- 13 ביברובסקי אישר לשוואלב קבלת 10,000 פראנק שווייצים (פ"ש) ב־9.11.43 3,000 פ"ש ב־27.3.44, 15,000 פ"ש ב־6.6.44 ו־100,000 פראנק בלגי באוגוסט ש"ז; אבוש וורבר אישר קבלת 10,000 פ"ש בנובמבר 1943 וסכום דומה ביוני 1944, שם.
- 14 ביברובסקי לשוואלב, 21.7.44, שם.
- 15 שוואלב לביברובסקי 20.8.44, שם.

- 16 עיין: נ' עק, "יהודים תמורת גרמנים", דפים לחקר השואה והמרד, סידרה שנייה / מאסף ב', בית לוחמי הגיטאות תשל"ג, עמ' 37; דברי ח' פזנר בדיון שנערך בכינוס הבינלאומי השני של חוקרי השואה, ניסיונות ופעולות הצלה בתקופת השואה, ירושם ירושלים תשל"ו, עמ' 530.
- 17 בוועדה זו, שהוקמה בדחיפת "הוועדה להקלת מצוקת החברים בגולה" של ההסתדרות השתתפו גם ד"ר א' זילברשיין ויותר מאוחר גם מרק ירבלום. ראוי לציין, שהמשרד הארץ-ישראלי בז'נבה היה ממשיכו של המשרד לעלייה של הסוכנות היהודית, שהוקם שם לאחר פרוץ המלחמה. המשרד הארץ-ישראלי בז'נבה קיים קשרים קבועים עם משלחת ההצלה של הסוכה"י באיסטנבול, באמצעותה ניסה לממש את מאמצי ההצלה.
- 18 שוואלב לשאטאן, 18.8.1943, אה"ע, לעיל הערה 12.
- 19 דליה עופר, פעולות "המשלחת הארץ-ישראלית" בקושטא – 1943, ילקוט מורשת, טו (נובמבר 1972), עמ' 47-48.
- 20 שוואלב לביברובסקי, 3.2.1944, אה"ע, שם.
- 21 שוואלב לביברובסקי, 25.2.1944, אה"ע, שם.
- 22 כך, למשל, דיווח שארל גאבינר, כי אשתו דבורה ורנה (ב-13.8 ימלאו לה שנתיים) מצבם טוב למדי.
- 23 י' שאטאן לשוואלב 18.9.1943; שוואלב לביברובסקי 1.11.1943, אה"ע לעיל הערה 12.
- 24 עיין עדויות אבוש וורבר ויצחק קובוביזקי בתוך: נתן עק, "יהודים תמורת גרמנים", עמ' 38, 49.
- 25 שוואלב לביברובסקי, 20.8.1944, שם; כ"כ דינה פורת, הנהגה במילכוד, תל-אביב 1986, עמ' 253. התערבות ממשלת ארצות-הברית בשיכנוע מדינות דרום-אמריקה להכיר בדרכונים באה בעקבות לחץ משותף של רבנים בעלי שם וארגונים יהודיים אמריקניים גדולים. לחצים אלו הומצו על-ידי האיום הגרמני להסיר את החסות שהעניקו הדרכונים.
- 26 דברי שוואלב בדאיון עם המחברת, 30.4.89.
- 27 שוואלב לביברובסקי, 1.11.1943, שם.
- 28 עיין עדויות גב' פישר, גב' ארלנגר, ד"ר וולשטיין (אבן-חיים), תבע"פ; כ"כ רבקה קנולר, הפעילות של קבוצות נוער ציוניות דתיות באירופה בתקופת השואה, המכון לחקר השואה, אוניברסיטת בראילן, תשמ"ט, עמ' 18-19.
- 29 לעיל, הערה 26.
- 30 שוואלב לשאטאן 21.8.1944, לעיל הערה 12.
- 31 עדות אבוש וורבר 4.3.1964, תבע"פ, עמ' 32.
- 32 ש' קלס, "פעולות המרי והלחימה היהודית בבליגיה בתקופת השואה", ציון ד' (תשמ"ב), עמ' 463-481.
- 33 דן מכמן, תנועות הנוער וכו', לעיל הערה 4.
- 34 37 Bericht über unserer Taetigkeit waehrend dem Krieg, Brussel 5.2.1945 אה"ע 135/III
- 35 דר"ח על פעולות צעירים ציונים בשרלרוא, בריסל 23.9.1943 (התאריך מוטעה, הדו"ח נכתב, כנראה לאחר השיחרור): Parti Poale Zion - Zeire Zion - Histadrouth Dror

,Charleroi, Rapport de notre mouvement sous l'occupation 5.1940-9.1944	
לעיל הערה 34.	
שוואלב לקלסנס (claessens), 27.6.1943, לעיל הערה 12.	36
שוואלב לביברובסקי 18.4.1944, 1.7.1944; הנ"ל לשאטאן, 21.8.1944; הנ"ל לוורבר	37
לעיל הערה 12, 31.8.1944.	
לעיל, הערה 26.	38
שוואלב לוורבר 3.2.1944; הנ"ל לביברובסקי 25.2.1944; וורבר לשוואלב 26.6.1944,	39
לעיל הערה 12.	
עין למשל, שוואלב לנראבינר 21.8.1943; הנ"ל לביברובסקי 18.4.1944, 20.8.1944;	40
הנ"ל לוורבר 31.8.1944, שם.	
שוואלב לקלסנס 27.6.1943; הנ"ל לביברובסקי 16.1.1944, 25.2.1944, 18.4.1944,	41
1.7.1944, 1.11.1943, שם.	
אחד מפעילי המחתרת הציונית, בריסל, לשוואלב 27.10.1944, שם.	42

פרשת ריכארד שטראוס

פרשת ריכארד שטראוס היא פרשה עגומה, בעיקר בכל הקשור לפעילויותיו האנטישמיות המובהקות בתקופה שבין ואגנר להיטלר ולאחר מכן בתקופת השלטון הנאצי.

לאחר מותו של ואגנר סייע שטראוס לקיום הרצף ההיסטורי שבין תקופת ואגנר לתקופת היטלר במישור האידיאולוגי-אנטישמי מבית-מדרשו של ואגנר, כשהוא משתף פעולה באופן הדוק עם קוזימה ואגנר, רעייתו של ריכארד ואגנר, במיוחד בהטפה אנטישמית.

ב־1891 דיווח שטראוס לקוזימה ואגנר על פעולותיו הציבוריות למען "אגודת ואגנר". הוא הודיע כי הצליח לפתוח בעיר ויימאר "אגודת ואגנר" ובה 60 חברים. בין שאר פעולות הארגון תוכננו ערבי קריאה ללימוד מסמכים של ואגנר, הדנים באידיאולוגיה האנטישמית שלו. שטראוס כותב לקוזימה: "כפי שאת רואה, אני פעיל גם מבחינה ציבורית למען עניין רעיונותיו של ואגנר".

ב־3 בנובמבר 1891 שיגר שטראוס לקוזימה מכתב בעל תוכן אנטישמי מובהק המכוון נגד ג'יאקומו מאיירבר, ובו הציג את המלחין היהודי כקומפוזיטור דל-כישרון. כדי להכפיש את שמו הטוב של מאיירבר, בדומה לדרך בה נהג בעבר ריכארד ואגנר, הוא כותב: "אני מעדיף אופרה של מאיירבר על זו של ליאונקבאלו. מאיירבר יודע, לפחות, לכתוב קטע של ארבעה קולות למנגינה של 8 תיבות..." (כידוע מסוגלים לעשות זאת סטודנטים מתחילים באקדמיה למוסיקה). בזאת לועג שטראוס למאיירבר היהודי, שנחשב אז לגדול הקומפוזיטורים בגרמניה וצרפת, ומשמיצו.

עוד כותב שטראוס: "היהודים הצליחו להשתרש עמוק בתוך עמנו – וחבל!" הוא מרחיק לכת בקובעו: "לדעתי יש להוציא את האופרה 'פרסיפל' מידי היהודים". שטראוס ממשיך בנימה אנטישמית חריפה: "מדוע צריך

המנצח היהודי הרמן לוי לקטוף פירות של יצירה גרמנית טהורה כמו האופרה 'פרסיפל'?. היה ברור, כי שטראוס רוצה לקבל על עצמו את הניצוח, והוא גם דואג כי רבים יצטרפו לדרישותיו. ואכן, קוזימה, המעוניינת בידדותו של שטראוס (הפעיל בפתיחת סניפים ל"אגודת ואגנר"), מוסרת לידיו את הניהול המוסיקלי של האופרה "טריסטן ואיזולדה" בבירוויט, ערש הפעילות האנטישמית.

במכתבים הבאים לקוזימה ממשיך שטראוס בהתקפותיו האנטישמיות וכותב: "חברי כנופיה ממוצא יהודי המכנים את עצמם 'אמנים גרמנים', פונים אל האמנות שלנו, וזאת בחוצפתם הגדולה". פניות גזעניות מסוג זה יצרו בין השניים יחס של "אנטישמיות אינטימית" וקוזימה כותבת לשטראוס בעת טיולו במצרים: "אם תפגוש במדבר את משה, שאל אותו האם מוצאו שמי – דבר שאיני מאמינה בו".

ריכארד שטראוס התפרסם ב"חוגי ואגנר" כאחד מממשיכי רעיונותיו של ריכארד ואגנר, ובתקופה הנאצית המשיך בפעילותו האנטישמית ושיתף פעולה עם היטלר וגבלס, כפי שיוסבר להלן.

עם עליית המפלגה הנציונל-סוציאליסטית לשלטון (1933), חלו שינויים מרחיקי-לכת בתחומי המוסיקה בגרמניה, שינויים שהתבטאו בנישול כל המוסיקאים היהודים ממשרותיהם. כדי לחסום כל אפשרות של ביטוי מוסיקלי חופשי, נקטו הנאצים במדיניות של פיקוח מרכזי על ענייני המוסיקה ואיחדו יותר מ-150 ארגונים מוסיקליים מקצועיים למוסד מרכזי, ה"רייכסמוסיקקאמר" ("הלשכה המוסיקלית של הרייך השלישי"), תחת פיקוחו של המניסטריון לתעמולה ולהשכלת העם. בראש המוסד עמד שר התעמולה, יוזף גבלס, ולנשיא המוסד נתמנה הקומפוזיטור ריכארד שטראוס, שהיה מוכר למנהיגי הנאצים מפעולותיו האנטישמיות בתקופת הרצף הרעיוני האנטישמי בין ריכארד ואגנר ואדולף היטלר. המוסד הארצי של ה"רייכסמוסיקקאמר" נפתח רשמית בנובמבר 1933.

התפקיד הרם של נשיא ה"רייכסמוסיקקאמר" היקנה לשטראוס סמכויות רחבות וחשובות בכל הקשור לענייני המוסיקה ברייך השלישי. בנאום הפתיחה שלו אמר שטראוס: "אני מרגיש חובה להודות לאדון הקאנצלר אדולף היטלר, ולאדון התעמולה, יוזף גבלס, על הקמת ה'רייכסמוסיקקאמר', בו יתארגנו איגודים מוסיקליים מכל הסוגים. עם עלייתו של אדולף היטלר לשלטון משתנה בגרמניה לא רק המצב הפוליטי, אלא גם המצב התרבותי, והדבר מוכיח כי גרמניה החדשה לא תסבול עוד קיומו של מצב בתחום המוסיקה כפי שקרה ב-40-50 שנים האחרונות, בהן היתה המוסיקה שלנו מתובלת במרכיבים זרים ומושפעת מגורמים זרים, מכך גם נובעת ההרעה הכלכלית בקרב המוסיקאים הגרמנים, ואם בתוך כמה חודשים לקיום שלטונה של המפלגה הנציונל-סוציאליסטית הוקם ה'רייכסמוסיקקאמר', סימן הוא כי גרמניה החדשה עומדת בפני חיפוש מטרות ודרכים להעניק לחיינו המוסיקליים אפיק חדש".

נאמו של שטראוס נשא אופי פוליטי-גזעני וברור היה, שהאיש מעוניין

בסילוק המוסיקאים היהודים ממשרותיהם ובאיושן במוסיקאים גרמנים. ריכארד שטראוס אירגן ועדות פיקוח על התחומים המוסיקליים השונים כדי למנוע השתלבות של נגן יהודי כלשהו, קבע כי כל נגני התזמורות והאנסמבלים הקאמריים יאלצו להיבחן כתנאי לקבלתם כחברי ה"רייכסמוסיקקאמר". לא היה תחום בו לא שלט שטראוס: ארגון הקומפוזיטורים, ארגון הנגנים, ארגון ההוצאות-לאור בגרמניה, ארגון מוכרי תווים של יצירות בגרמניה, וארגון עובדי המוסדות המוסיקליים. תשומת לב מיוחדת ניתנה לבניית סיגנון עבודה חדש בקרב המוסיקאים למטרת חידוש התרבות המוסיקלית בגרמניה. רשת פקידי הביקורת של שטראוס פרשה את קוריה בכל עיר ועיירה שיש בהן יותר מ-55,000 אזרחים.

גש מיוחד הושם על הוצאת כרטיסי חבר לאנשי ההוצאות-לאור, כדי למנוע כליל אפשרות הוצאה לאור של יצירות, ששטראוס פסל, והדבר הודגש בסעיפי החוק החדש.

חשוב לציין, כי שטראוס לא הסתפק בכפיית שליטתו על מבצעי מוסיקה מכל הסוגים, אלא דרש ביקורת מוחלטת על ביצועים מוסיקליים בבתי פרטיים, "בהם היו מתאספים הרכבים שונים לנגינה חברתית". כך, נמנע ממוסיקאי יהודי להשתלב בהרכב מוסיקלי כלשהו, אפילו בביתו. יתרה מזאת, שטראוס הורה לכל חבר באיגוד להחזיק כרטיס חבר דרך קבע, וחייבם להציג את הכרטיס בפני כל שוטר, (החתום בחתימת שטראוס), לפי דרישתו.

בהתאם להוראות היטלר מ-16 באוגוסט 1934, הורו הנהגת המפלגה ומפקדת הס"ס לכל הסניפים בגרמניה לבצע את החלטות ה"רייכסמוסיקקאמר" בדבר סידור חיי המוסיקה ברייך השלישי, כך חוזק הקשר ההדוק של ריכארד שטראוס עם השלטונות הנאציים, לרבות הס"ס ומשטרת גרמניה. באותה החלטה נקבע, כי כל המופעים המוסיקליים בערי גרמניה יתואמו עם נציגי ה"רייכסמוסיקקאמר". יצוין, כי כל התוכניות המוסיקליות של ה"קולטורבונד" היהודי היו נתונות לאישור קומיסר המדינה, הינקל, שעבד עם שטראוס במשרד התעמולה. בשנת 1934, השנה השנייה לכהונתו של שטראוס כנשיא ה"רייכסמוסיקקאמר", בוצעו ביקורות ב-1,000 ערי גרמניה.

לפי הוראות נדרשו כל מועצות העירייה להעסיק נציג לענייני המוסיקה ליישום החלטות ה"רייכסמוסיקקאמר". איש זה לא היה בהכרח מוסיקאי, אבל התחייב לקבל את המרות הפוליטית ומטעם השלטונות הנאציים עוד הוטל עליו לבדוק את כל תוכניות הביצועים המוסיקליים בעירו. הנציג הוסמך לפסול תוכנית או לצמצמה, תוך שמירת קשר מתמיד עם ה"רייכסמוסיקקאמר". את המוסיקאים היהודים היה עליו להעביר לרשות ה"קולטורבונד" היהודי ולהביא לידיעתם, כי אין הם יכולים עוד להיות חלק מהחברה הגרמנית.

השלטונות הנאציים פנו למוסיקאים הגרמנים בדרישה לשתף פעולה עם

ה"רייכסמוסיקקאמר". היטלר אמר באחד מנאומיו: "כשיידעו המוסיקאים הגרמנים מה אני עושה עבורם, יעמדו כולם לצדי".

הקשר בין שטראוס, גבלס והיטלר הלך והתהדק. שטראוס פעל למען קידומו האישי, בלא נקיפת מצפון כלשהי. בפתיחת נאומו ב"רייכסמוסיקקאמר" שימש את הנאצים בענייני התעמולה וצוטט בהזדמנויות שונות. ביום הולדתו ה-70 של שטראוס, בירך אותו גבלס והעניק לו שתי תמונות ממוסגרות במסגרת מוכספת מתנת היטלר בתוספת הקדשה אישית: "לקומפוזיטור הגרמני הגדול, בתודה ובהוקרה" – אדולף היטלר. וגבלס רשם: "לאמן הצלילים הגדול, בתודה ובהוקרה" – יוזף גבלס. היה זה ביטוי של אהדה ל"משתף הפעולה ההדוק עם מנהיגי המפלגה הנציונל-סוציאליסטית".

שטראוס ידע היטב כי ברייך השלישי הטוטליטארי, אין מקום לפלוראליזם כלשהו, והוא היה נכון בכל לבו לתמוך במשטר הנאצי, כפי שטען: "אם לא אשתלב במשטר הנוכחי, לא אוכל להלחין ולנצח, ולזאת איני שואף", אימרה צינית זו משקפת את אופיים של משתפי הפעולה עם הנאצים. נציגי היטלר וגבלס הביעו לא פעם את תודתם העמוקה לשטראוס על שיתוף הפעולה עם המנהיגות הנאצית על תרומתו לחידוש חיי המוסיקה הגרמנית והיו משוכנעים כי ה"רייכסמוסיקקאמר" בהנהגתו של שטראוס יגיע להישגים מופלגים.

ריכארד שטראוס לא ניסה מעולם למנוע נישולו של מוסיקאי יהודי ממשרתו, ואף להיפך – הוא מיהר לתפוס מקומם, כמו בפרשת המנצח היהודי הנודע, ברונו ואלטר. לעבר ואלטר, שהגיע באחד הערבים לקונצרט מתוכנן בניצוחו, הושמעו מהאולם איומים שאם ינצח, תופעל נגדו אלימות. ואלטר נאלץ לוותר, ו"במקרה" נמצא בקירבת המקום ריכארד שטראוס, אשר לא היסס וניצח על הקונצרט במקום ברונו ואלטר המנצח היהודי המושפל.

כשביטל ארתורו טוסקניני את ניצוחו על האופרות של ואגנר בבירויט, כאות מחאה על פיטורי מוסיקאים יהודים היה זה שוב שטראוס שמילא את מקומו, בהצדיקו בזאת את נישול המוסיקאים היהודים ממשרותיהם. מנאומיו הפרו-נאציים של שטראוס אנו למדים גם, כי שטראוס התמסר כולו לעקרונות המצע הנאצי. כפועל יוצא מהשקפותיו הודחו כל המוסיקאים היהודים ממשרותיהם, שאוישו בידי מוסיקאים גרמנים, ועם הקמת ה"קולטורבונד", "האיגוד המוסיקלי יהודי לתרבות", התבצעה הפרדה טוטאלית בין מוסיקאים יהודים וגרמנים. על הקומפוזיטורים היהודים נאסר להדפיס יצירותיהם, ומנצחים יהודים לא הורשו לנצח על תזמורות "אריות". שטראוס נעשה לסמכות הקובעת בחיי המוסיקה ברייך השלישי. שטראוס, מנהל "לשכת המוסיקה של הרייך השלישי", איפשר לנאצים להגיע ל"גרמניה טהורה מיהודים" בתחום המוסיקלי.

בעיני היטלר וגבלס היה שטראוס אישיות כה חשובה, עד שהותירו לו להציג את האופרה "האשה האילמת", אותה כתב בזמנו לפי הליברית של

הסופר היהודי סטפאן צווייג. מסתבר כי שטראוס ב־1934 פנה לסטפאן צווייג, שכבר עזב את גרמניה ושהיה בחו"ל, וביקש ממנו תמליל לאופרה. מכאן החל "משבר שטראוס". אנשי הגסטאפו גילו את התכתובת עם צווייג. באותה עת (יוני 1935), גם הגיע מכתב מהמחלקה לתרבות של המפלגה בעיר דרזדן, ובו גילויים מפלילים על שטראוס. במכתב נכללו הגילוי שתפקיד הפסנתר עם הזמרים נכתב בידי היהודי פליקס וולף, וכי האופרה עומדת לקבל אישור ממנהל האופרה של דרזדן, הנשוי ליהודייה. כן נתגלה, כי שטראוס הדפיס בזמנו את יצירותיו בהוצאה לאור, השייכת ליהודים. המחלקה לתרבות של המפלגה הודיעה, כי לא תאפשר הפצת כרטיסים לאופרה של שטראוס. שטראוס נאלץ לבקש מגבלס להשתחרר מתפקידו.

ב־13 ביוני 1939 שיגר שטראוס מכתב לאדולף היטלר אותו פתח במילים ה"פיהרר שלי". במכתבו הוא חוזר מספר פעמים על פנייה זו. הוא מתאר בפני היטלר את מכתב הפיטורין ששלח אליו גבלס. שטראוס כותב, כי הסיבה לכך היא כנראה פתיחת מכתבו לסטפאן צווייג בידי הגסטאפו. שטראוס הסביר, כי לא התכוון, להתכתב עם יהודי, אלא כקומפוזיטור, נזקק לליברית מתאים, אותו יוכל להלחין. שטראוס הוסיף וציין כי מכתבו הספונטני לצווייג לא משקף את השקפותיו הלאומיות, ואת מכתבו סיים בהצהרה, כי כל חייו מוקדשים לעם הגרמני. הוא הבטיח, כי בשנות חייו ישרת נאמנה את המטרות הטהורות ואת האידיאלים הגרמניים. שיחרורו מנשיאות ה"רייכסמוסיקאמר" פוגע בו קשות ומהווה הבעת אי־אמון בו מצד הגסטאפו והשר גבלס. שטראוס פנה להיטלר ולרגש הצדק שלו, וביקש להיפגש עם היטלר כדי להסביר את עניינו בצורה מעמיקה. שום מענה מהיטלר לא הגיע. התברר, כי שיתוף הפעולה של שטראוס עם הנאצים ונאמנותו המופרזת לא היה בכוחם לתקן את טעותו, בפנייה לצווייג, הסופר היהודי.

ברוניסלב הוברמן, יוזמה ומארגנה של התזמורת הסימפונית הארץ־ישראלית, קודמתה של "התזמורת הפילהרמונית הישראלית", החרים את יצירותיו של שטראוס ולא כלל יצירות של המלחין אוהד הנאצים בקונצרטים של התזמורת הארץ־ישראלית.

העמידה הרוחנית בגיטאות

יוסף קרמיש

אנשי הרוח בגיטו וארשה – על שאלות הזמן ובעיות הקיום*

הדינאמיקה החברתית והכלכלית של יהודי הגיטו
(על יסוד ומסמכים של ארכיון רינגלבלום)

מאמר זה מתפרסם במלאת 50 שנה לגילוי חלקו
הראשון של ארכיון המחותרת היהודית בגיטו וארשה
– ארכיון רינגלבלום

המ ע ר כ ת

חומר מחקרי מיוחד במינו נמצא בארכיון המחותרת של גיטו וארשה ("עונג שבת" – ארכיון רינגלבלום) והוא – המשאלים שרינגלבלום ועוזריו עיבדו והשתמשו בהם תכופות, כדי להעשיר את גנזיהם ולהשיג ידיעות מיידיות, בעידנא דריתחא, לשם אוריינטציה (למשל, לשאלת יחס יהודי הגיטו אל השלטון הגרמני, אל השלטון העירוני), כדי "לתפוס – כפי ביטויו של רינגלבלום – כל תופעה שבחיי היהודים, כשהיא עודנה חמה, טריה, מפרפרת".

כה, למשל, נערך במחצית השנייה של שנת 1941 משאל בין דיורי 32 בתים, שהביא פרטים חשובים על המצב הכלכלי של האוכלוסייה היהודית.

* המאמר ראה אור לראשונה בידועות יד ושם, מס' 8-9; 10-11-12 (תשט"ז-תשי"ז) / (1956-1957).

חויץ מזה נערך בגיטו, באותו זמן בערך, משאל שני על צריכת מזון, שמטרתו היתה לחקור את אחת הבעיות הסוציאליות העיקריות של חיי הגיטו הווארשאי. המטרה הראשית של המשאל הזה היתה לחקור את רמתה ואופייה של הצריכה בשכבות שונות של האוכלוסייה היהודית, ולהסיק מזה מסקנות על הצריכה הממוצעת של כל יחידה שבאוכלוסייה הגיטואית. אגב אורחא נחקר גם ערך החפצים, שיהודי הגיטו מכרו, כדי למלא על-ידי כך, לפחות במידת-מה, את המחסור במזונות.

בדרך זו קיוו עורכי המשאל להשיג ידיעות מסוימות על מהירות ההצטמצמות של עושר היחידים. השאלונים הללו, פרי משאל שבוצע לפי השיטה הרפרזנטטיבית, הם היום חומר מחקרי מן המדרגה הראשונה. לעומת זאת לא ידועות לנו התוצאות של המשאל הרחב והמסועף, שנערך לשם חקירת התנאים החדשים של חיי הנוער היהודי המתבגר. בין החומר המשאלי המדובר תופס מקום חשוב משאל אחד בשם: "שתי שנים ומחצה במלחמה", שנערך בראשית 1942 לפי השיטה הרפרזנטטיבית על השאלה היסודית: מה חושבים אנשי הרוח שלנו, וכן מה חושבים בשאר שכבות העם היהודי על החוויות והניסיונות של תקופת המלחמה ועל הסיכויים לעתיד.

המשאל הזה עומד בלי ספק בקשר עם התוכנית רבת ההיקף של "עונג שבת" – לחבר עבודה קולקטיבית גדולה, בת 100 גליונות דפוס, בשם $2\frac{1}{4}$ שנות מלחמה". היא היתה צריכה להכיל ארבעה פרקים ראשיים: כללי, כלכלי, תרבותי-מדעי ספרותי-אמנותי, וכן פרק מוקדש לעזרה הסוציאלית. בקשר עם העבודה הזאת הכינה המערכת, שהיתה מורכבת מד"ר רינגלבלום, מ' לינדר ול' בלאך, תיזות על אודות המשטרה היהודית, על השחיתות והניווץ בגיטו, על החיים הציבוריים, על בתי-הספר; על חייהם ויצירותיהם של אנשי התרבות הפעילים בימי המלחמה; על היחסים שבין היהודים והפולנים; על ההברחה; על המצב במקצועות כלכליים שונים; על הנוער; על הנשים, וכו'. מטרת העבודה הזאת היתה – כדברי רינגלבלום – "לתת סקירה וסיכום על החיים היהודיים בווארשה במשך שתי השנים ומחצית השנה הראשונות של המלחמה".

לגודל הצער הוגשם רק חלק מסוים של העבודה המתוכננת הזאת. חסר היה השקט הדרוש לעבודה בת-היקף שכזה. המחברים שקיבלו על עצמם לעבד פרשה זו או אחרת, לא יכלו להגיע עד סיום המלאכה. לא אחד מן המחברים הללו הועבר אל תחנת הגירושים. "אומשלאג-פלאץ" ונעלם (הגב' סלאפק, הרב הוברבאנד, הגב' שרשבסקי), או נורה ונרצח בעיר (מנחם לינדר, שמואל ברסלאו, יוסף קפלן), ולא אחד עבר אל הרובע הארי.* עורכי המשאל בין אנשי הרוח הבינו יפה, שניסיונותיו וחוויותיו של הציבור היהודי באירופה במשך שנתיים ומחצית השנה של המלחמה הזאת

* א' אייזנבאך: וועגן וויסנשאפטלעכע פארשונגען אין ווארשעווער געטא (על סמך החטיבה השנייה של ארכיון רינגלבלום), בלעטער פאר געשיכטע, כ. 4, ח' 1, ע' 39.

שקולים כנגד ניסיונות של דורות במשך מאות בשנים.
"כל יום ויום (של חוויות הכיבוש) – כפי שאומר רינגלבלום – הוא שקול כנגד עשרות שנים שבתקופה אחרת".

נתגלו במשך הזמן כמה וכמה "אמיתות חדשות" ודווקא מכאיבות מאוד. "עברו עלינו (במשך שנתיים ומחצה) אכזבות וזעזועים עמוקים – נאמר בפירוש בהקדמה למשאל – שעקרו מלבנו את האמון באדם והאמונה באמת..."

המשאל הזה היה בלי ספק דבר בעתו. כפי שמעיד ד"ר רינגלבלום ברשימותיו היומיומיות, נתגברה מאוד בגיטו התודעה ההיסטורית. היהודים בגיטו היו נוהגים לשלב בשיחותיהם היומיומיות הערות ורמזים על מאורעות היסטוריים והיו מסיקים מהם מסקנות ולומדים גזרות שוות. "אשר לגזרות שוות, – כותב רינגלבלום בספטמבר 1940 – הרי הגירוש שבימינו הוא אחד האיומים שבדברי ימינו, יען כי בעבר היה תמיד איזה מקום מקלט... אחד הרמניסצנציות ההיסטוריות – מכת המלשינים".

בארכיון של הקהילה הווארשאית היו מתקיימות לעתים קרובות שיחות ספרותיות-היסטוריות, שהשתתפו בהן ד"ר יצחק שיפר, יצחק קצנלסון, ד"ר מנחם שטיין, הרב מנחם זמבה, צ'ודנר, י' ל' אורליאן. הוויכוחים היו נמשכים שעות על שעות ונושא הוויכוח היה: אם כבר היתה תקופה כזאת בדברי ימי עמנו? המסקנה היתה, שהגיטו שהקימוהו הגרמנים, אין דומה לו בתולדות האנושיות.

"אף-על-פי שאנו, היהודים, הננו עם מלומד בניסיונות קשים, הרי הצרות של זמננו עולות מבחינות שונות על כל הצרות שבעבר" – כותב מחבר אלמוני, איש וארשה. היה מקובל בציבור, ששעת הצרה הטראגית שעברה על המוני העם היהודי אז – לא היה כדוגמתה בהיסטוריה.

"יש להם – כה כתב אותו מחבר פלוני – צליל חדש, אופן חדש של רצון לדכאנו ולכלותנו".

"זוהי תסבוכת טראגית, – כתב רינגלבלום ביומנו – ליהודים יש זכות לחיות רק כשהם עובדים לטובת הצבא הגרמני. כה היה בוויילנה, ברובנו ובעשרות ערים אחרות. שם נערכו רציחות המוניות באוכלוסייה היהודית. נשארנו בחיים רק אלה, שעבדו במישרים ובעקיפים למען הגרמנים. לא היתה עוד טראגדיה כזאת בהיסטוריה. עם ששונא את הגרמנים בכל רמ"ח אבריו, יכול לפדות עצמו מן הרצח רק במחיר מתן עזרה לרוצח למען ניצחוננו – למען ניצחון זה שפירושו השמדת היהודים מעל פני אירופה".

המשאל הנ"ל בא אפוא כדי להבהיר שורה של שאלות יסודיות ולהגיע לסיכומים מסוימים בתופעות שונות של חיי היהודים, כגון: "מהם הניסיונות שרכשנו במשך שנתיים ומחצית השנה של המלחמה?", "איזה צללים נתגלו בחיים במשך הזמן הזה?", "האם מתגלים המומנטים הללו במידה שווה בווארשה ובערי השדה, שלא כן הדבר?", "מה יהיה פתרון שאלת היהודים בכלל?", "שאלת ארץ-ישראל", "מה המקום שיתפוס העם היהודי בעולם שלאחר המלחמה?", "מה יהיה הפתרון לגלות שנות אלפיים

של העם היהודי, וכיצד יבוא הפתרון הזה?", "האם יבוא סוף־סוף הקץ לסיוט האנושיות המתורבתת – לאנטישמיות הטורפת?", "מה יהיו פני המרכז היהודי בארץ־ישראל?", "מה יהיה המשטר החברתי של העולם שלאחר המלחמה, והעיקר: מה עלינו לעשות כבר עכשיו כדי להתכונן לזמנים החדשים שממשמשים ובאים – ובאיזה כיוון עלינו לעשות את עבודתנו ההסברתית והבטחונית בין הנוער?"

דבר אופייני הוא, שבעת שיחה עם עסקן אחד מן החרדים הוצגה השאלה ה"מיוחדת" הזאת: "החושב, אתה, שהיהודים נענשים עתה על שחיו חיים של קלות דעת, ללא חשבון, על שלא חשבו על תכלית, שלא הכינו לעצמם פינת בית משלהם, טריטוריה, אלא העדיפו לחיות חיים 'נוחים', בלי קרקע, בלי מחר, מפוזרים ומפורדים בעולם?"

חוץ מן השאלות היסודיות הללו היו גם שאלות בעלות גוון מקומי, למשל: "הנמצאת פעולת העזרה של 'ז'יטוס' (העזרה העצמית היהודית) על רמה נכונה? הממלאת היא את תפקידה?"

על השאלות הללו ועל שורה של שאלות אחרות הנוגעות ליסודות הקיום – שאלות, שבלילות הארוכים ללא־שינה של חורף שנת 1941/1942 היו מטרידות ומייגעות את מוחו של כל יהודי חושב אשר חי תחת עול הכיבוש הנאצי, חייבים היו לענות 50 איש, נציגי הציבור, הספרות, המדע, המוסיקה, האמנות; חברי ועדי הבתים (מוסד חדש שנוצר בגיטו – התא הראשון, היסודי, של הארגון המסועף לעזרה סוציאלית בגיטו), וכן באי כוח של יהודים סתם: פועלים, בעלי מלאכה, סוחרים וכו'.

עורכי המשאל הבינו היטב, ששיחה זו לא לבד שתפרוק מכל איש־שיח את המעמסה הכבדה של מחשבות חנוקות ואנקות עצורות, אלא שהיא תהיה מסמך מן המדרגה הראשונה, שישקף את החיים הפנימיים של הציבור היהודי בגיטו הווארשאי.

ידוע לנו, שרינגלבלום רשם לעצמו, שעליו לקיים את השיחות עם העסקנים הללו: נובוגרודזקה, אוז'ך, אורליאן; אליהו גיטקובסקי, מזכיר הארכיון עמד לשוחח עם יאשונסקי, הרב ניסנבוים, יצחק צוקרמן, מ' אנילביץ, אלחנן צייטלין, מ' קירשנבאום, גיטרמאן, סאק, ד"ר עק, טיטלמאן, בלוך, הרב הוברבאנד ומ' מ' קון. חברים אחרים של הארכיון (סעלים־ברנהולץ) – עם ד"ר ויכרט, ד"ר שטיין, סאגאן, פרידמן, עקרמן, איינהורן; ד"ר ווישוויאנסקי עם הירשפלד; בלוך עם א' קאהאן; הרב הוברבנד עם הרב זילברשטיין. על אנשים אחרים, ששמותיהם לא ידועים לנו, הוטל לקיים את השיחות עם: ברייטשטיין, רוגוב, מאז"א, לינדר, נוסנבלאט, רוזן ועוד אחרים.

לדאבוננו לא הגיעונו כל התשובות שהביא המשאל. יש בידינו רק תשובותיהם של הלל צייטלין, העורך אהרן איינהורן, שמואל סטופניצקי, יהושע פרלה, ד"ר ישראל מילייקובסקי, ד"ר מנחם־אדמונד שטיין, המהנדס הנריק רוזן.

אך גם על סמך התשובות הנמצאות בידינו – של עסקני התרבות

הידועים והסופרים הללו בלבד, נוכל לתאר לעצמנו תמונה של מחשבות הבריות בזמן שהוא על שאלת שוטפות ואקטואליות, וביחוד על בעיות הקיום היהודי. לדעותיהם של האנשים הללו, שראו במו עיניהם, כי הצורך הרצחני הפאשיסטי מוכן לאחוז בכל האמצעים הסאדיסטיים – האיומים, כדי לשים קץ לחיים העממיים היהודיים, לנקוט בשיטות השפלות ביותר, כדי להרוס את היהודים מבחינה חומרית, גופנית ורוחנית – לדעותיהם יש פירוש מיוחד בחשיבותו.

ההצהרות הללו, שהוצהרו בעת שברור היה לכול (אף האופטימיסטים סברו כך), כי חלק גדול של האוכלוסייה היהודית לא יוכל להינצל; בעת שהכל הרגישו באופן ממשי, כי האוכלוסייה היהודית נמצאת על גבול אפשרות הקיום, שהיא ניצבת מול השאלה להיות או לחדול – ההצהרות הללו חייבות להיות בעינינו כצוואות, ועלינו להתייחס אליהן בכל הרצינות ובחרדת הכבוד.

אמנם היהודים בגיטו עוד לא ידעו אז שוועידת גדולי הנאצים, שנערכה בינואר 1942 אצל מנהל "המשרד הראשי לבטחון הרייך" (Reichs-Sicherheits-Haupt-Amt ריינהארד היידריך, החליטה על הדרך לביצוע "הפתרון הסופי של שאלת היהודים" (בלשון "סגי נהור" זו ציינו הגרמנים את ההשמדה המהירה של יהודי אירופה). אך היו אותות ומופתים מובהקים אחרים שעל-פיהם אפשר היה להבין את כוונותיו ותוכניותיו של הצורך. כה, למשל, עשה בגיטו רושם מדכא מאמרו הפרוגרמטי של גבלס, שהופיע בבטאון הרשמי "דאס רייך", בנובמבר 1941, ושבנו נאמר בגלוי, שהמלחמה הזאת תביא בהכרח לכיליון הגזע היהודי – "זוהי אחת המטרות העיקריות של המלחמה הגרמנית".

חוץ מזה הגיעו לגיטו וארשה עד מהרה הבשורות המחרידות על השמדת עשרות ומאות קהילות יהודיות, עתיקות ומבוססות, בארצות שנכבשו מקרוב בידי הנאצים: בליטא, באוקראינה וברוסיה הלבנה; על נהרי-נחלי דם של המונים יהודים שנשפכו בוויילנה, סלונים, באראנוביץ', לבוב, רובנו, בריסק, ביאליסטוק; ובראשית ינואר 1942 הגיעו שמועות על שיא האכזריות הרצחנית בשטחים שהנאצים סיפחו לרייך עוד ב-1939, כלומר בווארטה-לאנד: על הרציחות שהחלו שם בדצמבר 1941 בחלמנו, שבהן הושמדו קהילות גדולות במשך שעות ספורות.

לפי החשבונות הארעיים, שנעשו בזמן ההוא על-ידי עסקנים מחתרתיים בגיטו, נאמד מספר היהודים שנרצחו בפולין עד לאביב 1942 – ב-600-700 אלף; עם זה ברור היה, שהאומדן לא הגיע מן הסתם עד למספר המציאותי והזוועות לא תוארו על כל נוראותיהן – כפי שאירעו.

מעניינת במיוחד היא העובדה, שיהודי הגיטו קשרו את התופעה של ההשמדה ההמונית קשר זמני עם הרגע שבו החלה ירידת הכוח הנאצי, כשהצבאות הפאשיסטיים נתקלו בהתנגדותם האדירה של הצבא הסובייטי. אגב, בראשית הסתיו 1941 החריף המצב, שבלאו הכי היה רע למדי בגיטו, במקום שמאות אלפי אנשים, כלואים בין חומות כלא ממש, יורדים,

נרדפים, עשוקים מכל זכויות אנוש, חיו בתוך פחד תמידי – מפני החוטפים בחוצות לעבודה, או למחנות, מפני חיפושים ומעשי שוד בלתי נפסקים, מפני עלבונות והשפלות, תוך עוני ומחסור שאין לתארו. מחנות של ילדים עירומים, יחפים, נפוחי רעב, וגוועים ברחובות – מספר היתומים הלך וגדל לאין שיעור – רשמו את הפרק הטראגי ביותר של תולדות הסבל בגיטו.

בדרכים נפשעות היה מנגנון ההשמדה הגרמני מנוון באופן שיטתי את היהודי בגיטו, רומס ברגל עריצות את כבודו האנושי והלאומי, גוזל ממנו את אמונתו וכוח התמדתו, שובר את אומץ רוחו ומטיל אותו לתוך עולם של ייאוש ואפאטיה. "הם רוצים להסיר מאתנו את הפרצוף האנושי – כתב אחד המחברים בגיטו – הם רוצים לשבור רוחנו, הם זורעים פחד בתוכנו וקורתים נפשות יהודיות נשברות".

מדיניות הכליון הגרמנית לגבי הגיטו היתה מכוונת להגביר בכל הדרכים את המחסור ואת התמותה. הצורך היה מעוניין בכך, שבגיטו תתפתח רק "תעשייה" אחת: תעשיית הלוויות. ברבע האחרון של שנת 1941 נרשמו לא פחות מ-13,781 מקרי מוות בגיטו; פירוש הדבר היה 14% מיתות בשנה לעומת 1.2% לשנה בווארשה בשנות 1935-1931.

"הפשעים הגרמניים והיסורים היהודיים – כתב עיתון מחתרתי יהודי אחד – הם כה גדולים, שאין מלים כדי להגדירם. האכזריות והפראות הזאת עולות על כל מה שיכולנו לשער, והם יהיו בעיני הדורות שיבואו כסיפורים שאי־אפשר להאמין בהם, בדויי צערנו, זעמנו ודמיונו הלוהט". תהליך הכלייה נחל ניצחון על חורבות החיים היהודיים. "ההיסטוריון שלעתידי – כתב עיתון מחתרתי יהודי – לא ימצא בלי ספק בלכסיקון האנושי מונח, כדי להגדיר בו את התופת הקודרת, ששרויים בה היהודים בשנת הפראות והאפלה ההיטלרית" ("דרור", "תשרי תשי"א מס' 4).

רצח הרעב, המוות מתוך רעב – לא היה בית, שלא היתה בו להקת רעבים: מגורשים מערי השדה, נשרפים ללא קורת־גג, או אנשים שפונו מפניות שונות של וארשה גופא – הטביע על הגיטו הסגור והמסוגר חותם של עיר "בין השמשות", עיר ללא יום וללא מחר, עיר גוועת, שכמעט בכל קרן רחוב שבה היה "מוסד לעריכת לוויית".

הירידה המוסרית כתופעת לואי של המחסור שאין לתארו, הביאה לידו מקרים של אכילת בשר חתולים ועכברים – ואף לאכילת בשר גופות מתים. בארכיון רינגלבלום נמצאים תיאורים מפורטים של העובדות ההן. ב"יוגנט־רוף", מס' 5, עמ' 16 קוראים אנו ידיעה זו: "ברחוב זאמנהוף 15 רצה ביום 16 ... (כאן מלה שאי־אפשר לקראה) איש אחד בשם איגנאטוביץ' לגזור חתיכה (של בשר) מן הגוף של בנו המת אליהו, כדי לבשלו ולאכלו. ממש ברגע האחרון התערבו השכנים ומנעו את המעשה הנורא הזה".

"בכל בית – כה כתב עד־ראייה אחד, שליחו של רינגלבלום, על ביקורו בבתי־העוני שברחוב וולנסקה, שעשה אז רושם של עדת נידונים לכליון – בכל בית שאני נכנס בו, נפגש אני פנים אל פנים עם נפשות דועכות, כל

יום מביא קורבנות חדשים".

בדרך-כלל היתה מיתת משפחות שלמות ביום אחד, או במשך ימים מעטים – תופעה רגילה בבתי-העוני היהודי. "לפעמים קורה – כותב רינגלבלום ברשימותיו (אוגוסט 1941) – שבדירה מת השריד האחרון של המשפחה והוא מוטל שם במשך ימים, עד שהשכנים מתחילים להריח את ריח המת". "הזעזוע הנפשי של הימים האחרונים – כותב המסאי המוכשר של הגיטו, יהודה פלד – ומות רעבים המכלה את האנשים, שינה למשך זמן רב את יחס היהודים אל המוות; הוסרה מעליו הילת הסודיות... סר מן הציבור הפחד מפני המוות, החלה מתעוררת בלבבות שאיפה לשלווה נצחית... המוות נעשה למכרנו הקרוב ביותר, יש לו מבט של ידידות וחנינה, של הסברת-פנים בשבילנו. וגם אנו נעשינו יותר ידידותיים כלפיו. הכרנו זה את זה והתקרבונו זה לזה... קדושים הם הרעבים, שגוועים בכל רגע ורגע בחייהם – חיי ייסוריהם. הנפטרים הם המזוככים, המאושרים והנרגעים".

בימים ההם הונהגה שיטה ראציונלית בהחלט של לוויית בני-אדם למנוחת עולם. המתים הועברו אל קברות ההמונים של בית-העלמין הווארשאי על עגלות-משא שונות על אופניים שהותקנו לשם כך לנוכח "התעשייה הפורחת" החדשה בגיטו.

ואף-על-פי-כן... אס-כי היהודים השלימו עם המוות המשחרר, לא חדל העם להאמין בחיים. "נושרים העלים מן הענפים – כפי שביטא זאת באופן ציורי פלד – אך הגזע המושרש עומד איתן ומצפה לשמש ולליבלוב חדש". כל המשתתפים במשאל הנידון מספרים פה אחד על החיוניות והדינאמיות העצומה של יהודי וארשה, על רצונם הנפלא והבלתי-מעורער להחזיק מעמד ולחיות. כפי שמספר רינגלבלום, תלויה היתה אצל "החסידיים המתים" ברחוב נובוליפיה כתובת רחבה: "געוואלד יידן, זייט זיך נישט מיאש"; ("צעקה גדולה: יהודים אל נא תתיאשו!") והחסידיים גם היו מרקדים שם כמו לפני המלחמה.

היהודי בגיטו הרגיש עצמו כמו על ספינה שבורה, שהכרח להשליך ממנה מספר מסוים של נוסעים אל הים, וכל איש עשה מה שביכולתו, שלא הוא יהיה מי שיטבעוהו בגלים.

על שאלה: "מנין האדישות האכזרית שלובשים האנשים העוברים על-יד פגרים מתים?" – נתן סטופניצקי תשובה אופיינית זו: "אולי תהא תשובתי נשמעת כפרדוקס, אך אני רואה בזה דווקא תופעה חיובית. נס הוא, שבני אדם אינם נשברים ונמעכים למראה התמונות התפתיות הללו ברחובות, שהם אינם מאבדים את שווי משקלם בראותם את הילדים הערומים, היחפים והגוועים בחוצות. אלמלא הקרירות האכזרית, עלולים היו אותם מראות הרחוב לשתק את כל תהליך חיינו, לשקע את האנשים במצב של דיכאון גמור המוביל לייאוש וכיליון. אני מגדיר אפוא כתופעה חיובית – הוסיף הוא – את העובדה שבני האדם בגיטו נעשו כה קשים ומאובנים, פוסחים על המתים – ומוסיפים להיאבק ולחיות".

אוכלוסיית הגיטו שנמצאה בין המצרים, תוך אווירה של רציחות
אכזריות ומשונות, נאבקה בגבורה ועשתה מאמצים נואשים, כדי להמשיך
בחיים.

חלק גדול של האוכלוסייה היה חי במצב של "חיסול" – תוך מכירת
הכותנת האחרונה שעל הגוף, מכירת הכר שמתחת לראש.

בשעה שהצורך נתכוון לקבור את האוכלוסייה היהודית חיים בין חומות
הקבר הגיטואי, ידע חוש הקיום החזק ושאיפת החיים של היהודי להתגונן
בתוקף ו"לעצור את הגלגל הסובב והסוחב את כלנו אל התהום". בהברחת
מצרכי מזון שהיתה מאורגנת להפליא, בכוח ההמצאה שמצא את ביטויו
בהקמת ענפי ייצור, שנועדו רק לצורכי הקונה הנוצרי, במציאת חומרי
הגלם הדרושים לייצור בעת שהגיטו היה מנותק מכל המקורות של חומרי
גלם, בקיום קשרים עם הרובע הארי מעל לחומות – בכל אלה נתבטאה
הדינמיקה הכלכלית וההתגוננות הכלכלית של הגיטו. אחד הכלכלנים בגיטו
ראה דינאמיקה זו ראייה מוכיחה, עד היכן הגיעה אייכולתה של הכלכלה
הפולנית, אף תחת העול הנאצי, להתקיים בלי שיתוף הגורם היהודי. במובן
זה מתפרשת מימרתו של רחון, שטען, כי המצב בגיטו הוא סוף־סוף יותר
טוב, מששיערו זאת בראשונה, כי בתחילה היו סוברים שהגיטו לא יחזיק
מעמד יותר מ־3-2 חודשים, וזה משתי סיבות: מחסור בכסף ורעב.

מטעמים מובנים לא יכלו המשתתפים במשאל להגיד דבר על ההתנגדות
הפסיבית של אוכלוסיית הגיטו לצורך, על כל מיני פעולות חבלה. בשאלה
זו נגע בין השיטין רק הד"ר מילייקובסקי. "המדכא מכריח אותנו – אמר
הוא – לבצע פעולות שהן למעלה מכוחותינו הדלים. את יחסו של הרודף
אלינו אפשר להגדיר במלים אלה: תבן לא ניתן לעבדיך ולבנים אומרים לנו
עשה – מצווים עלינו לעשות דברים שאין ביכולתנו לעשותם בתוך תנאי
הגיטו, בשל אותם התנאים עצמם". בשים לב לכך, היה הוא, בתור מנהל
ענייני התברואה בגיטו, נוהג בשטח פעולתו באופן כזה, ש"ההם (הגרמנים)
יסונורו לזמן מה על־ידי פקודות הביצוע שלי ושתוקל על־ידי כך ההצלפה
בשוט".

כדוגמה של חבלה בפקודות הכובש על־ידי האוכלוסייה, תוכל לשמש
הפקודה למסירת הפרוות. ידוע שרק קומץ קטן של פחדנים נשמע לפקודה
ומסר את הפרוות. האנשים קרעו ושרפו אותן, מסרו אותן לפולנים – ולא
לכובש. הוא הדבר בנוגע לפקודה השנייה על־מסירת מכשירי־סקי
ונעלי־סקי. איציות לפקודה נתאפשר גם במידה רבה הודות לערבוביה
שהיתה שלטת לפעמים תכופות אצל הגרמנים. היא אשר איפשרה לא פעם
את החבלה בביצוע של חוקים. ד"ר רינגלבלום היה משוכנע, שאילו היתה
אצל הגרמנים אותה מידת הארגון, שהיתה להם בשנת 1914, ו"עם זה גם
האידיאולוגיה של היום" – לא היה נשאר אף שריד מן היהודים.

את רוח ההתנגדות הפסיבית של הגיטו הביע כהלכה סטופניצקי. "אין
היהודים מזדעזעים עוד – כתב הוא בתשובתו למשאל – על־ידי הגזרות
המשונות שממציאים המומחים להשמדה. הם מקבלים את הגזרות

בקור-רוח". ראייה לכך הביא מן ה"הוצאה להורג החוקית" הראשונה, שקורבנותיה היו יהודים שנתפסו ברובע הארי: שמונה יהודים, ביניהם שש נשים – אמהות שיצאו מן הגיטו כדי להביא לילדיהם הרעבים כיכר לחם. מודעות מיוחדות על אודות ירייתם הודבקו בחומות הגיטו. "אך בטוחני – המשיך סטופניצקי – שעוד באותו היום התגנבו יהודים אחרים – מסתמא פי שלושה או ארבעה – אל העבר השני. היריות וההריגות לא הפחידו אותם. אין בכך כל הפקרות ולא התייאשות, כיאם חיוניות אדירה של המון העם היהודי, הרצון הבלתי מעורער לחיים". על כן ראה סטופניצקי ביהודי הגיטו לא קורבנות פסיביים, כי אם לוחמים פעילים. "הקורבנות הנופלים בקרב הכביר הזה למען החירות – המשיך הוא – הם גיבורי מלחמה, הם לוחמים בפועל. המון העם היהודי הוא חדור תודעה זו והיא אשר מגבירה את עקשנותו, את רצונו ללחום ולסבול עד לניצחון הסופי".

גם איינהורן הצביע על כוח החיים הפלאי, שהוא ראה בגיטו. "קרן האור היחידה – טען הוא – היא בזה, שהיהודים נאחזים ודבקים כל כך בחיים, נאבקים בעקשנות כזאת לחיים.

"הראייה החותכת היא: מיעוט מספר ההתאבדויות בגיטו; מכאן תקווה פורתא, שההמונים היהודים בגיטו יקבו את כל החומות, יבלו את התופת הזאת ויזכו לזמנים טובים מאלה".

את הביטוי הקולע ביותר להתנגדות הפסיבית מצא אולי רוזן. "בעצם העובדה – כתב הוא – שאין אנו ממהרים כל-כך למות, כפי שרוצה זאת הצורך, עומדים אנו בפניו במלחמה שמתנהלת נגדנו".

כדאי לעמוד על מספר של תופעות מיוחדות בגיטו ולהציגן (על סמך החומר התעודתי של הארכיון הגיטואי המחתרתי) כפי שהן נראו אז בעיני הוגים ועסקנים יהודיים אחראים. הללו הביעו בגלוי ובמפורש את דעתם על הגיטו כמערכת חיים בכלל ועל סיבותיה ותופעותיה של הירידה המוסרית, של ההתבוללות המוגברת, של בעיית המומרים, האדישות לדת וכו'. מקום חשוב בדיוניהם תופסות הבעיות הקשורות עם הפעולה התרבותית בגיטו והניגודים הסוציאליים שהיו קיימים בו. עניין רב יש בעמדתם של ההוגים ואנשי המעשה בגיטו לגבי בעיית הקיום של העם היהודי, לנוכח מדיניות ההכחדה הנאצית כלפי האוכלוסייה היהודית ולעומת הבעיה של מדינה יהודית בארץ-ישראל.

דברי ביקורת על הגיטו כמסגרת חיים

כל המשתתפים במשאל הביעו, כמובן, דעה שלילית לחלוטין על הגיטו בתור מסגרת חיים.

"גיטו פירושו – כתב איינהורן – כיליון כלכלי ופיסי. זאת היא בעצם

מטרתו – והמטרה אמנם הולכת ומתגשמת (בשנה הראשונה של קיומו הגיטו מתו 50 אלף נפש). אך מטרה נוספת היתה כרוכה בהקמתו: הגברת ההתנכרות והנביבות והעמקת השפלה המוסרי.

בדומה לכך יוצא ד"ר מילייקובסקי בכל החריפות נגד סבך כל ענייני הגיטו. הוא טען, שהגיטו הוא התופעה הכאובה ביותר במהלך קורותינו, ושום דבר טוב אינו יכול לצמוח מ"אותו מקור צרותינו ומצוקותינו" בימינו אלה. להיפך: "הגיטו מגביר יותר ויותר את הניוון וההשחחה בהמונים הכלואים והצפופים בו". מילייקובסקי מביע דברי התנגדות להשקפתו של רומקובסקי, "זקן היהודים" בלודז', שמצא צידוק לגיטו ולחומותיו, הגשמיות והרוחניות, שלדעתו "עשויות הן להביא תועלת לכלל". רומקובסקי טען ב"הרצאתו" בבית מועצת הקהילה הוורשאית, כי "צורת החיים הגיטואית מאפשרת לאנשים העומדים בראש ציבור הגיטו לפעול רבות לטובת היהודים, שנגזר עליהם לשכון שם", ו"שאפשר להפוך שם את היהודים לאלמנט יוצר ומועיל".

"נגד גישה מעין זו מתקוממים כל קרבי – אומר מילייקובסקי – דווקא לכך אין אני יכול להסכים בשום אופן, יען כי השורש והמקור של כל הרע שבחיינו העלובים, נמצא דווקא בעובדה שנסגרנו בגיטו... מכאן שברנו הגופני והמוסרי". בעיני מילייקובסקי לא היה כל עתיד לחיי הגיטו, משום "שנכלאנו כאן נגד רצוננו – טען הוא – משום שזה קרה תוך כפייה גסה, ללא התחשבות עם כל רגש אנושי; על כן אסור לנו להאמין אף רגע אחד, שצורת חיי הגיטו תוכל להיות מותאמת לצרכינו, שתוכל להביא פתרון לאחת הבעיות הכאובות של קיומנו החשוך. אין צורך אפוא, לומר – ששומה עלינו להתרחק מ'התלהבותו' של רומקובסקי ל'רוח היצירה', המדומה שבגיטו. ארורים הם החיים הקלוקלים בין חומות הגיטו, קללה רובצת שם על עבודת מנהיגינו".

גם יהושע פרלה תפש כהלכה את כוונותיו של הצורך כלפי הגיטו. הוא כתב: "היהודים נסגרו בגיטו, כדי שהם עצמם יכחידו שם זה את זה, ולגודל אסוננו יוצאת מזימת האויב אל הפועל בשלמותה. איש את רעהו חיים קובר".

ואחרון אחרון הלל צייטלין ענה על השאלה, אם הוא מוצא בגיטו גם מומנטים חיוביים: "לדאבוני מצאתי בו רק שליליים – מחלות רעות וגויעת המונים".

סיבותיה ותופעותיה של הירידה המוסרית בגיטו

המשתתפים במשאל עומדים על סיבותיה ותופעותיה של הירידה המוסרית בגיטו, על קילקול המידות, על השחיתות, הניוון, הקהיית רגשי החמלה. הגיטו היה מלא מלשינים, אנשי תחבולות, סחטנים וגנבים. קשה לתאר את השחיתות ששררה ברחוב היהודי. אל הגה השלטון הגיעו רודפי שוחד,

אוכלי קורצה, אנשי העולם התחתון; הם היו במשטרה היהודית, בבית "מספר 13", בגסטאפו; הם זללו וסבאו בכספי שוחד, היו אורחים תמידיים בבתי־הקפה המרובים, שצצו בגיטו במקום חנויות האריגים שנעלמו, בבתי־תענוגות ובמועדוני לילה, שהלכו והתרבו. השערורייה של נשפי תענוגות (בפברואר 1941, למשל, נערכה ב"מלודי פאלס" הילולה עם התחרות ביופי של רגליים, והשתתפו בה מרעים ופריצים לרוב) עברה כל גבול וגרמה לכך שברובע הארי נוצרה תמונה מסולפת של הגיטו.

"הגיטו רוקד" – היו מספרים שם, מבלי לחקור את סיבות התופעה הזאת. בהתנהגות המשונה הזאת, שנתגלתה בימי האסון הלאומי, השתמשו הגרמנים למטרותיהם. הם עשו תצלומים מנשפי שמחה יהודים (למשל, דצמבר 1941, ברח' שיננה 16), הם גם צילמו מודעות עם הכתובת הפולנית: "זאבאווה קארנבאלובה" (הילולת קרנבל).

"אלפי צעירים יהודים נרשמו במשטרה היהודית – טען איינהורן ברורות – כדי לחיות מדמי שוחד, ורק מספר קטן נרשם בה כדי להשתחרר על־ידי זה מעבודת כפייה. וכל זה מתרחש לעיני השמש ללא בושה". הגיטו סבל צרות צרורות מהמשרתים היהודים של היטלר, בפרט בעת הרכב טראנספורטים אל מחנות של עבודת כפייה ועינויים, הם היו נוהגים בסחיטה חסרת־דסן. המעשים הללו העלו על הזיכרון את הסחר בעבדים שבימי הביניים. המשטרה היהודית שהיתה האלמנט המושחת ביותר בגיטו, התנהגה כלפי אחיה היהודים ביוהרה, בחוצפה ובגסות.

בעל ה"פינקס" בגיטו, ד"ר רינגלבלום, נתכוון למעשי תעתועיהם של המלשינים והשוטרים היהודים, כשהוא העלה בצדק את השאלה: "מנין להם ליהודים אדיקות של מומרים כזו, למה הם פפאיים יותר מן הפפא עצמו?" אין לו תשובה לשאלה זו, אלא הוא קובע, שהיהודים היו מאז ומתמיד, בכל תקופת קורותיהם, סובלים ממלשינים; אך עם כל זה – אומר הוא – אינו דומה מה שקרה בעבר למה שקורה בגיטו היום. "עלינו להתאזר עוז ולהגיד את האמת – טען איינהורן – שירדנו עד לשאול התחתיה. מעולם לא פשו גנבה וגזלה במידה כזאת כפי שפשו בימינו. אי־אפשר לתת לבעל מלאכה דבר לעשותו או לתקנו, כי לעולם לא תדע, אם הוא יחזירנו לך... האכזריות מתגלית על כל צעד ושעל ברחובות. בני אדם עוברים באדישות על־יד סצינות ותמונות, שבמקום אחר עשויות היו לגרום להזדעזעות עמוקה; פוסחים בשוויון־לב גמור על גופות מתים".

הלל צייטלין סבר, שכל האינסטינקטים הרעים, השפלים, נתגלו בגיטו בכל מערומיהם, אך לעומת זה "נראים יהודי ערי השדה באור הרבה יותר נאה: עוד לא נעקר מקרבם רגש הרחמנות היהודית. יהודי ערי השדה מגלים מסירות נפש, חוסכים מפיהם ושולחים חבילות מזון לקרוביהם, מכריהם ואף לאנשים רחוקים בגיטו וארשה".

בין גילויי הדעת על הנושא הנדון היה גילוי דעתו של יהושע פרלה הקודר ביותר. "אין ספק, שהמון דלטורין כזה, כפי שאנו רואים אותו בגיטו, – טען הוא – איננו בנמצא בין הפולנים. אינני מאמין, שאיזה שהוא עם

אחר, אשר גאווה לאומית לו, יכול היה לרדת עד לשפל כזה. אל ההגה הגיעו הברייונים המגואלים ביותר. יש יהודים שעובדים בגסטאפו. אנשים צעירים, בני עשירים, משרתים במשטרה, והם הצטרפו אליה כדי להשתחרר ממחנות עבודת ולשלוח לשם יהודים אחרים במקומם. בעיני ראיתי, כיצד הרביצו שוטרים יהודים מכות רצח בנערים עניים בעד גניבת כמה כפיסי עץ..."

כמעט כל המשתתפים במשאל הבינו יפה, שהבוץ המוסרי בגיטו נתהווה בגלל התנאים הבלתי-נורמליים: הרעב, המחסור, המחלות המידבקות שהשתררו במידה נוראה כל-כך במחנה הריכוז הווארשאי (וזהו מה שהיה בעצם הגיטו הסגור והמסוגר) הם אשר הצמיחו את אלה גידולי הפרע הארסיים והמסוכנים. רק איינהורן בלבד הביע את החשש, שמא "גילה הגיטו רק את שהיה מצוי וטמון מלפני כן". והרי רינגלבלום הדגיש, ש"מתכונותיה של תקופת משבר הוא – שהיא מאירה פתאום כבזרקור ענקי את שהיה עד כה שרוי באפלה".

"מי יודע? – שאל צייטלין – אילו נכלאו בגיטו כזה שבוארשה 400 אלף גויים, היה אולי מתהווה שם מצב הרבה יותר גרוע משבגיטו היהודי. קרוב לוודאי שבו היו הבריות רוצחים איש את רעהו..." בנוסח דומה הביע את דעתו העסקן הדתי האלמוני: "הניוון המוסרי הוא גדול – כתב הוא בתשובתו על המשאל – אך אין להאשים את היהודים, הצרות גורמות לכך. עם אחר היה מסתמא נשחת יותר מהם עלידי צרות כאלה". דעה דומה הביע גם הד"ר רינגלבלום. "הטענה שמבחינה מוסרית הננו ירודים יותר מן האחרים, היא גוזמא – כתב הוא ברשימותיו – בפרט אם זוכרים, שחלק גדול של ציבורנו הועמד בפני הברירה: ללכת בדרכים בלתי ישרות או למות מרעב. על כן על נשחיר את התמונה יותר משהיא באמת, מה גם שהיא בלאו הכי שחורה למדי".

בצדק הוערכו בחוגים מסוימים השחיתות וקילקול המידות כתוצאה מן העובדה, שליהודים שחיו תחת שלטון היטלר היה הכל אסור. לפיכך היה כל יהודי אנוס לעבור את החוק, וזאת היתה הכוונה, "הכשרה", להפרת המוסר ביחסים שבין איש לרעהו או בין הפרט והכלל.

אין כל ספק, שמדיניות ההכחדה של הגרמנים הביאה להתפרקות בחיים היהודיים, להפקרות ולשלטון הזרוע בגיטו. "המדיניות הזאת השחיתה את כל הגרעינים הטובים של החיים האוטונומיים ושמה את הציבור היהודי ללעג ולקלס בעיני העולם החיצוני" (מתוך ההקדמה למשאל).

אשמה רבה רובצת על הקהילה, כלומר על ה"יודנראט", שלא היה אלא מכשיר לדיכוי האוכלוסייה היהודית, ונוצר – כפי שהביע זאת בצדק איינהורן – מתוך כוונה להוריד עוד יותר את השפלות ולהעמיק עוד יותר את הבוץ המוסרי בגיטו. אך הובעה גם דעה (של ד"ר מילייקובסקי), שמועצת הקהילה, שהשלטונות דרשו ממנה בלי הרף מעשים בלתי טהורים והכרח היה לבצעם, נאלצה – בלית ברירה – להיעזר לשם כך באנשי העולם התחתון, באלמנטים חברתיים, שבשבילם היו התנאים הבלתי

אנושיים שבגיטו קרקע יפה לגידולם. בתנאים אלה – דעה זו היתה רווחת – לשוא היתה המלחמה בשחיתות, שהרי מלחמה בה פירושה היה – מלחמה בגיטו בכלל.

יותר מכולם העמיק בחדירה לתוך הבעיות הללו הד"ר מילייקובסקי. הוא ידע למצוא איזון בתופעות הגיטו בהעמידו את התופעות השליליות לעומת החיוביות. אמת הדבר, שהוא אשר הדגיש את העובדה, כי כל הכיעור הכרוך בחיים הגלותיים נחשף בגיטו לעיני השמש, ובצורה מרוכזת דווקא; אך הוא סבר, שאם רוצים להעריך כראוי את החיים בגיטו, אסור לחרוץ עליהם משפט רק על-פי מה שנראה ברחוב. בצדק הבדיל הוא בין שתי שכבות עיקריות בציבור היהודי. "הציבור היהודי בגיטו – כה כתב הוא באופן ציורי – דומה כאילו הושלך לסיר מים רותחים, העומד על אש יוקדת, אש צרותינו. בסיר הרוחת יכולים אנו להבחין בין שתי שכבות: עליונה ותחתונה. השכבה העליונה תוססת ומפעפעת ומעלה בועות, ואילו השכבה השנייה גם היא רותחת – אלא בשקט. והשכבה העליונה היא אשר מנקרת את העיניים, משום שהיא עושה רעש וגועשת, אף כי לא היא הגדולה במספר ובחשיבות". השכבה השנייה היא אשר עשויה היתה – לפי ד"ר מילייקובסקי – לשמש אספקלריה לפרצופו האמיתי של הגיטו. בשכבה זו אפשר היה להבחין בתופעות מסוימות, אמנם צנועות למדי, אך רבות חשיבות, מלאות אור ועוז, שעשויות היו לשמח את הלבבות, למשל: רגש החמלה שהגיע לביטוי בתאים היסודיים של החיים המאורגנים היהודיים – בוועדי הבתים. שם נתגשמה בחיים המידה היהודית המסורתית של חסד ורחמים. חוץ מזה – התנהלה עבודה שקטה וצנועה בארגון מטבחים עממיים לצורותיהם השונות (היו מחלקים כמעט מאה אלף ארוחות ביום), פנימיות לאלפי ילדים, קורסים להכשרה מקצועית למען הנוער המתבגר, קורסים רפואיים וכו'. כדאי להזכיר במיוחד את המחקרים בשטח הרפואה. כה נחקר היטב החומר הקליני הרב על מקרי מוות מרעב ומטיפוס בהרות. ד"ר מילייקובסקי הבין יפה, שבכל המאמצים האלה של עבודה חיובית יש רק נחמה פורתא לעומת התופעות השליליות, כי ברור היה לו, שאף מה שהביא ברכה לגיטו, כגון הברחת מצרכי מזון, הפך לקללה מנקודת ראות לאומית רחבה. שכן "איזה דור יקום מן המבריחים, ממגנבי גבולות, מנערי ההפקר?"

או עניין הקורסים המקצועיים, כגון הקורסים לרפואה והאחרים: "מהללו לא ייצאו אלא בורים-קלקלנים ולא באשמת המורים ומנהלים. הגורמים לכך הם התנאים הקשים והבלתי נורמליים – הגיטו. אין כאן אף שמץ של התפתחות והתקדמות, זהו ניוון ופראות", על כן – טען ד"ר מילייקובסקי – כדאי להבליט ביתר בהירות את המשמעת המוסרית של ההמונים היהודיים, המרוששים והנרעבים. בכרוניקה של המשטרה לא סופר על שום מקרה של שוד רבתי, של גזלה בממדים גדולים, של התנפלויות ליסטים וכדומה. גם רוזן, בדברו על פרצופו המוסרי של הגיטו וסתירותיו העצומות, הדגיש את המשמעת הציבורית הנפלאה ואת רגש

האחריות של המוני העם בגיטו. "למרות כל הנגישות, למרות האכזריות וההתעללות הצינית – קבע הוא – לא קרה שם אף מקרה אחד של פריצת גדר הזהירות, והרי לא חסרו לכך הזדמנויות; הרי אפשר היה למצוא חילים גרמנים במקומות מבודדים!... כמה יהודים, למשל, הוכו... על שלא הסירו את הכובע לפני חייל גרמני! ולא נמצא אף 'משוגע' אחד, שהירשה לעצמו מעשה סטיכי, פעולת נקם, שהיתה גוררת אחריה בלי ספק תוצאות מעציבות מאוד. אחריות נפלאה כל כך, משמעת ציבורית כזאת נדירה היא מאוד".

התבוללות מוגברת בגיטו

בעיה כאובה היתה הטמיעה המוגברת, שפרחה ושיגשגה לאורך כל החזית – דווקא בגיטו, מגפת הפולוניזציה קיבלה צורות משונות. "הפולנית נעשתה – כפי שהביע זאת צייטלין – לשון-הקודש של יהודי הגיטו". "כדאי היה לנו הגיטו הזה – הירשה לעצמו איינהורן להגיד בדרך פרדוכס – כדי להיווכח, עד היכן הגענו בעניין לשון יידיש. לא היה לנו מושג, עד היכן הגיעה הפולוניזציה, עד כמה היא השתלטה על הרחוב היהודי. יהודי אחד הפונה אל משנהו ברחוב קרמליצקה ביידיש, נחשב כאיש שאינו מן היישוב. ועל הנוער ודאי שאין צורך להרחיב את הדיבור".

המשתתפים במשאל התאמצו להסביר את התופעה החולנית הזאת באופנים שונים. היו שסברו, כי ההתבוללות המוגברת לא היתה מחלה גיטואית מיוחדת, כי אם להיפך: גילוי של תהליך ממושך. לפני כן לא היתה היא כה בולטת, משום שלפני הגיטו היו היהודים מפוזרים בכל רחבי וארשה. כה הסבירו את הדבר איינהורן וגם פרלה. הלה גרס, שיהודי הרחוב מרשלקובסקה רק הגבירו את הנטיות לפולניזציה שהיו קיימות בין יהודי וארשה. הוא טען בכלל, שהיהודים נוטים היו תמיד להתבוללות. "מי מדבר אצלנו יידיש? המבריחים, אלמנט שמתבישים בו". "עובדה היא – המשיך פרלה – שהיהודים שונאים את היידיש. גם בברית-המועצות, במקום שאוצר המדינה תומך ומכלכל ביד רחבה את שפת יידיש וספרותה, את התיאטרון ביידיש, אין היהודים רוצים לדבר בשפה זו". פרלה התרעם על הפקידים במוסדות היהודים בגיטו, "שכל ימיהם היו דוברי פולנית ושונאי יידיש".

בצורה בולטת ביותר הגיעה לידי גילוי תופעת ההתבוללות אצל מנהיגי היודנראט, שהיו "מתבוללים ללא מסווה". בדברי תהילותיהם להמונים היהודים וללשון יידיש ביקשו הם רק לכסות על שנאתם לשפה העברית, לרעיון היהודי הלאומי ולתרבות הלאומית (שטיין).

ד"ר שטיין סבר, שההתבוללות היא בתנאי הגיטו תופעה מלאכותית לגמרי; אם היו לה לפני המלחמה – סבר הוא – אי-אלה טעמי קיום, משום שהיא היתה כרוכה בשיתוף חיים ותרבות עם העם השולט ובהשראה

תרבותית ורוחנית זרה, הרי התבוללות היא היום, באין שיתוף עם העם הפולני בחיים הגשמיים והרוחניים – רק תופעה מלאכותית, חולנית, משונה, אחת התופעות הפתולוגיות בגיטו.

כה תפס את הבעיה גם צייטלין. "זהו פשוט מעשה להכעיס – אמר הוא – סגרו אותנו בגיטו, משום שהיה רצון לשים חיץ בינינו לבין עמים אחרים, לבין תרבויות ושפות זרות, והנה רוצים אנו דווקא לדבר בלשון זרה ויורקים בשפתנו, בתרבותנו ובערכי רוחנו אנו. משהו דומה לכך רואים אנו לגבי השבת. במשך שנים רבות לחמנו בפולין נגד מנוחת יום א', אך כשניתנה ליהודים בגיטו האפשרות לשמור על השבת, עוסקים הם במקח וממכר דוקא בשבת".

סטופניצקי הסביר את התופעה המוזרה של התבוללות בגיטו על-ידי הנסיבות שנתהוו בראשית הקמת הגיטו. הדבר התחיל בזה – הסביר הוא – שהיהודים סברו, כי מוטב להם להעמיד פנים שהם אינם שומעים גרמנית; זה היה נוח להם יותר. כל יהודי החל לדבר פולנית, למען יוכל לענות לגרמני הפונה אליו: "ניה רזומים" (אינני מבין). רצונו של היהודי היה לשים חיץ בין עצמו לשונאו. נוסף לכך – סובר סטופניצקי – נאחז היהודי בלשון הזרה כבקרש הצלה, בעת היותו כלוא בגיטו הסגור ומסוגר; הוא ביקש על-ידי כך לקיים מגע עם העולם החיצוני. נדמה היה לו, שעל-ידי השפה משיג הוא שוב קשר עם העולם, עם העבר השני. במובן ידוע תפס גם שטיין ככה את ההתבוללות – כתגובה (תגובה חולנית) על הבידוד מאונס, וכך הבין את מארת ההתבוללות בגיטו גם העסקן הדתי האלמוני: הוא לא התייחס אליה ברצינות, כל זמן שהיהודי לא מצא רווח והצלה בהמרת דתו. "אלמלא כן – כה הוא טען – היו 90 אחוז של היהודים נעשים מומרים". על כן ראה הוא במתבולל "כעין טובע הנאחז בקש"; בני אדם אומרים להידבק באופן זה עם העולם הזר שהם הורחקו ממנו בכוח.

שאלת המומרים

יותר כאובה היתה ליהודי הגיטו בעיית המומרים. מומרי הגיטו, לא רק אלה של הדור הראשון, אלא גם היהודים למחצה ולרביע עד לדור השלישי (בהתאם לחוקי נירנברג), אותם בני אדם עם תסביכים רוחניים קשים, שנעשו "יהודים בכפייה" ושהוכנסו בגסות אל הגיטו, נעשו על-יפי רוב חדורי שנאה לעם היהודי וליהדות. קשה היה עליהם לחיות ולסבול יחד עם המוני העם היהודי, שמהם הם התאמצו כל ימיהם להיבדל ולברוח לנצח. בגיטו נעשו המומרים מעשה להכעיס נגד היהודים – קאתוליים אדוקים; הם ביקשו בכך נחמה והדגישו על-ידי כך, כביכול, את עליונותם. "יהודים הם בני רחמנים – טען צייטלין – כל זמן שהמומרים היו במחנה רודפינו, שנאנו אותם, אך כעת, בהימצאם אתנו יחד במחנה

הנרדפים – אנו חומלים עליהם". הסובלנות לגבי המומרים הגיעה עד כדי כך, שהם קיבלו זכויות יתר. הוקמו למשל, למען המומרים מטבחים מיוחדים, שה"עזרה העצמית" היתה מקיימת אותם. ביודרנראט, שבו היו מתבוללים חשאיים ומוסווים שזילזלו בשפת יידיש ובהמונים היהודים, היתה ניכרת במפורש העדפת המומרים על אחרים; היו ממציאים להם את מיטב המשרות ומעמידים אותם בשורות הראשונות של חיי הציבור בגיטו. בבעיית המומרים דן בפרוטרוט הד"ר מילייקובסקי בתשובתו על המשאל. רחוקה היתה ממנו הכוונה לעשיית חשבונות פעוטים עם אלה – כפי שהוא כינה אותם – "האחים הנפשעים" דווקא עכשיו, בעת צרה. יחסו אליהם היה מסקנה שנבעה מגישתו הכפולה אל הבעיה הזאת: גישת איש רפואה מזה וגישת איש המוסר היהודי מזה. הוא הבין יפה ללבו ולנפשו של המומר, שהוטל באכזריות אל תוך הגיטו. הוא ידע היטב מה קשה עליו, על המומר, להיות "יהודי תוך כפייה", לחיות ולסבול יחד עם המוני העם היהודי, שמהם שאף כל ימיו להתרחק ולהיעקר לעולם. "כיצד היה עלינו לקבל את האחים הסוררים הללו בני גזענו?" שואל מילייקובסקי, והוא עונה: "ישראל אף-על-פי שחטא ישראל הוא. וכאן לוחש לי מצפונך: החזק היטב במצווה המוסרית היהודית 'לא תקום ולא תטור'". בחשבו בדרך כלל את המומרים המשכילים לאנשים חסרי טקט ולבריות מחוצפות, אכולות תסביך כפול של התנשאות כלפי יהודים והתבטלות כלפי גויים, הביע הוא את הדעה, שיש להתייחס אליהם יחס ענייני: להפיק מהם תועלת לטובת המוסדות היהודיים, אך לא להרשות בשום אופן שהמומר "יתן הטון", יעשה למנהיג. אף את המלומד והמומחה הידוע פרופ' הירשפלד, הכריח מילייקובסקי, שעמד בראש מחלקת התברואה והמלחמה במגפות של הקהילה, לוותר על כל שאיפה של מנהיגות ולהצטמצם בעבודתו המקצועית גרידא.

אדישות לדת

רוב העונים על המשאל (צייטלין, איינהורן, מילייקובסקי, שטיין) קבעו, שקיימת בניטו אדישות כלפי הדת, והם ראו בכך תופעה מעציבה. על השאלה שנשאל צייטלין: "כיצד להסביר את הירידה וההתרופפות בחיים הדתיים של הגיטו? הרי ההיסטוריה מלמדת שבעת שגוברות צרות מתחזקת הדת והמוני העם מתדבקים בתורה ואמונה?", ענה הוא באופן ממצה למדי. צייטלין הודה, שאמנם חלה ירידה בחיים הדתיים, וראייה לכך היעלמות השבת. בבית שבו הוא גר, היו בין 220 משפחות רק 2-3 ששמרו את השבת. אילו רדפו השונאים את הדת – הסביר צייטלין – אילו אסרו את שמירת השבת ואת התפילה, היתה מתגברת התנגדות והיתה מתחזקת הדתיות. "אך באין מפריע – נעשים הבריות אדישים לדת". אופייני היה בעיני צייטלין ה"מרד ברבש"ע" שניכר היה אצל הרבה יהודים דתיים, שלא

רצו עוד להצדיק את הדין. צייטלין סבר, שהמנהיגים הדתיים בפולין לא עשו דבר לפני המלחמה, כדי לחזק את הרגש הדתי בהמוני העם, "האם התנהלה מלחמה לשם הפצת כשרות? האם ניתנה הסברה, למה דווקא כשרות? לא היתה שום הסברה". "שומרי השבת" היו מקימים שערוריות פרועות בחוצות, מתכתשים עם מתנגדיהם, כלום זאת היתה תעמולה-הסברה? "הם לא הסבירו דבר – הוסיף צייטלין – לא הבהירו על פי השכל, מהי שבת, מה טעמה, חשיבותה וקדושתה. והם גם עתה אינם עושים דבר לשם הסברה דתית – נציגי הדתיים הרשמיים הללו. הם מסתפקים... בשנוררות אצל הג'וינט". צייטלין גם הצטער על שאין חלומות משיחיים בגיטו, אין הזיות של גאולה – במובן הרוחני העילאי. יהודי הגיטו היו חושבים – כפי שהוא העיר – בקטגוריות חמרניות גרידא; בשבילם פירושה של גאולה היה "לחזור אל חיים קלים, אל קריניצה (מקום מרפא ידוע בפולין), אל סיר הבשר".

"היהודים נתגלו כחלשים ודלי יכולת התנגדותית – כה סיים צייטלין את דברי תשובתו – ובמידה יותר גדולה משאפשר היה להאמין. נתברר, שאין היהודים מוכשרים לעמוד בשום ניסיון, כמו שראינו זאת, למשל, עוד לפני המלחמה, בעת המאבק נגד איסור השחיטה ולמען כשרות. יהודים היו אוכלים בשר טרפה אף כשההבדל במחיר היה של פרוטות מועטות. אותו הדבר ראינו במלחמה למנוחת השבת".

העסקן הדתי האלמוני הסביר את הירידה בדת וברגשות הדתיים בגיטו בניסיונות הקשים שמתנסים בהם היהודים. המאמינים האמיתיים מתחזקים עוד יותר באמונתם – הוסיף הוא להסביר – משום שהם רואים בכל אצבע אלקים, ואילו החופשיים בדת נעשים חופשיים יותר. אולם המהססים, הדתיים למראית עין והחרדים מתוך שיגרה החלו להתמרד ב"רבונו של עולם", להילחם בו ולעשות מעשי להכעיס כלפי שמיא. אלה הם אותם היהודים הדתיים, כביכול, שפתאום החלו לאכול נקניקי טרפה ושומן חזיר.

הד"ר שטיין התאונן על העדר כל עבודה דתית-רוחנית מצד האורתודוכסיה הרשמית; היא הראתה את כוחה רק – כפי שהוא אמר – "בהתקנת שלטים וחנויות לשם מלאכת השנור" – בצורת אגודות שונות של "מי שהיו" כגון: "אגודות של מי שהיו תלמידי ישיבה פלונית אלמונית", "אגודת גומרי תחכמוני", "אגודת יוצאי ישיבת חכמי לובלין" וכו'. אף הרבנים לא ידעו – מוסיף שטיין – להתרומם מעל לאינטרסים המקצועיים שלהם.

גם אינהורן הדגיש את הירידה בחיים הדתיים. זה למעלה משנה וחצי – הזכיר הוא – סגורים בתי-הכנסיות, בתי-המדרש ו"השטיבלך" (בתי-התפילה של החסידים), "ואין זה מכאיב כל כך ליהודים". אינהורן מצא בכך ראייה, שיסודות הדת נתערערו זה כבר. הוא קבע, ש"אין בתוכנו, לגודל הצער, אישים דתיים בני סמכא, שיהיו ביכולתם לפחת רוח של התעוררות דתית ושל אמונה בלב ההמונים".

מילייקובסקי הביע גם הוא בתשובתו יחס חיובי לערכים הדתיים של עמנו. עמדתו זו – הסביר הוא – נובעת מדעתו, שרצון הקיום של המוני העם היהודי, עקשנותם וכוח התמדתם נעוצים בהשקפתם המסורתית-הדתית על בעיות החיים. "ביהודי הדתי – כתב מילייקובסקי – רואה אני שלמות. אין הוא בעל קרעים שבלב ואין הוא בעל ספקות, המכרסמים בנשמתו של היהודי המשכיל עד למעמקה... סגולות רבות בנפש האדם, וביניהן תופסת האמונה מקום חשוב. האמונה העמוקה היא סם מרפא נגד הארס החודר אליה מן החיים היומיומיים; אם רוצים לסתום את התהום הנפערת לעיני היהודי המודרני ולאפשר לו לעמוד בניסיונות קשים, צריך לעורר בו את הרגש הדתי – את האמונה".

דינאמיקה תרבותית של הגיטו

וארשה היהודית, הפועמת והתוססת תמיד בחיים תרבותיים מלאים, היתה גם בתנאים האיומים ביותר של קיומה החשוך תחת שלטון היטלר חדורה רוח של יצירה יהודית. החטיבה הפעילה של הציבור היהודי ניהלה פעולה מחתרתית ענפה. על אף הטרור הקטלני היו פועלות כמעט כל המפלגות הפוליטיות והקבוצות הרעיוניות. החיים היהודיים לא פסקו אף לרגע אחד, רק ירדו אל המחותר ועל-ידי כך אולי אף התרחקו מן השיטחיות.

את התקופה עד ה־18 באפריל 1942 (אותו לילה שבין ה־17 וה־18 באפריל בוצעה בגיטו הווארשאי המערכת הראשונה של טרגדיית הרצח הפוליטי) הגדיר ד"ר רינגלבלום בשם "קונספירציה חוקית". באותה התקופה היו מתקיימות כמעט בגלוי אספות של המפלגות במעונות ציבוריים שונים. "בעת אספה מעין זו – רושם רינגלבלום – דיבר אחד הנואמים לפני קהל של 150 איש בגלוי על התנגדות אקטיבית. השתתפתי בעצרת חגיגית של 500 בני נעורים... התנהל שם פולמוס חי ונשמעו דברי טרוניה וגינוי הדדים – ממש כמו בימים הטובים ההם שלפני המלחמה".

על פעילותם של הנוער כותב רינגלבלום ברשימותיו (אפריל 1940) ברמיזה, בזה הלשון: "הנוער אינו ישן. הם נוסעים מעיר לעיר ומדברים על ארץ-ישראל. יצא לאור כתב עת בלשון פולני, יידיש ועברי מענייני א"י" (עברית במקור).

יש לנו ידיעות מקוריות ומדויקות על כמה סמינרים מרכזיים מטעם "דרור", שהשתתפו בהם נציגי עשרות ערים (יוני-יולי 1940, ינואר 1941, דצמבר 1941 – ינואר 1942). בגיטו היתה מופיעה עיתונות מחתרתית עשירה כמעט מטעם כל המפלגות והקבוצות הרעיוניות, הפוליטיות. "הפירסומים רבו כפטריות אחר הגשם... וידוע מי הם מחברי המאמרים שבעיתונים" (רינגלבלום).

הושע פרלה השמיע אפילו הערות סרקסטיות נגד הפעולה המפלגתית צרת האופק. "העיקר היא עבודת המפלגות – כתב הוא בתשובתו על

המשאל – האנשים לא למדו כלום ולא שכחו כלום. לא התקדמו אף צעד אחד. אותם המוחות. הציונים חולמים על ארץ-ישראל, וה'בונד' על אוטונומיה לאומית בגלות; פועלי-ציון שמאל ממשיכים במלחמתם נגד פועלי-ציון הימניים, ה'מזרחי' מוסיף להילחם ב'אגודה' – הכול כמו שהיה. ביצירת רשת של מוסדות תרבותיים, בתי-ספר ותיאטראות נתגשמה ההתנגדות התרבותית. ברחוב היהודי שירד למחתרת נמשך בכל הרצינות מהלך היצירה התרבותית היהודית והפקת הנאה ממנה על-ידי המוני העם. ובעיקר על-ידי הנוער שהתמיד בדרכים בלתי גלויות בלימודים. ידועה לנו דרך פעולתה של הגימנסיה מיסודה של "דרור", שהחלה את פעולתה באוגוסט 1940. בתחילה היו לה רק 3 תלמידים (הכיתה א' של הליקיאון) ושבעה מורים, כעבור חודש עלה מספר התלמידים עד ל-35 ומספר המורים עד – לתשעה. בשנת הלימודים השנייה הגיע מספר התלמידים למספר 120, וחוב המורים – ל-15. הגימנסיה רכשה לה אפילו ערכה ללימוד פיסיקה; ילדי הכיתות הנמוכות עבדו בגן. כמעט כל התלמידים היו חברים בארגון הנוער המתלמד "במעלה".

האיגוד התרבותי היהודי במחתרת, "ייקאר", ניהל פעולה ענפה. הוא ארגן סדרות של שיעורי מדע ונשפי ויכוחים, הרצאות ועצרות שונות, בעלות רמה תרבותית וספרותית גבוהה. יצאו לאור ספרי לימוד והוקמה שורה של קורסים מקצועיים: למכניקה, לרפואה, לכימיה, וכו'. תחת מסווה של מעונות ילדים ומטבחי ילדים מטעם חברת "צנטוס" היו מתקיימים בתי-ספר יהודיים לכיווניהם השונים.

ההתעניינות בתרבות היידית הלכה וגדלה בעת הפעולות התרבותיות תפסה יידיש מקום מכובד, כפי שרינגלבלום רושם ביומנו – "מתנהלת עבודה תרבותית אינטנסיבית". בתשעים בתים ולמעלה נערכו נשפי מנדלי. בעשרות בתים היו קיימות ספריות, שמביאות היו ספרים לבית הקורא. ההתעניינות בספרות יהודית גדלה, בפעולות התרבותיות תופסת יידיש מקום ניכר יותר ויותר.

ספרים היו נקראים בגיטו במספר לא קטן מלפני המלחמה. כדאי לעמוד גם במלים אחדות על פעולתו של האיגוד התרבותי העברי "תקומה", שבראשו עמדו ד"ר שטיין, ד"ר נוסבלט וד"ר עק. האיגוד פיתח פעולה יפה, אירגן סמינרים, קורסים, חוגים למדע ועצרות. כה, למשל, התקיים באולם הגדול של בניין ספריית הקהילה ברחוב טלומצקה אקדמיה עברית לכבוד יהודה הלוי, שהשתתפו בה מאות אנשים.

כפי שמוסר שטיין, החלו הציונים לגלות מרץ בהפצת העברית, ובכלל גדלה התעניינות בתרבות היהודית.

יש לנו גם ידיעות על אי-אלו סכסוכים בין "ייקאר" לבין "תקומה". נודע לנו מדברי ד"ר שטיין, שכל הניסיונות להביא את שני האיגודים לשיתוף פעולה היו לאל. ה"קנאים" של ייקאר – כפי שמוסר ד"ר שטיין – שהיו מחטטים יותר מדי בבעיות הלשוניות, לא רצו בשום אופן להכיר בזכות העברית.

אופייני הוא הדבר שנותני התשובות על המשאל לא העריכו כראוי את העבודה התרבותית בגיטו. לפי דעתם היתה היא רחוקה מתנועה תרבותית המונית כדוגמת ה"קולטורבונד" (איגוד תרבותי) היהודי בגרמניה, שעשה גדולות בשעתו בשטח העבודה התרבותית. המוסד הזה הוא אשר שימש סעד וסמך ליהודי הגרמני, ששקע במבוכה רבה אחר המהפכה הנאצית ונשקפה לו סכנה של התפוררות נפשית גמורה. הוא אשר עזר לו למצוא את דרך התשובה אל עצמו, אל המקורות הנושנים, הנצחיים של היהדות. והיהודים הגרמניים – כפי שהדגיש שטיין – "מצאו אמנם שם את הסוד הפלאי, שנתן לעם היהודי כושר ועוז לעמוד בפני הצורך רבי-העצמה".

משתתפי המשאל הבינו כראוי את הסיבות של העדר פעולה תרבותית רבת ממדים. סטופניצקי סבר, שבגלל המחסור בכוחות תרבותיים (חלק רב של עסקני התרבות, אנשי המדע, המורים, הסופרים היה מפחד וסולד מכל ניסיון של פעולה, הם "הסתתרו בחורים") אי-אפשר היה לפתח פעולה רחבה. לדעתו, הכרח היה לייסד אוניברסיטה עממית. אך קומץ אנשי ההשכלה שנשאר לא הספיק בכמותו – לדעת סטופניצקי – כדי לארגן פעולה תרבותית בקנה-מידה גדול. "הנה – המשיך הוא – מה יכולים לעשות היידישיסטים, אם מנהיגם הוא לינדר – צעיר סימפטי, אך בלי שיעור קומה של מנהיג תנועה תרבותית". גם איינהורן סבר, ש"עבודה תרבותית בממדים גדולים בלתי-אפשרית היא בתנאי הגיטו, ואין עצה אלא להסתפק בחוגים קטנים, בקבוצות עונג שבת" וכו'. אגב אורחא הביע איינהורן דברי זילזול והתמרמרות על יחסם של המשכילים אל המוני העם. הוא ציפה, שהגיטו יקרב את המשכילים אל המוני העם, אך למעשה קרה ההפך מזה. "מעולם עוד לא היתה – כפי שהוא אמר – פעורה תהום כה עמוקה בין המשכילים וההמונים".

הסברו לכך היה, שקודם לכן היו המשכילים רחוקים מן העם מתוך אדישות, אך בימי הגיטו נהפכה האדישות לשנאה, הואיל והמשכילים סברו שהצדדים השליליים של חיי הגיטו הם מתכונות הקיום היסודיות של העם היהודי.

פרלה סבר, שאי-אפשר לדבר כלל על פעולה תרבותית במידה רחבה, כי "היא לא תורשה, ואף אילו הורשתה לא היו נמצאים האנשים המתאימים לכך". לפיכך עסקו בעבודה התרבותית – כפי שהוא סבר – רק נציגי הפועלים, וגם אלה רק במידה מצומצמת, בגלל היותם טרודים בעבודה המפלטית שהיא היתה להם העיקר.

צייטלין הסביר בקיצור: "אפשר היה לפתח תרבות יהודית עצמאית בין חומות הגיטו, אלא שהיהודים הם עם של עושי מעשי-להכעיס והם מדברים פולנית דווקא – ובהתלהבות!"

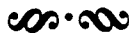
בפסימיות גמורה התייחס לבעיה זו הד"ר מילייקובסקי, שהאמין כי בגיטו אין אפשרות של יצירה ממש. "אנשי יצירה היינו לפני הגיטו – אמר הוא – אז יצרנו ערכים תרבותיים למען עצמנו ולמען האנושות כולה, כי לעבודת יצירה מסוגלים אנו רק בתנאים חופשיים פחות-יותר". מילייקובסקי טעה

בהערכה זו. ראייה לכך היצירה הספרותית בגיטו, שלא נפסקה אף לרגע אחד. סופרים, אמנים, מלומדים יהודיים היו יוצרים; חיי הגיטו השתקפו ביצירות הספרותיות היהודיות שנוצרו ב"עידנא דריתחא". בלי הדחיפה הגדולה ליצירה שתקפה את המוני העם בגיטו, לא היו נוצרות אותם אוספי היצירות הספרותיות, שנמצאו אחר־כך בשתי החטיבות של ארכיון רינגלבלום. בעבודתו "עונג שבת" (הארכיון הגיטואי המחתרתי) כותב רינגלבלום: "הכל כתבו: עיתונאים, סופרים, מורים, עסקנים צעירים ואף ילדים. רובם כתבו יומנים, שבהם הוארו המאורעות היומיומיות במנסרה (פריזמה) של חוויותיהם האישיות. הרבה נכתב, אך החלק המכריע של מה שנכתב הלך לאיבוד עם כיליון היהדות הווארשאית, בעת גירושי המוות; נשאר רק מה שנשמור בע"ש" (עונג שבת). עבודת חקירה מאומצת נעשתה על אודות תוצאות הרעב וטיפוס הבהרות בגיטו; מספר על כך מילייקובסקי בעצמו, יוזם העבודה הזאת שנעשתה בבתי־החולים של הגיטו, על סמך חומר קליני מיוחד בעושרו. מילייקובסקי מעיר, שחומר זה שנאסף במשך חמישה חודשים בלבד, לא היה מצטבר בשנים כתיקונן אף במשך שנה שלמה.

את הדינאמיקה החברתית והתרבותית בגיטו הגדיר כראוי רינגלבלום במלים אלה, הנמצאות ברשימותיו היומיומיות: "מותר להגיד, שאם כי אנו נידונים למוות, לא אבד מאתנו צלם אדם. מוחנו עובד כלפני המלחמה".

ישראל שחם

עיתונות המחתרת בגיטו וארשה בתקופת הופעתה האחרונה

במהלך שלושים חודשי הופעת עיתונות המחתרת בגיטו וארשה, בין מאי 1940 לבין ינואר 1943, ראו בה אור למעלה מחמישים פירסומים שונים במספר רב של גיליונות, שמהם שרדו ונשתמרו בארכיון הידוע בשם "עונג שבת", הוא ארכיון רינגלבלום, מאתים וחמישים גיליונות (מספרים), המכונסים בששת כרכי "עיתונות המחתרת", שחמישה מהם כבר התפרסמו בשנים האחרונות בהוצאת "יד ושם" והשישי והאחרון שבהם, נמסר בימים אלה לדפוס.

הופעתה של עיתונות זו מקבילה לשלבי התגבשות וביצוע תוכנית ההשמדה הנאצית, שבמהלכה הופכים מעשי התעללות "סתם", גירושים מרחוב לרחוב, מיישוב ליישוב, שוד, טרור ורצח לשמו, למבצע השמדה מקיף, נוכח התנכרות הסביבה הפולנית והתקווה הכוזבת שאילו "העולם" רק היה יודע עליה, הדברים היו אולי נראים אחרת; שכן, לדעת העורכים, "העולם לא ירשה מעשה השמדה טוטאלית אשר כזה" ויש בידו אמצעים מספיקים למניעתה או למצער, להפסקתה.

את מי מבטאת עיתונות המחתרת

עיתונות המחתרת הינה כול כולה עיתונות פוליטית ותנועתית, המופיעה ביחמתן ומאמצייהן של רוב המפלגות ותנועות הנוער שפעלו בגיטו וארשה, אך אולי אין זה מקרה שכל היבול הרב של עיתונות המחתרת, המפתיע בהיקפו ורבגוניותו, אינו מקיף, כנראה, את כל הקשת הפוליטית

והחברתית, הרחבה מאוד, של הציבוריות היהודית בווארשה שפעלה בעיר זו ערב מלחמת העולם השנייה. מרכיביה הן כל גווני תנועת הפועלים היהודית, לרבות חלקיה האוטוריים, כגון הטרוצקיסטים והפפ"ס הפולני, הפועל "ברחוב היהודי", כמעט כל תנועות הנוער הציוניות והחלוציות, (ו"הנוער הציוני" בכללן), למן "יונגבור", נוער "פועלי ציון" שמעל ועד לבית"ר. ועוד יש להוסיף עליהן את "צוקונפט", תנועת הנוער החשובה של ה"בונד". החוגים האזרחיים, פרט ל"אונדזער האפנונג", ביטאנו של פלג "על המשמר" בהסתדרות הציונית הכללית והיהדות הדתית והחרדית נעדרים מקשת זו לחלוטין. עניין מסוים יש גם בשני גיליונות עיתון קבוצת מתבוללים שפעלה בגיטו. לעומת זאת, אי-אפשר ליחס מהות של "עיתון" במובן המקובל לשני גיליונות הפירסום החרדי "קול קורא במדבר", שנכללו אמנם בקובץ "עיתונות המחותרת", משום שאף הן מתמודדות בדרכן המיוחדת, דרך הדרשות התורניות, עם בעיות השעה, גם מבלי להיות "עיתון" של ממש.

האם כל אוצר "עיתונות המחותרת" הגיע לידינו?

הסיווג המעניין של אוצר העיתונות ששרד, לפי זרמים פוליטיים ותנועות נוער, איננו הסיווג היחיד המתחייב מתוכנה. הוא מעורר סקרנות ומחשבה, הוא מסקרן וחשוב משום שכאמור, הוא מעלה בין היתר אולי לא רק את השאלה: מדוע לא נשמע קולם של החוגים האזרחיים, אלא גם את השאלה מה גרם לשיתוקם המקצועי של העיתונאים הרבים, המובטלים והרעבים, שלא ניסו מיוזמתם הם את כוחם ולו רק לצרכי פרנסה, לכתוב ולפרסם, נוכח הצימאון למלה כתובה ולמידע, בין חומות הגיטו, כאשר, כפי שמתברר לפחות מיומן רינגלבלום ומהעיתונות הזו עצמה, הפירסום וההפצה של העיתונות המחותרתית, עד ליל הדמים של אפריל 1942 ואף לאחריו, עד האקציה הגדולה של יולי 1942, לא היה כרוך בהכרח בסכנה מוחשית מיידית, מצד השלטון הנאצי ושלוחותיו בגיטו וארשה, שהתעניינותו בנעשה בתוך הגיטו היתה למרבה הפלא שטחית בלבד.

מבחינת תוכנם והיקפם, רב במיוחד הוא יבול פירסומיהם של מפלגת ה"בונד" (ותנועת הנוער שלו "צוקונפט"), של תנועות הנוער "דרור פרייהייט", "השומר הצעיר", "גורדוניה" ובמידה מסוימת, "פועלי ציון שמאל", (לרבות ביטאוני הנוער שלו, "יונגבור").

מאוד ייתכן, שאולי לפנינו מבחר ששרד במקרה, ועל כן אינו שלם ואינו מייצג ואף לא כולל את כל עיתונות המחותרת, שהרי ידועים לנו סליקים נוספים שלא ניצלו, כגון הסליק הנעלם, השלישי, מבין שלושת מחבואי ארכיון רינגלבלום, שלפי הסברה כלל גם ארכיוני תנועות הנוער, וכן הסליקים המפלגתיים והתנועתיים האחרים, שנשרפו או שנעלמו במהלך המרד היהודי, או במרד וארשה הפולני. ספק רב אם משהו מכל אלה יתגלה

אי פעם. ניתן לאשש הנחת חוסר השלמות גם בהעדר חלקי של רציפות מספרי הגיליונות ששרדו, והעדר או מיעוט ביטאוני תנועות נוער שונות ("הנוער ציוני", בית"ר והנוער החלוצי הדתי בכלל זה), שקיומן ופעילותן ידועות ומוזכרות, אם לא בעיתונות המחותרת עצמה, אז בזיכרונות ועדויות, שחלק מהם ודאי מהימנים.

סקרנות מעוררת מבחינה זו גם העיתונות הקומוניסטית "היהודית", ששמונים גיליונותיה, כמעט שליש מכל שנותר לנו מעיתונות המחותרת, מורכבת ברובה המכריע מתמסירי הודעות המלחמה של רדיו מוסקבה, למרות שהדעת נותנת שנוכח הפולמיקה העזה שהתנהלה בין חומות הגיטו, פירסמו גם הקומוניסטים חומר פובליציסטי מגוון יותר להפצה בין יהודים, והוא פשוט נעלם. את העדר העקבות בכתב ניתן להסביר רק על-ידי כך, שהפירסומים הללו לא ניצלו ולא הגיעו לידנו. מגילויים אחרים ברור, שהקומוניסטים היהודים בגיטו היו פעילים וערים, וכאילו נעלמו או נאלמו דווקא נוכח הקטסטרופה הלאומית המתרחשת לעיניהם.

(לעומת זאת נותרו "עקבות" רבים לתנועה הטרוצקיסטית בגיטו, המגלה פעילות פובליציסטית ערה. כל גיליונות "הדגל האדום" שלה, שנתפרסמו ושרדו, עוסקים באופן כמעט בלעדי בבעיות עיוניות של תנועת הפועלים ובמלחמת חורמה בקומוניזם הסטליניסטי "הרשמי").

הבאנו דברים אלה כדי להסביר את התופעה, שדווקא מפירסומי התנועה הציונית הכללית ותנועות הנוער שלה, בעלות שורשים עמוקים בסביבה החברתית והציבורית, שבה הופיעו וממנה שרדו עיתוני מחותרת רבים ושונים, נותר אך מעט. לדעתנו, אין הדבר בא להעיד על העדר עיתונות כזו, אלא על המקרינות שבהישרדות שלה. ואותו דין יפה גם לעיתונות הציונות הדתית, שאף לה היו שורשים בציבור, תנועות נוער וחבר פעילים, שלמרות כל אלה לא הותירה אחריה אף מלה מודפסת.

עם זאת, למרות התמיהה על המקריות הזו, שהורישה לנו או שהעלימה מאתנו חלק מאוצר העיתונות הזו, נראה שמין העיתונות המחותרתית לאורך ציר הזמן ולרוחב מניפת תכניה חשוב יותר מהסקת המסקנות האפשריות מניתוח ההרכב הפוליטי והציבורי של המו"לים, כפי שהזכרנו. רשימה זו מוקדשת בעיקר לתיאור השינויים בתכנים שחל במהלך התקופה, לאור השינוי שהסתמן בגורלו של הציבור היהודי בגיטו וארשה. מה עוד שדיון בחלוקה הכמותית של גווי המו"לים ובכמות פירסומיהם שראו אור ושרדו, התפרסם במבואו של ד"ר יוסף קרמיש לכרכי "עיתונות המחותרת", וניתנה בו גם אינפורמציה רבת-ערך על אודות אחדים מאלה אשר עסקו בכתבתה, הדפסתה והפצתה וקשה להוסיף על מבוא זה דברים רבים, אלא אם כן יתגלה לנו איפעם חומר חדש.

שאיפתה המרכזית של עיתונות המחתרת – מקור לאינפורמציה ופרשנות

מרבית עיתוני המחתרת שימשו גם עלוני אינפורמציה וניסו להפיץ מידע על אודות מהלכי המלחמה והמדיניות, שמקורו בהאזנה לרדיו ובקריאה בעיתונות שהגיעה לגיטו, ממקורות שונים, רשמיים ומחתרתיים. עסקה בכך במידה כמעט שווה כמעט כל עיתונות המחתרת והעניין מובן. הציבור היהודי, המנותק ממקורות האינפורמציה הבסיסיים ביותר, היה צמא למידע חיוני זה. גורלו האישי של הפרט היה תלוי במישרין או בעקיפין במהלכי המלחמה. במהלכים אלה אולי היה טמון סיכוי להפסקת מעשי ההשמדה הנאציים, וגם מבלי דעת מה יהיה השלב הבא שלה ומה צופן העתיד. פורענויות ההווה היוו עינוי בלתי-פוסק, הן לציבור והן ליחיד, ובתוחלת גמר המלחמה היה טמון הסיכוי להישרד בחיים. לכן, אף העיתונות שאינה עוסקת באופן שוטף בהפצת הידיעות עצמן במישרין, דנה בהן בהרחבה. ברטרוספקטיבה, פרשנות זו תמימה לעתים, אך יש והיא מצטיינת גם בראייה חדה ארוכת טווח.

לאינפורמציה ולפרשנות המתפרסמת בעיתונות המחתרת משמעות גם לבני דורנו, אלה תעודות בעלות ערך לא רק לצורכי ניתוח, "גלגולי מידע" ופרשנות. למידע זה ולהסברים המלווים אותו, לעתים אף חסרי שחר, יש חשיבות של תעודה היסטורית המלמדת אותנו מה ידעו, מה חשבו, למה קיוו ועל מה חלמו יהודי גיטו וארשה ומה הדברים שעודדו או ייאשו אותם בחדשי חייהם האחרונים. בהקשר כזה מביא רינגלבלום שאלה מפי יהודי, שנודע לו שהמיתחם האיטלקי המבוצר, בארדיה, במדבר המערבי נכבש על-ידי הבריטים: "מה המרחק בין בארדיה (במדבר המערבי) לסוחצ'ב?" ללמדך יחסיות חשיבותו של מלל אינפורמטיבי, אשר גם אם הוא נראה כיום חסר ערך, הוא עדיין חשוב, לארדווקא למחקר היסטורי במובנו הצר, אלא למחקר סינתטי, המשלב היסטוריה ויסודות מדעי ההתנהגות והתקשורת, וגם פרקי פולקלור העוזרים לנו להבין את הוויית הגיטו וחוויות הכלואים בו. הפולמיקות השונות ולוויכוחים הרבים על דפי עיתונות המחתרת משתרעים על פני ההיסטוריה כולה, אקטואליה של ההווה, ויכוחים על העתיד הצפוי וסילוקי חשבונות רעיוניים הדדיים בין מפלגות וזרמים. מניפת הנושאים רחבה מאוד.

העיתונות המחתרתית של תנועות הנוער

עיתונות תנועות הנוער מהווה חלק ניכר מעיתונות המחתרת. הדברים אמורים בעיתוני "גורדוניה", "דרור", "הנוער הציוני", "בית ר" ו"השומר הצעיר" וביטאוני נוער "פועלי ציון" שמאל ו"צוקונפט" הבונדאי. ברובה אין זו "עיתונות נוער" במובן הרגיל. חלק ממנה מתנזר מאקטואליה כלשהי,

ממידע פוליטי וצבאי ופרשנותו. ניתן להסביר זאת בסיבות שונות. נראה שהעיתונות המחתרתית של תנועות הנוער, מנסה כיכולתה לשמור על דמותה הטרומית מלחמתית ועל "מימד הנורמליות" בעולם בלתי-שפוי, משתדלת להמשיך במסורותיה הקודמות, אינה מוותרת על תפקידה החינוכי והאידיאולוגי, לארדווקא הפולמוסי. היא מנסה לעסוק, גם בתנאי הגיטאות, בהכוונה רעיונית, ציונית וסוציאליסטית ובהדרכה חינוכית ומעשית לערכי צופיות, לעזרה הדדית ולהגשמה חלוצית. בעיתונות תנועות הנוער הציוניות יש היסטוריה וספרות יפה, צופיות, ארץ-ישראל וחלוציות, והרבה, הרבה תמימות ורחשי לב, פרי עטם של מדריכים צעירים וחניכים, נערים ונערות. עיתונות תנועות הנוער של ה"בונד" מחנכת לערכיה היא. כל עוד היה הדבר אפשרי ואקטואלי, הוסיפו ביטאוני התנועות השונות להקדיש מקום לאינפורמציה תנועתית: מידע על הנעשה בסניפיהן ובהכשרותיהן בווארשה ובערי השדה השונות. ככל שחולף הזמן, רק חלק ממנה שומר על דמותה ותפקידה המקורי כעיתונות המיועדת במיוחד לנוער ולצעירים. השימוש בשפה העברית אופייני ל"שביב", ביטאון "הנוער הציוני" ובאופן חלקי מאוד גם ל"נגד הזרם", ביטאון "השומר הצעיר". בדרך כלל, שפת הכתיבה של כל עיתונות המחתרת ועיתונות הנוער בכלל זה הינה יידיש ופולנית.

לפעמים זו עיתונות המופעלת על-ידי חבר עורכים ולפעמים אין היא אלא פרי עמלו של היחיד. כזה, למשל, הוא "שביב" של "הנוער הציוני" שהזכרנו, כנראה כולו פרי עמלו של יחזקאל דברושקלנקה, צעיר מאחת מערי השדה, שמצא מותו כנראה בטדבלינקה. תופעת "עורך יחיד" אינה אופיינית ל"שביב" בלבד – היא שכחה גם בעיתוני מחתרת אחרים. הדברים הללו נכללו בשלמותם בכרכי "עיתונות המחתרת" ונותחו גם מהרבה בחינות בהרצאת המבוא שבפתח הכרך הראשון של הקובץ ונדונו בהרצאות, במאמרים אחדים בפירסומים שונים.

פירסומי הציונות הכללית בגיטו וארשה

מבחינת הקירבה הנפשית והרעיונית, נתעכב רק בקצרה על פירסומי הציונות הכללית, דהיינו אותו ה"שביב" של "הנוער הציוני" ו"אונדזער האפנונג" של ההסתדרות הציונית.

אין ספק שבין השניים, הבכורה מבחינת הרבגוניות, מניפת הנושאים והרמה האינלקטואלית מגיעה ל"אונדזער האפנונג" ("תקוותנו"). אין לנו מידע בדוק מי ערך ובדיוק מי האנשים שטרחו בהוצאתו. ידועה לנו פעולתם של לפחות ארבעה אישים בולטים מתוך ההנהגה והמנגנון הטרומי-מלחמתי של ההסתדרות הציונית, שעסקו בפעילות ציבורית בתוך הגיטו: ד"ר איגנאצי (יצחק) שיפר, היסטוריון יהדות פולין, חבר הסיים הפולני, איש תרבות ומנהיג יהודי וציוני פעיל בין שתי מלחמות העולם,

אליעזר ליפא בלוך, מנהל "הקרן הקיימת" בפולין הקונגרסאית, חבר בהנהלה הפעילה של ארכיון "עונג שבת", מנחם מנדל קירשנבוים, מראשי המשרד הארצישראלי ("פלשתניה-אמט"), עסקן פעיל בגיטו ונתן אש, המזכיר הארגוני של ההסתדרות הציונית ובגיטו – אחד ממזכירי ארגון הסיוע היהודי יס"א (Zykos). דמויות אלה נמנות על השורה הראשונה של ההנהגה הציבורית בגיטו וארשה, בכל תחומי העשייה הרוחנית הקונסטרוקטיבית, כל עוד עשייה כזו היתה בת-ביצוע. אנו יכולים לנחש כי ארבעת אלה, או מישוהו מתוכם, עמדו מאחורי העיתון. כאמור, שרדו מהפירסום הזה שני גיליונות. הראשון המחזיק 31 עמודים משוכפלים משני צדי הדף, הופיע ב-1.3.1942. השני הופיע ערב פסח תש"ב, ב-1.4.1942, והוא קטן יותר בהיקפו. הגיליון הראשון מגולל את פרשת השלב הראשון לביצועה של מדיניות "הפתרון הסופי", בווארשה, בגנרלגוברנמן, בספר המזרחי (Kresy) ובליטא, והיה אמור להמשיך בהרצאת הדברים, אך הדבר לא הסתייע. מאמר שני דן בעתיד ההסדרים הדרושים לעולם שלאחר המלחמה, להבטחת השלום ובמרכזו פתרון שאלת המיעוטים, שבה רואה העיתון, לאור לקחי העבר, את מוקד המתחים שבין המדינות ובתוכן. המאמר השלישי עוסק כולו בשאלת עתידם של היהודים כפולין, אולי ברוח "ועידת הלסינגפורס" של שנת 1906, בדבר דואליות הפתרון הציוני לשאלה היהודית.

בעל המאמר מניח שתי הנחות: האחת, קובעת שהמדינה היהודית, שאין לו ספק בהקמתה, לא תוכל לפתור את כל שאלת היהודים וכי זו חייבת להיפתר כאמור במסגרת אותם ההסדרים הבינלאומיים להבטחת שלום של המיעוטים בעולם. בהקשר לכך דן העיתון בשני גיליונותיו ביחסים שבין התנועה הציונית לבין ברית-המועצות ובחלקה של זו האחרונה בפתרון הכפול של שאלת היהודים – במסגרת הקמת מדינה יהודית והסדר בינלאומי לבעיית המיעוטים. מבלי לחזות מראש את אימת תוצאות השואה, העומדת על סף התרחשותה, קובע "אודזער האפנונג", שהקמת מדינת היהודים ופתרון בעיית המיעוט היהודי בגולה מחייבים הסדרים בינלאומים והשתתפות שלוש המעצמות:

"...לגבי היהודים משמעות ראשונה במעלה לדרך שינקוט העולם החדש בפתרון בעיית המיעוטים. רק חלק קטן מעמנו נמצא בארץ-ישראל. אחרי שתקום שם מדינה יהודית ואחרי שתגיע לשם עליית המונים, עדיין לא יהיו כל היהודים בגבולותיה... יש לפתור את בעיית היהודים פתרון קיבוצי, על-ידי כל העמים... – כמובן בהשתתפותם הישרה של היהודים עצמם – בהשפעת שלוש מעצמות הברית: אנגליה, אמריקה ורוסיה הסובייטית. שכן מדינה אחת לבדה... ואפילו יהיו לה לגבינו מיטב הכוונות, עלולה להיתקל... בקשיים ובמכשולים... דבר שיביא בסופו של דבר לידי עיוות התוכנית והפתרון למעשה..."

"יש לשתף בפתרון בעיית היהודים אחרי המלחמה – יחד עם אנגליה ואמריקה, גם את רוסיה הסובייטית. עוד לפני כשנה עשויה היתה הנחה כזאת להישמע 'מהפכנית' עד לאימה... יש לבדוק מחדש ובאורח הדדי את היחסים בין התנועה הציונית לבין רוסיה הסובייטית וחובת הבדיקה הזאת היא דבר המובן מאליו... יש לסלק את כל המשפטים הקדומים ואת כל אי-ההבנות שאבד עליהם כלח..."

(הדגשה שלנו)

אין לנו אלא, להתפעל מהעמדה המפוכחת והריאליסטית שביטאו בחודשי מרס-אפריל 1942, אנשי "ההסתדרות הציונית" בגיטו וארשה, שיש בה מעט מאוד מהדוקטרינאריות העקרה הרווחת במיקרוקוסמוס הפוליטי של גיטו וארשה, ובאה לידי ביטוי בחלק מעיתונות המחתרת. לעומת זאת מאכזב יותר הוא תוכנם של 3 גיליונות "שביב", שנתרו בדינו. בדומה לכמה מפירסומי תנועות הנוער האחרות, הוא כולו שקוע בעולם דמיוני, עולמו של ביאליק, הרצל ומבכה את מותו של אוסישקין שאירע באותם הימים. דומה ש"שביב" הוסיף לראות עצמו עיתונה של תנועת נוער, בעלת תפקידים חינוכיים ותרבותיים גם בתוך העולם השוקע של הגיטו, ושמה יש בכך אסקפיזם בלתי־מודע, לעולם החזון והדמיון?

עיתונות המחתרת במבחן הזמן

בדיון הנוכחי עלינו לשוב לאותו "ציר הזמן" שהזכרנו, המצביע על השינויים בתוכנה ודגשיה של רוב רובה של עיתונות המחתרת, עד כמה שהיא הגיעה לדינו. בתקופה שבין מאי 1940 לינואר 1943 הולך תוכנה ומשתנה; גם אם האינפורמציה הצבאית־דיפלומטית מוסיפה לתפוס בה מקום חשוב, גם אם לא נעלמה הפולמיקה המפלגתית, וחלומות על עולם חדש ושונה העומד לקום ושיעוצב "ללא ספק" בדמות האידיאולוגית של בעל מאמר זה או אחר, תופסים מקום נכבד, נוספו לעיתונות המחתרת נושאים חדשים והם דוחקים יותר ויותר הצידה את אלה שתפסו מקום כה רב עד תחילת 1942, ואפילו עד מחציתה.

השינויים המתרחשים לנגד עינינו, נושאים חמישה קווי אופי של תהליכי שינוי:

(א) חשיפת תהליך ההשמדה

מתרבה כמות המידע מפורט על תהליך ההשמדה בשטח הגנרל־גוברמן, תהליך המתרחב מבחינת היקפו הגיאוגרפי והכמותי; נחשף סוד מחנות ההשמדה, תחילה – חלמנו ובלז'ץ, אחר כך סוביבור, טרבלינקה, אושוויץ,

מחנה ינובסקה בלבוב ופונאר של וילנה. אם בתקופות הקודמות המושג "זוועה" התייחס לתופעות שניתן אולי להתמודד עמהן, בבחינת "מיר וועלן זיי איברלעבן": גיוס לעבודת כפייה, לשוד ולביזה, לטרור הנראה כאילו מקרי וכביכול לא שיטתי, כעת הדברים אמורים בהשמדה ממש. לכן הכתיבה היא מגויסת: מפורשת, מבהירה ומזהירה במה הדברים אמורים. בתקופה האחרונה לקיומה של "עיתונות המחתרת", על סף השמדת יהודי וארשה, בחמישים גיליונותיה האחרונים, החל ממארכ 1942, היא חושפת את הסוד שהנאצים כה ביקשו להסתירו: מדיניות ההשמדה. גם השלבים המוקדמים יותר של תוכניתם משתקפים ב־196 הגיליונות שהתפרסמו עד כה, אך בגיליונות האחרונים מתגלה מלוא היקף השלב האחרון של תוכנית ה"פתרון הסופי", המרוקן את ערי פולין ועיירותיה מיהודים ומתקרב מועד הגירוש השיטתי של יהודי וארשה למחנה טרבלינקה. "בטרבלינקה, אושוויץ ומיידנק מוסיפים לרצוח יהודים", זועק "אויף דער וואך" הבונדאי מדצמבר 1942.

(ב) הקריאות למרי ולמרד

נשמעות קריאות החוזרות ונשנות למרי ולמרד. הנושאים העיקריים אינם הוויכוחים שבין הזרמים השונים, שהוסיפו ככל שידוע לנו להתקיים, אלא קריאה לעמידה על הנפש. בתחילה אולי זו קריאה דר־משמעית במקצת, זהירה ומרוחקת ולבסוף גלויה ומפורשת. למן הידיעה שמקורה לא ברור, באחד מפירסומי סוף מארכ – תחילת אפריל 1942 (המוטעית כשלעצמה), על "מופת נובוגרודק", עד לתביעה למעשים ב"דער רוף" של הגוש האנטי־פאשיסטי, ממחצית מאי 1942.

במרבית מוקדים אלה של המחשבה הפוליטית בגיטו מתרבות הקריאות למרי. גם אם כתיבתן בנוסח שונה ומידת זהירותן וסייגיהן שונים, הן נותנות משמעות חדשה ושונה לכל קובץ "עיתונות המחתרת" כולו.

(ג) המידע על הנעשה מחוץ לווארשה

מתרבה כמות האינפורמציה על הנעשה בפריפריה ואף מחוץ לתחומי הגנרל־גוברנמן, בשטחים המסופחים לרייך ובשטחים שסופחו בשעתו לברית־המועצות ונכבשו. דווקא בימים שבהם הטבעת סביב הגיטו בווארשה מתהדקת, מתרבה האינפורמציה על הנעשה גם ביישובים מרוחקים ובחבלים שמחוץ לגנרל־גוברנמן – בוויילנה ובליטא, בוהלין, במחוז ביאליסטוק ועיירות גליציה־המזרחית. זו אינפורמציה תנועתית, של נוער ציוני־חלוצי, ושל אנשי הבונד, ששליחים כל אלה באים והולכים ומגיעים ליותר ויותר מקומות. עיתונות המחתרת מביאה מידע חי ורוטט מקרוב ל־200 יישובים, מהם סמוכים לווארשה ומהם רחוקים ממנה. היא עושה זאת גם תוך הכרה שגורל דומה צפוי גם ליהודי וארשה. כאמור,

מחנות ההשמדה אינם יותר בבחינת בלתי־נודע – "יישוב מחדש" או "מזרח" מסתורי וסתמי, עיתונות המחותרת שחשפה סודם, מביאה אותם לידיעת הציבור ומנפצת אשליות.

(ד) הביולטינים של "עונג שבת"

למעגל עיתונות המחותרת מצטרף גורם נוסף רב חשיבות וערך. ארכיון "עונג שבת", לב המקורות כולם גם בעבר, מתחיל בנובמבר 1942 בהוצאה עצמית סדירה של ביולטין אינפורמטיבי. ששת גיליונות Wiadomosci מנובמבר־דצמבר 1942, הם אוצר רב ערך של מידע על הנעשה לא רק במרכזים הגדולים, אלא גם בעיירות ובמחנות.

הביולטינים של "עונג שבת" ממלאים תפקיד מיוחד, המשתקף בתוכם: לספק מידע על הנעשה, כנראה בעיקר עבור מפיצי הידיעות, לאמור לעיתוני המחותרת ולאקטיבה הציבורית, כלומר, למעצבי דעת הקהל בגיטו. הביולטין שנשתמר מאפריל 1942 מיועד רק לתצרוכת פנימית. הוא כתוב יידיש, ואילו ששת הנותרים כתובים פולנית ומיועדים גם להפצה בקרב האוכלוסייה הפולנית וכנראה גם לשם העברתו אל מחוץ לפולין. תפקידם של ביולטינים אלה – להזעיק את דעת הקהל שמחוץ לגיטו, בפולין ובעולם, ולגבש את ההתנגדות היהודית הפעילה.

(ה) שינוי אופי עיתונות תנועות הנוער

הולך ומשתנה גם אופי עיתונות תנועות הנוער: היא כאילו "התבגרה" בצוק העתים. וחשוב לציין – ככל שמתעצם תפקידה של עיתונות הנוער, הולך ופוחת, במידת מה, חלקם של "העיתונים של מבוגרים". זהו תהליך המקביל לתופעה שהנוער והצעירים נוטלים לידיהם את ההנהגה והאחריות לחיי הציבור בגיטו, ויעיד על כך מעמדו של מרדכי אנילביץ' כמפקד מרד גיטו וארשה, לאמור: כדמות המרכזית בגיטו כולו.

אך מעט שרד בעיתונות תנועות הנוער במחותרת מהרומנטיקה התנועתית, סיגנון המיוחד שאיפותיהן הרעיוניות והחינוכיות. הדגש העיקרי עובר למציאות חיי הגיטו ולמשימות שמציאות זו מחייבת. לכן, גם בחמישים הגיליונות האחרונים תופסת יותר ויותר מקום אינפורמציה "מציאותית" והעיתונות המחותרת כולה, ועיתונות תנועות הנוער בתוכה, היא רלוונטית להווה של הגיטו והאזור הכבוש. אותן הקריאות להתנגדות, והאזכור של גילויי התנגדות במקומות אחרים, מתרכזות בעיתונות הנוער, גם אם לא בעיתונות זו בלבד.

במקביל, דועכים בעיתונות המחותרת ביטויי המתח הרעיוני בין הזרמים הפוליטיים והוויכוח ביניהם. אין זאת אומרת שהוויכוח נעלם. הוא קיים ונותן את אותותיו גם בדרכי גיבוש ההתנגדות וההכנות למרד בגיטו, אך

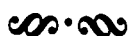
ככל שהדברים אמורים בעיתונות המחותרת, הוויכוח נראה כאילו היה המשכם האינרטי של המאבקים הרעיוניים מתקופה אחרת ומעולם אחר. לעומת זאת, העיתונות המחותרת מוסיפה להביא לקוראיה מידע זה עד לערב האקציה הגדולה ביולי 1942 ואף לאחריה. היא עוסקת באקטואליה הפוליטית והצבאית הכלל-עולמית, מפרשת אותה כהבנתה ומשתדלת להסתייע בה כדי להפיח מעט תקווה בלב הקורא.

* * *

"עיתונות המחותרת" לא נכתבה בשעתו "למען ההיסטוריה", היא איננה דואגת לכך, כיצד תיראה היא והתנועה, שהיא ביטאונה, "בעיני הדורות הבאים". בראש וראשונה היא מיועדת לקורא בן תקופתה. שני השותפים לכל גיליון וגיליון – הקורא והכותב, שניהם חיו ונשמו את התקופה עצמה. היא השתדלה לענות, כיכולתה וכהבנתה, על צורכי הזמן ועל צורכי הקוראים. מצד אחד היא שימשה מקור להזנה אינטלקטואלית של הקורא, ומאידך היא שימשה במה לדחף הביטוי של הכותב הקולקטיבי, התנועתי ודחף ליחיד הכותב. עם כל מגבלותיה הבטחוניות עיתונות זו שמשה זירה ציבורית ופומבית כמעט יחידה להתבטאותם. גם אם יש בה ליקויים, "ברוזים עיתונאיים", משאלות לב שאין בינו לבין המציאות אלא מעט מאוד ותפיסות רעיוניות בלתי-בשלות ולעתים גם מוטעות, שלא עמדו במבחן הזמנים, אין לבקר אותה לחומרה בכלי הביקורת של ימינו. כל ניסיון כזה מן ההכרח שיהיה מחוץ להקשר זמנו ומקומו.

עדויות, זיכרונות, תיעוד

חברינו בברית-המועצות בשנות המלחמה

חלק א': רב-שיח בהנחייתו של דון גורן

משה זימרת:

שמי זימרת משה, נולדתי בעיר רובנה שהשתייכה למדינת פולין עד 1939, כיום אוקראינה.

כחבר הקן של תנועת "הנוער הציוני" בפולין, רובנה, וחבר הגרעין החלוצי "שורשים" יצאתי להכשרה חקלאית באביב 1939, עמדתי לעלות ארצה בעליה ב' ולהצטרף לקיבוץ תל-יצחק.

על הקורות אותי בתקופת מלחמת העולם השנייה כתבתי בהרחבה במאמרים: "ימי קרייבויצה האחרונים" ו"לברית-המועצות וחזרה" שהופיעו בקובץ השנתי "משואה" (כרכים כ"ב-כ"ג).

דברי במפגש זה הם השלמה למאמרים הנ"ל.

במבט לאחור כיום, מלאת 50 שנה לנצחון של בנות-הברית על גרמניה הנאצית, אני נוטה להאמין, שרק ידו של השר הממונה על הציונות היתה בדבר, שמרבית חברינו אנשי תנועת "הנוער הציוני" מפולין, שנשארנו בחיים לאחר שנקלעו לברית-המועצות בתקופת מלחמת העולם השנייה, הצליחו לצאת ממנה כבר במהלך המלחמה, על-ידי חדירה לצבא אנדרס, צבא הפולני העממי, ובסופה על-ידי הרפטרייציה.

הנני סמוך ובטוח זאת על סמך ניסיוני האישי, כי אילו לא היינו עוזבים ארץ זו בתקופה ההיא, צפוי היה לרובינו מאסר לאחר גמר המלחמה. המנגנון המשומן של הנ.ק.וו.ד עם גודד מלשיניו ארבו לכולנו מהיום

הראשון שסופחו אזורי פולין המזרחית לברית-המועצות. באמצע חודש יולי 1941 בעת שירותי בצבא האדום באזור אוראל, נקראתי באחד הלילות לקומיסר החטיבה. הוא הציע לי לשבת ליד שולחנו, הושיט לי גליון נייר וציווה עלי לכתוב אוטוביוגרפיה. בעת הכתיבה ראיתי שהוא מעיין בתיק שנשא את חותמת לשכת הגיוס מהעיר רובנה.

כשסיימתי לכתוב, נטל הקומיסר את הגליון והתחיל לקרא בו תוך כדי שהוא מציץ מידי פעם בתיק שבו היתה האוטוביוגרפיה שלי, אותה כתבתי לפני הגיוס בסתו 1940. כשגמר לקרוא הציג לי שאלה: "ולאיזה שהן אורגניזציות השתייכת?" הבינותי מיד שעלי להשלים עתה את ההסרת באוטוביוגרפיה הראשונה. החלטתי לומר את האמת וענית: "לאורגניזציה ציונית". ומיד המשכתי: "כידוע שררה אבטלה נוראית בפולין של הפאנים. החרם הכבד נגד היהודים הכריח משפחות רבות להרשם להגירה. מי לארגנטינה ומי לפלסטינה. אני נרשמתי לפלסטינה כי היתה לי דודה שנסעה לשם עוד ב-1925. מאחר וקבלת סרטיפיקט לצעיר כמוני היה מותנה בהכשרה חקלאית, נסעתי ללמוד בבית-הספר החקלאי שליד העיר יאסלו, שם למדתי עד פרוץ המלחמה בספטמבר 1939".

הקומיסר רשם את דברי על גליון נפרד הכניסו לתיק ושאל האם יש לי עוד קרובים בחוץ-לארץ. הדבר חרה לי, והיתה לי החוצפה לשאול אותו על מצבי ביחס להורי הנמצאים כעת ברובנה שנכבשה לפני שבועות אחדים על-ידי הצבא הגרמני. האם הם נחשבים עתה כקרובים בחוץ-לארץ? הוא הרצין וענה: "לא, לא, בשום אופן לא. רובנה, כערים אחרות במערב אוקראינה, נחשבת כשטח שנתון זמנית בידי האויב". הוא אמר לי שאני חופשי ללכת ואם יהיה צורך בי אקרא שנית. למזלי לא נקראתי שנית.

לא ידעתי שלפני חודש נאסרו ברובנה מספר חברי הגרעין החלוצי "שורשים", אולם על כך נודע לי רק כעבור ארבע שנים.

כשחזרתי לפלוגה, עוד באותו יום דאגתי להשמיד את כל התמונות של אנשי "שורשים" שנמצאו ברשותי. תמונותיהם של דוד שיף, וחנקה שפיצן, ויאנק רוזנצווייג, אברהם פלד, וחנקה פדרמן, רוז'קה ברונר, בומה ברמן, יצחק בילוטניסקי ועוד חברים שהיו בהכשרות קרייוביצה ומיקושוביצה.

המעקב אחרי לא נפסק. כעבור שנתיים של ביהותים בגדוד עבודה של חיל ההנדסה זכיתי לפתע בביקור מוזר. פקיד הדואר הגדודי היה בחור אוקראיני מסביבות טרנופול אשר שרת אתי בבסיס הטירונות. הוא היה חבר בקומסומוול והיה מועמד לחברות במפלגה. יום אחד הוא נכנס לתדרי בלווית עוד איש שלא הכרתי והציג את עצמו כיו"ר ועדה לבדיקת תנאי המגורים של סגל העובדים. בלי להרבות דברים פתח את ארון הלילה שהיה מלא ספרים רובם ביידיש, הוציא אחדים והתחיל לדפדף בהם כשהוא הופך אותם פעם משמאל לימין ומימין לשמאל. לאחר מספר דקות פנה אלי ואמר: "מעניין, מעניין מאוד, כל הספרים אמנם הודפסו בברית-המועצות, אולם היודע אתה שהנך ייברייסקי נציונליסט (יהודי לאומני). עניתי לו

בחיוך רחב שאני חובב גדול של הספר היהודי... ובזאת נסתים הביקור. למרות החששות להמשך העיקוב, קיימתי בחדרי מפגש מחתרתי של אנשי "שורשים" בקיץ 1944. השתתפו בו יאשקה פלדמן וברטה בינשטוק שהגיעו אלי לסברדלובסק מאסיה התיכונה בדרך למולוטוב, מינה בוטקר שלמדה אדריכלות בסברדלובסק, וקלמן שמוקלר ששרת כקצין בגדוד עבודה במחוז אוראל.

לפני שעזבתי את ברית-המועצות למדתי תקופה קצרה בבית-הספר היהודי לתיאטרון במוסקבה. מה שקרה לבית-הספר הזה ולתיאטרון היהודי במוסקבה לאחר מותו הטרגי של מיכאלס היה קרוב ללבי. חיפשתי לכן בין עולי ברית-המועצות של שנות השבעים סטודנטים, מורים שחקנים שסיפרו לי את קורותיהם לאחר סגירת התיאטרון.

אחדים ידעו לספר שלפי השמועות נסגר התיאטרון מאחר שהיה תחת השפעה ציונית ניכרת. אחדים סיפרו שלאחר מותו של מיכאלס היה התיאטרון במצב פיננסי קשה, הצופים הלכו ופחתו מיום-ליום. היהודים פחדו מהקרבה למפיץ התרבות הרוחנית היהודית – לתיאטרון, שלא יאשימו אותם חלילה בפשע: "לאומנות בורגנית יהודית".

הנהלת התיאטרון החליטה להכריז על מכירת מינויים והשחקנים התגייסו להפיצם בין ידידים ואוהדים. האווירה היתה נוראית בגלל מאסרו של השחקן זוסקין וגורלו הבלתי-ידוע (הוצא להורג באוגוסט 1952) ופשטו שמועות זדוניות שעוקבים אחרי המבקרים בתיאטרון. כמו כן נקראו חברי מפלגה יהודים במקומות עבודתם ונשאלו אם נכון הדבר שהם רכשו מנוי לתיאטרון היהודי הממלכתי, למרות שלא רכשו כזה. הידיעה "הנוראית" הזאת עברה מפה-לפה באימה שכזאת כאילו מישהו שחט תינוק...

בסוף אוקטובר 1944 התגייסתי לצבא הפולני העממי ועזבתי את ברית-המועצות.

בדרך ממוסקבה לפולין קיבלתי רשות ל-24 שעות כדי לבקר בעיר הולדתי רובנה. לנתי אצל מי שהיה בעל הבית שלנו ניקולאי איבנוביץ' טשטצ'ט (קוליה) שהיה ידיד המשפחה. לאחר שסיפר לי על הטבח הראשון ביהודי רובנה, בחורשת האורנים בנובמבר 1941, שם הרגו הגרמנים 17 אלף יהודים ביריות, וחיסול הגיטו ביולי 1942 על-ידי הוצאתם להורג ביריות כ-6,000 איש ליד העיירה קוסטופול, ומאמציו להעביר חבילות מזון להורי בגיטו, סיפר לי את הדברים הבאים: בתחילת יוני 1941 נאסרו ברובנה 6 מחבריך ביניהם 2 בנות. זאת סיפרה לי אמא שלך. בשיחה אתה היא אמרה: "טוב שמשאנו נמצא כעת רחוק מכאן, אחרת היו אוסרים גם אותי". כשעזבו הסובייטים את העיר ימים אחדים לפני כניסת הגרמנים המיתו ביריות את כל האסירים הפוליטיים עם הפליליים וביניהם את חבריך...*

* כשנכנסו הגרמנים לעיר שמחו לנצל את הטבח נגד הבולשביקים והזמינו את תושבי העיר לזהות את גופות הנרצחים.

אנשי "שורשים" שתכננו יחד אתי להגיע לוויילנה בחורף 1939. בדצמבר 1939 הגיע לביתי מוויילנה אברהם פלד איש "שורשים" מי שהיה אתי בהכשרה בקרייביצה. הוא עשה את הדרך מוויילנה בצורה בלתי־לגלית מספר פעמים. מטרתו היתה להעביר כמה שיותר אנשים לוויילנה בתקווה שמשם ניתן יהיה להגיע לארצות סקנדינביה ובדרכים אחרות לארץ־ישראל. ואכן, שרה רויטנברג חברת גרעין "ניצנים" הצליחה להגיע בדרך זו ארצה דרך מוסקבה, אודסה ואיסטנבול.

בליל ה־1 לינואר 1940 עמדה לצאת מרובנה קבוצת אנשי הגרעין החלוצי לוויילנה בהדרכתו של אברהם פלד. הקבוצה מנתה 12 חברים. כדי למנוע תשומת לב, הוחלט שחלק מהחברים יצאו יום קודם לעיירה אלכסנדריה ושם יעלו לרכבת בתחנת "וולושקי". אברהם פלד אמר היה להצטרף אלינו בסרני. לדאבוננו לא יצאה תוכנית זו לפועל. הדבר נודע לפעילי הקומסומול שהזהירו את הורי הבנות שאם נצא לדרך, הם ידאגו שיורידו אותנו מהרכבת בתחנת לוניניץ. אנשי הקומסומול היהודים עסקו בתקופה זו במרץ רב בתעמולה אנטי־ציונית ובהטפה כדי להעביר לצדם את טובי האנשים מהתנועה החלוצית.

בשנים שלאחר המלחמה ניסיתי למצוא אישור נוסף למה שקרה בבית־הסוהר ברובנה, אולם ללא הצלחה. באמצע שנות השמונים הגיע לידי הקובץ "האינטליגנציה היהודית בברית־המועצות", בעריכתו של דוד פריטל. במאמרו "40 שנה לחיסול המחתרת החלוצית באוקראינה המערבית" הוא כותב, שב־6 ביוני 1941 נאסרו רוב הפעילים ברובנה ובלוצק. דוד פריטל שהיה חבר תנועת "גורדוניה" ואסיר בכלא לוצק מתאר כיצד ב־22 ביוני 1941 חוסלו ביריות כל האסירים הפוליטיים ורק בדרך נס הצליח להימלט משם.

הריכוז הגדול של אנשי "שורשים" היה בלבוב. על גורלם כותבת בלה גוטמן בספרה "שותים לחיים עם המוות" את הדברים הבאים: "כאשר נסוגו הרוסים מהעיר, ב־28 ביוני 1941, הותירו מאחוריהם שלושה בתי־סוהר מלאים אסירים ביניהם גם יהודים. בימים האחרונים לשלטונם המיתו הסובייטים את רובם וקברום בחצרות ובמרתפי בתי־הסוהר. מרבית הכלואים היו פוליטיים ביניהם כ־200 חברי תנועות נוער חלוציות... אכן, מה שקרה ברובנה ובלוצק קרה גם בלבוב. יהיה זכרם של חברינו היקרים ברוך.

עם כניסת הצבא האדום לרובנה, בספטמבר 1939, התחילו מאסרים והגליות של עסקנים ציונים*.

התעמולה הסובייטית שקדה להכין את "דעת הקהל" לפעולות אלה. זכורה לי הכרזה גדולה שהודבקה בכל עמודי המודעות ובחלונות הראווה של החנויות הממשלתיות. הכרזה קראה: "נשמיד את כל סוגי הקונטרבולוציה". בתמונה, מנחית אגרוף ענק מהלומה מוחצת על

* חלק ניכר מאנשי הקן המבוגרים ברחו ללבוב מחשש מאסר.

המפלגה הסוציאליסטית פ.פ.ס, על הארגון האוקראיני העממי, ועל הציונות. הציוני בדמות יהודי זקן ופאות עם צילינדר ועם אף נשרי מתעופף באוויר כשרגליו למעלה וראשו למטה.

קציני הנ.ק.וו.ד בכל רחבי ברית-המועצות מלנינגרד ועד ולדיבוסטוק היו ממונים על הגשמת הסיסמה הזאת והם עשו את מלאכתם נאמנה. כעבור כ-20 שנה, היתה לי הזכות להיות שליח אל יהודי ברית-המועצות, ובין השנים 1963-1966 שרתתי כמזכיר שני בשגרירות ישראל במוסקבה. במסעותי הרבים ברחבי ברית-המועצות בתקופה זו למדתי רבות כיצד שקדו אנשי הק.ג.ב ואיזה חריצות גילו להגשים סיסמה זו במיוחד כלפי הציונות.

סיפר לי אסיר ציון, אזרח ברית-המועצות, שקיבל גזר-דין מוות שהוחלף ב-25 שנות מאסר, כיצד התקנאו הוא וחבריו הציונים באסירי ציון אזרחי פולין לשעבר, שזכו לחנינה כתוצאה מהסכם סיקורסקי. בשיחות ביניהם חזרו ואמרו לא פעם אחד לשני: "תראה איזה מזל יש לזרים האלה, להם יש אבא, להם יש דואג ואילו אנו הציונים אזרחי ברית-המועצות הננו חסרי כל תקווה..."

בשיחות הרבות שהיו לי בתקופת שליחותי עם יהודי ברית-המועצות בתוכם אזרחי פולין לשעבר, נזכרתי לא פעם באגדה "רשעת אדרינוס". "יהודי עבר לפני אדרינוס ושאל לשלומו. אמר לו: "מי אתה?" אמר לו: "יהודי". אמר לו: "וכי יש יהודי עובר לפני אדרינוס ושואל בשלומו?" אמר: "לכו והתיזו את ראשו!"

עבר יהודי אחר, ראה מה שנעשה בראשון, ולא שאל בשלומו, אמר לו אדריאנוס: "מי אתה?" אמר לו: "יהודי". אמר לו: "וכי יש יהודי שעובר לפני אדרינוס ואינו שואל בשלומו?" אמר: "לכו והתיזו את ראשו!" אמרו לו סנקליטון, שרי המועצה שלו: "אין אנו יודעים מה אלה המעשים שאתה עושה. מי ששאל בשלומך – נהרג, ומי שלא שאל בשלומך – נהרג". אמר להם: "ואתם רוצים ליעצני איך אני צריך להרוג בשונאי?"

יאשה פלדמן היה חבר נעורים. שנינו חניכי "הנוער הציוני" ברובנה, שנינו פעלנו רבות בשטח החינוך הציוני, עברנו הכשרה חקלאית לקראת הגשמה חלוצית בארץ-ישראל ושנינו עמדנו להצטרף לקיבוץ תל-יצחק. עם כניסת הצבא האדום לרובנה בספטמבר 1939, המשכנו לתכנן כיצד להגיע לרומניה. אולם עד מהרה גויסנו לצבא האדום כאזרחים סובייטים צעירים. בתקופת השרות הצבאי שמרנו על קשר רצוף באמצעות הדואר הצבאי. בספטמבר 1943 הצלחנו לקיים מפגש מחתרתי בסברדלובסק של מספר חברי "שורשים" בה השתתפו: מינה בוטקר, ברטה בינשטוק וקלמן שמוקלר. זכור לי כשהקים הגנרל אנדרס את צבאו והגיעה אלי שמועה שתיכנן אפשרות לעזוב את תחומי ברית-המועצות דרך פרס, כתבתי לו על כך. להפתעתי קיבלתי ממנו גלויה שבה כתב שאין בדעתו לחזור לתנאים "קפיטליסטיים".

(רק מאוחר יותר הבינותי שהיה זה חוסר זהירות מצדי לכתוב לו על כך במכתב שנקרא על-ידי הצנזורה ותשובתו היתה ללא ספק בבחינת הגנה עצמית).

משה סמוליאר היה מבוגר מאתנו בשמונה שנים. בראשית שנות השלושים היה ראש הקן של בית"ר ברובנה. לאחר הפילוג בתנועה הרביזיוניסטית, הצטרף לנוער הציוני והיה עד כניסת הצבא האדום מנהל המועדון העירוני "אהל ביאליק". ברח ללבוב מחשש מאסר וכשתקפו הגרמנים, ביוני 1941, הספיק לברוח מזרחה.

לאחר המלחמה ציפינו שיחזור לפולין עם גל הרפטריציה, אולם מפי עסקנים ציונים מבוגרים שמענו שהוא נאסר ונמצא באחד ממחנות ההסגר בצפון הרחוק. כעבור שנים נודע לי ששוחרר בשנות החמישים, מתגורר במוסקבה ועומד בקשר עם קבוצת יהודים יוצאי רובנה הנמצאים בברית-המועצות.

כשיצאתי לשליחות במוסקבה הרביתי לחשוב עליו. הייתי כמעט בטוח שדבר שרותי בשגרירות ישראל ייודע לו במקדמם או במאוחר, אולם חלפו שנתיים עד שפגשתי. באחת השבתות של חודש מרס 1965 הוא עמד וחיכה לי בפינת רחוב ארכיפובה שעה שיצאתי מבית-הכנסת הגדול. מבטינו נפגשו למספר שניות והוא התרחק מהמקום, בקוצר רוח חיכיתי לפגישה הבאה. בערב יום ב' של חג השבועות, יוני 1965, כשיצאתי מבית-הכנסת הגדול, בתוך הקהל הרב שהצטופף סביבי, הרגשתי לפתע שמישהו משלב את ידו לתוך זרועי. לבי החל להלום בחוזקה... לחצנו ידיים בלי שנוציא הגה מפינו...

ראשון לפתוח בשיחה היה משה סמוליאר: "...השתדלו להוציא לאור מהר ככל האפשר ספר תולדות העם היהודי בשפה הרוסית. שדרו בקול ישראל ממיטב הנאומים של מנהיגי הציונות בעבר ובהווה. הנוער כאן צמא מאוד לדעת את האמת שלנו... עשו זאת בהקדם, מהר ככל האפשר, הדבר חשוב מאוד..."

שאלתי למה לא יצא לפולין ב-1946, הוא ענה: "ישבתי בבית-הסוהר". לשאלתי לסיבת המאסר ענה: "בגלל שהסתרתי את דבר השתייכותי לתנועה הרביזיוניסטית".

המשכתי להתעניין אצלו על אודות יאשה פלדמן והוא ענה לי: "יאשה נאסר למרות שהוא לא הסתיר את השתייכותו לנוער הציוני ורשם זאת בשאלון האישי..."

כאן נפרדנו בברכת "חזק ואמץ" כשעיני שנינו דומעות...
בדרכי מבית-הכנסת הרהרתי באגדה על "רשעת אדרינוס"...

חיים ארנברג:

אני יליד העיירה קריסטינופול, מזרח-גליציה. ב-11 בספטמבר 1939 יצאנו מהבית כאשר הגרמנים התקרבו. אחרי שפגשנו בדרך את הצבא הרוסי, נסענו לברוס. לאבא, זיכרונו לברכה, היה שם בית גדול, ושם היתה דירה פנויה. ב-29 ביוני 1940 הוציאו אותנו לסיביר. היינו בסיביר, במקום רחוק מאוד. נסענו לשם קרוב לחודש וחצי. אחרי נהר דנה הנמצא בצפון, השתרעה טייגה ובה היו מספר צריפים. היינו שם שנה וחצי. אחרי שנחתם ההסכם הראשון עם הפולנים, עברנו לעיר בודייפו המרוחקת משם 40 קילומטר. כבר עבדתי כמנהל חשבונות, היינו שם עד שהנהר הפשיר, בקיץ 1943. ב-1943 קיבלנו מכתבים מדוד, אחיה של אמי, שהוא נמצא בבוכרה, ואז החלטנו, לעבור לשם, דרך נוברסיבירסק, הגענו לטשקנט ולבוכרה. בבוכרה התחלתי לעבוד כמנהל חשבונות בקואופרטיב מסוים, מנהל החשבונות הראשי בקואופרטיב היה שיכור גדול. כעבור כמה חודשים ראיתי שהוא מועמד בטוח לבית-הסוהר, ושהוא עלול למשוך גם אותי לשם יחד אתו. ואז החלטתי להשתחרר ולעזוב את העבודה. אבל זאת היתה תקופת המלחמה ואסור היה לעזוב מקום עבודה. רק מי שהולך ללימודים מותר לו לעזוב את העבודה. ידעתי שיש שם בית-ספר פולני, החלטתי להרשם לבית-ספר. קיבלתי אישור שנרשמתי לבית-ספר ובצורה כזאת יצאתי מהעבודה.

כשהגעתי לבית-ספר זה מאוד מצא חן בעיני. אני הייתי אולי אחד התלמידים המבוגרים ביותר. היתה לי הפסקה, שתי הפסקות, לימודים, פעם כילד בגלל מחלה של שנתיים, ופעם של שלוש שנים כשאנשים אחרים למדו ברוסיה בכל מיני בת-ספר ואני הייתי בסיביר, שם לא למדתי. הגעתי לבית-ספר ואז החברים הציעו לבחור אותי כיו"ר של ועד התלמידים. הייתי יו"ר ועד התלמידים ולמדתי. תוך כדי לימודים פנה אלי אחד הבחורים, קראו לו יחזקאל הלפרין, ואמר לי "המלחמה הולכת ומסתיימת, עוד חצי שנה, עוד שנה, נצטרך לחזור. אין לנו מה לחפש בפולין. בוא נתחיל קצת ללמד עברית, וקצת נתחיל להיזכר איך זה היה לפני המלחמה". הוא אמר שיש עוד אנשים אבל אנחנו, מאחר ואנחנו קצת לא יודעים מי ומה, נעשה את זה בקבוצות קטנות של שניים-שלושה איש. התחלנו, היה שם מורה, אשתו היתה מורה בבית-ספר, ואז התחלנו ללמוד עברית, אצל מורה שקראו לו בלומנפלד. בערבים, בלילות למעשה, ומי שיועד איך שם הבתים בבוכרה, שער גדול, נכנסים לחצר ושם יש חדר, עוד חדר, עוד חדר. ובלילה, בקיץ, ישנים בחצר מפני שחם מאוד שם.

אני עם היחזקאל הזה באנו בערב, סגרו את השער, שמו ספרים ברוסית על השולחן. אסור היה לכתוב, שום דבר לא כתבנו, מפני שהם פחדו אולי מישהו יכנס. ולמדנו הכל בעל-פה. למדנו עברית, היה לו איזה ספר, דקדוק בעל-פה. אחר-כך כבר ידעתי שאנחנו קבוצה יותר גדולה אבל לא ידעתי בדיוק את ההרכב. היו חוגים בתוך בית-ספר, היה גם חוג להיסטוריה, ואני

נתבקשתי להכין הרצאה על מלכות שלמה, איך היה פילוג בין מלכות יהודה ומלכות ישראל, ולמה מלכות ישראל נעלמה מהמפה, ומלכות יהודה המשיכה להתקיים מעל ל־200 שנה. והיו צריכים לתת נימוקים. אני ישבתי בספרייה, חיפשתי חומר ומצאתי שם על היסטוריה. ישבתי יומיים, רשמתי את הפרקים, והוספתי את הנימוקים שלי. התעורר וכוח אם זה טוב להיכנס או לא, זה היתה הרצאה ראשונה.

בסופו של דבר היינו קבוצה של עשרה בחורים ובת אחת. זאת היתה קבוצה שלנו, כאשר בפורום מלא כמעט ולא נפגשנו. בקיץ נפגשנו בפורום, זה היה פארק גדול, ושם שכבנו על הדשא, שניים-שלושה איש, דיברנו בינינו. דיברנו ציונות. למעשה היה מי שהכתיב לנו את הנושאים. שאלתי את יחזקאל הלפרין, "תגיד לי, מי הם האנשים המבוגרים שאתו היית בקשר ושהוא מסר, הוא הדריך אותך איך להדריך אותנו". הוא מסר לי על המורה בלומנפלד, ועוד אחד וילטר. אשתו היתה מורה שלנו בבית-ספר. הם שניהם היו שהדריכו, הם נתנו את הנושאים של ההרצאות, הם אמרו, עם מי נדבר, עם מי לא נדבר, וזה אנחנו קיבלנו. עכשיו, אמרתי לכם על ההרצאה הראשונה שלי. הרצאה שנייה שהיתה, ולא שלי, זה היתה על פורים. למה על פורים? מרדכי היהודי לא רצה להיכנע.

לא חשוב כרגע אם זה מתאים בדיוק לאותו נושא, היו צריכים לבחור נושאים שהם כאילו פרווה, שאף אחד לא יכול היה לחשוב על מה, מה הכוונות שלנו. אבל בצורה כזאת טפטפנו כל מיני דברים. היתה עוד ישיבה שהיא זכורה לי, וזה היה בסילבסטר. עשו נשף ריקודים, אבל באמצע קם בחור אחד, קראו לו אבי ברנר, והוא אמר "רבותי, זה לא סילבסטר, היום גם חנוכה". והתחלנו לדבר קצת על חנוכה, ומי שזכר איזשהו שיר בידיש על חנוכה, התחיל לשיר שיר של חנוכה.

לאבי ברנר הזה, היה קשר עם פקידה בדואר. הוא שכנע אותה לעזור. ושלחנו מברק לסוכנות, וחתום היה עליה "בן ציון יונגלייט". רצו לתת רמז שיש איזה שהם צעירים שכאילו סובלים, אני ידוע, ... אז שלחנו. לגבי אם נתקבלה תשובה או לא, יש בינינו חילוקי דעות. ואני אומר את זה פשוט מאוד מפני שאני לא רוצה להראות כפנטזיור. לי זכור שכאילו נתקבלה תשובה על-ידי חבילה עם חתיכת סבון עטוף בעתונים בעברית. וכאילו היה שם עתון על תוכנית בלטימור. אני אומר את זה פשוט מאוד מפני שעברו הרבה שנים. בחורף היינו נפגשים בדירות של החברים, שלושה-ארבעה איש.

שלום זבולוני:

שנת 1939 היתה ל"הנוער הציוני" בפולניה שנה של פעילות ענפה ובמידה מסוימת הסתערות בכמה מישרים שקודם לכן היו קצת רדומים. הקשרים

עם השנים התהדקו מאוד, הפעולה החינוכית התעמקה, לצד ההנהגה הראשית הופעל "חבר פעילים", "פרחי כהונה" כביכול שגויסו לתגבור המנגנון החינוכי.

כמו כן, שנת 1939 עמדה בסימן הגברת עליית העפלה של התנועות החלוציות ומספר האניות שהפליגו ארצה הלך וגבר, קיבלנו את חלקנו היחסי במסגרת החלוץ, אף תנועת בית"ר היקצתה לנו מקומות, בדרך כלל עשיריה בכל אניה שלהם. אולם גולת הכותרת בשטח זה היתה הפלגת האניה "אסימי", מפעל עצמאי ויחודי ל"הנוער הציוני" בפולין וברומניה שבאירגונה השקיע עמל רב חברנו יעקב דז'בינצקי (ברי-הודה) ז"ל שהקדיש את כל זמנו ומרצו לביצוע משימה זו עד שהרכבת יצאה מווארשה וההפלגה מקונסטנציה, רומניה, ממש לפני פסח של אותה שנה.

בשטח הציבורי-פוליטי היתה לנו "התנגשות" קלה עם תנועת הציונים הכלליים ובעיקר עם מנהיגה הצעיר והדומיננטי אז ד"ר משה קליינבוים, לימים סנה. באביב 1939 התקיימו הבחירות לקונגרס הציוני שעמד להתכנס בשלהי הקיץ בשווייץ. לקראת הרכבת הרשימה במגעים שהיו לנו עם הוועד המרכזי של ציוני פולניה יועד לנו ולהחלוץ הכלל-ציוני מקום אחד, מתוך 10-12 שקיוו לקבל, סברנו כי חלקנו-בוגרנו בהסתדרות הציונית שווים שני מנדטים ואותם תבענו בתוקף. המשא-ומתן עלה על שירטון, היחסים שובשו עד שלבסוף קיבלנו את האתגר שמשה קליינבוים זרק לנו "לכו ברשימה עצמאית ואז נראה את כוחכם כמה הוא שווה". הופענו ברשימה עצמאית והשגנו שני מנדטים ועודף. חברינו-צירנו לקונגרס הציוני היו אהרן מזא"ה ושמאי פלד.

בחדשי החופש מהלימודים, יולי-אוגוסט 1939, מפעלי הקיץ היו מאוכלסים בחניכי השכבות הצעירים. כל אותן הפעולות התנועתיות התנהלו מבלי לשים לב להתקדרות השחקים מעלינו. כאילו אנחנו לא שייכים לעולם זה, וחיים לנו על פלנטה אחרת.

ההתפשטות הגרמנית על אירופה לאחר האנשלוס באוסטריה, היתה בכיוון צ'כיה, אחת השכנות הגובלות עם פולין. בכל פעם שמשהו קרה שם הכריזו הפולנים גיוס חלקי. לנו בהנהגה הראשית בווארשה, ברחוב מריאנסקה, היה כבר סימן מובהק לכך, כאשר מישוה היה דופק על הדלת באישון לילה, ידענו שזה חיים מילשטיין ז"ל, מבוגריו ומפעילי הקן של הווארשאי, שקיבל צו גיוס מיוחד. מה ראה הצבא הפולני לגייס דווקא את "החייל האמיץ שוויק" הזה, רק להם פתרונים, לנו הוא היה מודד למצב הבטחוני בפולין. כמה פעמים במשך האביב והקיץ 1939 הוא, כאמור, עורר אותנו בלילות.

כעת לאחר שנים, כשאני ניזכר באותה שנה שואל אני את עצמי הרבה פעמים, איזה אזרחים תמימים היינו שנתנו אמון בהכרזותיו השחצניות של המרשל רידז שמיגלי, רמטכ"ל פולין שהכריז "פולין מסוגלת להילחם בשתי חזיתות, הן נגד הגרמנים והן נגד הרוסים בו זמנית". היתה לך אז הרגשה שמעצמה עולמית עומדת מאחוריו ואנו האמנו בו. ועוד אחת מפנינותיו:

"מאתנו לא יקבלו שכנינו אף כפתור אחד מסגינו של חייל פולני". אודה ולא אבוש זה נסך בטחון, לחדשים האחרונים לפני פרוץ המלחמה. ואז בבת אחת התקרבה הסערה כאשר "חוזה ריבנטרופ-מולטלב" שחילק את פולין בין גרמניה ורוסיה ושם קץ לעצמאותה המחודשת הקצרה, מאז 1918, כאשר המתקיפים והפולשים הראשונים היו הגרמנים ולאחר כמה ימים ניתנה הרשות לרוסים לזנב במחוזות המזרחיים לפי מפה קבועה מראש. כמובן שאנו ההדיוטות לא ידענו על כך. כלי התקשורת, עתונות ותחנת שידור ממלכתית אחת די מוגבלת לא פרסמו חדשות לבקרים אינפורמציה לא מבוקרת והממשלה, בצדק לא היתה מעוניינת להגביר את המתיחות באוכלוסייה האזרחית. אמצעי ההגנה שננקטו היו חלשים מאוד והגיוס לא היה מושלם, אוויריה וכוחות מיגון אחרים לא היו מפותחים. גם כאשר התברר לנו בהנהגה הראשית בווארשה כי הפעם ממדי הגיוס הם יותר עמוקים המשכנו להאמין כי למלחמה ממש זה לא יגיע. כשאני חושב עכשיו על אותם הימים הנני נזכר כעת עד כמה שהתמימות שלטה בנו בעובדה הבאה.

בקיבוצי ההכשרה שלנו בשבוע האחרון שלפני המלחמה רבתה המתיחות, האנשים חשו כבר את האפקים המתקדרים, ורבים מהחברים, בעיקר אלה שמוצאם מאזורי הספר לא רצו להתנתק ממשפחותיהם, וביקשו לצאת לכמה ימי חופש. הקיבוצים עמדו להתפרק עוד לפני שהחזית התלהטה, המצב יצא מכלל שליטה. נשלחתי על-ידי חברי ההנהגה הראשית לקיבוץ "בדרך" הקיבוץ הכי גדול שלנו בלודז', להרגיע את החברים ואני בתומי נסעתי ובאספה נסערת ונרגשת הבטחתי, לא פחות ולא יותר... "אל תתרגשו יתר על המידה, גם הפעם זאת היא אזעקת שווא, מלחמה לא תפרוץ". כעת לאחר עשרות בשנים אינני יודע איך לכנות הופעה זו, ב"דרך" בלודז', אם לא טיפשות, הרבה תמימות היתה אז.

ואז באחד בספטמבר 1939 נפל הפור, ללא הכרזת מלחמה, ללא אולטימטום, כפי שזה היה מקובל בראשית המאה שלנו. הגרמנים פלשו עם שחר והדי התקפה אווירית מעל שדה-התעופה בווארשה נשמעו בבירה, עד למעוננו. הקן ואני לא ידעתי למעשה איך מתארגנים איך מגיבים והעיקר לא הבינונו שאין לנו הרבה זמן להתארגנות. המלחמה היתה דינמית ביותר "בליץ" של ימים ואילו אנו חשבנו במונחים סטטיים, יעבור.

הושע גלזרמן-גלבוע ואנוכי הלכנו ללישכה המרכזית של הקרן הקיימת לפגישה שנועדה עם שאר תנועות הנוער לאותו ראשון בספטמבר. בדרך פגשנו את ראובן צדבוביץ-ארזי אז מנהל מחלקת הנוער בק"ל, והוא מחזיק בידיו שקית עם כמה קילו סוכר ואומר: "ראשית כל שיהיה סוכר בבית". להראות באיזה מושגים חיינו ביום הראשון של המלחמה, חלפו ימים ראשונים, הדי הקרב והחזית נשמעו יותר בבירה וההרגשה כי עומדת כאן להיות מפולת רצינית התגברה. התחילו להגיע גם למשרדנו, שהיו גם חדרי לינה לפעילים שעבדו בווארשה. פליטים ממקומות שונים התחילו להגיע אלינו ובלילות כל החדרים והמעברים היו מלאים חברים-אורחים. ואז בבת

אחת נקלענו ללילה גורלי בין 7-6 לספטמבר. בתחילת הלילה הודיעו ברדיו שעל כל הגברים להתייצב בחצרות בתי-מגוריהם ומשם בצורה מאורגנת, לצאת מעבר לוויסלה, הנהר החוצה את העיר, לחפור תעלות נגד הטנקים המתקרבים לעיר. למעשה רק באותה אזעקה חשנו כי הנה אנו בתוך החזית כלל לא מוכנים.

כאזרח ממושמע התלבשתי טוב וירדתי לחצר יחד עם שאר החברים הגברים, "לבצע פקודה". מהחצר שמנו פעמינו לרחוב הקטן הארינסקה וממנה לאוורדה, ואז קיבלתי תמונת מצב מהארגון המופתי של המבצע, המון רב מאות ואולי אלפים עומדים מבוהלים וחסרי אונים ולא יודעים מה לעשות עם עצמם, מישוהו מכריו "ללכת לגשרי הוויסלה", לא יודעים באיזו סמכות, מי כאן המפקד. אמרתי ליהושע "אני לא הולך, חוזר לישון ושכולם... ינשקו לי!" אולם הפטריוטיות של יהושע דווקא התעוררה והוא השיב לי: "אלך עד לפראגה, במבואות של וארשה, ואחר-כך אשקיף מה לעשות הלאה". וכך נפרדו דרכינו באותו ליל עם חשיכה.

כאמור עליתי למעלה בחזרה ודיווחתי לעוד חברים שעשו כמוני ולא התנדבו לחפירות ההגנה.

אבל השינה היתה מאתנו והלאה, לא עברה שעה קלה ושוב הוראה ברדיו, שפועל כל הלילה. כל הגברים בגיל הצבא, חייבים מיד לעזוב את וארשה, לפנות מזרחה, מעבר לנהר הבוג, מתארגן קו חזית שנייה, פולין תחזיק מעמד אבל על צעירי הבירה וסביבתה לא להמתין ולצאת מיד.

אור לשבעה בספטמבר, עם שחר, כל מי שותר בבית ההנהגה הראשית, ולא יצא לחפור תעלות לפני כמה שעות התפנה במהלך רגלי מזרחה.

כאן אני חייב להודות שלא השכלנו למנות תחתינו שום צוות צעיר ובעיקר בחורות שישארו לתפקד וישמש כתובת לתנועה. אמנם, עם פרוץ המלחמה לקחנו דברים עם אביגדור כץ ז"ל, מפעילי הקן בווארשה שהוא כמקומי הקשור למקום ולהוריו ישמש כתובת בווארשה במידה שקורה עמנו משהו ואנו נאלצים לעזוב.

עזבנו את העיר. קבוצת גברים וחברה אחת בלה גוברמן-פלד כעת חברת אושה כשליחת "הנוער הציוני" מקיבוצה "המפלס" – היום אושה בפולין נקלעה שלא בטובתה למצוקה הזאת ויותר מכאן למבחן המצעד הרגלי בין 400 קילומטרים מווארשה לפינסק.

מחזות המנוסה ההמונית בכבישי הארץ ובשבילים הצדדיים, מחמת צלילת המטוסים הגרמניים. השתדלנו שלא ללכת בכבישים רק בדרכי עפר, תוארו ותעודו על-ידי יהושע גלבוץ בספרו "לשמור לנצח" * וקטונתי ממנו לעשות זאת.

קבענו מראש להגיע לפינסק וזה מטעם הפשוט שהיא היתה הכי קרובה לרוסיה והבינונו שלפי החלוקה קלגסי גרמניה לא יגיעו לשם. אני כיליד ביאליסטוק שהיתה הרבה יותר קרובה לווארשה, רק 180 קילומטר ממנה,

* לשמור לנצח, יהושע א. גלבוץ, הוצאת "מסדה".

הבינותי שאין לי מה לחפש שם, העיר היתה קרובה לפרוסיה המזרחית, הנסיעה ממנה לקניסברג נמשכה רק שעה אחת ואכן בתחילת המלחמה כבשה את העיר. למען הדיוק ההיסטורי כדאי לציין שבחזית הפרוסית הקוולריה הפולנית, פרשי הצבא פלשו כמה קילומטרים בתוך פרוסיה, אולם מהר מאוד שקעו שם בביצות והגרמנים קטלו בהם ללא רחם ואת הנותרים הובילו לשבי.

מצעד ההצלה הרגלי הסתיים בנסיגה קצרה ברכבת לפינסק, שמשום מה המשיכה לפעול, נפלו על מציאה זו ובצפיפות איומה חדרו במרפקים, לתוך הקרונות. היה זה יום הלחימה האחרון של הגרמנים נגד פולין המתמוטטת, כאשר הרכבת התקדמה בעצלתיים לכיוון פינסק. צללו עלינו כמה מטוסים גרמניים, הנוסעים נמלטו לשדות לאורך המסילה והסתתרו בשיפולי הקרקע. לצדי שכברבץ חברי יהושע גלבו, שהתחבר אתנו באמצע המצעד, את תיאור הצליפה הזאת תיאר בספרו, התיאש מלהגיע חי ובריא לבית הוריו וציווה עלי לספר להם על שעותיו האחרונות. ברם אנו כנראה נועדנו לחיות הרבה שנים, המטוסים הסתלקו והרכבת לא נפגעה. כך נכנסנו לעת ערב, בראש השנה התרצ"ט לפינסק.

למחרת הגיעו לשם הרוסים, המלחמה נגמרה כאילו זמנית עד שפרצה שוב ביוני 1941. עייפים, רצוצים, מחוסרי שינה, התחלקנו לדירות הורי החברים, לאסוף כוח ולאחר מכן לתכנן את המשך פעולתנו ודרכנו. היינו נבוכים, את האמת להגיד, לא ידענו מה ילד יום, איך זה יהיה לחיות כציונים במשטר סובייטי, איך לחדש מגע עם חברים שנפוצו בעקבות הפלישה הגרמנית לכל עבר. החלטנו, הקבוצה שהגיעה לפינסק, כי אלה שמגוריהם באזור הכיבוש הסובייטי חוזרים למקומותיהם ושומרים על קשר. ימי הקרב בפולין תמו, כל צד קיבל את חלקו בשלל, ביאליסטוק כפינסק נמצאו תחת המשטר הרוסי. הגעתי לעירי ולא הכרתיה. הגעתי זה לשון שיגרה. הסובייטים הפעילו את הרכבות, אולם האנדרולומוסיה חגגה ללא מצרים. ראש לכל צריך להגיע לתחנה ול... חכות. אין לוח זמנים, איש לא יודע תהיה רכבת לא תהיה, מתי תגיע, מתי תצא וכך חולפות שעות ארוכות וכאשר היא נכנסת לתחנה ההמון מתנפל עליה, ממלא כל הקרונות, המעברים ומאחר ומזג האוויר עוד היה סתוי, נוסעים גם על הגגות. אחרי שעות ארוכות הגעתי, כאמור למחוז הולדתי.

העיר היתה מוצפת פליטים בעיקר מאלה שעזבו את וארשה ובנותיה בצו הממשלתי ב-7 לספטמבר, כל בית היה מלא בקרובי משפחה, מכרים וסתם יהודים, בתי-הכנסת נהפכו לאכסניות פליטים כן גם האולמות הציבוריים. אולם הקן שלנו נתפס על-ידי פליטים, מפגשי חברים חדלו אך בקושי היינו מעט חברים נפגשים ברחובות ו... ממתינים להתבהרות המצב.

הימים חלפו ומתרגלים למציאות החדשה, במעט הימים שביליתי בביאליסטוק בשלהי ספטמבר 1939 עוד הספקתי לטעום את טעם המציאות הסובייטית ולעמוד פעמיים בתור הארוך למצרכים וחומרי הסקה.

חיים בהמתנה ובהאזנה לחדשות הרדיו שנמסרו פעמיים-שלוש ביום, לא כמו עכשיו מדי שעה, 24 פעמים ביממה ועוד עידכון קצר כל חצי שעה. באחד הערבים אני מאזין לרדיו הרוסי, אצל שכנים, בושה לספר היינו, אמנם בית מסודר, אבל בשנת 1939 עוד לא היה רדיו בביתנו, ושומע הודעה רשמית, כי בימים הקרובים הצבא הסובייטי ייסוג מווילנה מאחר ונחתם חוזה בין ברית-המועצות לליטא כי וילנה וסביבתה עוברת לליטא העצמאית.

האמת להגיד, לא ידענו איך אוכלים ידיעה זו, אבל תוך כדי שמיעה הבינותי כי ניקרה לנו פתח מילוט ממלחמה זו ויש מיד להסתנן לתוכו. מסרתי את תוכן ההודעה לאבי ז"ל והוא בו במקום פסק "זאת הדרך עבורך". צררתי באמתחתי אי-אלה דברים, למתי מספר חברים מסרתי כי אני יוצא לווילנה, לא מחכה יום נוסף אחד משם אדווה ואראה מה לעשות. הצבא הליטאי נכנס לווילנה, שהוכרזה לאחר-מכן כבירת ליטא העצמאית. ב-28 באוקטובר 1939, אני הקדמתי אותם ביותר משבוע ימים, פשוט שוב עליתי לרכבת וירדתי בוילנה. את דרכי עשיתי כמובן לביתו של חברי אהרן מזאי"ה שלא מזמן נפרדנו יחד מפניסק. הייתי, אם אינני טועה הראשון שהגיע ללא עמל, ללא הברחת גבולות, בכרטיס רכבת לווילנה ללא שום חבלי ביקורת גבולות.

בהתייעצות עם אהרן שלחנו מיד הודעות לכל הכתובות שהכרנו בפולין הכבושה על-ידי הסובייטים והצענו לחברים להגיע לווילנה. גם במקרה זה התמימות חזרה על עצמה. כמה צעירים ללא סמכות וללא ידיעת העתיד נטלו על עצמם אחריות לקרוא לעשרות ומאות צעירים, לבוא ולהתקבץ בירושלים דליטא, על בלימה רק מתוך תקווה שמכאן איכשהו נצא לעולם הגדול.

אט אט התחילו להגיע, ביום ובליל, חברים מכל מיני קנים. כאן המקום לציין את התייצבותם לימינו, בכל עזרה אפשרית של חברי קן "הנוער הציוני" בוילנה, אשר נחלצנו לקליטה ללא שום חשבון מהקן. התייצבו לאה אפשטיין, לילקה בונס, אהרן גוטמן, ויחיאל בורשטיין. עזרה רבה הושיט לנו הר' פינטשוק ז"ל, שללא ליאות ימים ולילות עשה בכדי לקדם את פני הבאים ומאחר והוא היה אישיות מוכרת בעיר תרומתו היתה ללא-ערור. יחד עם חניכי תנועות הנוער החלוציות התחילו להגיע אי-אלה עסקנים ציוניים, הם ומשפחותיהם. בכדי להימלט דרך וילנה ארצה או מחוץ לתחום ארצות המלחמה. משה קליינבוים-סנה, שגויס בתחילת המלחמה לצבא הפולני ובדרך נס הצליח לחמוק מיד עם תום הקרבות, אחרת היה גורלו כגורל קציני הצבא הפולני שנקטלו ביער קאטין על-ידי קלגסיו של הרודן סטאלין. אנו סברנו, כנראה בטעות מסוימת, כי המנהיגים הציונים אוצרים בתוכם מידע רב שקיבלו מגורמים יהודיים מחו"ל ביחס לדרכי מילוט, אולם הכמיהה לצאת היתה רבה והאפשרויות מצומצמות. הדמיון היהודי הוליד גם תכנית נפל לחצות בחורף את הים הבלטי הקפוא לארצות סקנדינביה, אולם תכלית לא יצא מזה.

כאמור, כל עוד שהגבול הליטאי לא נסגר הרמטי, ההסתננות של חלוצים נימשכה. כל בוקר קיבלנו שמות חדשים ואנו הפעילים שהתארגנו כ"הנהגה הראשית בגולה" הצטרכנו לתת פתרונות קליטה. בשלב ראשון קורת גג מעל לראש, יש גבול לכמה שאפשר לאכסן בדירות חברים ואוהדים בעיר. שכרנו דירה מרווחת במרכז העיר הפעילו גם מטבח, וכל אורחות החיים כקיבוץ לכל דבר. הציונים המבוגרים הפעילו מטבח לחבריהם, ובמידה מסוימת גם אנו נעזרנו בה.

יש זכות היסטורית לחברת "ג'וינט" של יהודי ארצות-הברית שהיא התארגנה במהירות והושיטה עזרה כספית ביד נדיבה לכלל הפליטים, ובעיקר לתנועת "החלוץ" על גווניה השונים. כאן אני חייב לציין "עצה" שקיבלתי מאחד העסקנים הציונים המבוגרים, שהכיר עוד את ה"ג'וינט" ממלחמת העולם הראשונה על אדמת פולין, הוא "תידרך" אותי איך להגיש את החומר ל"ג'וינט", ותידרך זה היה יעיל ביותר.

אבל הטרידה אותי שאלה קיומית נוספת, יותר ויותר התחלנו להבין שהעניין הוא לא ארעי לשבועות או חדשים מעטים גם כאשר כבר בדצמבר 1939, ובתחילת 1940 שנתקבלו מעט "סרטיפיקטים", רשיונות עלייה, למתי מעט עסקנים ציוניים וקמצוץ גם לחלוצים בעלי ותק, שביחס לציבור בכללותו זה עניין ממושך. סתם לקום בבוקר לסעוד ולחכות לארוחת צהריים וערב אין זה עסק ושוב אותו הדבר כמו בקיבוצי ההכשרה בפולין חיפשנו עבודות מזדמנות לשם תעסוקה יותר מאשר לרווח, כי את הבסיס קיבלנו מגורמי חוץ. אולם הצע העבודה היו ממש זעומים. המצב היה כה מעורפל ששום יוזמות בעיר לא היו ומספר הפליטים בוילנה הגיע לאלפים.

גם כאשר לא היו לנו שום פתרונות חיוביים לעשרות, ולמאות המתקבצים בוילנה, שנסו על נפשם מאזור הכיבוש הנאצי, שם סכנת הנפש היתה מוחשית יום-יום, עוד בטרם הוחלט בוונזה על "הפתרון הסופי" וגם מאזור הסובייטי שרוב חברינו לא נתנו בהם אמון, הבינונו שאנו חייבים לתת מענה לחברי "הנוער הציוני" ששמרו על הגחלת באזורי הכיבוש. שני חברים התמחו בחציית גבולות בדמי הליל והגיעו לריכוזים עירוניים באזורי הכיבוש. היתה זאת לילקה בלנס מהקן הווילנאי ובמיוחד חיים ציצוביץ ז"ל מבוגרי קן ביאליסטוק שאצלו הליכה הלך ושוב היה מעשה יום-יומי, ופעמים אין ספור יצא לקשר בנפש חפצה ובמיומנות יוצאת מהכלל.

הם הביאו את דברי העידוד מהריכוז הווילנאי, תקוותו לעלות ארצה מבלי שממש עדיין לא היה על מה להתבסס.

בהנהגה הראשית הגולה יהושע גלברמן-גלבוץ היה ממונה על הקשרים עם האזורים הכבושים. באחת הישיבות הודיע על רצונו האישי לחצות את הקוים, לבוא במגע ישיר עם האחים שנותרו מאחור. השליחות הזאת, "בערה בעצמותיו" וכל מאמצי שיכנוע שעבורו הסיכון רב מדי. לילקה וחיים אמנם הולכים ולא נתפסים אבל מי יודע ההסגר על הגבול מתהדק,

הביקורת קפדנית יותר, מספיק צעד לא זהיר אחד, או הלשנה מיקרית ואתה... בפנים בכלא. בספרו מציין יהושע "היו שניסו להניאני שלא אצא לשליחות, אבל התעקשתי, מחברי הקיבוץ שלנו ידעו מעטים על צעדי הקרוב. בלילה הערתי כמה מהם, וביניהם את אחי ונפרדתי".

ברצוני רק להודות כי אני הייתי זה ששוחחתי ארוכות עם יהושע בכדי לשכנע אותו שיוותר, אולם נכשלת.

כעבור כמעט עשר שנים, באוקטובר 1949 כאשר נסעתי מאושה לנמל חיפה לקבל את פניו לאחר ניתוק של עשר שנות סבל ליהושע בגירוש הרוסי, שמבחינה ציבורית היו שנים אבודות לו ולתנועה, הפלגנו בזכרונות מהימים ההם, הזכרתי לו את שיחת הנפש בינינו בתחילת 1940, חבל מאוד שלא שמע בקול "בעל המוח הרציונאלי", כינוי שזכיתי בו ממנו בספרו "לשמור לנצח", בעת שניצלנו מאותה הפצצה גרמנית בראש השנה 1939 בדרך לפינסק. תיאום הפעולות של התנועות החלוציות היה במסגרת הקואורדינציה, בריכוזו של אברה'מל קבלבר מ"החלוץ הכללי" היא ייצגה אותנו כלפי מוסדות "הג'וינט", כלפי המשרד הארץ-ישראלי, כלפי ההנהלה הציונית וכלפי לישכת הקשר בשווייץ.

החלוקה בקואורדינציה לא היתה פשוטה. קדם לה המשא-ומתן בין ההסתדרויות השונות כאשר כל אחת מבקשת לקבל נתח יותר גדול מעוגת העזרה הכספית ומעוגת הסרטיפקטים שיגיעו. בעיקר היתה התנצחות בין החלוץ לבין "השומר הצעיר" וויכוח פנים משפחתי שהדיו הגיעו גם לשאר הזרמים. לאחר משא-ומתן ממושך, סוכם שיספרו את כל החברים הנמצאים בקיבוצים עד לתחילת אפריל 1940 וזה הביא למפתח הבא:

67.75 אחוזים	"החלוץ"
" 15.00	"החלוץ המזרחי"
" 13.50	"החלוץ הכללי ציוני א"
" 1.25	"החלוץ הכללי ציוני ב"
" 2.50	"החלוץ המדינתי"
100 אחז	סך-הכל

מתוך האחוזים שקיבל החלוץ הפריש 4 אחוזים לתנועת "עקיבא". שנת 1939 עמדה לצאת, הגבולות נאטמו כמעט בצורה מוחלטת, לעתים רחוקות היה מגיע מסתנן שבסכנת נפשות ממש חצה את הגבול, תמורת שלמונים גבוהים. בריכוזי התנועות החלוציות התחילו להתרגל עם המצב הסטטי, קרן האור היחידה היתה העלייה הזעירה שהחלה.

הריכוז הגדול של פליטי פולין בוויילנה, עמד בסתירה למגמת הליטאים לשוות לעיר צביון של עיר בירה ליטאית משום כך פורסם צו המחייב את הפליטים להתפזר בפנים המדינה הקטנטונת יחסית, אולם לא חסרו קהילות יהודיות תוססות שהגישו סעד לאחיהם במצוקה. כאן ההזדמנות להזכיר את חלקם של אי-אלה ציונים וראש להם יצחק רטנר מקובנה

שסייעו לנו ככל יכולתם.

את חברי "החלוץ הכלל ציוני" ריכזנו בעיירה מריאנפול, שם נתקבלו בחמימות על-ידי הקהילה המקומית. בעצה אחת אתם שכרנו חווה חקלאית ליד העיר והושבנו שם קומץ חברים, זה היה למעשה קרן אור בחיים האפרורים בשנת 1940. בסביבת שבלי גם פיזרנו עוד שתי קבוצות בעיירות נידחות ליד הגבול הלטבי, שם עיירה אחת קרוקא שיהודיה התגאו בבן-עירם הרב אברהם יצחק קוק, גדול בתורה שבעלותו ארצה נבחר לרבה הראשי הראשון. היינו מקיימים מגע הדוק בין הקבוצות הפזורות ומקווים יחד למצוא דרכי עלייה ארצה או לפחות מילוט לתחנות המקרבות לארץ.

בעוד אנו מתבשלים בהווי האינטימי שלנו, סוגרים עלינו ארועים בינלאומים הקובעים אורחות עולם. רוסיה הסובייטית אשר בשנת 1939 נתנה את וילנה לליטאים ליטפה אותה בחיבוק דוב באמצע שנת 1940. הצבא האדום חוצה את הגבול הליטאי, משתלט על המדינה וכופה עליה "ממשלה עממית", תוך כמה ימים "מחליט" הסיים הליטאי על הפיכתה לרפובליקה סובייטית ואנו נכלאים בתוכה.

האפקים התקדרו שוב, אולם מצד שני הסגר הזה שימש זרו לגורמים ציוניים ויהודיים בארץ ובעולם שיגבירו את מאמצייהם להוציא עד כמה שיותר יהודים מהטבעת החדשה שהידקה עלינו.

האומדן הכללי הוא שבווילנה, תחת השלטון הליטאי, התרכזו 14,000 פליטים יהודים, וכאלפיים חלוצים, לפי המפתח שהבאנו למעשה.

מחוץ לחברי "הנוער הציוני" שבקיבוצים היו עוד כמה עשרות חברים יוצאי התנועה הפולנית, ברובם מאזור וילנה שחיפשו דרכים ויזמות שונות, להגיע ארצה בין דרך מוסדות חינוך, וקרובי משפחה.

האיחוד הסובייטי הגביר אצלנו את התחושה שימינו ספורים. לא ייתכן שהיבסקציה תיתן לנו לפעול כאילו שום דבר לא קורה. ברור שהזמן הוא נגדנו, אולם איש לא העלה בדעתו ולו גם בחלומות הנוראיים ביותר שתוך שנה המכה תבוא מהצד הגרמני, וצבאו יפלוש לתוך רוסיה הסובייטית. לאזנינו הגיעו שמועות שהרוסים עומדים לטפל בפליטים ובעיקר בחלוצים ולשלחם, אף הם כליטאים קודם לכן לפנים רוסיה.

למעשה הדבר הזה שריחף נגדנו כצל לא התממש אלא רדף אחרינו. כקוריוז נרשמה עובדה חולפת, כאשר אנשי הקואורדינציה קיימו התייעצות באחד החדרים במלון בקובנה מבלי לדעת שבאותו יום התארח שם סגן שר החוץ הרוסי. חברינו נתפסו שם כחשודים הזוממים משהו נגד האורח, והמשטר ונילקחו לחקירה אולם שוחררו בו ביום. נורה אדומה זה בכל זאת הדליק. "הקואורדינציה" של הארגונים החלוציים פיתחה יזמות שונות להקיף את כל האפשרויות הקיימות, שיכפול רשיונות עלייה, ראש לכול רשיונות לחלוצים, רשיונות למשקי הפועלות לבנות, ורשיונות לבני נוער לידי 1924. נספחים שונים לתנועות הנוער העלו ישירות וגם השיגו מספר רשיונות עלייה למוסדות ההשכלה הגבוהה בארץ-ישראל. יוזמה מקורית פותחה גם לכל מיקרה והן ויזות מעבר ליפן, שהוענקו בעזרתו של SEMPO

SOGIHARA, שקיבל תואר "חסיד אומות העולם" עבור פועלו, כאשר התחנה הסופית היא המושבה ההולנדית קירסאו בדרום הים הקאריבי. דרך זו ניצלו תחילת אביב 1941 היו חודשים קדחניים באוויר. היתה תחושה שזמן דוחק, הפלישה הגרמנית לברית-המועצות והרחבת המלחמה לאזורים נוספים. כל ההתפתחות במלחמה, הפחד של החלוצים היה שנתבקש אחר כבוד להיפרד מליטא הסובייטית, הפיזור בעיירות הנידחות לא הספיק, השמועה אמרה שנישלח לסיביר.

כל תנועה עשתה את הכנותיה ורשימת המועמדים לעלייה שלה. למעשה נשארתי יחידי מראשי ההנהגה הראשית, לפעמים זה השפיע עד כדי כך שלא היה עם מי להחליף דעה ולהמתיק סוד. אישית החלטתי לעלות ארצה, מסרתי את ריכוז העניינים לחבר ניסן רוניק שהיה החבר והפעיל המתבלט ביותר בריכוז הווילנאי של "הנוער הציוני".

בפברואר 1941 יצאתי את וילנה דרך מוסקבה, אודסה באניה "סוויטיה" לקושטה ומשם, לאחר שבוע המתנה, בעיירה התורכית מרסין שלחוף ים התיכון. לאחר לינת לילה במלון, בבירות, הגענו ארצה, בשבת 15.3.1941, דרך ראש הניקרה.

אליהו נשר:

נולדתי בעיר קולומיה במזרח-פולין שהיום היא אוקראינה המערבית, אחרי שהסובייטים כבשו את האזור הזה יחד עם אוקראינה ובילורוסיה בשנת 1939. בגיל עשר הצטרפתי לתנועת "הנוער הציוני" בעירנו, ובגיל 15 עברתי ל"עקיבא" ושם הגישה היתה הרבה יותר רצינית, עם שיחות ועבודה עצמית, עם הכנת ויכוחים בין המשתתפים וחברי הקבוצה. במרוצת הזמן הפכתי להיות ראש קבוצה. וכמובן הכל היה מבוסס על בסיס של הגשמה עצמית בארץ-ישראל.

בגיל 17 הצטרפתי לקלוב ספורטיבי "דרור", והייתי שחקן די ידוע בכדורגל בעיקר. עברנו פעילות וחיים ציוניים בעירנו עד לפרוץ מלחמת העולם השנייה ב-1939, שבה הגיעו אלינו הסובייטים ו"שיחררו" אותנו, מהעול הקפיטליסטי, והביאו לנו את הבשורה של "חופש וחיים". עם בואם, סגרו את כל מה שהיה קשור עם התנועה הציונית, מה שהיה קשור עם הקלובים הספורטיביים, וכמובן נפסק הכל בעירנו מבחינת הגישה הציונית. במאמר מוסגר אזכור כי לפני פרוץ המלחמה, ניסיתי להמשיך בלימודים, באוניברסיטה בירושלים, אבל אבי, לא הסכים משתי סיבות. אלה, זה היה קשור עם הוצאה כספית די ניכרת, ובית, הוא טען שבתקופה הזו, תקופה לא כל-כך ברורה רצוי, שכולם יהיו יחד ולא להתפזר בכל מיני פינות בעולם. בכל זאת ניסיתי וחשבתי בלבי לארגן איזה צורה של נסיעה. פעם קראתי

שאפשר על אופניים להגיע ארצה דרך סוריה. ואני... עם חבר טוב, אפילו קניתי אופניים, וכבר התחלתי לארגן כספים אבל התוצאה היתה שהעניין הזה לא יצא לפועל. ב־1941 כשפרצה המלחמה בין ברית־המועצות וגרמניה, אחרי כ־10-11 יום, הגרמנים כבשו את עירנו, והיות ואני למדתי שנה אחת בלבוב, בהנדסה בטכניון בלבוב, אני עבדתי תקופה מסוימת בחברה דרשטורק, חברה מסחרית. ניהלתי שם אחד מהבסיסים של אספקת אוכל לבתי־חולים... הודות לזה שאני ניהלתי את אחד הבסיסים של אספקת אוכל לבתי־חולים הציעו לי הרוסים להצטרף אליהם. היו צריכים בבוקר לעזוב את העיר ואני הספקתי עוד לרוץ ולהיפרד מההורים שלי, וזה היה המפגש שלי האחרון שהם ממש בכו עלי שאני הולך.

מצאתי כמה חברים מהתנועה, אספנו אותם על המכונית והגענו לקייב, שם גייסו אותי מיד. לאחר תקופת הטירונות העבירו אותי לחזית. לאחר שנפצתי, בסביבות ויניצה ולאחר כמה שבועות בבית־חולים ולאחר שמצאו שאני קצת בעל השכלה, גראמוטני, עם תואר ראשון בתור טכנאי בניין, הציעו לי ללכת לקורס קצינים. וכמובן בתקופה הזו לקבל את ההצעה הזו לקורס קצינים זה כמו, הצלת חיים. ואז שלחו אותי מקייב לרוסטוב, וברוסטוב במשך שלושה חודשים בקורס קצינים. וכשהגיע מסדר לחלוקת של בעלי הדרגות לכל מיני יחידות, אז פתאום אני קיבלתי הודעה, יחד עם אוקראיני אחד, ששולחים אותנו לסרטוס. סרטוס זה היה כמה מאות קילומטרים מאחורי קו החזית, על הוולגה. וכל יתר האחרים שלחו אותם ליחידות בחזית. וצריך לדעת שבתקופה הזו חיל הנדסה בצבא האדום זה היה אחד מחילות הכי מסוכנים מפני שהם היו המאסף, האחרון שהיו הולכים אחרי שהצבא היה נסוג על מנת לפוצץ את כל מה שהיה נשאר. כששמעתי ששולחים אותי חזרה לסרטוב, באתי וביקשתי פגישה עם מפקד הבסיס ואמרתי לו "מה הסיבה ששולחים אותי?", אז הוא אמר לי "יש עכשיו פריקס של סטאלין". פריקס זה מספר 13, היות ואז היו בגידות מטעם האוקראינים, בעיקר האוקראינים הנציונליסטים, אז החליטו להוריד מהחזית אלמנטים לא בטוחים. ואני אמרתי "מה זאת אומרת, אני, אני יהודי, אני כאן להילחם" ולא רציתי מפני שזה היה איזה דבר של עלבון, למרות שאני כבר הרגשתי גיהנום של החזית. לא היתה לי ברירה. הגעתי לסרטוב, ושם במחנה עבודה פגשתי הרבה מאוד מהחבר'ה, ביניהם שניים־שלושה מעירי. אחרי זמן קצר התיידדתי, והיות ובאותו אוהל ישבנו ארבעה חבר'ה, עם איזה שני חבר'ה לבובאים, התחלנו לתכנן איך לצאת מפה. בינתיים, נודע לנו, שמאפשרים ליוצאי פולין להצטרף לצבא אנדרס. הגענו לטטישצ'רו, שם רשמו כל הפרטים ושלחו אותנו לבחולוקי.

רצינו להצטרף לצבא הפולני כיוון ששמענו, שהצבא הזה מיועד לעזוב את ברית־המועצות. אלא שבגלל היחסים המתוחים בין ברית־המועצות לבין הממשלה הפולנית הגולה – תכניתנו השתבשה. התחלנו לרקום תכניות איך להגיע לארץ בכוחות עצמנו, וקודם כל – איך להגיע לפרס (אירן). לא רק תיכננו – גם עשינו. לא כאן המקום להיכנס לפרטים.

המדובר במסע ארוך, דרך גבולות, נהרות, מחנות-עבודה, בתי-כלא, והכל בתנאים בלתי-אנושיים, בקור ורעב. עברנו דרך אוזבקיסטאן, קירגיסטאן, בוכרה, מחנות-עבודה, כמו אלקטיובינסק. למרות הסבל הרב החזקתי מעמד. העובדה שהייתי בעל השכלה ובעל מקצוע עזרה לי מאוד. כך למשל בקומבינט אוקטובינסקי שלחו אותי לעבוד בלוברטוריום, של חומרי בניין. מנהל הלוברטוריום היה פרופ' פרוניס. זה היה איש ידוע וישר, ישב 10 שנים מפני שהוא היה ממשפחת קירוב. והוא היה מספר לי, על עצמו ועל משפחתו. הוא כבר ישב שם קרוב ל-10 שנים, והוא יכול היה להשתחרר מפני שהיה לו תנאים מיוחדים. אז שאלתי אותו "למה אתה לא משתחרר?", אז הוא היה אומר לי "למה לי לצאת ממחנה קטן למחנה גדול, מלאגר קטן ללאגר גדול?". אז הוא אמר לי "אל תדאג, אתה תצא מפה, הנה אתה רואה אני גם עברתי 10 שנים, ואני פה היום מנהל. הכל יהיה בסדר". אחרי תקופה מסוימת שלחו אותי בתור לבורנט לעבוד בבטוניצבון, במפעל שהיה עושה בטונים. מנהל המפעל, היה גוי רוסי, חולני מאוד. לאט-לאט התחלתי לנהל את המפעל הזה. המהנדס הראשי במפעל היה פיטר פיוטרוביץ', יהודי ממוצא הולנדי, הוא היה מלנינגרד. והתברר אחרי זה שהבן שלו, שהיה בגילי, נהרג בהתחלת המלחמה. כנראה באיזה צורה הזכרתי לו את בנו. האיש הזה, היה מלאך בשבילי. יותר מאוחר כשנפטר המנהל הרוסי, דורגתי בפועל מאסטר, זאת אומרת, מומחה לבטונים. זה איפשר לי גם תנועה חופשית וגם יציאה מהמחנה.

פעם אחת פגשתי בלאגר יהודי, שהיה במצב קשה מאוד. התחלנו לשוחח, ופתאום התברר לי שזה יהודי בעל רמה אינטלקטואלית. ממלה למלה התברר לי שזה יהושע גלוברמן, מ"הנוער הציוני", חבר ההנהגה הראשית. אחרי זמן קצר היתה לי שיחה עם המנהל שלו. אמרתי לו "לך יש פה בחור חכם, וכדאי לך לנצל אותו במקום שהוא יביא יותר תועלת". אז הוא קיבל ג'וב למשלוחים, ובצורה כזו הוא יכול היה להסתובב בתוך המחנה.

דודק ש:

שמי דודק ש., יליד 1918. הייתי חבר "הנוער הציוני" בעיר טרנוב, משנת 1929. באותו הקן, גדלתי והתחנכתי, ספגתי את הציונות והגעתי עד לראשות הקן, בו הייתי פעיל עד לפרוץ המלחמה. הייתי צריך לעלות ארצה ב-6 לספטמבר 1939. לצערי המלחמה קילקלה את התכניות. הפספורט שלי נשאר תקוע ונשארתי יחד עם חברים אחרים בגולה. באותו היום שהייתי צריך לעלות ארצה, הגרמנים התקרבו כבר לטרנוב. אבא שלי ז"ל לקח שלושה תרמילים, ובכל תרמיל שם טלית ותפילין, לשני הנותרים, אני הייתי הצעיר ביניהם, ו"זרק" את שלושת בניו מהבית. לא עזרו תחנונים, לא עזרה

אפילו העובדה שאחי הבכור היה שישה חודשים אחרי נישואיו ואשתו היתה אתנו בבית. הנשים נשארו יחד עם אבא, אבא "זרק" את שלושת בניו וכך הציל את חייהם. אחרי נדודים, הגענו בחודש אוקטובר ללבוב. הגעתי עם הסרטיפיקט שלי ביד. זה היה סרטיפיקט סטודנטיאלי, כיוון שהתקבלתי באופן רשמי לאוניברסיטת ירושלים. התכנית שלי היתה, כמובן, שאני הולך לקיבוץ, לתל-יצחק.

פה אני ארשה לעצמי לתת איזה רקע קטן על הצד של החיים ברוסיה הסובייטית, על כל פנים, על ההתחלה, ואשמיע קטע אחד מדברים שכתבתי אז, המוקדשים לאותה התקופה:

1940. בטייגה רוסית, בלב יערות עד, על דרגש קרשים שוכב בדד.
במחנה עבודה בין מאות פליטים, עלם אכול יתושים וגעגועים.
שוכב יגע עם תום יום עמל, עוד אנקת עצים כרותים מהדהדת בחלל.
שוכב מופנם בקליפתו מסוגר והעולם מסביבו אינו נוגע לו כבר.
דומם שוכב, עוצם עיניו, ומר גורלו נס הלאה מעליו.
וגופו הרעב ודואב שרוע על משכבו, ואלפי מילין ממנו מרחפת רוחו.
באותו הערב, הליל, כתמול שלשום, שקוע העלם, שקוע בחלום.
חולם על ארץ שלא ידעה, שמילדותו למד לאהוב אותה, ארץ חלומות
שממנו נגזלה, נשדדה במלחמה המרה.
ובשיא חלומו, בצריפו העלוב, נשמעים צלילי שירו האהוב, השמור בלבו
שנקרע לגזרים, שעולה על גדותיו מרוב געגועים, שירה של רחל, אצלו
ראשון מכולם, ואולי, לא היו הדברים מעולם...
וזורם הלחן ומלים זורמות והולך וגובר זרם דמעות.
דמעות של כאב, עצב, אכזבה מרה.
דמעות של מרד, יאוש ללא זיק של תקווה.
דמעות של עלם שנעקר משורשיו ונותר בשביו עם הזיות חלומותיו.

כאן אחזור קצת לתקופה של לבוב. בלבוב קיימתי פגישות תכופות עם חברי "הנוער הציוני", בעיקר המועמדים של קיבוץ "שורשים", אותו הקיבוץ שהיתה לי הזכות לרכז בסקאווה, כמה ימים לפני פרוץ המלחמה. כמאתיים עד שלוש מאות מועמדים היו לקיבוץ "שורשים". ועם אותם האנשים כמו מאיר לובלינסקי, שלום רקובר ז"ל, היינו נפגשים, אפשר להגיד כמעט יום-יום, וטווים תכניות. פעם דובר על רומניה, ופעם על וילנה. קיבלתי אישור מחברי ההנהגה הראשית, והתחלתי לארגן קבוצה ראשונה בכיוון וילנה. מישה הזכיר פה פעילות דומה ברובנה. עשיתי את זה בלבוב. אירגנתי קבוצה ראשונה בסוף נובמבר תחילת דצמבר, קבוצה של איזה 25-30 איש, ונסעתי אתה לליצה. בליצה חיפשתי את הדרכים, ומצאתי אותן הודות לשני אנשים. זה היה האבא של לאון אילוטוביץ (חבר ההנהגה הראשית), אותו היכרתי אישית והיה לי העונג להכיר את אביו והוא אשר עמד לעזרי. היה בחור מ"הנוער הציוני" בשם לולקה פודולסקי, דווקא שמות שכל כך

נחרטו עמוק בזיכרון. בעזרתם התקשרתי עם מבריה, ושלחתי את הקבוצה שאכן הצליחה לעבור לוויילנה. בקבוצה הזו היה מהקן שלנו מילק ש. שם ידוע בפולין, כי הוא אלוף פולין "אינדיבידואלי" בטניס שולחן במשך שש שנים רצופות. יחד עם הקבוצה, בהרכב של חמישה חברים שהיתה כקבוצה-אלופת פולין בטניס שולחן, משנת 1934 עד 1939. גאוות "הנוער הציוני" היתה העובדה שמתוך חמשת האלופים בקבוצה, היינו שלושה חברי "הנוער הציוני": היה מילק, היה ליז'ו זומר והייתי אני.

זה דרך אגב, אותו מילק שהגיע לוויילנה ואודות לעברו המפואר בספורט, שלחו אותו ליפן ומיפן הגיע ארצה, בשנת 1943, ואולי אפילו לפני זה. אירגנתי קבוצה שנייה. נסעתי אתה שוב לוויילנה, ולצערי הרב לקבוצה זו, שבה היה גם יאנק צימרמן, אחיו של סטאשק, נפלה בפה, נתפסה וכאילו בלעה אותה האדמה. נעלמה כליל, וזה הרתיע אותי מלנסות לארגן קבוצות נוספות. אז כבר קיבלנו גם ידיעות שהגבול סגור ולא כדאי להמר ולסכן אנשים. בזה נסתיימה למעשה הפעילות שלי בשטח של הבריחה. אחר-כך עוד נפגשנו כמובן עם הרבה אנשים, ודנו בתכניות רבות, אבל לצערנו התכניות נשארו על הנייר, עד יוני 1940. ביוני 1940 אנחנו היינו בין אלה שסירבו לקבל את הפספורטים הרוסיים. הסתתרנו איזה 3 יממות עד שהחלטנו לצאת וכמובן השוטר הראשון שראה ארבעה בחורים מזוקנים, מיד תפס אותנו ולקח אותנו לנ.ק.וו.ד. היה עוד די אנושי, הלך אתנו למקום מגורינו, לקחנו את התרמילים שלנו, זה לזכותו ייאמר, ובאנו לנ.ק.וו.ד. הושיבו אותנו על הספסלים של תלמידים בבית-הספר. אני ישבתי וראיתי את התרגיל של רישום האנשים. הסתכלתי וראיתי כשבא איש בודד, אז הפקיד הזה שם את הטופס שלו בצד שמאל. כשבא איש עם משפחה, הוא שם את הטופס בצד ימין. סתם הסתכלתי, כי לא היה לי מה לעשות, ואולי היתה לי איזושהי אינטואיציה. ניגשתי לאחי הבכור ואמרתי "אתה יודע מה, תן לי לגשת הראשון". "אתה מציע, תיגש".

אני ניגש לפקיד, שואל את השאלות הסטנדרטיות ובסופו של דבר לוקח את הטופס ושם בצד שמאל. אמרתי "לא, שים פה", (בצד ימין). "שים פה, אנחנו יסמייה. אנחנו משפחה, אנחנו אחים". והוא: "לא, לא, לא, זה לא חשוב...". "אם לא חשוב", אמרתי, "אז שים בצד ימין". הוא בשלו, אני בשלי, עד שאני בחוצפתי הרבה, אומר לו "אני רוצה, אני רוצה את מפקד". הוא שולח אותי למפקד. דופק בדלת, יושב מולי קפטן של הנ.ק.וו.ד., איש יפה תואר. עיניים גחלים שחורים, ממש טיפוס קאוקאזי. ואני מספר לו בפולנית שלי, כמה מלים רוסיות, מה שקורה פה, "אנחנו יסמייה, ופה הוא שם שמאלה ואני רוצה ימינה". אני מסביר לו, הוא הלא ידע במה מדובר. ואומר "דאוייטע סומנו" – "בוא אתי". אנחנו חוזרים לאותו הפקיד. ומתחיל ויכוח בין המפקד והפקיד. אני לא מבין הרבה מהוויכוח אבל אני שמח שיש ויכוח. בסופו של דבר אני שומע – "אז תחתום". הפקיד אמר למפקד "אז תחתום". המפקד מחפש עט, הוא לא מוצא, והיה לי עוד הפליקאן שלי. אני מוציא את הפליקאן ונותן לו, והוא חותם. ואני מאושר, שהוא שם את

הטופס שלי בצד ימין. אני אומר לאחים "שימו לב, שהטופס צריך ללכת לצד ימין". האחים עוברים את הרישום. הטפסים מונחים בצד ימין כרצוני... פתאום אני נזכר. אומר לאחי "המפקד שכח להחזיר לי את העט". אז אחי, יהודי מבוגר ממני ב-13 שנה, אומר "תעזוב". ואני ברוב תומי: "מה, השתגעתי? בן-אדם לא יישן בלילה שלקח מפליט עט. דבר כזה יעשה מפקד-קומוניסט?" התמימות הזו...

ואחי בשלו. "תעזוב אותו". אמרתי לו "אני לא ארשה לעצמי דבר כזה". אני הולך, דופק בדלת, נכנס, ומלים שלי שוב ברוסית. "וי זאבילי, רוצ'קר". וכמובן שאצלו העט כבר היה בכיס. מוציא את העט ואומר לי ביידיש: "איך וייסט יאס פאר א טויבה איך האד שייך געטול?" חזרק לי את העט. וזו היתה הפגישה הראשונה שלי עם היהודי-רוסי.

אני את העט הרמתי, אבל באותו הרגע לו הייתי יכול לקבור את עצמי, הייתי עושה את זה. יחד עם זה, המרד שקם בלבי, שאם הוא יהודי ועושה את זה, אז עוד פי כמה יותר גרוע. נסענו איזה שבועיים ימים. למזלנו, מסתבר שהוא הציל את חיינו. כי צד שמאל הלך באמת ל"לאגרים" – מחנות ריכוז בתנאים קשים ביותר, מהם רבים רבים לא חזרו...

ואנחנו הלכנו עם משפחות, עם ילדים, בכל זאת למחנה עבודה פתוח, ב"מאריסקיה אס אס אר", רוסיה מרכזית.

אספר לכם עוד סיפור. אנחנו היינו איזה חמישים בודדים. לא נשואים. כל היתר היו משפחות. ממש עם ילדים קטנים. נוער כמעט לא היה. רק ילדים קטנים ומשפחות. אז סידרו אותנו בלשעבר בית-חרושת לעצים, סידרו אותנו באולם ענקי, חמישים "קויקות", חמישים דרגים כאלה. באמצע מדורה, וכך היינו חיים. הולכים לעבודה ליער. אני, מתוך אינטואיציה בריאה שלי, התנדבתי לעבוד כנגר כי היה לי מושג קצת בנגרות, התבוננתי קצת במקצוע הנגרות בבית. אז היה לי קצת יותר קל. ומה עושים בשובם מעבודה? מתחילים לשיר. אז התחלנו לשיר, באותו אולם ענקי.

ערב אחד, די סמוך לבואנו, פתאום שמנו לב שכלב הזאב הענקי של המפקד מסתובב בינינו. אז ידענו, אם הכלב פה אז גם המפקד פה. הוא הסתתר באיזושהי פינה. הפסקנו לשיר. באותו רגע הוא יוצא. זה היה קפטן סרטוב. שמות כאלה זוכרים. הוא ניגש אלינו ואומר "למה אתם הפסקתם? למה שלא תשירו? תשירו הלאה, תשירו. זה יפה, זה 'קולטורנו', תרבותי". כמובן שזה כבר לא היה אותו הדבר. בזה נסתיימה הפגישה אתו.

למחרת בבוקר, עוד לפני היציאה לעבודה, בא שוטר ושואל על ש. מוסיביץ'. עלי. "כן, מה יש?", "בוא אתי". לא ידעתי במה חטאתי. אני בא למפקד אז המפקד אומר לי "שמע, אתם שרים יפה מאוד, באמת יפה. אני שמתי לב. ואתם אנשי תרבות. למה שלא תארגנו איזו מקהלה?". ואני מיד אומר לו "אתה יודע, אנשים רעבים, ואין להם, לא מספיק לחם, ועבודה קשה ורעבים. זה לא ילך". "זה ילך, אתם אנשי תרבות. אתה, תעשה רשימה של אנשים, של אלה שאתה מוצא לנכון, ותביא לי את הרשימה, ואנחנו, אני

נותן לך שלוש פעמים בשבוע את המשרד שלי לחזרות". ניסיתי, ניסיתי, לא הצלחתי לשכנע אותו. אני חוזר ואני מספר לחבר'ה את הדבר הזה. "מה, השתגעתי? מה, אתה רוצה להיות מלשין? אתה תכניס אותי לרשימה?" העיקר שאחרי כמה ימים, הוא הזמין אותי, אני בא אליו בלי רשימה. ואני אומר לו "נו, אמרתי לך, התחלתי, התחננתי", והוא: "זה באמת לא תרבותי, אני מתפלא עליכם. תעשה את הרשימה, ובוא נקבע, היום נניח יום חמישי, ביום ראשון אנחנו עושים את החזרה הראשונה". אני חוזר לחבר'ה ואני אומר להם "לא יעזור לכם שום דבר. מה אתם רוצים ממני? אני עושה רשימה, ואני נותן אותה, וביום ראשון ישנה החזרה הראשונה".

כולם כמובן עיקמו את האף, פרט לשני האחים שלי ששרו אתי, והיו עוד כמה בחורים אתנו. גם אחד מ"הנוער הציוני", אריק וינר. העיקר שאני עושה את הרשימה נגד רצונם, ואני "המלשין". ביום ראשון, מי בא לחזרה? שלושת האחים ש. ואני בא, ואני שם את הרשימה. "נו, הלא אמרתי לך, אין להם כוח". "זה באמת לא יפה, זה לא יפה", הוא אומר לי. "היום יום ראשון, ביום שלישי תהיה חזרה. כולם יהיו".

ביום שלישי הוא שלח את השוטר היחיד שהיה במחנה שלנו. שלח אותו מאחד לשני, והוא הביא את כולם לחזרה. התחלנו בחזרות, והפכתי להיות מנצח של מקהלה. איזשהו בסיס היה לי, ומישהו אולי קצת זוכר, בסיס מאוד-מאוד חובבני כמובן, אבל עזר לי הרבה איש מקצוע, כנר מקצועי, הבר שמו, בחלוקת הקולות לשלושה קולות וכן הלאה. העיקר, שהתחלנו לשיר, והחבר'ה התחילו להתאמץ וראו שזה טוב. והמפקד לא פסח על אף חזרה של המקהלה. הוא היה משוגע על זה, ממש משוגע על זה. כמובן הודות לזה הוא כבר תיקן את התנאים של הבחורים. חלק העביר לעבודות יותר קלות. קיבלנו שני קילו לחם ליום. זה היה כמו חימר, שני קילו במשקל שכל אחד מאתנו קיבל כפועל מצטיין – העיקר שלא היינו רעבים. המפקד כבר עשה תכניות רבות והצטרפו אלינו גם כמה בנות, והיתה באמת מקהלה ראויה לשמה. אנחנו היהודים היינו 90%, ואילו הפולנים כ-10%.

ביום בהיר אחד בא אלי רוזן פסלבסקי. הוא היה במחנה עם אשתו השנייה, אשה יפהפייה, צעירה, עם בת מהנישואים הראשונים, והוא אולי בסביבות החמישים, משהו כזה. אני נותן לו את כל הכבוד הראוי: "כן, כבוד הרזון, מה אני יכול לעשות למענך?" אז הוא אומר לי "אתה יכול לעשות הרבה בשבילי". אז הוא אומר לי "הלא אתה יודע שאני לצערי הרב לא נולדתי לא סנדלר ולא חייט, אני רוזן. ואני צריך להסתגל לתנאים, אני צריך להתחנף קצת. יש לי בת, זושיה, בת 17, היא למדה זימרה. יש לה סופראנו. אנא, קח אותה למקהלה".

אני מסתכל עליו ואני אומר לו, "אבל אדוני, הלא אנחנו שרים גם יידיש". "אני חותם לך, היא תלמד כל מלה ומלה, והיא תשיר יידיש יחד עם כל המקהלה!"

ואני אומר לו "אם ככה, ברצון רב". מה אני אגיד, קיבלתי סופראנו דה-לוקס, ממש. ילדה נהדרת. ולמדה את היידיש יותר טוב מכמה חברי

המקהלה. וזה הלך יפה, וזה התפתח יפה מאוד, וכמובן סרטוב עשה תכניות: "ניתן קונצרטים בכל רפובליקה". והוא קבע את הקונצרט הראשון במקום, ל-22 ליוני 1941. יום ראשון. גם זה זכור לי. יום ראשון, לא עובדים. אלא שבבוקר, בשעה 9, "הודעה ברדיו": פרצה המלחמה, הגרמנים פלשו! התגובה הראשונה שלי, אמרתי לאחים: "תודה לאל, לא יהיה קונצרט!" לא עברו עשר דקות, מגיע פטרוב, השוטר. "בוא למשרד". אני הולך למשרד, המפקד יושב, רציני, ואמר לי "אצלנו, אצלנו בברית-המועצות, מלחמה מלחמה, אבל תרבות נשארת תרבות. הקונצרט... יתקיים!" ומה אני אגיד לכם, היה קונצרט והיו מחיאות כפיים סוערות, והמפקד אסף לא רק את כל הפליטים, אלא אסף את המנהלים שלהם, כל המשרד וכל הגויים שלהם, והיה אולם ענקי מלא, היתה הצלחה בלתי רגילה. למזלי הוא לא ידע שאני ברוב חוצפתי וקלות דעתי(!) הוספתי בידיש כמה דברים כמו למשל מלים משובשות לשיר "ארום דעם פאיער זינגען מיר לידער". זה בית נוסף, שלמזלי המפקד לא הבין, אבל היהודים הבינו את משמעות המלים. היו עוד כמה דברים במקהלה. היה שיר של, בלדה שהלחן שלה היה של שיר עממי, והמלים שלי.

ההצלחה היתה גדולה. אחרי ההופעה ניגש אלי אותו סרטוב, ומחבק אותי, לעיני כולם ואומר לי בפעם הראשונה "טובריש, טובריש ש. אין לי מלים, זה היה פנטסטי, אבל בכל זאת מלחמה זו מלחמה. החלום על הנסיעות בכל הרפובליקה לצערנו לא יוכל להתגשם, ואני צריך להסתפק רק בזה". מיד אחריו ניגש אלי אחד המנהלים של המקום, סטפנוב, ותופס לי את היד, חשבתי שהוא ישובר לי את כל האצבעות, היתה לו יד של ביריון רחב גרם. "היה נהדר, בכל זאת לא היה תרבותי". אני פותח עיניים ואומר "אני באמת לא מבין, אם זה היה כל כך נהדר, למה זה לא תרבותי?" "הרי אתה יודע, אתה רק מעמיד פנים, אתה יודע". ואני שוב אומר "למה ניעקולטורנו?". "נו, אם אתה רוצה דווקא, למה אתה עמדת עם הישבן לציבור?"

זה מה שהיה. על כל פנים, לאחר זמן קצר, הגיעה אליהם ההזדמנות של "פרוגול" שני, איחור שני. של בחור בשם אריק וינר שהזכרתי, לצערי כבר איננו בחיים. הוא הרגיש לא טוב. אצלנו, לא היתה רופאה, אלא היתה שם אחות, פנה אליה והסתפק בזה שקיבל פתק ממנה שהיה אצלה, בהיותו בטוח שהכל בסדר. פתאום מזמינים משפט, מגיע שופט מהאזור, קוז'יקובו, למשפט ראווה, ומזמינים את כולם כמובן למשפט. וכמובן שאנחנו כולנו מגיעים למשפט, הבחור כבר ידע רוסית אז, רוסית שוטפת. על עו"ד אין מה לדבר, הוא היה העו"ד של עצמו, אבל הכין לו נאום הגנה, והשופט מתחיל: "שם משפחה הפרטים האישיים ומה יש לך לספר. מה יש לך להגיד להגנתך?" והוא נותן לו נאום חוצב להבות על האי-צדק העלול פה להיות, שהלא הוא היה אצל האחות והוא שם את הפתק של האחות שהוא הרגיש לא טוב, והיא אישרה לו שהוא, היה בטוח שיקבל פרס. אותו השופט יושב, יושב, מחכה... ושואל סיימת? כן, סיימתי. ומבלי להגיד מלה, פוסק שישה

חודשים מאסר! כמובן כולנו התקוממנו, לא יכולנו להבין את זה, עוד לא ידענו במה זה מריח. התנפלו ממש, כולנו, התנפלו עליו בצעקות "איך זה ייתכן, זה אי־צדק!" אתם לא תאמינו, אם איש אחד לא חווה את זה אז, זה קשה להאמין. השופט הוציא שופר, כזו קרן מהכיס, שם באוזן, כי הוא לא שמע את הצעקות שלנו. הוא היה חירש!

דבר אחרון מאותו מקום. עמדנו בתור ללחם אחרי העבודה, עמדה בתור גם אשה נחמדה עם ילדה קטנה בת שנתיים של ראובן רכטר, מלובלין. ומגיע פטרוב השוטר, ישר ניגש אליה ונטפל אליה. "תצאי מהתור". כולנו אומרים "הלא היא עומדת בתור". הוא ניגש אליה ותופס אותה וזורק אותה על הריצפה עם הילדה. אחריה עמד יהודי מתבולל נחמד מאוד מווארשה, מהנדס, אופנהיים. מתבולל גמור היה, גרנו באותו צריף. הוא היה עם אשה וילד. והאיש הזה, גבה קומה יליד וארשה בוגר בית־ספר רוסי בווארשה, דיבר רוסיית שוטפת. הרוסים נתנו לו תפקיד של מנהל עבודה ראשי למרות היותו פליט כמוני.

הוא קם וניגש לפטרוב ונותן לו אגרוף שהפיל אותו על הריצפה. אנחנו נדהמנו. עמדנו המומים ממש. והפטרוב הזה קם, לא אומר מלה, ויוצא. אותו ערב הגיעו שני שוטרים מיורינו, ולוקחים אותו. תוך שבוע ימים קיבלה אשתו הודעה שמת מדלקת ריאות. כך גמרו יהודי תוך שבעה ימים. יש לי עוד סיפור אחד, קצר, של יום כיפור. אנחנו עדיין לא ידענו במה מריח המשטר. אבל לקראת יום כיפור אנחנו התכנסנו 20 חבר'ה, ואמרנו "אנחנו לא יוצאים לעבודה, פשוט מאוד, אנחנו מתפללים".

באחד הצריפים היה מקום יותר מרווח וקבענו ששם אנחנו מתפללים. ביום כיפור ב־7 בבוקר אנחנו כולנו; חלק עם טליתות וחלק בלי, הולכים לאותו המקום. התכנסנו אולי איזה ארבעים, אולי אפילו חמישים איש. אנחנו מתחילים להתפלל. פתאום נפתחת הדלת, ונכנס הקומנדנט, המפקד סרטוב, עם הכלב כמובן. ברגע שהוא נכנס, התחילה מהומה, הטליתות התחילו לעוף.

עמדתי לא רחוק מהדלת, סגרתי את הדלת, בכדי שלא נשאר לבד, כי הלא אני מכיר את היהודים שלנו... אני ידעתי שהאח הבכור שלי לא יזרוק את הטלית. הוא באמת נשאר היחידי עם הטלית. היתר הורידו את הטליתות. אז כמובן שהמפקד ניגש אליו. "אתה יודע מה זה? זבסטובקה?" שביתה! זוהי "קונטרבולוציה, שביתה, אתה תצטרך, אתה אחראי לזה, אתה... אתה תענה לזה". ואחי בשקט עונה לו "אני אענה". וזה לקח את הכלב, ונעלם. כמובן היתה אווירה קשה. אנשים פחדו... מה אני אגיד לכם, בזכות המקהלה לא היה משפט, לא היה שום דבר, המפקד עבר בשתיקה על "חטא" נורא כזה!

החלטנו כולנו כמובן לנסוע... כמובן לאסיה. ומה אני אספר לכם על כל ההפלגה לאורך הוולגה ואסטרחה וקרטנובוסק, ומקרטנובוסק טשקנט. הגענו לטשקנט.

בטשקנט מפנים אותנו לבית־חרושת לייצור יין. היו שם כמובן כרמים.

עבדנו כשומרים אבל אחרי שישה שבועות סילקו אותנו כ"אנשים מסוכנים", והעבירו אותנו לקזחסטאן. העבירו אותנו לקולחוז פיירבומיקה. הקולחוז היה של קולאקים אוקראינים אנטישמיים, אף יהודי לא יכול היה לקבל חדר, אלא רק כפולני. תתארו לכם שאנחנו היינו צריכים לשחק פולנים כדי לקבל חדר במקום. בשבילנו זו היתה טרגדיה, אבל לא היתה ברירה. העיקר, לאט-לאט ככה עשינו הכרה עם אנשים, היו שם כמה משפחות של פליטים יהודים מרוסיה, היתה משפחה אחת מאודסה, דובינר. זוג עם שתי בנות, כמובן חברות בקומסומול.

שתי בנות בגיל 17, 19, משהו כזה. קצת התיידדנו עם הזוג הזה. ובערב אחד אנחנו יושבים אצלם והבנות אינן. דובינר מצטט לי משהו מהתנ"ך, לא פחות ולא יותר. הרגשתי שאני בבית, והתחלתי לשיר. שרתי את השיר "שלום רב שובך ציפורה נחמדת". תוך כדי זה נפתח השער, הכניסה לבית, כן, לגינה, וזו היתה חריקה מסוימת, והוא שמע את החריקה הזאת. היהודי הזה קופץ עלי, וסותם לי את הפה, כי הוא הרגיש שמישהו בא. זו היתה אחת הבנות. הבת נכנסת, אני הפסקתי לשיר. הוא בא אלי ומתנצל, מתנצל על זה שהוא סתם לי בצורה כל כך ברוטלית את הפה, "כי לו היתה בתי שומעת את זה, היתה מוסרת אותנו ואותך לנ.ק.וו.ד.". זו היתה פגישה אופיינית דווקא עם יהודים יקרים מרוסיה. כך עברנו בפייירבומיקה עד שהגיע הזמן של ה"פספורטיזציה" של חלוקת פספורטים.

הפעם כבר הכריחו אנשים, ואנחנו שלושת האחים ש. שהיינו יודעים כעקשנים, החלטנו לא לקחת את הפספורט. ולא לקחת את הפספורטים אז קודם כל החג'אנים – בעל-הבית ואשתו, היו בעד זה, כי הם הלא שנאו את המשטר, יחד אתנו. אז הם סגרו אותנו מבחוץ, בחדר שלנו, הם סגרו אותנו על מנעול, שירתו אותנו, הביאו לנו אוכל ככה במשך שלוש יממות. היינו בבית-הסוהר העצמי. עד שביום הרביעי ניגש אחד מהחברים שלנו, היו שם יהודים פולנים בקולחוז, ודופק בחלון "אל תהיו טיפשים, אתם לא יודעים מה שנעשה כאן. דוקטור ויסטרייך כבר נאסר, הוא כבר בבית-הסוהר בגלל זה שסירבו".

החלטנו ואנחנו יוצאים למשטרה, לנ.ק.וו.ד. לקחת פספורט בתנאי שיכתבו בפספורט פולנים. אז היה מין רעיון. שיקחו אותנו לצבא הפולני. הראשון, נכנס האח הבכור. לוקח איזה עשר דקות, הפקיד לא יכול להסתדר אתו, לוקח אותו למפקד. בא האח השני, הבינוני, נכנס לאותו הפקיד, ואני שומע משם את הקללות של 5 קומות(!) שהכניס את אחי לאמביציה; "איך שאתה מתבייש בלאום שלך, בעם שלך"... תאר לך את הטרגדיה הזו, הוא מהנ.ק.וו.ד. מנגן לו על הנימה של גאוות העם והלאום, "איך הוא ידע שאחייך יהודי!"

מושייביץ' ש. נו, זה ברור. העיקר, ברגע מסוים נפתחות שתי הדלתות, מצד אחד יוצא האח הבכור, מצד שני האח הבינוני, שניהם ניגשים אלי ואומרים לי ביידיש "זי האב זיי אין ד'רערד". חתמתי יהודי. היה לי ארנק בכיס, לא שום דבר יותר. אני מוציא את הארנק, שם היו כמה תמונות

אחרונות מ"הנוער הציוני" מלפני המלחמה. אני מוציא את הארנק, אני נותן לאחי. ואומר: על ה"פולני" אני הולך לבית-הסוהר! ואני נכנס לאותו הפקיד שקיבל את שניהם, ומתחיל הרישום: "ש.", אני אומר, "ש. מרקוס דוד מוסיביץ", שני שמות". הוא כותב "ש.", מרקוס דוידוביץ". במקום "ש. מרקוס דויד מוסיביץ" הוא כותב "מרקוס דוידוביץ", ואני לא מגיב, והוא: "נציונליסט?", "פוליאק". הוא שואל. אינני יודע מנין לקחתי חוצפה כזו, זה קשה להבין היום איך שאני, אומר לו "תאמין או לא". על נושא זה לא היה מדובר בכלל אצלנו בבית! ואני יוצא פוליאק. אחרי שני המקרים האלה עם אחי אני יוצא פוליאק! ואני מאושר, שהשגתי מה שאחי לא השיגו. באותו קולחוז אנחנו לא התאמנו לאווירה של הספקולציות, פשוט, לא האמנו. למזלנו זכינו עוד לקבל מהבית כמה חבילות עם בגדים, והודות לזה היה לנו קיום עד אז.

זה ממש הציל אותנו. אלא שבפיירבומיקה גמרנו את הכל. נשאר לנו רק שעון לונז'ין אחד, של אחי. תמורת הלונז'ין הזה סידרו אותנו בעיירה של מכרה פחם, לנגר אוגול, עם זה שלא שלחו אותנו למטה, אלא, אני הייתי עגלון ושני האחים היו סבלים. וכך התחלנו לעבוד באותה העיירה, וכמובן שזה כבר נתן לנו לפחות את ה-400 גרם לחם, את המינימום של האוכל, ושם חליתי. חליתי בפרה-טיפוס והיינו גמורים. ללא פרוטה, לא היה כלום. האחים יכלו רק לבוא אלי ולבכות יחד אתי. זה היה סוף, ממש סוף. וכך שכבתי איפה שלא קיבלתי שום דבר, כמובן, שום אוכל בבית-חולים לא נתנו, נתנו איזשהו אספירין וזה הכול. באותו הזמן הגיעה חבילה מפרס, דרך הצלב האדום, מישראל, מהבת דודה שלנו שעמדנו אתה בקשר. חבילה שהצילה את חיי, שאני יושב כאן היום. חבילה עם שמיכה, עם שני קילו סוכר, ועם כל הדברים הטובים. מיד כמובן מכרנו את זה, זה הציל ממש את חיי, שיצאתי מהפרה-טיפוס בריא ושלם.

נסעתי לסמרקנט. שם ישב דוקטור אברהם חומט. מצאתי לחובה לפחות לבקר אותו, הוא היה יו"ר ההסתדרות הציונית של העיר שלנו ושל כל המחוז. הוא היה איש שבור לגמרי, הציל אותו התפקיד ב-Z.P.P., והוא שרד, חזר מרוסיה ובא לארץ. הגיע ארצה ונפטר בשיבה טובה. זה היה דבר אחד. דבר שני, כשהייתי כבר בלנגר אוגול, שמעתי שהגיע סרן מהצבא של ונדה וסילבסקה, שהינו אח של ידידים שלנו מהקולחוז בפיירבומיקה, משפחת פרנקל מלבוב. ויש לו מה לספר. כמובן רצנו לשם, לפיירבומיקה, ואנחנו נפגשים עם הסרן ספירה, אחיה של הגב' פרנקל מלבוב. עשינו הכרה, והוא, או שהיתה לו אינטואיציה או שהוא שמע קצת עלי, אז הוא אומר לי "שמע, אתך רציתי להתייעץ. לי יש פה ערימה שלמה של ויזובים", של דרישות לחזרה לפולין, אני לא מתמצא פה, יש פה כל מיני מקומות וכל מיני שמות. ואנחנו מתחילים לעבור על שמות ופתאום נשארתי המום. אני מוצא את שמי, ש. דוד, כתובת לא נכונה, אבל ש. דוד, והוא רואה שאני החוורתי כולי. מי, מי יכול היה לשלוח את ה"וויזוב", זה נס מהשמים. והוא נותן לי את זה. טוב, זו היתה חוויה עמוקה, ואני עד היום לא הצלחתי

לברר דרך מי ובעזרת מי קיבלתי את זה. מכל מקום לצערי לא ניצלתי את זה, אם כי היו לי כבר איזה קשרים שם בנ.ק.וו.ד. בלנגר. הלכתי לקומרוב שהוא היה יו"ר שם, המפקד, שמתי לו על השולחן את ה"וויזוב", והוא אמר, "אתה יכול, אתה חופשי לנסוע". ואני אומר לו "איך אני יכול לנסוע, מה עם האחים שלי?" הוא ענה לי... "עם כל ההיכרות שלנו, אני לא יכול לעזור לך בזה, אתה סע, אבל האחים יצטרכו להמתין. כולכם תסעו הביתה". העיקר שאני ויתרתי על הוויזוב הזה כי לא רציתי להיפרד מהאחים. ב-1945 שמענו את בשורות האיוב, שמענו כבר על השואה, ואני אז כתבתי שיר "שישה מיליון". כתבתי אותו ביידיש, אבל במשך הזמן תירגמתי אותו לעברית.

שישה מיליון עולמות חרבים.
שישה מיליון קורבנות מעונים.
שישה מיליון מסומנות, מובלות לעקידת עם, נשמות טהורות.
שישה מיליון פנים כצלם אלוקים.
תמונת אינסוף של צורות אדם, נכחדים בידי מרצח עמים במחנות
כבשנים ובתאי הסאונות.
שישה מיליון חפים נידונים.
גזרהדין הנורא בתולדות תבל.
ים של בריות מורעבים, מומתים ואין משפט שופט לאור שמי האל.
תריסר מיליון עיניים לוהטות.
אחזות חיבה, רכות, בעצב, בעול, חולמות, רוטטות או נחרצות.
יוס-יום חיכו למוות בתור.
תריסר מיליון אגרופים קמוצים, גרומים, מגוידים, וחוררי עדנה.
וכפות יד קטנטנות, זבות דמים, יערות אגרוף זועקים "נקמה", ואלפי
לוחמים בלב סוער, פועם בקצב של קרב ונקם, ביסורי תופת וחרון בוער
נפלו במאבק על כבוד העם.
מחורבות בורות יצאו לקרב, לנקום דמם של אב ואם, כל קיר, כל מרתף
היו למוצב של גבורי המרד, האח הלוחם.
מגדול עד קטון על חומות עלו, להשמיד עוד שרץ ועוד גדוד, מול טנקי
פלדה באגרוף לחמו, ונפלו עטופי דגל נס החרות.
איזה מראה מבעית של סבל מחריד.
איזה חזיון זוועות, עינויי אימים, איזו התגלות של גבורה עילאית מסבא
ישיש עד נכדו עול ימים.
קברי אין קץ דוממים, נסתרים.
חורבות אודים כבויים, שם טמונים יקירינו, נפילים, ציונים, בונדאים,
חסידים חבוקים.
קרובינו במותם לנו ציוו חיים.
בידינו מסרו עתיד האומה. ינוחו בשלום עד קץ הימים. להם יד, לעם
לנצח, נבנה מדינה.

דון גורן:

אני דון גורן, הגעתי ללבוב עם חברתי הלה ב־21 לנובמבר 1939 הודות לליאון לוסטיג. ליאון הגיע לעיר לודז' ב־12 או 13 לחודש נובמבר 1939 מלבוב. בלודז' גרו ז'ושה לוסטיג (מבית ש"ץ) חברה של ליאון, שמואל (מולק) פצונובסקי, מרכז ההנהגה הראשית של התנועה. מולק השתתף בקונגרס שהתקיים באוגוסט 1939 בשווייץ, חזר לפולין עם פרוץ המלחמה בדרך עקיפה, רומניה-יוגוסלביה-איטליה. בדרך זו חזרו גם לפולין מהקונגרס הציוני בשווייץ משה קליינבוים (סנה) ודוקטור יצחק שוורצברד מקרקוב. באותו זמן כבר ידעתי שהלה אגרייך, חברה שלי מהקן בקטוביץ' נמצאת עם הוריה בקרקוב ושצעדיהם מכוונות לכיוון לבוב. ליאון טען שקיימת אפשרות לעבור את הגבול לרומניה, ומשם הדרך לארץ־ישראל כמעט שפתוחה. התארגנה קבוצה וב־15-16 לנובמבר עזבנו את לודז'. בקבוצה היו ליאון לוסטיג וז'ושה שץ, מולק פצונובסקי וחברה שלו סטפה בנד, אחיו של מולק, מוטק, וחברת הקן הקטוביצאי שנקלעה ללודז' בזמן המלחמה, עליזה שוויצר. מלודז' נסענו לצ'נסטוחובה. ניסינו לשכנע את צבי נויבאווער חבר ההנהגה הראשית של התנועה, וחברתו מאשה טמפלהוף, פעילת הסניף בצ'נסטוחובה, להצטרף אלינו. מאשה לא היתה יכולה, כי מצבה המשפחתי לא איפשר לה זאת, וצבי נשאר אתה בצ'נסטוחובה. הם ניספו שם. הגענו לקרקוב, התפצלנו למספר מקומות לינה, אני הלכתי לאיש שהיה ביחסי מסחר עם אבי, קבענו שניפגש כל יום במלון ברחוב מולדובה (שהיה שייך ליהודי), שם התאכסנו סטפה בנד ומולק פצונובסקי, ז'ושה וליאון. בבוקר הגברים לא היו יוצאים לרחוב, מפני שהתחילו כבר, אז בקרקוב, אקציות. הגרמנים היו תופסים יהודים צעירים לכל מיני עבודות והיו משחררים אותם בערב ולפעמים מחזיקים בהם מספר ימים. כשהגעתי לקרקוב הייתי בטוח שהלה כבר בלבוב. אבל התברר שבדרך מקטוביץ' ללבוב התעכבו בקרקוב ונשארו שם. זושיה פגשה את הלה לגמרי במקרה, ברחוב.

ביקשתי מהוריה וקיבלתי את הסכמתם שהלה נוסעת אתי ללבוב, ושהם, אחרי שאנחנו נכתוב להם מה המצב בלבוב, יצטרפו אלינו. נסענו לז'שוב, לקלרה מינצברג. לנו לילה אחד בז'שוב, קלרה הצטרפה אלינו. עברנו בהצלחה את הגבול. הנהר סאן היה בחלקו כבר קפוא. ב־21 בערב הגענו ללבוב. כשהגענו פנינו לאהרוני לבובה 18. דירה קטנה ששימשה את ההנהגה הראשית כמשרד, כמגורים ל־2-3 חברי ההנהגה הראשית שעבדו בלבוב. בדירה מצאנו את מוריס שקידלסקי, לימים שקידל, ואשתו חנה, ואת שמעון ברגמן. מולק וסטפה, ליאון וז'ושה, נשארו לגור שם. עליזה מצאה קרובים או חברים ונעלמה. אנוכי והלה הלכנו לדודתה של הלה, אחות אמה, פליטה מקטוביץ' שהספיקה בימים הראשונים של המלחמה להגיע ללבוב ולרכוש דירה קטנה. בשבילי לא היה שם מקום, הלה נשארה, אני הלכתי לחברים מקרקוב, וגרתי בחדרון קטן במרתף אפל. מצאתי

עבודה. גם הלה התחילה לעבוד כמלצרית. כמעט יום־יום אחרי העבודה היינו נפגשים, ומתכננים איך לברוח, איך לעבור את הגבול לרומניה או איך לעבור את הגבול לליטא, לווילנה, שהיתה אז מדינה עצמאית.

התברר שהדרך לרומניה "נשרפה" לגמרי ודוקטור בלך שניסה לעבור אותה, נתפס ונשלח לסיביר. אבל לווילנה הגיעו רבים ושמענו שקיימות שם תנועות ציוניות, הכשרות, וגם כן אפשרויות לצאת, גם ארצה וגם לארצות אחרות (דרך יפן ודרכים אחרות). החלטנו ששמעון ברגמן יהיה הראשון שיסע בעזרת מברחים, לווילנה.

בדצמבר 1939 הוא הצליח לעבור את הגבול ושלח לנו מברק "מוצפן" בגרמנית, ממנו הבינונו שהדרך נוחה למעבר. מוריס שקידל וחנה אשתו הצליחו לעבור. הקבוצה שהתארגנה בה היו ליאון, ז'ושה, קלרה, ארטק, קוולר (מעייץ) ואחרים כבר לא הצליחה לעבור חזרה. אני והלה, לא יכולנו להצטרף לקבוצה הזאת בגלל שהלה חלתה.

בסוף יוני 1940 התחילו המאסרים ההמוניים של אלה שלא לקחו דרכונים סובייטיים. אני הסתתרתי באותו בית, בעליית הגג. הייתי סגור שם עם חבר. בלילה באו אנשי נ.ק.ו.ד. ולמי שלא היה דרכון סובייטי לקחו אותו לטרנספורט לסיביר. ראיתי איך מוציאים את הלה מהדירה, כולה בבכי. לא יכולתי לעשות דבר, לא יכולתי גם להצטרף בגלל שהייתי מסגיר את החבר שהיה אתי בעליית הגג. פתחו לי את הדלת והתחלתי לרוץ לחפש אותה. רצתי לדירתנו, שבינתיים שכרנו, די רחוק מהמקום, ובעלת־הבית אמרה לי שהלה היתה בלווי שוטר, לא לקחה שום דבר, ויצאה עמו לכיוון המשטרה או נ.ק.ו.ד.

רצתי אחריה. הגעתי למשטרה. לא מצאתי אותם שם. כשרצתי בחזרה כדי לחפש אותה ברחובות, נפגשנו פנים אל פנים כשהיא מלווה בשוטר. חזרנו לחדרנו עם השוטר ארזנו את שני התרמילים שלנו והובלנו על ידו לתחנת הרכבת. שוטרים אחרים הכניסו אותנו לקרון. אחרי כשעתיים־שלוש, הופיע על יד הקרון ליאון לוסטיג וצעק "דון גרינשפן, דון גרינשפון". יצאתי אליו. הוא יעץ לנו, שאחד־אחד נעזוב, שהשוטר ששמר על הקרון היה מאפשר לבודדים בלבד, אחד־אחד, לצאת בלי חפצים, בלי חולצה, בלי נעליים, כדי להתרחץ, לשתות מים בברז שהיה במקום, או ללכת בין השיחים ולעשות את הצרכים. אז היינו צריכים שוב להיפרד, לפי עצתו של ליאון, כל אחד היה צריך לצאת ולא לחזור. על הפרידה הזאת, גם הקצרה, המסוכנת, לא היינו מסוגלים להחליט. החלטנו שלא ניפרד יותר, שפעמיים נפרדנו ומצאנו את עצמנו ברחובות קרקוב, שמצאנו את עצמנו באותו בוקר כשהלה נאסרה ואני רצתי לחפש אותה, החלטנו שיותר לא ניפרד. וככה נסגרו מאחורינו הדלתות בערב, הדלתות של הרכבת, ונסענו מספר שבועות עד שהגענו למאריאסקיה האוטונומיר, זאת היא רפובליקה של שבט טאטארי קטן, מול הרפובליקה הטאטארית הגדולה שעל הוולגה, מול העיר קאזאן.

הרפובליקה הזאת היתה יער עבות אחד גדול. אחרי שקיבלנו פינה בחדר

עלוב, עם עוד שלוש משפחות, הירשו לנו לכתוב גלויות בלבד, וכתבנו, לגיטו לודז', להורי. כתבנו להורים של הלה. כתבנו ל... לז'ושה ולליאון וחברים אחרים. כתבתי לארצות-הברית לחברים. במשך הזמן גם כן קיבלתי תשובות, במיוחד מגיטו לודז'. העבודה בכריתת עצים ביער עבות היתה קשה. הצלחתי בכל סוגי העבודה. כריתה, הובלה, וגם העמסה על קרונות של עצים. עשיתי כ-200% של נורמה, ובעבור זה קיבלתי יותר לחם, שהספיק גם בשבילי וגם בשביל הלה. הודות לזה שאני עשיתי 200% של נורמה, הלה היתה רשאית לא לצאת לעבודה. ביער היינו קבוצה של שמונה איש, ועבדנו בכל מיני עבודות, בראשותה של משפחת אולינר, מגורליצה, שהיו מומחים ביערות עוד מהבית.

שם במדארי, היכרנו את האחים בטטר מצישיין הפולנים. המבוגר, אז כבן 20 היה חבר ה"נוער הציוני" בצישיין. הדבר נודע לנו משיחה אקראית שניהלה הלה עמו ומשיר שהיא שרה בלי מלים והוא הבין שזה שיר עברי, וכמובן הלגיטימציה הזאת שמישהו מ"הנוער הציוני" פתחה את הלבבות והמבוגר משני האחים פרד בטטר הפך לידיד. היינו ביחד והגענו אחרי-כן לאסיה ביחד. ביום הכיפור של 1940 אורגנה תפילה. לא יצאו לעבודה כחמישים גברים יהודים. ואיזה פלא, הנ.ק.וו.ד. לא הוציא מזה מסקנות. קצין נ.ק.וו.ד. שבא לראות אותנו מתפללים, הסתכל, הסתכל ויצא. למחרת הלכנו לעבודה. הוא רק ניגש לכמה מאתנו ואמר שהוא מבקש מאתנו שדבר זה לא יחזור, אחרת הוא יצטרך לאסור אותנו ולהוציא מסקנות. שם גם מצאתי את גברת דוקטור בלך. את דוקטור בלך הכרתי כעסקן ציוני מפעילותו בהסתדרות הציונית באזור גליציה המערבית. דוקטור בלך היה יו"ר ההסתדרות הציונית בעיר גורליצה.

ד"ר בלך ביקר בארץ ב-1938 והיה גם בקיבוץ תל-יצחק. עשה גם סרט קטן על תל-יצחק, הקרינו אותו בקנים ומקומות אחרים בקרקוב. לגברת בלך סיפרתי שגורל בעלה ובנה ידוע לי, שראיתי אותה ואת הסרט מתל-יצחק, שבעלה עשה. העובדה הזאת קירבה אותנו. כולם הרי היו נזהרים מלדבר, כולם פחדו מפרובוקטורים. עכשיו אני יודע גם שדוד ש., דודק, היה בתנאים דומים כ-10 קילומטר מאתנו. בקרחת יער דומה בשם קומה, ולא ידענו על זה עד שהגענו ארצה. בסתיו 1941 הודיעו לנו נציגי השלטונות על חנינה שחלה על אזרחי פולין לשעבר, ושעלינו להחליט לאן אנחנו רוצים לנסוע או להישאר במקום. כמובן שכולם החליטו לנסוע, ולנסוע רחוק מהחזית, בגלל שהחזית אז, בסתיו 1941, התחילה להתקרב למוסקבה. אסור לנסוע, אמרו לנו שאסור לנסוע לערים גדולות, אסור להתיישב בערים מחוזיות ואזוריות. וכך, בחרנו פשוט מהמפה את העיירה קזלינסק שבקזחסטאן המרכזית, מקום קטן בין הים האוראלי והים הכספי. וככה הגענו אחרי כ-20 יום של נסיעה לעיירה קטנה ששמה קזלינסק, שהיתה מורכבת משני חלקים: עיירה קטנה על-ידי הרכבת, ועיירה עוד יותר קטנה כ-10 קילומטר מתחנת הרכבת. את המקום על-ידי התחנה קראו נובורקזלינסק, וקזלינסק עצמה היתה עלובה וקטנה, מלאה ביקתות

מחומר, רק מספר בתים קטנים היו בנויים. היישוב על־יד התחנה היה כ־5,000 איש, תחנת רכבת עצומה, הרבה מסילות, הרבה בתי־מלאכה לתיקון רכבות, לתיקון קטרים, וכ־5,000 אנשים מועסקים, ראשי אב, בבתי־מלאכה של הרכבת. האחים בטטר מצאו עבודה בנובו־קזלינסק, על־יד התחנה כסבלים במסעדה שבתחנת הרכבת. אני לא יכולתי למצוא עבודה באותו מקום.

נדדתי לעיר העלווה הזאת, קיבלתי מיטה אצל שתי משפחות יהודיות מפולין, בבית שהיה שייך ליהודי בוכרי בשם נסים דוידוב. בצורה "פרובוקטיבית" זרקתי בנוכחותו בקול רם, מספר מלים בעברית וכשראה שאני זוכר גם בעל־פה מספר תפילות וברכות, יודע איך מניחים תפילין, התייחס אלי לגמרי אחרת כמו שלאחרים. הוא המליץ עלי לקרוב משפחה שלו, ששמו היה ציון דוידוב, מנהל אדמיניסטרטיבי של בית־חולים מקומי קטן. קיבלתי אצלו עבודה בתור עגלון, והיה עלי להביא כל בוקר אספקה, להעביר עצים להסקה, וגם בערב לקבור את המתים שהיו מתים מכל מיני מחלות בבית־חולים.

לפני פסח 1942, פנה אלי ציון דוידוב ושאל אותי אם אני מוכן, בחשאי, לעזור למשפחת דוידוב באפיית מצות לפסח. הסכמתי. בתנור דומה לתנור ערבי לאפיית פיתות, עם כלים שהוציאו ממחבוא, בגדים מיוחדים, נקיים, לכבוד פסח, עבדנו עם הלה כל הלילה ואפינו מצות כשרות לפסח, מקמח מיוחד שהם הכינו בעצמם מגרעיני חיטה. המצות שאפינו היו בשביל כל העדה הבוכרית שגרה בעיירה, הם היו שבע־שמונה משפחות. כמובן שיחד עם הלה השתתפתי בסדר פסח. סדר פסח הזה קירב אותי ואותם אלינו. היה פסח מיוחד במינו. סדר הפסח הראשון מחוץ לבית. פסח בסגנון בוכרי. כששרתי להם את השירים, שירי אגדה, כפי שזכרתי אותם מבית אבא, את "חד גדיא" ו"אחד מי יודע" ותפילות אחרות שזכרתי גם בעל־פה, רכשתי לא רק ידידים, אבל אולי גם משפחה. אחרי פסח הייתי נפגש אתם יותר מאשר לפני זה והפכתי לבן בית ובן סודם של משפחת בנימינ וציון דוידוב, שהיו אחים.

מרגע בואי לקזלינסק, כתבתי גלויות רבות, ארצה לדודתי אחות אמי, שבנחלת־יצחק, לקיבוץ תל־יצחק, לחברים באמריקה. מדודתי קיבלתי תשובות רבות וגם חבילות ועידוד. בסוף 1944 קיבלתי גלויה כתובה. מיוחנן כהן מקיבוץ תל־יצחק, גלויה חמה. גלויות עידוד ותקווה שבקרוב נתראה. אחרי השמחה באה החרדה, שהגלויה היתה כתובה עברית. היות ולא מצאתי עליה שום סימן של הצנזורה, מכיוון שבכל הגלויות שקיבלתי מדודתי היתה חותמת קטנה בצד, "מומחים" אמרו שהחותמת היא מהצנזורה. על הגלויה של יוחנן כהן לא היה שום סימן ושום ביקורת. פחדתי שעוקבים אחרי ובגלל זה לא נתנו את הסימן הנדרש. אבל אחרי חודש נרגעתי.

במחצית החודש הגיע דוקטור יעקב בלך שהשתחרר ממחנות בסיביר. הבן שלו הלך בינתיים לצבא הפולני של ונדה וסילבסקה. הוא היה בחזית

ונפצע. מצאתי בן-אדם אתו יכולתי לדבר גלויות ולחלום על זה איך נצא מברית-המועצות, איך נגיע ארצה, אם בכלל. בינתיים, בתחילת 1945 קיבל דוקטור בלך מכתב מ.ק.וו.ד. שלפי בקשת בנו שנפצע, הוא מורשה לנסוע לקרקוב, ששוחררה בינתיים. זה היה עוד לפני גמר המלחמה. משפחת בלך עזבה.

נתתי לד"ר בלך שמות של קרובים וחברים וביקשתי שיספר איפה אנחנו נמצאים. בפברואר 1946 קיבלנו ידיעה מטעם נ.ק.וו.ד. שכל אזרחי פולין רשאים לחזור לפולין. היות והייתי יו"ר של הוועדה לעזרה הודית של אזרחי פולין קיבלתי על עצמי להיות האחראי על טרנספורט.

ב-15 למרץ זזו הקרונות ואני, האחראי על כ-600 אזרחי פולין שנסעו לפולניה, מחציתם יהודים. ב-20.4.1945 הגענו לפלשוב, שעליד קרקוב. הרכבת נעצרה. בקרקוב, כך אמרו לנו, אין עבורנו מסילה חופשית כדי להיכנס לתחנה הראשית של קרקוב. בלילה הזה לא יכולתי להירדם ונכנסתי למשרד הקטן של הרפטריאציה שהיה בתחנת הרכבת הקטנה. ישב שם פקיד פולני שאתו התחלתי לדבר. הוא שאל אותי כמה יהודים אני מביא. אמרתי לו שבערך חצי של הטרנספורט, הם יהודים. הוא סיפר לי שארגון בשם "קיבוץ" מטפל ביהודים המגיעים לקרקוב, שהארגון הזה מוציא את היהודים מהטרנספורט, מסדר להם דירות בקרקוב ובסביבה, נותן להם אספקה, נותן להם בגדים, ובכלל ליהודים טוב ולנו לפולנים רע. והוסיף שיש לו גם מספר טלפון של "ארגון" זה.

כשחייגתי את המספר שהוא נתן לי, שמעתי קול בידיש, "צו קיבוץ דרור". שאלתי אותו בידיש, להשתוממותו של הגוי שחשב אותי לפולני, אם יש קיבוץ של "הנוער הציוני", הוא אמר לי "אין, אין קיבוץ כזה 'הנוער הציוני'. אבל אולי 'האיחוד' הוא גם כולל את 'הנוער הציוני'". האם יש לו טלפון? קיבלתי את מספר הטלפון.

טילפנתי, ופה כבר שמעתי בפולנית את השאלה "מי מדבר?" אמרתי לו מה מצבי, עם מי אני נמצא, איפה אני נמצא וששמי דון גרינשפן. על זה ענה לי הקול בטלפון ששמע את שמי, שהחליטו שאני לא יורד בקרקוב כשאני אגיע, אלא שאני נוסע, עלי לנסוע לקטוביץ, לרדת שם מהרכבת בקטוביץ, לפנות לכתובת ברחוב מלינסקה 5, ושם בן-אדם ששמו דוד מלר יסדר לי נסיעה, לי ולכל משפחתי, ללודז'. כשהגענו לקרקוב באמת ראיתי הרבה נציגים של קיבוצים, צעקות בידיש, צעקות בפולנית, הרבה משפחות יהודיות יצאו עם הטרנספורט, נלקחו על-ידי בחורים יהודים חסונים בכל מיני כלי רכב, טנדרים, עגלות, דורושקס. אני נסעתי הלאה.

אחרי כמה שעות הגענו, בשעות הצהריים לקטוביץ. יצאתי כפי שנאמר לי מהרכבת, עזבתי את הטרנספורט. הפולנים באו אלי בטענה שאני עוזב אותם, שאני אסע אתם, שיעזרו לי וכדומה. יצאו אתי עוד כמה משפחות יהודיות שהצטרפו אלי ואמרו "מה שיהיה אתן, יהיה אתנו, אנחנו יוצאים". אלה היו שתיים או שלוש משפחות שהיו בקרון שלי, מאותו מקום, אותו קזלינסק, אתם גם היינו במדארי, במאריסקה רפובליקה. השארנו את

המטלטלין ושני הילדים הקטנים שלנו עם השכנים לקרון ויצאנו לעיר, ביחד עם הלה. החלטנו שאני אלך למלינסקה ושהלה תלך לרחוב איפה שהיתה גרה, ותראה מה נשמע שם ומי גר בדירתם. הואיל ואני לא ידעתי את העיר הדריכה אותי הלה עד לרחוב מלינסקה, והלכה לביתה. פתח לי בן-אדם, אותו שאלתי אם פה גר דוד מלר, על זה הוא אמר לי "לא, עכשיו חג, דוד מלר נסע ללודז' לחגים. הוא יחזור בעוד כמה ימים". אמרתי, "טוב, האם אני יכול פה לחכות?", בגלל שנדברתי עם הלה שאחרי שהיא תעשה את הסיור בעיר, היא תבוא לכתובת הזאת ומשם אנחנו נחזור לתחנת הרכבת.

חיכיתי בחדרו של דוד מלר, ראיתי שמתחת הזכוכית על שולחן הכתיבה היתה רשימת טלפונים. בין היתר ליאון לוסטיג, מילק טאוונר, שמעון כוגוז'נסקי ושמות אחרים. טילפנתי לפי המספר הראשון שהיה רשום שם, מילק טאוונר. ענתה לי אשתו הניה ואמרה לי "אנחנו מחכים לך, כבר כמה שבועות. ידענו שאתה בדרך, קיבלנו גם ידיעה מקרקוב שעברתם את הגבול. חכה לנו בתחנת הרכבת. אל תזוז. תוך כמה שעות (מקסימום 10) תגיע מכונית שתביא אותך ללודז'".

כמה דקות לאחר-מכן, דופק מישהו בדלת. נפתחת הדלת, נכנסת הלה עם אחיה. מתברר שהלה הלכה לדירתה, דפקה בדלת, פתח לה האח שלה. האח כבר היה נשוי, עם אשה ועם ילדה קטנה. הוא היה מהראשונים שהגיע אחרי השחרור ממחנה הטוסג שעל-יד צ'נסטוחובה לקטוביץ', הגיע יום-יומיים אחרי שחרורה של העיר ו"תפס" את הדירה של ההורים.

כמובן שכל התכניות שלנו לנסיעה השתנו, נשארנו בקטוביץ'. טילפנתי עוד הפעם להניה והודעתי לה "אנחנו מצאנו את אחיה של הלה, את זיגה, אנחנו נשארים בקטוביץ'".

לקחנו את המטלטלין שלנו מתחנת הרכבת עם דרושקה, נסענו לביתם של הורי הלה, התרחצנו והתחילו הסיפורים איך, מי, מי חי, מי לא חי. אחרי יומיים הגיעו לקטוביץ' ליאון וז'ושיה, ופה מתחילה פרשה אחרת, פרשת פולין.

אוסף סיפור קצר שהתרחש בחודשים ספטמבר-אוקטובר 1945, עוד בהיותי בקזלינסק. קיבלתי גלויה מז'ושה, והיא כתבה מי שרד, מי חי, מי נספה, מי קיים מהחברים הקרובים וששולחים לנו כסף, שולחים לנו "דרישה" רשמית שנוכל לצאת לברית-המועצות לפני הזמן הנקבע ברפטריאציה, וששולחים חבילה. לא קיבלתי כסף, לא קיבלתי כלום. התברר, כשחזרתי לפולין, שקלרה מעיין (קלרה מינצברג) מיד אחרי שיחרורה, נסעה לעיר מולדתה ז'שוב, ששחררה לפני וארשה, ובדרך לרכבת פגשה איזה מכרה פולניה מלפני המלחמה שסיפרה לה שמצאה בדואר כבר לפני מספר חודשים גלויה לדינקה איינהורן, היום שטרסברג.

קלרה לקחה את הגלויה, וזאת היתה גלויה ממני. אני כתבתי גלויות לכל מיני מקומות שזכרתי את כתובותיהם. גם של דינקה. ככה הגיעה הגלויה הזאת שלי עם פרטים עלי, לז'ושה ולליאון. ז'ושה מיד ענתה, ואחרי

כחודש-חודשיים קיבלתי אותה לקזלינסק הרחוקה. זה היה הקשר הראשון עם חברי התנועה.

גרשון ברגסון:

לפני הסמינר הייתי חבר בתנועת נוער, "הנוער הציוני" (השומר הלאומי), משנת 1927 בערך, אולי 1926. הייתי חבר בתנועת "הנוער הציוני" והייתי פעיל אחר-כך, ראש קבוצה וראש הקן, עד שנסעתי לסמינר בוויילנה. וגם בלומדי בסמינר בוויילנה הייתי כבר פעיל בתנועת הנוער הציוני. לימדתי בבתי-ספר "תרבות" בפולין אחרי סיימי את לימודי. גמרתי את הסמינר וקיבלתי עבודה שנה אחת, לא בעיירתי. באופאטוב-קלצקי, כך זה נקרא. ואחר-כך שלוש שנים בניסביז', עיירה בביילורוסיה לשעבר עד פרוץ המלחמה.

אח אחד נסע ב-1926 לארץ-ישראל, והאח השני נסע ב-1932 לארץ-ישראל. חשבתי שזה יהיה טוב להיות מורה. היה לי קל להתקבל לסמינר בבחינות כניסה כפי שהיה מקובל אז. אני רצייתי אמנם להיכנס לקורס הרביעי, זה היה נועז מאוד, כי לקורס הרביעי קיבלו רק בוגרי גימנסיות, בוגרי שתיים-עשרה שנות לימוד.

בתי-ספר "תרבות" רגילים, בתי-ספר של שבע שנות לימוד, כי זה היה לפי התכנית של מערכת החינוך הפולנית. בית-ספר יסודי של שבע שנות לימוד ואחר-כך גימנסיה. מי שגמר שבע שנות לימוד יכול היה להיכנס לכיתה החמישית של הגימנסיה, שהיא היתה בת שמונה שנות לימוד. בפולין התחילו ללמוד בגיל שבע ולא בגיל שש, ולמדו שבע שנים בבית-ספר יסודי. גם בתי-ספר תרבות היו מושתתים על שבע שנות לימוד ואחר-כך גימנסיה של חמש שנים.

עם פרוץ המלחמה אני לא הייתי בבית. מאז שנכנסתי לסמינר לא הייתי בבית. רק בחופשת הקיץ באתי הביתה לבלות עם המשפחה, כי באמצע השנה לנסוע בחופשים זה היה יקר מאוד. העיירה שלנו היתה בצפון-מערב פולין וויילנה היתה בצפון-מזרח פולין, כך גם בעיירה בניסביז', והיה צריך לנסוע מהבית 12-14 שעות ברכבת. זה עלה הרבה מאוד כסף. באתי הביתה רק פעם בשנה, בקיץ. לקראת שנת הלימודים 1939 קיבלתי ניהול של בית-ספר תרבות בקרטוזברזה.

קרטוזברזה היה מקום ידוע לאסירים פוליטיים בפולין. זה היה מחנה-ריכוז גדול מאוד ואני קיבלתי שם את הניהול של בית-ספר "תרבות" בעיירה. שבוע לפני פרוץ המלחמה נסעתי לשם, כדי לקבל את בית-הספר. לראות מה קורה שם לקראת פתיחת שנת הלימודים. פעם ראשונה ניהול, זה היה דבר לא קל בפרט אחרי ארבע שנות עבודה כמורה צעיר.

אבל זה היה בסדר, הייתי פעיל בתנועה בהיקף רחב יחסית. הוועד המרכזי של "תרבות" ויסת את המשרות. בהיותי בקרטוזברזה פרצה מלחמת העולם השנייה ואנחנו, קבוצת צעירים, החלטנו לברוח מהעיירה הזו, קרטוזברזה, על אופניים מזרחה. חשבנו שנגיע לרוסיה או לרומניה, על אופניים, ושהינו בביצות של פולסיה עד 17 בספטמבר. ב-17 בספטמבר "שיחררו" אותנו הרוסים, ואז מסרתי את מפתחות בית-הספר שקיבלתי – לרוסים. הם עוד ביקשו שאפתח את בית-הספר היהודי ואחד אותו עם בית-הספר היידישאי בקרטוזברזה. אבל אני לא רציתי, אשתי בעתיד גרה ברובנו, בפולין המזרחית שהפכה לאוקראינה המערבית, והחלטתי לנסוע לרובנו. הגעתי לרובנו, שהיתה כבר תחת המשטר הקומוניסטי, ובית-ספר "תרבות" לשעבר נהפך לבית-ספר בשפת הוראה יידיש. המפקח מטעם שלטונות אוקראינה היה בעבר מורה בגימנסיה "תרבות" ברובנו, והיה מורה של אשתי.

הוא היה קומוניסט לשעבר ואז מינו אותו כמפקח על בתי-הספר. כיוון שהיתה היכרות אתו, נתן לי עבודה בבית-ספר "תרבות" שנהפך, כאמור, לבית-ספר יידישאי. המנהל של בית-הספר "תרבות" לשעבר נתמנה כמנהל של בית-ספר זה. במערכת החינוך ברוסיה היו שני מנהלים: אחד מנהל כללי ואחד מנהל פדגוגי.

נתמנתי למנהל הפדגוגי של אותו בית-ספר. לפני המנוי כמנהל פדגוגי הייתי צריך להתייצב בפני ועדה של שלטונות החינוך והם בדקו מה הייחוס הסוציאלי שלי לשעבר. הם שאלו על כל מיני דברים ואנחנו לא ידענו בדיוק מה לומר. הם שאלו אותי איפה המשפחה שלי ואם יש לי אנשים בארץ-ישראל. והיו לי שני אחים בארץ ולא יכולתי להתכחש לזה, כי ידעתי שהם במילא יגלו. כל דבר הם יכלו לגלות. אמרתי שיש לי שני אחים בארץ. ואז מתחילה השאלה, איך ציוני לשעבר מקבל מנוי כמנהל פדגוגי של בית-הספר בברית-המועצות, אבל לא היתה להם ברירה, כי לא היו מועמדים אחרים. הרי הם לא יכלו להביא מורים משם. הביאו אמנם לבית-הספר ברובנו מנהל לגימנסיה של "תרבות". ככה היינו אנוסים שם שנתיים עד פרוץ המלחמה בין ברית-המועצות לגרמניה.

בבית-הספר שלנו היו 300 ילדים, אבל לא רק אנחנו היינו היחידים שפעלו במערכת החינוך היהודי. היו שלושה בתי-ספר יסודיים של "תרבות" ברובנו. היתה גימנסיה של "תרבות" וגן ילדים של "תרבות". אשתי לימדה במערכת החינוך העברי לפני המלחמה, החל מגן הילדים, דרך בית-הספר היסודי, עבור לגימנסיה ולבסוף למוסד להכשרת מורים סמינר "תרבות" בוילנה.

באותה תקופה, כל בתי-ספר של "תרבות" נהפכו לבתי-ספר יידישניים. היו הורים שאמרו: "למה לנו להפוך את בית-הספר ליידיש בואו נהפוך אותו לרוסית", כי היתה אז מגמה שאמרה יידיש זה רק שפה. במקום לומר: "זאל לעבן דער חבר סטאלין" מוטב לומר: "דזרדאסטוויט טוורישיץ' סטאלין".

הרוח של בית-הספר היידישאי לא היתה לאומית. לא לימדו את הספרות העברית לימדו תולדות הספרות שלנו החל משלום עליכם, ביידש. וכן את הלימודים הכלליים, למשל, טבע ומתימטיקה לימדו ביידש. במתימטיקה לימדו "א בראך" ("שבר"), "א גצענליגער בראך", "איינפאכער בראך". הגיעו ספרי לימוד מאוקראינה. זה היה המשך של בתי-הספר היהודיים ברוסיה עד שחיסלו אותם. ההיסטוריה של יידיש, למעשה, היתה החל מפרוץ המהפכה. לא היתה היסטוריה יהודית. לא היה שום המשך של העבר. אז הרבה הורים אמרו למה לנו שפת יידיש, נלמד ברוסית, אז יהיה יותר קל לעבור לאוניברסיטאות או לבתי-הספר הרוסיים. אני לימדתי אותם בעיקר חשבון, וספרות ביידש כבר נתנו למישהי, שהיתה קומוניסטית לשעבר, עד שנת 1941.

לאחר 17 בספטמבר, כשהרוסים "שיחררו את" פולין המזרחית, והשתלטו על השטח שנקרא בפולין "קרסים", נמצאנו במצב של תלויים על בלימה. באזור שנכבש על-ידי הרוסים היו עשרות מוסדות ציוניים, גם האוכלוסייה ברובה היתה ציונית, באזור זה פרחו מערכת חינוך עברית, אם כי היו גם מוסדות להשכלה יידישאיות, בהשפעת הבונד. בכל עיר ועיירה היו תנועות נוער ציוניות ובתי-ספר "תרבות", וביניהן גימנסיות: ברובנו, בביאליסטוק, בברנוביץ', בקובל, בוולנה, בגרודנו ובבריסק.

ההשערה ההגיונית היתה שהמנהיגות של התנועה הציונית תמשיך לפעול בצורה מחתרתית ותורה לסניפים איך וכיצד לפעול ואולי גם תצהיר על המשך הפעולה למורת רוחם של המוסדות הקומוניסטיים. אך לצערנו, ובמבט לאחור, איני יודע אם להאשים את מישהו, גם מנהיגי התנועה הציונית, וגם חברי ההנהגה הראשית שלנו, השאירו את צאן מרעיתם ללא רועה.

לאחר שנוכחנו לדעת שאין כל סימן להדרכה כיצד לפעול, החלטנו שלושה חברים להתחיל בפעולה, ידענו שחייבים לפעול במחתרת, כי הרי גם ידענו מה יחסם של השלטונות הקומוניסטיים לפעילות ציונית. השלושה היו: קשטן ישראל שהיה חבר ההנהגה הראשית, זקון רפאל מראשי הקרן ברובנו וכותב הרשימה הזאת. נפגשנו ברובנו בדירתו של קשטן, והתחלנו לשאול את עצמנו כיצד עלינו לפעול. קשה לי לשחזר מה היו ההצעות ומה יושם. אזכור רק זאת שלא הצלחנו להפעיל פעולות משמעותיות. הן משום שלא היה לנו ניסיון לפעולה מחתרתית, וודאי גם משום הפחד מהשלטונות, דבר אחד היה ברור: המצב לא יכול להימשך כך, השלינו את עצמנו שיהדות העולם והתנועה הציונית יתעוררו ויגיעו לידי הסכמה על גורלם של אלפי יהודים שנתרו בתחום רוסיה.

בינתיים ידעתי שאפשר לפעול בקרב תלמידי בית-הספר, חלק מהם היה בתנועת נוער. ביוני 1939, כשעזבתי את ניסביז' לחופשת הקיץ, וידעתי ששנת הלימודים 1939/40 אעבוד בקרטוזברזה, השארתי בניסביז' ספרים וציוד בידיעה שלפני פתיחת שנת הלימודים אחזור לקחתם למקום מגורי החדש. אך בינתיים פרצה המלחמה...

בדצמבר 1939, בחופשת החורף החלטתי לנסוע לניסביז' לקחת את אוצרי ולהיפגש עם בוגרי כיתה ז' של בית-ספר "תרבות" שחינכתי אותם במשך שלוש שנים כשהייתי מורה בעיירתם. ידעתי שאוכל לסמוך עליהם גם משום שחלק מתלמידי היו חברים בקן של "הנוער הציוני" שהייתי פעיל בו, אך גם לתלמידי האחרים התייחסתי באמון רב. הנסיעה לניסביז' היתה קשורה בספקות, כי ידעתי שאקח אתי בחזרה ספרים בעברית שיש בהם סכנה.

ניסן רזניק כותב למ. קול בוילנה: "את ראש הקן מניסביז', בנימין רוזובסקי שלחו לסיביר, הג.פ.או. מחפשת את גרשון ברגסון... אשר ניהל שם את בית-הספר תרבות".

כאשר נודע לחניכי שאגיע לניסביז' ארגנו מפגש ביניהם לביני, וקבעו שביום שישי לפני קבלת-שבת, כפי שהיינו רגילים לעשות במשך כל השנים, ניפגש באולם של בית-הספר. המנהל של המוסד, שאול פרידשטיין, התיר לקיים את הפגישה, ומסר להם את המפתחות. עם דמדומי החמה התכנסנו באולם. על הקירות היו תלויות תמונותיהם של מנהיגי ברית-המועצות ואני כמובן התרגשתי, כי באולם זה, לפני הכיבוש הייתי רגיל להתבונן במנהיגי הציונות, הרצל, נורדאו, אוסישקין ובעיקר לדמויות הידועות של יוצרי הספרות העברית: ביאליק, טשרניחובסקי ואחרים. חניכי הרגישו במבוכתי ואמרו לי "חכה רגע", ומיד ניגשו כמה מהם לקירות, הפכו את המסגרות, ומאחוריהן הביטו אלינו, אותן דמויות שלפני ספטמבר 1939, הדמויות שאת תורתן לימדנו ועליהן חינכנו, והתלמידים הרגיעו אותי באומרים: אל תדאג, נמשיך לחיות לפי אותם עקרונות שהקניתי לנו במשך הזמן.

ב-1941, כשפרצה המלחמה לקחנו שוב מקל נדודים וברגל עזבנו את רובנו.

היתה בריחה באמצע ההפצה של העיר. אנחנו ברחנו ויצאנו משם חמישה אנשים ברגל מזרחה. לאן? לא ידענו. אני עוד הספקתי בתוך ההפצה להביא אבא של חברים שיצאו אתנו, למרפאה של קופת חולים, שנקטעה לו רגל. אנחנו הבאנו אותו לתחנת איסוף של המוסד הזה והדם של רגלו נשפך על מכנסי וכתם הדם לא ירד. ברכבת נסענו לקייב. מקייב בספינה, עד מולוטוב, זה היה קרוב לאוראל, וממולוטוב לניזניטאגיל, זה כבר היה ממש באוראל ושם קיבלתי עבודה כמורה בבית-ספר רוסי. מורה לזימרה. מדוע מורה לזימרה? כי הייתי בשתי השנים מ-1939 - 1941 ברובנו תלמיד בית-ספר למוסיקה, ולמדתי שם במחלקה לניצוח. היתה לי תמיד נטייה לנושא הזה, כי בתקופת נעורי הייתי משורר אצל חזן בעיירה. החזנים היו להם מקהלות, ולכן קיבלתי את האפשרות ללמד זימרה. גם בסמינר הייתי סולן במקהלתנו. ואז המלחמה התקרבה אפילו לאוראל. אמנם לא היו צבאות גרמניה באוראל, אבל היתה כבר האפלה וידענו כבר שהנה יכול להיות שהגרמנים יתקרבו ויכבשו את כל רוסיה. ואז החלטנו לעזוב את אוראל ולנסוע לאסיה התיכונה. אבל אי-אפשר היה לנסוע, כי לנסוע

ברכת באותו זמן היה צריך לקבל מסמך של מוסד רשמי שנוסעים בתפקיד מסוים.

הגענו לאוראל. ומאוראל חשבנו לנסוע לאסיה התיכונה, קודם כל לטשקנט, ומשם או לאיראן, או לאפגניסטאן או לאיזה מקום שאפשר יהיה להתקרב לארץ־ישראל.

אפיזודה קטנה: איך מגיעים ברכבת מאוראל, מניזני־טאגיל, לטשקנט? ואני הייתי כבר מורה בבית־הספר. באתי למפקח ואמרתי שאני רוצה לנסוע מכאן. בניזני־טאגיל בספטמבר היו כבר שלגים, עוד לפני כן, כפור וטמפרטורה מתחת ל־30-35 מעלות. כשאני נתקבלתי לעבודה בבית־הספר, אמרתי למפקח, אבל אתה צריך לעזור לי בדבר אחד. להשיג מגפיים, כי יצאנו מהבית בנעלי קיץ. הוא אומר "טוב, אשיג לך". ואני עבדתי כבר חודשיים ובאתי אליו ואמרתי לו: "הבטחת לי מגפיים, תראה במה אני מתהלך, אני לא יכול להישאר פה. תן לי את האפשרות לנסוע מכאן לטשקנט". הוא נתן לי בגלל מחסור אישור לקניית מגפיים. אבל היה לנו אישור לפני כן, מחקוב, שאנחנו פליטים, ואנחנו נוסעים לאסיה התיכונה. האישור הזה היה מיוני ואני באתי הנה בספטמבר. עשיתי זיוף של התאריכים, והגעתי לנ.ק.ו.ד. לקבל את הרשיון והוא אומר: "חכה". ונכנס לאיזה שהוא מקום חשבתי שתפסו את העניין הזה של הזיוף ועכשיו אני אלך לבית־הסוהר. אך העסקה הסתיימה בכי טוב. ואז עלינו לרכבת ואנחנו נוסעים. זה שיש לך אישור זה לא מספיק, זה תלוי אם יש מקום ברכבת, והמבקר אומר: "אין יותר מקומות". מחכים בתחנה עד שבא יהודי, שהיו לו כרטיסים אבל אשתו שברה רגל, ולא יכול היה לנסוע והיה מוכן למכור לי כרטיסיו. קנינו כרטיסים עד תחנת מעבר, שהיה צריך לעבור מרכבת לרכבת. אך לעבור מרכבת לרכבת אי־אפשר היה, כי לא היו כרטיסים להמשך הנסיעה. אמרתי לאשתי: "אנחנו נעלה על הרכבת הנוסעת לאסיה, מה שיהיה יהיה". עלינו. בא מבקר וביקש כרטיסים. אמרתי: "כרטיסים אין לי, אבל יש לי צעיף יפה. קח את הצעיף הזה". קיבל. ואני שואל אותו: "מה עם הכרטיסים? בתחנה הבאה אתן לך". אך לא נתן כרטיסים ולא היתה ביקורת והגענו עד טשקנט. שישה ימים נסענו.

בשתי השנים מ־1939-1941 היתה לנו קבוצה קטנה מאוד של שלושה חברים, חברי התנועה בעבר, הכרנו היטב וחשבנו שאנחנו נעשה איזה "מחתרת", שתפעל ברובנו, עם קשרים בהמשך. אז נגשנו פעמיים־שלוש "המחתרת" היתה, שהתלמידים בבית־ספר "תרבות" לשעבר יופעלו. קודם כל, ביקשתי מהם שכל אחד יקבל מספר ספרים מהספרייה העברית הביתה, כי ידענו שיבואו אנשי השלטון ויחרימו את הספרים העבריים שהיו בספרייה, וכך חילקנו את הספרים. אנחנו הפעלנו את התלמידים של הכיתות הגבוהות, שאפשר היה לסמוך עליהם. ידענו שהיו בבית־הספר שני מורים קומוניסטים שבצורה מאוד גסה ובוטה דיברו על הקרן הקיימת לשעבר, והוקיעו את הציונים לשעבר. ופחדנו שהם ילשינו. לקראת החגים היהודיים התלמידים הכניסו לכל מעיל של התלמידים, לכיס, דבר קטן:

"תזכרו, היום חנוכה". זאת היתה האפשרות היחידה, שיכולנו עוד איכשהו להמשיך ברוח הציונית כפי שהיתה. והתלמידים היו נחמדים מאוד. הם היו חברים בתנועות נוער, גם "הנוער הציוני" וגם ב"השומר הצעיר". אבל יותר מזה לא הספקנו לארגן.

באחד הימים קיבלתי צו להתייצב לצבא, כי היינו צריכים להירשם אצל שלטונות המחוז. תאריכים איני זוכר בדיוק, זה היה אחרי חצי שנה. התייצבתי למקום הגיוס, ושלחו אותי לאלמה-אטה בקירגיזיה. במיון קבעו שאני צריך להיות בבית-הספר לקצינים בצבא האדום, כי בבית-הספר לקצינים קיבלו רק מי שהיתה לו השכלה תיכונית.

זה היה בית-ספר לקציני קישור. אי-אפשר היה במלחמה זו להכשיר קצינים בתקופה ארוכה מאוד. קודם כל היה לימוד מורס. אבל כבוגר בתנועת הנוער ידעתי את המורס עוד לפני הלימודים, אז מהר מאוד התקדמתי. נתנו לי את תחנת הרדיו, מה שנקרא "ראציה", ומשם לחזית. גם אני הופעתי בפני "הפוליטרוק". והוא שואל אותי: "איפה נולדת?" ואני אומר "בפולין". והוא אומר לי: "לא, נולדת בגרמניה". אני שואל אותו: "על סמך מה אתה אומר שנולדתי בגרמניה?"

בשעה שהוא ראיין אותי לא היתה פולין קיימת בכלל. הגרמנים כבשו את פולין. דהיינו, אזור גרמני לעניינים כלכליים. אז במקום לכתוב את כל המשפט הזה, המזכיר שהחליף לנו את הפספורטים ברובנו כתב – "גרמניה". אז הוא הסתמך על משפט זה ואמר לי: "אתה מגרמניה, אני לא יכול לשלוח אותך לחזית". אני אומר לו: "הרי אני יהודי, מה אתה חושב, אבגוד?". "אלה הכללים". ולא שלחו אותי לחזית ושלחו אותי חזרה לאסיה התיכונה למקום שמשם גויסתי. היינו שלושה חיילים בתוך מחנה הגיוס הזה. הצמידו לנו קצין מאלמה-אטה עם מכתב אל מחנה הגיוס. הקצין הזה ליווה אותנו עד שהגענו לאלמה-אטה. הבסיס היה קרוב לאלמה-אטה. הוא נתן לנו את המכתב ואמר: "אני אלך עכשיו לצוד בנות ואתם תכנסו עם המכתב הזה". היינו סקרנים לדעת מה כתוב שם. פתחנו את המכתב והמפקד כתב: "אנחנו מחזירים את שלושת החיילים לפי סימנים לאומיים". היינו במחנה המעבר פעם נוספת. כעבור כמה שבועות אמרתי למפקד: "תראה, לשם מה אנחנו יושבים פה, שלח אותנו חזרה". הוא אומר: "נכון". וחזרנו לאסיה התיכונה למקום שחברתי היתה שם. ואז סיפחו אותי למחנה-עבודה באסיה התיכונה ליד עיירה, שהיה שם בית-חרושת לכותנה, מנפטה. בבית-החרושת הזה היו 400 פועלים, אבל היה גם מחנה-עבודה של הפליטים שגויסו להיות שם לעזר לעבודות של סבלות. אני הייתי בתוך אותם פליטים.

קודם כל שאלו, ברגע הראשון: "מי פה גראמוטני?", דהיינו מי פה בר-אוריין? מי שיודע לקרוא ולכתוב? (רוסית כבר ידעתי עוד מלפני שנתיים ברובנו), אז מינו אותי למזכיר של מחנה-העבודה.

זה היה מחנה ליד בית-החרושת בפרגאנה, אוזבקיסטאן. ואני הייתי צריך לנהל את כל החשבונות, מי שבא לעבודה ומי לא. והיהודים, היו כולם

יהודים פליטים כי את הרוסים לקחו כבר לצבא, ידעו שאני פליט והתחילו לבוא אלי בבקשות: "תן לי אישור שאני הייתי חולה, תן לי אישור שלא באתי לעבודה". ומה אני הייתי יכול לעשות, הסתכנתי בבלגן ונתתי. במשך הזמן הוציאו מהבסיס הזה אנשים ושלחום למחנה עבודה ליד מוסקבה, או בסביבות מוסקבה, כדי לעזור בחפירת תעלות הגנה. ואני נשארתי אחר-כך "גנרל בלי צבא" כי גם את מפקד המחנה הזה גייסו. ואז העבירו אותי לבית-החרושת עצמו, ואישור שאסור לגייס אותי כי אני נחוץ למקום הזה. במחנה הזה התמניתי מיד למנהל המחלקה הכלכלית-מבצעית. אני צריך לנהל את כל המסמכים של ייצור ושיווק, להכין תקציב ולדווח על ביצועו ואז הייתי בטוח שלא יגייסו אותי.

הייתי שם עד גמר המלחמה. עד 1945, ועוד שנה נוספת כי כל התוצרת של כותנה הוא תוצרת מלחמתית. הכותנה שממנה מייצרים את החוטים נשלחה לבית-חרושת לאריגים, שהוא חומר גלם ללבוש. הפלומה של הגרעינים היא חומר גלם לחומר נפץ. הגרעינים עצמם מפיקים שמן, והשמן נחוץ לצבא לטנקים ולרכב.

לכן מנפטה לכותנה, יחד עם בית-החרושת לשמן, יחד עם בית-החרושת לאריגים, הפכו למפעל צבאי וכל אלה שעובדים שם מקבלים שיריון ("ברון"), שאסור לגייס אותם. ואני הייתי אחד מאלה.

במאי 1945 כבר החלו לדבר על חזרה למקומות המגורים והיה ברוסיה ארגון פולני שנקרא: "איגוד הפטריוטים הפולנים". ואני הייתי רשום שם. הם גם עזרו במצרכים, פעם בחודש. אבל מה שהציל אותי מרעב זה החבילות מאיראן, שהגיעו אלי דרך התנועה. בטהרן ישבו נציגים של התנועה. כשהייתי כבר ברוסיה היה לי קשר עם האחים בארץ פעם בחצי שנה ולהם היתה כתובתי. משה קול הכיר אותי עוד מהתקופה של לפני פרוץ המלחמה, הייתי במועצה של הנוער הציוני, והוא דאג שאקבל חבילות. לעתים פעם בחודשיים, פעם בשלושה. היו שם אבקת ביצה, אבקת חלב, מעיל לפעמים, שמיכה. את כל המצרכים מכרתי בשוק השחור ויכולנו קצת לשפר את המזון שקיבלנו מהשלטונות. איך לתאר לך? קיבלנו 400 גרם לחם שחור ליום בתלוישים, ועוד פה ושם מצרכים קטנים שכל אזרח קיבל לפי הקצבה. לי היה הרבה יותר, כי קיבלתי 600 גרם לחם, כיוון שעבדתי בבית-החרושת שהיתה בו לשכה לכרטיסי לחם ל-400 עובדים, וגם לקולחוזים, שסיפקו את הכותנה. גם הם היו רשומים בבית-החרושת הזה, ואף פעם לא ניצלו את כל הכרטיסים, כי לא באו לקבלם מסיבות שונות. והיו גם זיופים של כרטיסים. בפרגאנה היו 60 אלף תושבים אבל הכרטיסים נפוצו ב-80 אלף. והיו אוזבקים שלא יכלו לחתום, אלא חתמו בצלבנים. המנהלת של הלשכה הזו היתה יהודייה מחרקוב, וכאשר בסוף החלוקה נותרו כרטיסים, שלא באו לקבלם, אז אנחנו חתמנו בסימן הזה והיו לנו כרטיסים נוספים ללחם. לקילו לחם אחד בשוק השחור היה מחיר פנטסטי. אני לא זוכר כרגע כמה זה בכסף, זה כמעט היה שווה לשתי משכורות שקיבלנו בבית-החרושת. אנחנו קיבלנו גם סוכר וגם שמן, ולהסקה במטבח

יכולנו להוציא גרעינים של הכותנה, וזה היה חומר להסקה יוצא מהכלל. איך מוציאים את הגרעינים? מטאטאים בבית־החרושת את הפסולת. אז למטה בשק שמים את הגרעינים הטובים ולמעלה שמים כמה שכבות של הגרעינים של הפסולת.

בבית־החרושת עבדו לא מעט פליטים מפולין וגם מהאזורים של מערב רוסיה, אוקראינה וביילורוס. התיידדתי עם כמה מהם, ולעתים קרובות התכנסנו ושוחחנו בגעגועים על העבר ופעילות ציונית ותיבלנו את המפגשים בשירה משירי ציון. מישהו הלשין על שירתנו זאת ושניים מהחברים נקראו לשלטונות לחקירה על תוכן השירים והזהרו. הקשר עם אנשי התנועה ועם האחים בארץ היה דרך מ. קול.

לאחר שחזרתי לפולין נמסר לי כי שליחה של התנועה חיפשה אותי ברחבי רוסיה, אך אין לי פרטים לנושא זה.

חלק ב': לקט זיכרונות מתוך פירסומים

יהושע א' גלבוּע:

... בפרק זה אומר אני להעלות פרשה מקורותי באקטיובינסק, אשר בהיותי במחנה החזקתיה כסוד כמוס. היתה זאת התרחשות, אשר חשבתי: מוטב שאפילו החברים הנאמנים ביותר, למען ביטחונם-הם, לא יידעו עליה. ופרשה זאת הסעירה רוחי כל הימים, אלא שנמנעתי מלספר עליה. יקרה היא לי ואינטימית כל-כך, שהיססתי להביא בסודה את הזולת.

עתה אני רואה צורך "לשחרר" – כמו שאומרים בלשון עיתונאית – את הסיפור הזה.

מאז נאסרתי בפעם הראשונה גילו חברי-לתנועה, בני שיכבתי או אלה שרשאי הייתי לראותם כ"חניכים" שלי, דאגה מרובה וחרדה לשלומי. נעשו ניסיונות לשיחרורי על-ידי פניות, השתדלויות והתערבויות. חברים חיפשוני ברוסיה, התאמצו למצוא את עקבותי. וכאשר מצאוני הוקמו קשרי-מכתבים ערים, נאמרו הרבה דברי-עידוד, ואף ניתנה לי עזרה חומרית ממשית.

מישה* כתב לי במחצית 1942 מכתב בעברית:

"אחי יקירי, עוד מספר ימים ותימלא שנה למלחמת-הגבורה של עמי ברית-המועצות ואנו כולנו מקווים, שלא יארך עוד הזמן והפאשיזם הגרמני ימוגר ולא יישאר ממנו שריד ופליט. אנו כולנו בארץ עוקבים במתיחות ובהתעניינות אחרי המלחמה המפוארת שצבאות רוסיה מנהלים עכשיו בקירבת סבאסטופול וחארקוב. היישוב העברי בארץ-ישראל מגוייס לשירותי הביטחון וכעשרים אלף ממנו משרתים בצבא ובנוטרות. ב-22 ביוני יתקיימו בארץ-ישראל אסיפות של סולידאריות עם הצבא האדום.

"אנחנו מקווים לקבל ממך ידיעות טובות. אני חרד מאוד למצבך. את רישיון-העלייה בשבילך כבר תמצא אצל הקונסול הבריטי בקויבישב.

"אנו משתדלים שיגיע לשם. הדוד שלנו, רפאל שפר,** פעיל לטובת משפחתנו בקונסוליה הפולנית בטהראן. הוא משתדל לעזור לטובלים ככל שידו משגת. בשורות הצבא הפולני, שהגיע ארצה, נמצאים מכרים וידידים משותפים שלנו. אנו רוצים לקבל ממך ידיעות, ובלי ספק היינו עוד יותר רוצים להתראות. אנו רוצים

* משה קולודני (קול).

** לשעבר מנהל המשרד הארצישראלי בווארשה.

שתדע, כי לבנו דופק עם לבך וחדד לגורלך. במשפחתנו אין חדשות. שקט והתקדמות בכל השטחים. דרישת-שלום לבבית לך מכל המשפחה".

לצערי, את המכתב הזה קראתי רק כעבור שבע שנים, בהגיעי לישראל, מתוך העתק... כפי הנראה, בדרכו אלי, ברוסיה, נתעכב ונשאר בידי אנשים לא כל-כך חרדים לשלומי וגורלי. באורח דומה ודאי נעלמו עוד מכתבים. גם על רישיון-העלייה בשבילי, המצוי בקונסוליה הבריטית בקויבישב, נודע לי בעקיפין (אבל כבר לא הספקתי לנסוע לשם ולברר את אפשרויות-היציאה). אלא שקשרי עם החברים בארץ לא נותקו. הם לא יכלו, אמנם, לדעת כל הפרטים מחיי, אבל העיקר היה מובן, כפי שבא לידי ביטוי במכתב שלי, מאותו זמן, לחברים בגבעת-המעפילים*: "אל תתפלאו, שהשאיפה לראותכם משמשת נושא יחיד במכתבי, שהרי המחשבות עליכם אינן נוטשות אותי לרגע"...

(...) מאז תכפו חילופי-המכתבים-המיברקים, ונעשו השתדלויות לא מעטות לטובתי. הצצה ל"תיק" הקשור בי, שנצטבר בארץ, גרמה לי התרגשות מרובה. בין היתר מצאתי כמה מיברקים מאת ד"ר משה קליינבוים (סנה). באחד מאיץ גם הוא בד"ר גולדמן לפעול בדחיפות אצל השגריר הרוסי והסטייט-דפארטמנט בעניין "מאסרו של יהושע גלברמאן, שהוא עניין חשוב מאוד. מאוד חולה. היה אחד מטובי הידידים-המנהיגים שלנו בפולין". קולודני וקליינבוים חתומים יחד על מיברק לרפאל שפר בטהראן: "בן-דודנו יהושע גלברמאן במצב רע מאוד".

כל ההשתדלויות האלו, כמסתבר, עזרו כמו כוסות-רוח לבר-מינן... בינתיים חלפו ימי אלמה-אטה שלי והגעתי לאקטיובינסק. משם, מהמחנה, בדרכים שונות, חידשתי קשרים עם חברים.

יום אחד, באקטיובינסק, הופתעתי לקבלת מכתבים מהעיר גורקי ומהעיירה פראבדינסק הסמוכה לגורקי. היו אלה מכתבים משני חברי-תנועה: חיים-יהושע פלד ודויד פומראנץ. שניהם מפולין, היו בקבוצת-התנועה בוויילנה ולאחר-מכן נתגלגלו למעמקי-רוסיה ועבדו, כמגוייסים, במסגרת "צבא-העבודה" ("טרוד-ארמיה"). ברבות הימים נודע לי, כי הם חיפשוני ברוסיה וניסו "לאתר" אותי חדשים מרובים, עד ש"מצאוני" במאסר...

(...) ב-1943 כבר ידעו פלד ופומראנץ היכן אני. חיים-יהושע כתב לחברים בגבעת-המעפילים:

"מאז אני מקבל את מכתביכם קיבלו חיי משמעות חדשה... אני מאמין, כי על הקרקע החדשה יתכנסו כל קרובינו ויוקם הקן המשפחתי שלנו... אני מרגיש, כי יש לי בית... זאת נחמה גדולה,

* לאחר-מכן חברי קבוצת ניצנים.

הנחמה היחידה... והלב כואב על יהושע, שהוא חולה מאוד ואי־אפשר לעזור לו. כתבו לי, כי הוא נמצא בבית־חולים. הוא סובל מאותה מחלה שלפני שנתיים, כאשר נתקף, יחד עם יוסף וחיים, ברעדות־קור" *...*

(...) עוברים חודשים, חולפת עוד שנה. סופה של המלחמה. שנת 1945. פולין משתחררת. נוספה כתובת למאמצים ולהשתדלויות של החברים לטובתי. במיברק אל הד"ר אמיל זומרשטיין, מי שהיה בזמנו ציר בפרלמנט הפולני ועתה היה חבר בוועד־השיחרור הלאומי הפולני במוסקבה, ** חתום במשותף על־ידי קיבוץ תל־יצחק ומשה קולודני, נאמר: "אנא, עשה הכל לעזור לגלוברמאן ולקחת אותו אליך".

כאשר החלה החזרה (רפאטריאציה) של אזרחים פולנים מברית־המועצות למולדתם, קיבלתי מכתב מדויד פומראנץ, בו הוא מודיע לי, כי יש לו כבר אפשרות לנסוע לפולין, – בטראנספורטים הראשונים – אלא שאינו רוצה לעזוב את רוסיה כל עוד אני אסור בה, ואילו היה עושה כן לא היה סולח לעצמו – והוא יחכה עד שנוכל לצאת מכאן יחדיו. המכתב כולו היה חדור נעימות של התלבטות ורגשי־אחוה.

דאי הוסערתי מרגשי־חבר כאלה. פשוט התגאיתי. המילים של פומראנץ עודדוני. אולם חיש מהר כבשתי את התרגשותי וראיתי בעיני רוחי צעיר לווהט. כמעט בגיל אחד היינו, אך ראיתי עצמי מבוגר ממנו על־פי ניסיון־חיים או אשליות־סמכות... מיד הרצתי אליו מכתב, שנכתב בהרבה רגש והכרת־תודה על ידידות־אצילותו, אולם היתה בו גם נעימה של "פקודה": שיוציא מהראש את כל ההחלטה שלו ושיסע לפולין בלי השהיות – ונקווה, כי איך־שהוא עוד נתראה; אל ימיט עליו, – כתבתי אליו – בתמימותו ובנאמנותו, סכנה ללא תכלית וללא סיכוי שצעדו זה יעזור לי במשהו.

הושפע או לא הושפע ממכתבי, דויד נסע לפולין. אולם עוד לפני צאתו מרוסיה שוב כתב לי מכתב ובו היה חבוי איזה־שהוא צליל מיסתורי, שלא ייחסתי לו אז חשיבות מיוחדת: הוא מרגיש, כי יזכה להחזירני לחיק המשפחה, התנועה, החברים. כעבור זמן־מה כבר קיבלתי ממנו מכתב מפולין. הכתובת שעל המעטפה:

"פוסטר־סטאנט". שורות מעטות: בקרוב נתראה. ומרומז: נתראה אצלך..."

(...) לא עברו ימים מרובים וניצבנו זה מול זה – באקטיובינסק. ונדמה לי, אילו היתה משתלטת עלי שיכחה ומוחה מזיכרוני כל ימי־כלאי־ומחנותי – את זאת השעה לא אשכח לעולם.

* הכוונה למאסר הקדם ולמאסר החדש.

** ד"ר זומרשטיין עצמו גם־כן היה במאסר סובייטי ושחרר לאחר החנינה לאזרחים הפולנים.

זה היה בינואר 1946. בחור מפולין, מה"שכירים החפשיים" שעבדו במפעל-נתך-הברזל של אקטיובינסק, בחטיבת-מכבי-אש (ולפיכך היה גם מעורך-מגוריו בשטח המפעל, לשם כוונות מתמדת), החל יום אחד "לגשש" אצלי: ההייתי רוצה להתראות עם אדם אחד, קרוב אלי מאוד? ובכלל, ההייתי נכון לחשוב על "פליטה" (בריחה)? חידדתי את כל חושי-הזהירות, מתוך חשש לפרובוקאציה. ועם זאת נמנעתי מניתוק-מגע מוחלט: שמא?... משעה לשעה הוסיף לי הכבאי הזה עוד סימן ועוד סימן, כי הוא בסוד עסק גדול הקשור בי במישרין – עד ששאלני במפורש: השם פומראנץ אומר לך משהו?

(...) נפגשנו. רגעים ארוכים היינו חבוקים, בלי יכולת לומר מלה זה לזה. אבל מוכרחים היינו להתאושש ו"לקחת עצמנו לידיים". איש לרעהו אומר "די, הרגע" – ועוד איננו פותחים בדיבור. ומי יודע עד מתי היינו מאריכים במצב נרגש זה אילולא דחקה עלי השעה: "דויד, עלי ללכת מיד; העדרות ממושכת שלי תעורר תשומת-לב וחשדות". לא יכולתי לשכוח, כי זמני בכלל קצוב – בעוד שעות מספר חוזרות הבריגדות למחנה. היה הכרח בריסון ההתרגשות.

עוד בטרם שמעתי על תוכניותיו של דויד לגבי, נתמלאתי השתאות והערצה להעזה שבשליחות זאת ולעצם אירגונה של הפגישה. הוא בא אלי ממרחק של אלפי מילין – מפולין. לבוש היה מדים של סמל-זוטור מהצבא האדום, ענוד הרבה אותות-הצטיינות. נסתבר, הוא בא לאקטיובינסק על-פי תעודת-שליחות (קומאנדירובקה) מטעם יחידת-צבא סובייטית, שחנתה בפולין. יחד אתו בא עוד בחור (שלא היכרתיו ולא ראיתיו), אף הוא במדים – בדרגת סמל בכיר. היו להם כמה כתובות בעיר. דויד החל לחפש דרך אלי – והנה נכנס ממש ללוע-הארי.

תוכניתו: היתה בידו "קומאנדירובקה" נוספת בשבילי, על-שם בדוי, ותלבושת צבאית מלאה למעני: בעוד ימים מספר אופיע גם אני בדמות קצין או תת-קצין... דויד דיבר אתי על שיחוד-משמרות, על חיתוך גדרות-התייל, על קניית תעודת-מוות בשבילי ועל חטיפת גווייתי בשעת הובלתי לקבורה – ועוד פעולות ממין זה...

(...) צריך הייתי לאזור כל כוחות-הנפש, לגייס כל קורטוב של נימוק, כדי לשכנע את דויד שירפה מהרעיון. הוא טען, כי אינו רשאי, אינו יכול לחזור לפולין בלעדי, כאילו כל הדרכים חסומות וחיוו שוב אינם חיים. לפיכך לא היה זה עניין, שיכולתי לפטרו בסתם-סרוב: סוף-סוף, אני הוא שצריך להיות נושא המיבצע המתוכנן. חתרתי למסקנות משותפות עם דויד. הוספתי וטענתי, כי ניסיון-בריחה עכשיו דומה בעיני להתאבדות בהכרה מלאה. ועוד טענתי: מאחורי כבר כמעט שני שלישים של תקופת גזר-הדין – ואין טעם להחליף סיכוי סביר להשתחררות בעוד פחות משנתיים בסיכון כזה.

קיצורו של דבר, לבסוף הרפינו מהעניין. עתה קלחה השיחה על המתרחש בין חברים, מהנעשה בארץ-ישראל, החיים בפולין; פולין בלא

יהודים, לאחר השחיטה – מה עושים, מה חושבים השרידיים?...
שתיתי בצמא את הדברים של דויד. הגיע תורי. סקרתי – באורח
"סטנוגראפי" – תחנותיה של דרך חיי בשש השנים האחרונות, מאז יצאתי,
בראשית 1940, מווילנה.

ביקשתי למסור שורה של ידיעות ודרישות-שלום, וכן להסדיר עניינים
מסוימים. לבסוף סיכמנו בינינו את דרכי-הקשר לימים הבאים.

דויד לחץ עלי, כי אסכים לקבל מהכסף שהיה ברשותו: עלי לשבח
בריאותי. נדברנו, כי אשאל אצל "שכירה חפשית" שהיכרתי בשטח-המפעל
וגרה בשכונת-העובדים הסמוכה: אם היא תסכים לקחת את הכסף, כדי
לקנות בו, פעם בפעם, מזונות ומלבושים בשבילי – ישאירו אצלה. כך
הגיעה הפגישה המתוקה-מרירה לקיצה. שעת הפרידה הגיעה...

(...) יום אחד הגיעה אלי גלויה ממנו – ובשורה מחרידה היתה מקופלת
כבר בכתובת-השולח: גלויה ממחנה הסגר בצפון. דויד הודיע לי, כי נשפט
יחד עם חברים אחרים – מי עוד ועל מה לא יכול היה, כנראה, לפרט. הוא
נחשב לאחד מראשי-הקבוצה ונגזרו עליו עשר שנות-מאסר. היו שיצאו
בפסקי-דין יותר "רכים". הוא ביקש ממני, שלא אאשים את עצמי ושלא
אתייסר במצפוני: בצאתו מפולין, בדרכו אלי, הביא גם אפשרות זאת
בחשבון. והוא חתם ב"חזק ואמץ!"

שגב של שליחות! הוד טראגי של הקרבה חברית!

אבל מה אומר ומה אדבר?... החבר הטוב, שביקש להצילני, לחלצני
ממצוקה, להוציאני מפה, להעבירני למקום-מבטחים – עתה הוא מתענה
כבר אי-שם בצפון הקפוא, ארץ-המוות-הלבן, שם "ביליתי" ב-1940-1941.
חשך עלי עולמי. למרות מאמצי המרובים, מלכתחילה, להניא את דויד
מהפעולה שנטל על עצמו, הציקו לי יסורי-אשמה על הגורל-אסון שפקד
אותו (...)

...אי-שם באזור הקוטב הצפוני, בסביבת הימים הנמזגים לאוקיינוס
הקרח הצפוני, באדמה זרה וקפואה, נח דויד פומראנץ מנוחת-עולמים.
מעבר לגדר של המחנה בתחנת-אינטה, אשר היתה תחנת-חיי האחרונה,
נחצב קברו, לאחר שניספה במכרה-פחם. ביום מר מימים מרים אחרים כיסו
רגבי-עפר, רגבים כגושי-קרח, על הוד-נעורים. סופת-שלג צפונית ייללה
"קדיש" בזעם וברחמים – וכסות-לובן נפרשה על טוהר-אדם במרחק-ינכר.

מתוך: לשמור לנצח, עמודים 209-224.

מאיר אוהד:

באביב 1942 מתחיל משלוח צבא אנדרס לפרס, ועמו הועברו לשם משפחות
פולניות וכל בתי-היתומים. רוב המשפחות היהודיות לא הורשו להצטרף,

והן מחליטות להציל לפחות את ילדיהן, אשר נמסרים לבתי־יתומים פולניים כילדים נוצריים. זו היתה הדרך היחידה להצילם מרעב, מחלות ותלאות. ההורים משביעים את ילדיהם, שבהגיעם לחוף מבטחים יחזרו אל היהדות.

והנה כמה קטעים המתארים את הפרשיות הטרגיות שנתרחשו בסמרקנד, שעה שהורי הילדים ניסו להכניסם לבתי־היתומים:

"ימים רצופים הסתובבתי בחוצות סמרקנד והצלב על חזי" – מספרת ילדה – "מפינות הרחוב עקב אחרי אבי. הלכתי בעקבות השוטר, הפצרתי בו שיביאני אל בית־היתומים, אך הוא דחה אותי, עד שלבסוף נעתר לי. מאז לא ראיתי עוד את אבי. רק פעם אחת העביר אלי פתק לבית־היתומים ובו כתב לי, לבל אשכח לעולמים שיהודיה אני..."

"למחרת בואנו לסמרקנד" – מספרת ילדה אחרת – "קראה לנו אמא והודיעה כי הדרך להצלתנו היא להיכנס לבית־היתומים הפולני. אמא התהלכה כאחוזת טירוף. לא רצינו להיפרד ממנה, פרצנו בבכי איום, אך אמא היתה תקיפה בדעתה: 'אם לא נעשה זאת עתה נמות כולנו, עכשיו עוד תוכלו להינצל' – אמרה. עם דמדומי ערב הובילה אותנו במו ידיה לבית־היתומים והשאירה אותנו ליד השער בודדות וגלמודות. עמדנו כך שעות רבות עד שנפתח השער ו'אחות' פולניה הכניסה אותנו פנימה ברוגזה. העלמנו ממנה את דבר היותנו יהודיות, אך צלב לא היה לנו ועל־כן נתעורר בה החשד..."

בבית־היתומים הפולני רב היה הדוחק. ילדים לעשרות הצטופפו בחדר אחד. בכל חדר תלויה היתה תמונת "האם הקדושה". בוקר וערב היו משתחוים וכורעים לפני התמונה, מתפללים בלחש ומצטלבים.

"הייתי משתחוה וכורע ברך – אך את התפילה מילמלתי בלחש" – מספר אחד הילדים ומוסיף – "הגיתי את השם וקראתי 'קריאת־שמע', ידעתי שלאנוסים יסלח האלוהים. אף פעם לא תפסוני הגויים בתפילתי היהודית".

על ילדי היהודים היתה הרחצה קשה במיוחד. הן על־ידי כך עשוי היה להתגלות סוד מוצאם ובין רגע עלול היה עולמם להיחרב עליהם.

בהגיע הידיעה על הנסיעה לטהרן, התרוצצו הילדים כמטורפים ברחובות העיר, בתקווה לפגוש בהוריהם, או להעביר אליהם ידיעה על נסיעתם ואף לחטוף נשיקת פרידה.

במכוניות וברכבות הועלו הילדים לעיר הנמל קראסנובודסק שלחוף הים הכספי ומשם באוניות לפחלבי שבפרס. יש אשר ילד היה מגלה באחד התחנות את אמו או אחיו הנוסעים בשיירה, אך פחד לגשת ולהתודע

אליהם. וכך, מתנכרים זה לזה ומופקרים לנגישות וביזיונות נוסעים אם יילד בשיירה אחת ללא אפשרות של מגע, לטיפה ונשיקה. בחודשים אפריל-אוגוסט 1942 הגיעו הילדים במשלוחים שונים לפרס, לעיר הנמל פחלבי, שם פגשתי בהם לראשונה. בעוזבי את סיביר בשלהי הקיץ של שנת 1941, הגעתי לאחר תלאות וסכנות, בנסיעה בספינה לאורך הוולגה, ואחר כך ברכבות – לסמרקנד, יחד עם אבי ואחי. מיד עם היוודע דבר הגיוס לצבא הפולני של אנדרס, נפרדתי מבני משפחתי ונסעתי לקרמינה כדי להתגייס, בתקווה שבדרך זו אצליח סוף סוף להגיע לארץ-ישראל, לחברי ולקיבוצי.

בדיקה הראשונה בוועדת הקבלה נפסלתי, בטענה שאינני כבושר פיס מספיק. הופעתי בפניהם בזהותי היהודית והדבר היה לי לרועץ. לא אמרתי נואש. כעבור שלושה ימים התייצבתי שוב בפני הוועדה והפעם כ"גוי" – פולני. שיניתי את שמי העברי ממאיר למרין. (עם שם המשפחה לובלינסקי, לא היו בעיות). הפעם לא עוררתי חשדות ונתקבלתי לצבא בסוג בריאות א'. לאחר חודשיים שירות, חליתי בטיפוס כשהמגיפה הפילה מאות קורבנות. הבראתי ולקראת היציאה לפרס סולקתי יחד עם יהודים אחרים מהצבא, כי הרי חבל להסיע את היהודים ל"פלסטינה". לא ויתרתי בנקל. בהזדמנות הראשונה כשנתקלתי בטרנספורט של הפולנים, עליתי בגניבה לרכבת, וכך החל-המסע הארוך לחופש... נסעתי במשך חמישה ימים והוכרחתי להחליף אחת-עשרה רכבות מכל הסוגים. עובדי הרכבות הרוסיים או המשגיחים הפולנים היו תופסים אותי ותוך מכות נמרצות משליכים מהרכבת, ואני אינני מתייאש, ממתין להזדמנות וקופץ שוב בגניבה לרכבת, שתביאני לחוף הים הכספי.

בהגיע הרכבת לנמל קראסנובודסק התגנבתי לאוניה שעמדה להפליג עם הפולנים לפרס. העמדתי פני סבל המעמיס חבילות, וכשעמדו במהרה על זהותי, החלה רדיפה דרמטית על ספון האוניה, כשכמה קצינים פולנים מנסים לתפסני. למזלי הבחנתי בסירת הצלה, קפצתי והתחבאתי בה במשך שתי יממות של הפלגה, מבלי יכולת לשאוף אוויר צח (...)

מתוך: יזכור לילדי טהרן, (עמ' 210-212).

ג'ורג' דוד מייבסקי:

בשכנות לחדר, ששכרתי אצל טורקמני, גרו שני אחים בני עשרים ומשהו, שנמלטו מריגה. המבוגר יותר היה מנהל חשבונות, דיבר וכתב רוסית ולפיכך התקבל כמחסנאי במחסן הראשי לכותנה. לשם הביאו את הכותנה, שקלו, בדקו את אחוז היובש ואת שיעור הניקיון ומסרו אישור לקולחוז או

לסובחון, שסיפק את הכותנה. האח המבוגר חי במתח תמידי וכל אספקה של כותנה הצריכה הפעלת כמה אנשים, להובלה והשגחה, שלא יגנבו או ישדדו את הסחורה בדרך. הם הביאו אתם אוכל – פיתות, ירקות, קמח ובשר כבש. בהגיעם לשטח המחסן נתקבלו על-ידי מנהל המחסן והעבירו לו כמות רצינית מהאוכל ואף מסרו לו כסף. צריך היה לשכנע את המחסנאי לעצום עין, כשהכותנה היתה רטובה (הרטיבו אותה בלילה לפני הגעתה למחסן כדי להגדיל את משקלה), או כאשר כמות גדולה של ענפים שורבבה בתוך האריזות. המחסנאי צריך היה לאשר ולחתום על הכמות שהתקבלה, שלפעמים עברה באחוזים רבים את מה שהיה במציאות.

מובן, שהמחסנאי קיבל כסף, כדי שיאשר את הכמויות. חילקו כמויות אוכל גם לסבלים, שפרקו את הכותנה מהגמלים. ואחרי השקילה העבירו את השקים למקום שמור. הרעב, הלחץ, האווירה והגניבות הביאו לכך, שהמחסנאי שיתף פעולה. המנהל הסביר לו, שבזמן שמעבדים את הכותנה מוציאים את הגרעינים ומוסיפים מים לכותנה הנקיה. כך מנצלים את כל הזכויות של מחסור טבעי. מזמן לזמן "פורצת שריפה" והיא פותרת את כל הבעיות. להם היה אוכל לשובע, אבל הם חיו בפחד תמידי, ולפיכך גם היו שרויים בפני עצמם.

רובנו, עיר בינונית במזרח פולין, היתה מיוצגת כאן על-ידי שלושה בחורים, כולם בסביבות גיל השלושים. האחד, שמו אשר, היה בחור מלומד, אוטודידקט. למד מספר שנים בישיבה, היה מנהיג בית"ר בעירו ונעשה כאן "חכם" אצל הקהילה היהודית האפגנית. השני סיים לימודיו בגימנסיה "תרבות" ולמד משפטים בווארשה. הוא היה חכם שנון, קומוניסט עוד ברובנו, הצליח לברוח לכאן, כאשר הגרמנים פלשו לרוסיה. כאן הגיע לדרגת תובע במשפטים פליליים קטנים. אף שהשתייך למפלגה הקומוניסטית לא קיבלו אותו בחוג הפנימי הצר, שהרי הוא היה "טיפוס מערבי מפולין" ונוסף לכך יהודי, שאין לו משפחה וקשרים. את האוכל והאספקה היה מקבל במסעדה ובחנות מיוחדת לבעלי דרגה וחברי מפלגה. הוא לא רעב ללחם. השלישי, הצעיר ביותר, היה גם הוא בוגר גימנסיה "תרבות" אבל פחות מלומד. הוא בא כנראה מבית עשיר, כי אפילו אחרי שחזר מסיביר היו לו מגפיים מעור ומעיל קצר מעור. תמיד היה לבוש אלגנטית. אותו קיבלה אשה רוסית בגיל 40, שבעלה היה קצין נ.ק.ו.ד. ונהרג בתחילת המלחמה. היא הועברה מאוקראינה עם שני בניה, גילאי 10-12, לילוטן כחברת מפלגה וכאלמנתו של קצין, שנפל על הגנת המולדת, והיא ממונה על המחסנים המיוחדים, שמהם חילקו מזון לחניות ומסעדות מיוחדות.

הוא חי אתה כל הזמן. היה מטופל, נקי, לבוש טוב ולא עבד. היא רק ביקשה ממנו, שלא יתערב יתר על המידה עם שאר היהודים. לשלישיה זו של הבחורים לא היה חסר כלום. הם קיבלו מספיק אוכל, בגדים וכסף כדי לחיות טוב (במונחי הזמן הוא). הם נתבקשו "לשמור מרחק" משאר היהודים. אולם אני וחברי היינו נפגשים אצל הבחור השלישי, היפה, שם

קיבלנו אוכל, שתיה, וודקה, ושימשנו להם כאנשי קשר לחוג, שממנו באו דיברנו בינינו יידיש ורק בנוכחותה של האשה הרוסיה עברנו כמובן לרוסית. היא ראתה זאת כמחמאה לעצמה, שאנשים תרבותיים (כך התבטאה), שהכירו את הספרות הרוסית וגם את הספרות המערבית, היו מתאספים אצלה. אמנם היא היתה מבלה את רוב זמנה במטבח, להכנת כמויות האוכל, שאנחנו, במיוחד אני וחברי, היינו מסוגלים לבלוע. אבל היו אלו שעות נהדרות על רקע הרעב המתגבר ותחושת האדישות מסביב. היא היתה אשה חכמה והעריכה את העולם הבורגני. היא עוד זכרה את התקופה שלפני המהפכה. היא היתה מלאה, גבוהה, בעלת פנים עגולות ושער בהיר ולבשה שמלות, שהבליטו את מבנה המלא. מזמן לזמן היתה מתפרקת וממש שוכבת על ה"חכם" אהובה. התפלאתי על התנהגותה החופשית בנוכחותנו ועל הביקורת, שהיתה מביעה על המצב ברמזים די עבים. הרהרתי, שלא ייתכן שבמפלגה לא ידעו על הפגישות האלו, שנערכו פעם בחודש.

פעם, בשיחה עם ה"תובע" על התנהגותה, הוא פלט שהיא עובדת עם הנ.ק.וו.ד. העוקבים אחריו – במיוחד אחריו, מפני שהם לא מאמינים לו. הוא חשש, שבסופו של דבר היא תסגיר אותנו לנ.ק.וו.ד.

יום אחד, היה זה כשבועיים לפני פסח, יום לפני שקבענו למעבר הגבול לאפגניסטן, היינו כרגיל אצלה. אכלנו בשר צלי, שתינו וודקה והיא שרה שירים רוסיים עצובים ולפתע אמרה: "היודעים אתם שאני מסוגלת לנחש את עתידו של כל אחד ואחד על פי קווי ידו?" צחקנו ולא האמנו. האשה פנתה אלי ואמרה: "הראה את ידיך. יש לך יד בהירה ורכה, מעולם ודאי לא עבדה היד הזאת". הושטתי לה ידי, והיא מבלי לשנות את הבעת פניה, פתחה בקול חדגוני אבל מודגש ואמרה: "דרך ארוכה לפניך, לא זו שהנך מתכנן. אני רואה מכשולים בלתי ניתנים למעבר. מרחקים גדולים ולא בכיוון הרצוי לך. לאן אתה מתכנן לנסוע?". כשלא עניתי לה, סילקה את ידי והתחילה שוב לשיר באוקראינית שיר עצוב. בדרך הביתה חשבתי אם היא יודעת משהו, ומזהירה אותי ואותנו. נכון, ה"חכם" מרובנו הוא בקבוצה שלנו. אבל שני האחרים לא יודעים שום דבר, כי לא בטחנו בהם וגם לא רצינו, שיהיו מעורבים באיזו שהיא צורה ולו גם בידיעה. במשך מספר חודשים שקדמו לכך חיפשתי חומר על האזור, במיוחד מפות. איאפשר היה לקבל שום מפה לא מהסביבה הקרובה או מהסביבה הרחוקה, אפילו לא מהעיר יולוטן. בחיפושי הגעתי לבית־התרבות של המפלגה. היה זה בית בודד ובו כמספר חדרים, שאחד שימש כאולם קריאה. היו שם עיתונים יומיים ושבועונים שונים וניתן לקרוא ספרים מהספריה, ששוכנה בחדרים אחרים. הספרנית שמחה מאוד שהתחלתי לבקר לעתים קרובות באולם הקריאה, כי איש לא היה מבקר שם. החדר היה תמיד ריק והספרנית הרוסייה היתה אשה אינטליגנטית. היא חיפשה מישהו לדבר אתו. דיברנו על כל מיני נושאים ואף פעם לא על פוליטיקה. החלפנו דעות על מה שקראנו ב"פראבדה" או ב"איזוסטיה". אהבתי לשבת שם, מפני שהיה שם נקי ושקט וקיבלתי כוס מים. התעניינתי במיוחד בספרות חקלאית וקיבלתי

ספרים על תוכניות כלכליות באזור. היו שם מפות טופוגרפיות אקלימיות די מפורטות. מפות אלו ותיאורים טופוגרפיים, שקראתי בדייקנות מספר פעמים וזכרתי אותם לפרטים, עזרו לי לתכנן את המסע שלנו לגבול אפגניסטן. הייתי צריך להיות זהיר מאוד, כי ספריה זו היתה שייכת למפלגה והיתה נתונה להשגחה קפדנית מאוד.

יומיים לפני היציאה נודע לי, שרובינשטיין חזר בו ואינו רוצה לצאת. הוא אף יעץ לנו לנטוש את התוכנית. ראינו זאת כביטוי לפחדנותו והחלטנו לצאת, כי אין עוד דרך חזרה.

בערב פסח תש"ג (1943), בשעה 9 בערב, עלינו לרכבת שבאה ממרי, כדי לנסוע עד קושקה מעל הגבול האפגניסטני. היינו חמישה אנשים מיולוטן. לשם זהירות עלינו בשתי קבוצות. המשתתפים ממרי, שלושה אנשים, כבר היו ברכבת ואתם רובינשטיין. הרכבת עמדה בתחנה ביולוטן כ־15 דקות. רובינשטיין הפציר בי לעזוב את הכל ולחזור הביתה, מפני שאף אחד לא עבר את הגבול ומפני שישדדו את כל חפצינו ויהרגו אותנו. הוא הפציר בנו לא להמשיך. התייעצתי בקצרה עם יתר המשתתפים והחלטנו להמשיך, שהרי מכרנו את כל החפצים שלא יכולנו לקחת, עזבנו את העבודה שלנו ועכשיו אין לנו לאן לחזור.

הרכבת זזה, התקרבו לתחנת טשקופרי, המרוחקת כ־100 ק"מ מיולוטן וכ־110 ק"מ מהגבול. זו היתה התחנה האחרונה, שניתן להגיע אליה בלי אישור מיוחד. לא רחוק משם היו קולחוז וסובחוז, שם עבדה קבוצת יהודים. סיכמנו בינינו, שאם יעצרו אותנו נטען, שפנינו לסובחוז הזה כדי למצוא עבודה, ואין שום קשר בינינו, נכון שבחלקנו אנחנו מכירים את האחרים, אך ורק מפגישות מקריות. בתחנה ירדנו מהרכבת לתוך המון אנשים. ירדנו לצד שני של התחנה והתקדמנו ישר לכיוון מסילת הרכבת, מרחק של כ־500 מ', כפי שקבענו. שם פגשנו את שני המבריחים עם החמורים וכל הציוד, בדקתי את הציוד, לא היו מים במכלים. הם אמרו לי שבמרחק של 10 ק"מ מכאן ישנה באר עם מים קרים וטובים, ושם נצטייד במים. השעה היתה כבר חצות. התחלנו ללכת ואחד המדריכים שאל אותי, אם יש לי נשק חם. השבתי בחיוב: "אחד אצלי ואחד אצל חברי. אני הולך קדימה אתכם וחברי בסוף התור". הלכנו די מהר. אני עזבתי את המדריכים עם החמורים. סוכם בינינו, המשתתפים, שתמיד יהיה אחד מאתנו ליד המבריחים. בתחנה שאלתי אותם, למה בחרו ליל ירח מלא, ותשובתם היתה, שהדרך מלאה בורות ומכשולים ואנחנו לא מאומנים בהליכה כזאת. חוץ מזה הם מכירים את הדרך ואת כל נקודות התצפית של המיליציה ושומרי הגבול.

פתאום שמענו ירי רובים, מטח חזק מאוד ואחריו צעקות "תשכבו, או שאנחנו הורגים אתכם! כאן המיליציה והנ.ק.ו.ד.". נשכבנו על האדמה. הירח האיר הכול. ראיתי את אנשי המיליציה והנ.ק.ו.ד. ופתאום הכרתי את מפקד המיליציה המקומית. לפתע הבנתי הכל: נפלנו בפת. זה היה מארב של אנשי נ.ק.ו.ד. פיזרו אותנו בשטח, מרוחקים זה מזה. חקרו את כולם חוץ

ממני, והכל בעצלתיים. ערכו חיפוש גופני, במיוחד אצלי. נדרשתי להתפשט. המחפשים חיפשו, לפי מה שהבנתי, את הנשק החם, שהיה צריך להיות אצלנו.

הבוקר האיר. כ־30 איש שמרו עלינו כעת וסרקו את השטח סביבנו. המפקד התקרב אלי: "איפה האקדח" – שאל – "איפה זרקת אותו?" הובילו אותנו במכוניות לבית-כלא ביולוטן. שכבנו במכונית משא על רצפה ופנינו כלפי מטה. בינינו היו חיילים. ביולוטן התחילו בחקירה. כרגיל, שמות, לאן, למה, מי הנהיג וכו'. אחרי יומיים הובלנו לבית-הכלא המרכזי במרי. התפשטנו ומסרנו את הבגדים למחסן. התרחצנו, ספר גילח אותנו בכל גופנו. קיבלנו מכנסיים קצרים וחולצה בצבע כחול. הובילו אותנו יחפים, שבעה גברים (גברת ברנשטיין הופרדה מאתנו כבר ביולוטן), לאורך פרוזדור בקומת הקרקע של בניין גדול בעל קומה אחת. פתחו דלת של חדר, בצד ימין שמענו הרבה קולות, אך לא ראינו מה קורה מחמת האדים שמילאו את החדר, נעצרנו ליד הדלת ולא יכולנו להתקדם, כי החדר היה מלא אסירים. דחפו אותנו פנימה והדלת נסגרה מאחורינו. נפלנו פנימה. הגופה שעליה נפלתי זזה. שכבתי על הצד, בין שני אסירים, העיניים התרגלו לחשכה ולאדים שהיו בחדר, שאורכו 5 מ' ורוחבו 4 מ'. מול הדלת היה חלון בגובה 3 מ' מהרצפה. לאורך קיר הרוחב ניצב דרגש עץ, בגובה 1.20 ועליו ישבו ושכבו אסירים. הרצפה כולה היתה תפוסה על-ידי אסירים וליד הדלת ניצבה תבית – בית השימוש. אני שכבתי במרחק של כמטר אחד מחבית זו. החושך ירד מהר, לא אכלנו כל היום והשעה כבר היתה אחרי ארוחת ערב, שכבתי עייף ורעב. כל הלילה הרגשתי שדורכים עלי. היו אלה אסירים, שעשו את צרכיהם בחבית ואני שכבתי בדרך. כשקמתי בבוקר יכולתי לראות את החדר לאור היום. 54 איש היו בחדר שגודלו 20 מ"ר: 10 אנשים ששכבו על הדרגש ו־44 איש ששכבו על הרצפה בשטח של 20 מ"ר. הדלת נפתחה והכניסו 54 פרוסות לחם, דגים מיובשים ומים בחבית. אחד מיושבי הדרגש ירד לקחת את המזון ובסיוע מספר אסירים חילק אותנו. את קצה הלחם הטוב והיבש הוא חילק ל"אוכלוסיית הדרגש". את הדגים הם לקחו לעצמם, חתיכות גדולות בלי ראשים. לנו נתנו פרוסות לחם אמצעיות, לחות וכבדות, ראשי דגים ומים, שלא היה לנו במה לשתות אותם.

ראינו שהמצב גרוע מאוד ויש לשנותו. בקבוצתנו היינו שבעה גברים. תושבי החדר היו רוסים, אוקראינים וטורקמנים. הרוסים שלטו בכל. היו ביניהם גם פושעים מועדים, או מנהלי מפעלים, שהאשמו בגניבות גדולות. הרצפה היתה תפוסה על-ידי טורקמנים, שישבו על הרצפה, מרוחקים מבית-השימוש. הם הפרידו עצמם מיתר האסירים. הם נעצרו בגלל גניבות בקולחוזים או בשל עריקה מהצבא. הם שכבו על שטיחים צבעוניים, לראשם כרית ולידם בדרך כלל שקים עם אוכל. המשפחות דאגו להם. הסוהרים היו ברובם טורקמנים, שאישרו להם את ההטבות הקטנות, שהיו כל כך חשובות. הם ישבו במחלקה שנייה, אבל התנהגו כאילו ישבו במחלקה ראשונה. כשקיבלו אספקה מבחוץ, היו נותנים חלק ממנה ל"אצולה" מבין

הפושעים הלבנים, ששכבו למעלה, ולפושעים הקטנים שאירו את מנת היום, שהגיעה להם. ארבעה מבין העשרה ששכבו למעלה, היו טיפוסים פליליים אמיתיים. הם הובאו ממחנה עבודה כדי להישפט על רצח משותף בתוך המחנה. ששת הנותרים היו שמשים, שהחזיקו את המשכב הזה נקי, שירתו את הרביעיה ונקטו יד קשה כלפי כל הנותרים. הם היו הפרזיטים הקטנים, אך המסוכנים, מפני שהשימוש בסכין לא הרתיע אותם. בזריזות היו משתמשים בכל כלי רצח. לנו לא היה מה להפסיד. כאחרונים בחדר שכבנו בדרך לבית השימוש והחלטנו לפעול. בשעות הצהריים, כשהשישיה ירדה לחלק את המרק שהכניסו הסוהרים לחדר, קפצנו על הדרגש ותפסנו את הקומה, את החפצים האישיים שלהם זרקנו על הרצפה. זו היתה הפתעה. השישיה לא היתה מסוגלת לפעול. הם לא יכלו לעזוב את תבית המרק, כי יתר האסירים היו מרוקנים את החבית כהרף עין, וגם הם היו רעבים. חוץ מזה היה עליהם להביא את החלק הסמיך של המרק לרביעיה העליונה. איש לא זו. הרביעיה קיבלה את ההתקפה שלנו בהוקרה. הם ראו בנו חברה, שיודעים לפעול ויש להתחשב בהם, במיוחד שדיברנו בינינו פולנית. ומעל לכל, הרי הם לא יצאו לקרב למען המשרתים. הטורקמנים קפצו על הרגליים. אף אחד לא ידע, את מי הם יטבחו, אם יפרוץ קרב. עברו 5 דקות בשתיקה מוחלטת. כולם קפאו על מקומותיהם. למטה עמדו כולם ואילו הרביעיה שכבה למעלה כרגיל. אנחנו שכבנו כדי להוכיח את עליונותנו במצב זה. הפושעים הקטנים עמדו וחיכו להזדמנות לתפוס מנה נוספת של מרק. הכל נגמר, כשראש הרביעיה ציווה להביא את המרק אליו. כולם הבינו, שאנחנו ניצחנו. הטורקמנים התיישבו, השישיה חילקה את המרק ואנחנו ויתרנו על המרק לטובת השישיה, למרות היותנו רעבים. זה היה צעד של אסירים חזקים ומכובדים. רק כשנסתיימה חלוקת המרק פינו חברי השישיה אחדים מהפושעים הקטנים, שישבו רחוק מבית השימוש, והתיישבו במקומם.

אחרי שבוע נקראתי לחקירה. החוקר דרש, שאצביע מי היה המנהיג שלנו, כי אם לא אגיד, הוא יאשים אותי, שאני המנהיג של הקבוצה האנטי-מהפכנית, הצפוי, לפי סעיף 58/2, לעשר שנים בסיביר. כאן הפסיק החוקר והניח לי להבין ולהסיק מסקנות. באותה שיטה נהג החוקר כלפי יתר חברי.

כל אחד מאתנו טען את אשר סיכמנו בינינו מראש: נסענו לחפש עבודה בסובחוז, הנמצא כ-3 ק"מ מתחנת הרכבת, אשר בה ירדנו. איננו יודעים על הקבוצה ואת יתר האנשים הכרנו היכרות שטחית בלבד. בתא ישבנו יחד בחדר אחד וכבר ביולוטן הבנו את תכסיסו של מפקד הנ.ק.וו.ד, שדרגתו היתה סרן. הוא היה רוסי ממרכז רוסיה, מעיר על הוולגה. איש יפה, גבוה ורווחה שמועה שהוא סחרר את ראשיהן של הנשים בעירו, ביניהן אשת קולונל מהנ.ק.וו.ד. פעם בעת ריב פצע באקדח את הקולונל. לא בצורה רצינית. כעונש הועבר לשרת באסיה הסובייטית. אפילו לא העמידו אותו לדין. הוא היה חבר במפלגה ובנו של איש נ.ק.וו.ד. ותק. כאן רצה להוכיח

לממונים, שהוא יעיל ויודע את עבודתו והיה מעוניין להציגו כקבוצה מסוכנת מאוד: חבורה של תשעה ובראשם מנהיג, מזוינים בנשק חם. בעזרת המבריחים וסוכני חרש של הנ.ק.וו.ד. ביים את המחזה. אך לרוע מזלו לא מצא אצלנו נשק חם ולא הצליח לסחוט מאתנו מיהו המנהיג. גם נבצר ממנו להביא את המבריחים כעדים לפני שופט, כי בזה היה "שורף" אותם כסוכני הנ.ק.וו.ד. החוקרים התחלפו. הופיע ארמני מבוגר ובלשון חלקלקה ניסה להוציא מאתנו מה שהחוקר הקודם לא הצליח בגסות ובאיומים. בינתיים התחלנו לקבל חבילות אוכל ולבוש מהיהודים הפולנים שהיו במרי, וכן ידיעות. הסוהרים התייחסו אלינו בכבוד ובחנופה והעבירו לנו בשלום מכתבים מבחוץ. נודע לנו, שתוך זמן קצר נעמוד למשפט והם ישלמו בעד סניגור ואל לנו ליפול ברוחנו, מפני שהנ.ק.וו.ד. מעוניין לגמור את העניין במהירות. אחרי שישה שבועות בבית־הסוהר הובאנו לפני שופטת, אשה צעירה שקראה את גיליון האישום: ניסיון לעבור לארץ אויב. על אישום זה ענינו בשלילה. השופטת הדדיעה, שנגזרו עלינו שתי שנות מאסר לכל אחד, אבל בגלל המלחמה יש להפנות אותנו לצבא. שמחנו בלבנו, כי שנתיים היא תקופה קצרה לפי המושגים הסובייטיים.

מתוך: "ניסיון הבריחה שנכשל" – משואה, כ"א, עמדים 231-242.

חנה בת־עמי:

בשליחות

"האיחוד" ו"הבריחה" הגיעו למסקנה שחייבים לשגר שליחים לרוסיה כדי להודיע ליהודים, אזרחי פולין, על קיום הפעילות היהודית בפולין ועל התקווה להגיע לארץ־ישראל. יש להצטרף לרפטריאציה ולצאת מרוסיה. מטעם "האיחוד" אני נבחרתי למשימה זו, והתחלנו לבחון אפשרויות לביצועה.

רוז'קה* חניכת הנוער הציוני, היתה קצינת אפסנאות בצבא הפולני ובסיסה בלובלין. בהתייעצות עמה הוחלט, שאצא למשימה אל הפליטים היהודים ברוסיה כקצינה בחופשה.

רוז'קה סיפקה לי את המדים ואת הטפסים הריקים ודוגמאות של חותמות. יאנק העתיק את החותמות הנדרשות. דולק, שהיה אז עוזר לרופא בצבא, מילא עבורי טפסים לחופשת מחלה. המסמכים היו על שמי האמיתי.

* שושנה ליברמן.

רוז'קה הדריכה אותי בפרטי התנהגותם של קציני צבא – מתי ואיך להצדיע ומה הם הנהלים המחייבים. היא הדגישה, שבכל עיר עלי להתייצב אצל קצין העיר.

קיבלתי רשימת שמות וכתובות של פעילי התנועה הציונית ושל קרובים וידידים במרחבי רוסיה. ציידוני במעט כסף פולני ורוסי ובסכום נכבד של דולרים ויצאתי לדרך במדי קצינה, סגן-משנה, של הצבא הפולני. אהרן וולדמן ליווה אותי לתחנת הרכבת, איחל לי הצלחה במשימה ושאחזור בשלום. זה היה בסוף חודש מאי או בראשית חודש יוני 1945.

תחנתי הראשונה היתה בעיר לבוב. התארחתי שם אצל ידידיה של ז'יניה, שותפתי לחדר – רופא יהודי עם משפחתו. פגשתי את אדם, ובגאווה סיפרתי לו שעוד עמנו חי. הוא עזר לי להמיר את הדולרים בכסף רוסי. החתמתי את כרטיסי אצל קצין העיר ויצאתי ברכבת למוסקווה.

הנסיעה נמשכה זמן רב, יומיים או שלושה. הרכבת היתה נקייה ומזג האוויר נאה ביותר. שקשוק הגלגלים והמרחבים הבורחים בחלון ועצם הנסיעה לעומקה של רוסיה הגדולה בהיותי חופשית בין אנשים חופשיים – כל אלה יצרו בי תחושה של ממשות יפה וטובה יותר. השעות חלפו בקריאה, בנמנום ובשיחה עם השותפים לתא בקרון.

ביום השני הגענו לעיר קייב. רציתי לרדת בתחנה, להתבונן בעיר ולהצטייד במצרכים ובמים, אך פתאום הגיעו לאוזני קטעי מלים: יש קטטות בעיר! מתנכלים ליהודים! איך, כיצד – הרי הנאצים גורשו מכאן מזמן? נכון, לא הנאצים הם הפורעים אלא אוקראינים ורוסים. היה איזה ריב על דירה של יהודים חוזרים – לא כדאי לרדת!

הרכבת הקדימה את יציאתה מקייב. האווירה בקרון היתה מתוחה. שני קצינים, יהודים רוסיים, עישנו סיגריות בשרשרת, אחרים שקעו בניס-לא-נים – ואני נזכרתי במלותיה של ברוניה בפרוסקורוב: "נו, שוב חוזרים היהודים!" מפקד אזור קייב היה באותה תקופה הגנרל הסובייטי האוקראיני, מזכיר המפלגה של הרפובליקה האוקראינית – חרושצ'וב. (...)

(...) למחרת עזבתי את מוסקווה הגדולה, על אתריה העתיקים והמטרו המרשים ביופיו ובניקיונו, בטיסה ישירה לטשקנט הרחוקה. הטיסה נמשכה כשש-עשרה שעות וכללה חניית לילה בערבה מרוחקת. מוקדם בבוקר נחתנו בשדה התעופה של טשקנט, וברכבת הגענו למרכז העיר...

(...) בטשקנט היה עלי לפגוש את הרב נרוזק ואת הרב ברנשטיין, והיתה בידי גם כתובת של בן-עירי, בן-דודו של הקצין סמושקו – פליט בן-גילי, זיסיה זובטי.

את הרב נרוזק הכירו כולם. סיפרו לי שהיה מבקר אצל המשפחות היהודיות ומלמד את הילדים תורה ועברית. לאחרונה לא ראו אותו. מישקה ידע היכן גרים שני הרבנים, נרוזק וברנשטיין, וליווה אותי אליהם. עברנו ליד ביתו של הרב ברנשטיין וסרנו לבקר אותו תחילה. הוא התרגש מאוד – הייתי "הסנונית" הראשונה שבפיה "הבשורה". הוא בירך

אותי בכוונה גדולה, שאלוהים יעזור לי וישמור את צעדי ושאלתי לשוב בשלום. הוא רצה לתת לי קמיע, משהו שיסמל את ברכתו, והדבר היחיד שמצא היה חפיסת סבון ריחני מחבילה אמריקנית.

הרב הגיש לי את הסבון בברכה וביקש ממני לשמור עליו בדרכי כעל טליסמה. הוא גם הפציר בי לא ללכת אל הרב נורוק משום שביטו נמצא תחת מעקב הבולשת – והבטיח לספר לו אישית על ביקורי ועל הבשורות שבפי.

זיסיה זובטי הפגיש אותי עם יהודים נוספים מבני־עירנו ובהם דוֹבָה חייצ'יק, שעם אחיה ישראל למדתי בכיתה אחת. דובה קוננה על מעצרו של אחיה והיתה אובדת עצות – לא הצליחה לברר על מה בדיוק נשפט ולאן נשלח. עודדתי את דובה, ויחד נסענו למקום מעצרו כדי ללקט פירווי מידע. התברר שביום הכיפורים, בעבדו במסילת הברזל, הביע ישראל משאלה: "בשנה הבאה בירושלים". הוא הואשם בציונות ונשפט לעשר שנות מאסר.

בפרקליטות הצלחנו לברר היכן מקום כליאתו, ודובה הספיקה ליצור עמו קשר טרם הישלחו למחנה בערבות צפון סיביר (...)

(...) מטשקנט נסעתי לעיר בוכרה בדרום אוזבקיסטן. בבוכרה נמצא אז בן־דודי מאוסטרוג – סיומה (שלמה) קגן. הוא עבד כמורה בסנטוריום לילדים חולי שחפת־עצמות, שנמצא בפאתי העיר בשכונת מְקָסָה, בארמונו הישן של האמיר. היתה לי גם כתובתו של נחום שוחט מאוסטרוג – מפעילי הנוער הציוני ואסיר ציון לשעבר. שלחתי מברק לבן־דודי סיומה וביקשתי לפגוש אותי בתחנת הרכבת של בוכרה.

נסעתי לבושה במדים, וכקצינה פולניה משכתי תשומת־לב רבה. נסעו ברכבת גם הרבה יהודים, פליטים מפולין, ועבורם היתה היהודייה, קצינת הצבא הפולני, כמעט התגלות. הם התבוננו בי בפליאה ובסקרנות גלויה והמטירו על שאלות אין ספור. ניצלתי את מטר שאלותיהם, ובתשובותי השתדלתי להבהיר לכל הסובבים אותי שבפולין – שרידים קמו לתחיה ומגלים תושיה עילאית במציאת דרכי יציאה מגיא ההריגה של אירופה.

בן־דודי לא חיכה לי בתחנה. לכן החלטתי ללכת ישירות אל נחום שוחט, אף־על־פי שלא הכרתיו כלל. קהל סקרנים ליווה אותי אל ביתו.

שוחט, שהידיעה על בואי כבר הגיעה אליו, רץ לקראתי – "או, סוניה!" חיבק אותי חיבוק קרובים, כי נדמיתי בעיניו לסוניה בת־דודתו האמיתית. משולבי זרוע עלינו במדרגות ונכנסנו לדירתו. הוא סגר את הדלת, אך מספר סקרנים עדיין נותרו ליד החלון. הוא חלץ את מגפי מרגלי והביא קערת מים לרענן אותן.

לאחר שהגיע בן־דודי סיומה, שאיחר לפגישתנו בתחנת הרכבת – גם אחרוני הסקרנים באו על סיפוקם ועזבו את מקום התצפית. רק אז אמרתי לשוחט ששמי חנה ולא סוניה. מסרתי לו דרישת שלום מחברו דוד מלר וסיפרתי על פעילות "הבריחה" ועל הצורך שיהודים פולניים יחזרו כולם, ובהקדם.

באותה תקופה כיהן שוחט בתפקיד מנהל בית-הספר התיכון, שרוב תלמידיו היו יהודים מפולין. יחד עמו גר אחיו הצעיר זיאמה. בעיר היו גם בתי-ילדים ומעונות בשביל ילדי פולין.

השמועה על בואה של קצינת הצבא הפולני הלהיבה ועוררה רגשות אהדה. הזמנתי לבקר במוסדות הילדים ונתקבלתי בהם בהתרגשות עמוקה. הגדיל לכבדני בכיבודים של שירה וברכות מנהל בית-הילדים, יהודי קטן-קומה, נמרץ ולבבי.

בעזרתו של שוחט פניתי ל"אגודת הפטריוטים הפולנים" וביקשתי עזרה בחיפושי אחר אחי. לאור עדותו של הקצין סמושקו, שראה את ליפא בעיר אקמולינסק אשר בקזחסטון, נשלח מטעם האגודה מכתב לעמיתיהם באקמולינסק. במהרה נתקבלה תשובה שאישרה, כי אכן התגורר ליפא באקמולינסק – היה מגויס ל"סטרוי-בטליון", פלוגת עבודה, בבית-החרושת – נפצע ברגלו והועבר לבית-החולים בעיר אומסק לניתוח. אין יודעים באיזה בית-חולים הוא נמצא. (...)

(...) הגיע הזמן לעזוב את בוכרה ולנוע צפונה, כשאחד היעדים הוא העיר אומסק במערב סיביר. את חוטי "המסר" של "הבריחה" השארתי בבוכרה בידיו של שוחט.

נפרדתי מהצוות ומהילדים במְכָסָה, ומידידי מקרב פליטי פולין. קיבלתי במתנה כמזכרת קומקום חרסינה קטן וכחול וכיפה רקומה יפהפיה השמורה עמי עד היום – ויצאתי ברכבת אל היעד הבא.

יומיים לאחר נסיעתי משם בא איש הבולשת לחקור על-אודותי, כי הגיעו לאזניהם שמועות על הערותי בעניין ארץ-ישראל (...)

(...) בעיר אומסק פניתי ישירות אל משרד "אגודת הפטריוטים הפולנים" וביקשתי את עזרתם בחיפושי אחר ליפא. היו בעיר עשרות בתי-חולים צבאיים מפוזרים בפרבריה ומרוחקים מקווי התחבורה הציבורית.

סלקה דרוקר, פליטה מהעיר רובנה ומעובדות המשרד, התנדבה לעזור לי. במשך יומיים עברנו מבית-חולים אחד למשנהו, מקצה אל קצה. הרגליים התנפחו, חלצנו נעליים והמשכנו יחף. את ליפא לא מצאנו שם, אבל עלינו על עקבותיו בבית-החולים שבו אושפז לניתוח ברגלו. נמסר לנו שעזב במפתיע לבית-חולים אחר, אך אין הם יודעים לאן (...)

(...) לאקמולינסק הגעתי למחרת בשעות אחר-הצהריים. בתחנה לבשתי את המדים ויצאתי לרחוב. היו שם צעירים יהודיים מפולין, ממגויסי ה"סטרוי-בטליון", בדרכם מהעבודה. שאלתי על ליפא – הם היו חבריו לעבודה, ידעו שנסע לבית-החולים, אבל לא ידעו פרטים. הביאו אותי למקום מגוריו, ולאושרי הרב אכן נתקבל ממנו מכתב. הוא נמצא בבית-חולים בעיר סוורדלובסק, בירת אוראל – שם נותח שנית ברגלו.

חבריו הקיפוני ובאו גם רבים אחרים. ישבנו מכונסים בצוותא, בחדר עם רצפת חומר, על ארגזים וקרשים ועל המיטות ועל השולחנות והיו

שהצטופפו בפתח – וכולם שאלו שאלות מלאות כאב, ולפעמים התעוררה תקווה – אולי גם משהו מיקיריהם נשאר כמוני בחיים. אפשר שגם להם מצפה משהו קרוב ויקר בקיבוצי היהודים בפולין? ניסיתי לעודדם והשתתפתי בתקוותיהם, וכבדרך־אגב סיפרתי על הרפטריאציה שתתחיל בקרוב, על מרכזי יהודים בלובלין, בקרקוב, בלודז' ובווארשה ועל המאמצים הרבים לשקם ולעזור (...)

לסוורדלובסק הגעתי בשעות אחר־הצהריים למחרת הנסיעה. השארתי את חפצי בשמירת־חפצים ומיהרתי אל משרד "אגודת הפטריוטס הפולנים", שאת כתובתו קיבלתי באגודה שבאקמולינסק. עוד היה פתוח, המהנדס הורביץ מווארשה טרם עזב. הוא קיבל אותי בהתרגשות והציע שאלך מיד לבית־החולים ששכן לא רחוק משם. הוא ימתין לי במשרד, ובינתיים יזמין עבורי חדר בבית־המלון "בולשוי אוראל". הגעתי. בית־חולים צבאי, הגדול ביותר באזור אוראל. ירד גשם קל ולבשתי על כתפי את השכמיה הצבאית. למרות השעה הלא־מקובלת לביקורים נתנו לי להיכנס.

עמדתי בכניסה לחדר והתבוננתי – המיטות עמדו בשתי שורות ארוכות זו מול זו. במיטה השלישית מצד ימין הכרתי את ליפא. גם הוא הכיר אותי מרחוק וניפנף בידו. הוא לא הופתע מבואי, כי יומיים לפני־כן, כשחזמו עלה, הרגיש בנוכחותי ובהזיותו ראה אותי יורדת ממטוס.

קורותיו עד לפגיעה היו כשל הרבה פליטים יהודיים מפולין – בריחה מהאויב לעומקה של רוסיה, עבודה בקולחוז, במשק חקלאי ממלכתי, רעב, עיוורון לילה בגלל חוסר ויטמינים. גיוס לצבא האדום עד 1943 והרחקה מהצבא בגלל היותו "ז'פּדְנִיק", כלומר: אזרח מערבי. בהמשך גויס ל"סטרוי־בטליון", לפלוגת עבודה באקמולינסק, לעבוד כמסגר בבית־החרושת.

התאונה קרתה כאשר אסירים שיחררו מנוע, וזה התגלגל ונפל על רגלו. בבית־החולים באומסק לא הצליחו בנייתוח ולכן שלחו את ליפא לסוורדלובסק ובה נותח בידי הפרופסור המפורסם בשיטה החדשה ביותר – בעזרת חיבור צינורית אלומיניום.

אחד המעגלים בחיינו נסגר. החיפושים נשאו פרי. החלום, שחלמתי בלובלין, היה חלום אמת – מצאתי את ליפא, והוא אכן פצוע ברגלו. עתה עלי לעזור לו, להישאר עד אשר ישוחרר מבית־החולים ולקחתו עמי (...)

(...) נגבול נעצרה הרכבת לביקורת. לקרון עלה סמל רוסי. הוא בדק את תעודותי...

(...) כעבור זמן קצר עצרנו בעיר פשמישל בצד הפולני. הסייט נגמר, ליפא ואני נשמנו לרווחה. הסרתי את המטפחת מפני – ובהודיית אמת בלבי בירכתי שהחיינו וקיימנו והגיענו.

ברכבת נוספת הגענו לעיר קרקוב והתאכסנו זמנית בקיבוץ של "האיחוד". היה כבר סוף נובמבר 1945 – כמעט שישה חודשים מאז ליווה

אותי אהרן וולדמן לרכבת בלובלין. אכן, שמרה ההשגחה את צעדי ובעת צרה הושיעתני, וידעתי שהמעשה, השליחות, היה נכון וראוי – והברכה שרויה בו.

מתוך: מעבר לשיכחה, עמ' 80-92.

בן-ציון שרוסטר:

(...) ביום ראשון, 22 ביוני 1941, היה יום עבודה רגיל, כביכול, במשרדי. כבר בבוקר ידענו על פרוץ המלחמה. אחרי הצהריים הפציצו הגרמנים את תחנת הרכבת של העיר. התנדבתי להישאר בתורנות במשרד, בלילה הראשון של המלחמה. בערב נתאספנו במשרד שישה חברים, האזנו לשידורי רדיו ברלין ומוסקווה ושוחחנו ארוכות על מצבנו. אליבא דאמת, לא יכולנו באותו ערב להעלות על הדעת שהצבא האדום יספוג כבר בימים הראשונים מהלומות קשות וינחל כישלון מדהים. לא תיארנו לעצמנו שתוך שבוע ימים הגרמנים יכבשו את הרפובליקות הבלטיות. עתידנו, לכן, היה עטוי בערפל כבד של אי-בהירות...

(...) המנהיגים הסובייטיים לא רחשו אמון לצבא זה ואחרי פלישת הצבא הגרמני לברית-המועצות פיזרו את הקורפוס הלטבי ונתנו לחיילים אפשרות לחזור הביתה. בצבא הלטבי שירתו שלושה חברי הקיבוץ של "הרצליה". כולם שמו פניהם מזרחה ולקחו חלק פעיל במלחמה נגד הנאצים. הגם שחזית המלחמה התקרבה לעיר והיו נשמעים הדי יריות הארטילריה, המשיכו השלטונות הסובייטיים לטעון שהצבא הגרמני נעצר ובעוד יום-יומיים יובס. נציגי השלטון הודיעו, שינקטו באמצעים חמורים כנגד זורעי בהלה בקרב הצבור, אבל התושבים לא האמינו להם. ראו שבלילה פינו את בית-הכלא, עקבו אחרי פעולות המשטרה וכבאי האש, שביום שישי 27 ביוני 1941, עזבו פתאום את העיר. חלק ניכר מהתושבים ובעיקר מן היהודים התחילו גם הם לעזוב את העיר ולנוע בכיוון צפון או מזרח...

(...) נדדנו ברגל מזרחה למעלה מ-200 ק"מ עד שהגענו לתחנת רכבת בעיר וליקיה לוקי (Velikie Luki), שם הכניסו אותנו לקרונות משא והסיעונו לעומקה של הארץ. בתחנת רכבת של העיר סבינו קפצנו אני וחברי למזנון לקנות לחם. עמדנו בתור עד שהלחם אזל והרכבת שלנו נסעה. נשארנו על הרציף בלי בגדים ובלי מסמכים. המשטרה חקרה אותנו שעה ארוכה – תושבי לטביה עוררו אז חשדות. החזיקו אותנו במשטרה כל היום ולבסוף שוחררנו. במשך יומיים שלאחר מכן נסענו בכיוונים שונים עד שמצאנו את הקרון שלנו ואת בני המשפחה שהתרגשו ודאגו לנו.

אחרי נסיעה ממושכת ורבת עינויים ברכבת ובאוניה על הנהר וולגה הגענו ב־6 ביולי לעיר חבלינסק (Chvalinsk) שבאיזור סרטוב (Saratov), החלטנו להישאר בינתיים שם. בין קבוצת היהודים היינו שבעה חברי התנועה. תושבי המקום גילו יחס אוהד כלפי הפליטים. חלק מהמשפחות הפנו לקולחוזים. נתקבלנו לעבודה כפועלים במפעל מזון. אירגנו צוות משלנו.

מחבלינסק שלחתי גלויה לארץ למשה קול (קולודני). כתבתי ברוסית, והתקווה שהגלויה תגיע ליעודה היתה, כמובן, קלושה. אך היא הגיעה! כעבור חודשיים בערך קיבלתי הזמנה לבוא לדואר עם תעודת זהות. הפקידה בדקה את שמי ומסרה לי מכתב מהארץ. לא התאפקתי והתחלתי לקרוא בו במקום. הפקידה הצעירה התבוננה בעיניים מזרות, מלאות השתוממות וחשדנות. בשבילה קבלת מכתב מחוץ־לארץ היתה בלי ספק, דבר חריג, כי במשך שנות חייה לא נשמע דבר כמוהו. ואכן, אלפים ואולי רבבות אנשים נאסרו, הוגלו לסיביר ונדונו למוות בתקופה מ־1937 עד 1941 באשמת ריגול, כשההוכחה היחידה היתה קבלת מכתבים מחוץ־לארץ. ומאז קיץ 1941 נמשכה חליפת המכתבים עם משה קול במשך כל שנות המלחמה ובכל מקום נידח אליו נקלעתי הייתי מזמן לזמן מקבל מכתב קצר מהארץ שהיה בעל חשיבות ייחודית עבורי. היה זה החוט המקשר אותי עם הארץ, עליה חלמתי מנעורי ואליה שאפתי. בעיצומה של מלחמת העולם השנייה שתכריע את גורלה של ברית־המועצות והעולם כולו לא נמצא, כמובן, מקום בעיתונות הסובייטית לבעיותיה של ארץ־ישראל ויישובה. המכתבים מהארץ הכילו ידיעות כלשהן על הנעשה שם והיה זה אושר גדול בשבילי לחזור ולקרוא אותם.

חליפת המכתבים עם הארץ בוצעה באמצעות אמי, שגרה כל שנות המלחמה בעיר חבלינסק. המכתבים היו מגיעים אליה ומועברים אלי, אף־על־פי ששירתי כל הזמן בצבא האדום וכל המכתבים היו נבדקים באופן קפדני על־ידי הצנזורה והמכתבים מהארץ, בתוך משולש מנייר במקום במעטפה יחד עם מכתב מאמי, היו מגיעים לידי בלי עיכובים. פעמיים בלבד נחקרתי בעניין זה על־ידי סרמש (מוסדות הק.ג.ב. בצבא האדום) ובקלות נחלצתי מהצרות הצפויות במקרים כאלה.

כחודשיים עבדנו במפעל למזון בחבלינסק. היינו מתכנסים אחרי העבודה ומרבים בשיחות על חיינו בעבר ועל עתידנו הבלתי־ידוע. התחלתי לחפש אחרי חברינו ברחבי ברית־המועצות. הצלחתי להתקשר עם כמה מהם. המשכתי בעבודה זאת גם בהיותי בצבא, במשך כל שנות המלחמה.

(...) בראשית חודש ספטמבר גויסנו ל"גדוד העבודה", כי את אזרחי הרפובליקות הבלטיות עדיין לא גייסו לצבא האדום. היינו חמישה בחורים מלטביה בין המון המגויסים – שלא יכלו לשרת בצבא מטעמי בריאות וגיל. הסיעו אותנו באוניה עד העיירה ווסקרוסנסק, שבגדה המערבית של הוולגה. גרנו בצריפים ישנים וישנו על מדף קרשים ערוך בשלוש קומות. כל בוקר בשעה חמש אחרי ארוחה דלילה, יצאנו לעבודה למרחק שישה ק"מ

ממקום מגורינו. במשך כל היום חפרנו תעלות נגד טנקים. כנראה, כבר בקיץ 1941 הביאו מנהיגי ברית-המועצות בחשבון את אפשרות נסיגת הצבא האדום עד לחופי הוולגה. הכלים היחידים שעמדו לרשותנו היו מעדר, דקר, מכוש. בערבים, עייפים עד מוות, אחרי ארוחה דלה (שרק אחריה הרגשתה כמה אתה רעב) שכבנו על משכבנו, סבלנו מכנים והפוליטרוק היה מקריא את העיתון ומפרש את המתרחש בחזית ובעורף. בכל השיחות, אם במקום המתאים או שאינו מתאים, הוא היה מבליט ומעלה על נס את חוכמתו וגאוניותו של סטלין והמפלגה הקומוניסטית, הרואה את הנולד.

באוקטובר הרגשנו בקור ההולך וגובר. בגדי הקיץ שלנו נשחקו. הנעליים התפקעו ונקרעו. דרשנו בגדים ונעליים – לא קיבלנו. בינתיים ירדו הטמפרטורות מתחת לאפס. בבוקר היינו באים למקום העבודה – האדמה היתה קפואה והמעדר לא נתקע בה, היינו מדליקים מדורות גדולות כדי לחמם את האדמה, בינתיים התחממנו גם אננו. אחרי כן היינו עובדים בדקר וכאשר עברנו את השכבה הקפואה והגענו לשכבת האדמה הרכה – חשך היום וחזרנו הביתה. בדרך לצריפים צעדנו בשדות חיטה בשלה, שנשארה תחת השלג באין קוצר. הרהרתי: היתה אולי צומחת יותר תועלת אילו היינו קוצרים ואוספים את החיטה. למחרת חוזר הסיפור: באים למקום, מדליקים מדורות לריכוך האדמה ועד הערב עודרים שכבה של 20-30 ס"מ, ובלילה האדמה קופאת שוב.

(...) תבענו מהשלטונות: תנו לנו בגדים ונצא לעבודה ואם לא – שחררו אותנו ונחזור הביתה. בסוף נובמבר הירשו לנו לעזוב את המקום ולחזור לחבלינסק. אחרי זמן קצר שיחררו את כל אנשי גדוד העבודה – התעלה נגד טנקים נשארה בלתי-גמורה. הוולגה היתה כבר תחת שכבת קרח עבה ואת הדרך לחבלינסק עשינו ברגל (150 ק"מ). חודשיים עבדתי בעבודות זמניות והמשכתי בחיפושים אחרי חברינו ברחבי המדינה. סבלנו מקור ומרעב. בלשכת הגיוס הודיעו שבינתיים אין מגייסים את אזרחי לטביה. לבסוף – בהתחלת פברואר 1942 – גייסו ושלחו אותנו לדיביזיה הלטבית.

עד תחנת הרכבת (100 ק"מ) נסענו בעגלת חורף והלכנו ברגל. בעיר סירזן הושבנו ברכבת ומה גדולה היתה שמחתנו כאשר פגשנו שם הרבה מכרים וידידים מלטביה. אחרי ימי נסיעה אחדים הגענו לתחנת אילינו שבאזור איבנובו ומשם ברגל עד הבסיס של הגדוד הלטבי.

בגדוד הזה היו מלמדים ומאמנים את הטירונים ואנשי המילואים ושולחים אותם אחרי כן לחזית – לדיביזיה הלטבית. הן בגדוד המילואים והן בדיביזיה הלטבית שירתו יהודים רבים כחיילים, סמלים, וקצינים. חושבני שלא היתה קיימת פלוגה ומחלקה, בהן לא שירתו יהודים. בקרבות עם הנאצים נפלו הרבה יהודים מהדיביזיה הלטבית. מספר גדול עוד יותר נפצעו ונשארו נכים לכל ימי חייהם.

בגדוד המילואים נשארת עד יוני 1944 כמאמן ביחידת המרגמות, כסמל

ואחר־כך כקצין; בבטליון המרגמות היו תשע מחלקות (שלוש פלוגות) שבארבע מחלקות מתוכן המפקדים היו יהודים, מפקד הבטליון היה יהודי, ובארבע כיתות – המפקדים היו יהודים. בגדוד שירתו כמאמנים בדרגות סמלים וקצינים, חברי תנועות נוער ציוניות מלטביה, בנוסף לחברי "הרצליה" – "הנוער הציוני", גם אנשי "השומר הצעיר" ("נצח") ובית"ר. היינו נפגשים ומשוחחים בינינו ולבנו היה מלא חרדה ודאגה לגורל העם והארץ. נפגשתי בגדוד עם רבים מחברי "הרצליה" שנשלחו אחרי כן לחזית. בפלוגת המרגמות שירת חבר הקיבוץ שלנו, קלמן שניידר, שנפל בקרב ב־1943.

בסיס הגדוד התמקם במחנות גורחובץ – לא רחוק מהעיר גורקי. השתמשנו באמתלות שונות כדי לקבל חופשה ליום־יומיים ולבקר בגורקי. בעיר זו גרו הרבה יהודים ומספרם גדל בזמן המלחמה, באשר יהודים רבים שברחו מהאזורים המערביים של ברית־המועצות התיישבו שם. בגורקי גרו כמה משפחות מלטביה ובבית־החולים הצבאי עבדה כאחות חברה שלנו – מפעילי "הרצליה" – בעיר ילגבה.

כדי להגיע מהבסיס לגורקי צריך היה לעבור ברגל בערך 6 ק"מ עד תחנת הרכבת גורבטובקה, ומשם ברכבת עד גורקי. נחרתו בזיכרוני כמה נסיעות כאלו מהבסיס לגורקי. פעמים רבות צעדנו בדרך עד גורבטובקה יחד עם חבר הקיבוץ שמואל כץ (נפטר בארץ ב־1973). סביבנו יערות ושדות ואנו ניצלנו את שעת ההליכה ושרנו בקול רם שירים עבריים. בקרון הרכבת, אם נסעו בו אנשים מעטים, המשכנו לשיר בקול נמוך וכל פעם שיר אחר, כדי להיזכר ביותר ויותר שירים. קרה שמישהו מהנוסעים היה פונה ושואל – "באיזו שפה אתם שרים?" התשובה – "אנו יהודים מהגדוד הלטבי ושרים את שירינו האהובים". תשובה כזאת סיפקה את הסקרנים. בכל מקום, אחרי כמה מקרים כאלה היינו יותר ערים ונהגנו ביתר זהירות.

בגורקי התיידדנו עם משפחות יהודיות אחדות. המבוגרים, שנולדו עוד לפני מלחמת העולם הראשונה וקיבלו חינוך יהודי, שוחחו אתנו ארוכות על בעיות היהודים, על הציונות, על ארץ־ישראל, המסירו עלינו שאלות עד אין סוף על הנעשה שם. גם על אנשים טובים אלו השפיעה התעמולה הסובייטית וחוסר האינפורמציה האוביקטיבית במשך עשרות שנים, אבל בלבם נשארו יהודים טובים וציונים. הם שמחו לכל פגישה אתנו והשיחות נמשכו תמיד עד לשעות הלילה. לעומת זאת ילדיהם, שבבילם כל הבעיה היהודית היתה מושג מופשט. הנוער הזה היווה חומר מצוין לעבודה חינוכית. הם האזינו, הבינו, קלטו, אבל לא ניתן להשיג משהו ממשי במשך ביקורינו הנדירים ובזמן קצר.

התארחנו במשפחה אחת בראש השנה ובחג הפסח. ראש המשפחה (אמנע מלציין את שמו) היה טיפוס אופייני ליהודי מאמין במציאות הסובייטית, אשר מתוך שיברון לב ויתר על כמה דברים, כדי לפרנס את משפחתו. הוא עבד בשבת, התהלך בגילוי ראש, אבל התפלל בכל יום ובחגים היו מתפללים בבית פרטי שהפך לבית־כנסת. בערב ראש השנה ובליל הסדר היו מכינים

ארוחה חגיגית ואנו היינו מאושרים לשבת יחד עם המשפחה הנפלאה הזאת, אחרי שלמעלה משנתיים נותקנו מסביבה יהודית.

בזמן שהייתי בגדוד המילואים שמרתי על חליפת מכתבים קבועה עם הרבה מחברינו. מזמן לזמן היתה אמי מעבירה לי מכתבים מהארץ (משה קול). כל זה עורר חשד באנשי הסמרש (ק.ג.ב.). הזמנתי לשם פעמיים, ונחקרתי, אבל, כפי שכבר ציינתי, הצלחתי להיחלץ. חברינו מ"הרצליה" נמצאו בכל רחבי ברית-המועצות: באזור קירוב, בערים איבנובו, גורקי, אנגלס, באסיה התיכונה, בקירגיזיה, בסיביר, באורל. מכתביהם העידו כי איתנה אמונתם במטרותיה של הציונות וכי המלחמה והתעמולה הסובייטית לא ערערו אמונה זאת.

ביוני 1944 הוקמה, מחילי גדוד המילואים, עוד דיביזיה לטבית אחת. מרבית חייליה היו כבר רוסים. עם הדיביזיה הזאת יצאתי לחזית והשתתפתי בקרבות נגד הנאצים על אדמת לטביה. משנכנסו לעיירות הראשונות של לטביה התחלתי לחפש יהודים – קיבלתי תשובה חד-משמעית: את כל היהודים השמידו ב-1941. רק אז הצטיירה לפנינו התמונה הנוראה של השמדת יהדות לטביה. ועשו זאת הלטבים בעצמם, כמו ידיהם, בהשראת הגרמנים. שלחתי מכתב לרזנקה, לשכננו הלטבי וביקשתי להודיע לי על גורלם של קרובי – לא קיבלתי תשובה, נתברר שכולם נרצחו לא רחוק מביתנו, בהר אנצופן (Antshupan).

בקרוב התקפה ב-18 באוגוסט 1944 נפצעתי קשה בראשי וביום זה חרב עלי עולמי. הימצאותי במשך 25 חודשים בבית-חולים, ניתוחים עד אין סוף ותהליך ריפוי איטי ואחרי כן – חיי נכה במכאובים וייסורים גופניים ורוחניים – חיים של אי-יכולת לפעול ולעבוד כראוי, טיפול רפואי מתמיד בבתי-חולים ובבית...

הקשר עם הארץ באמצעות מכתבים נמשך עד 1947. בסוף 1946 ביקש משה קול במכתבו אלי לעזור לחברנו י' גלויברמן (גלבוט), שנמצא אז במאסר אי-שם באסיה התיכונה, אספתי מצרכי מזון ושלחתי שתי חבילות לפי הכתובת שמצאתי, בתקווה שאולי לפחות אחת מהן תגיע וכעבור שבועיים הזמנתי לק.ג.ב. ונחקרתי. הם ידעו ממי אני מקבל את המכתבים וכמובן גם מיהו האיש, אליו שלחתי את החבילות; הזכירו גם את פעילותי מלפני המלחמה וחליפת המכתבים בזמן המלחמה. הודיעו בגלוי "אל תכתוב לארץ ואל תשלח לשווא – כי תשובה לא תקבל – והדבר לטובתך הוא".

חלק קטן בלבד מבין חברינו הצליחו לברוח ביוני 1941 מלטביה, לפני כיבושה על-ידי הנאצים. מרבית חברינו נשארו והושמדו עם שאר אחינו היהודים בגיטאות לטביה ובמחנות ההשמדה בגרמניה. רק אחדים מחברי "הרצליה" נשארו בחיים אחרי השואה. הם חיים עכשיו בארץ.

(...) אין בידינו מספר מדויק של חברינו, שלחמו בנאצים בצבא האדום. הנה רשימה חלקית של חברי "הרצליה", שנפלו במלחמה בשורות הצבא האדום: שניידר קלמן וקובנטור אליהו מקיבוץ ההכשרה; שרוסטר אברהם, אנשליץ שמעון, קובנטור יעקב, לוינ נחום, גורביץ צבי, גרבר שמואל, תגר

חיים, פלינר חיים, דרידזה דוד – כולם מרזקנה.
אחד מחברינו הצליח לעזוב את ברית-המועצות עם הארמיה הפולנית של גנרל אנדרס ולעלות לארץ-ישראל. מזכיר קיבוץ ההכשרה בשנות 1939 - 1940, דוד קרומהולץ, נאסר ב-1945 ועל פעילות ציונית נדון לשמונה שנות מאסר. אותן ריצה בקרלנדה שבאסיה התיכונה, ושוחרר בסוף 1953 (גר עתה בבאר שבע). אחת מחברות הקיבוץ עלתה ארצה ב-1945 במבצע "הבריחה" (גרה עתה בחולון). בשנים האחרונות היו רבים מבין חניכי התנועה פעילים בריגה והצטיינו במאבקם לחופש עלייה ליהודי ברית-המועצות. הם השתתפו בחוגים ללימוד עברית ובהוראתה ונטלו חלק פעיל בתעמולה הציונית. רובם כבר עלו לארץ.
הסתדרות "הנוער הציוני" – "הרצליה" היתה קיימת במשך זמן קצר, סך-הכל כעשר שנים, ופעילותה הופסקה בעצם תהליך התפתחותה וחיזוקה. אולם יצוין, שמאות מחניכי התנועה נמצאים כיום בארץ, בקיבוץ, בחקלאות, בצבא ובכל ענפי המשק הישראלי.

(מתוך: "תנועת 'הרצליה' בלטביה

בימי מלחמת העולם השנייה", משואה, ג', עמ' 197-205).

חלק ג': מכתבים מימי מצוקה ותקווה שנשלחו למשה קול

באראמול 9.8.1942
(רוסיה התיכונה, דרום לנובוסיבירסק)

אחינו היקר, שלום וברכה
מכתבך מ-17.6 קיבלנו. יום קבלת המכתב היה בשבילנו יום חג, יום של שמחה ואושר מפני שאנו, מזה זמן רב, צמאים למילים טובות – כפי שמכיל מכתבך. אחינו היקר – מכתבך נקרא פעמים אחדות, במשך היום. כל אות מבטאת נאמנותך ומסירותך כלפינו ועל כן נזכור זאת ונחיה אסירי תודה לתמיד. הן תדע יפה שמלבדך ומלבד המשפחה אין לנו איש.
חסרות לנו מילים לבטא שמחתנו בידענו שאתה חי, בריא ועובד. יעזור לך האל ותצליח בחייך. אשר לנו – הרינו בריאים. אני עובד ומקווה לסיום טוב של המלחמה, לשבירת ההיטלריום למצח וישועה תבוא לעולם כולו. מישה היקר – ראה נא לכתוב לעתים קרובות יותר. מכתביך מוסימים לנו אומץ ותקווה בחיים.

אייזיק – ביילה נלדמן

שפחה – התנועה

17.2.1943 מראבדינסק

ליד גורקי כ" 400 ק"מ מזרחה למוסקבה

מישה חיקר

את גלויתך מ-7.12.42 קיבלתי והריני משיב מיד. מזה שבועות אחדים אני מקבל כל מכתביכם הן אילה שנשלחו לגורקי והן אילה שנשלחו לפי הכתובת כאן. כל מכתב מכם עושה עלינו ועל כל קרובינו רושם עצום ומפיהח בנו אומץ ואמונה...

יש לנו תחושה, כי הקן המשפחתי שקרובינו בונים בהיעדרנו יהיה ביתנו. זאת נחמתנו בבדידות שלנו כיום. לצערנו חוג מכרינו כאן מצומצם. אשר לרוב מכרינו – איננו יודעים דבר, לצערנו. הכל אבד כמו אבן במים. אני מצטער על אשר נפרדתי מאחי ניסן ויוסף. מפליא אותי שהם אינם כותבים אליך. אל יהושע כתבתי מלפני כחודש. לצערי טרם קיבלתי ממנו תשובה. לו יכלנו להיות ביחד איתו היינו יכולים לעזור. המרחק רב ואין לי כל סיכוי להתראות איתו. אבל במה שיהיה תלוי בי – אעשה הכל. מה עושים ילדיך! מה עושה אושא! האם העובד מבקר אצלך לעתים קרובות! איך מרגיש מגדיאל! כתוב לי לעתים קרובות ואודות הכל. דרוש בשלום כל מכרי.

חיים אשר (פלד)

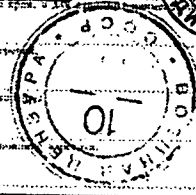
יהושע – יהושע גלויברמן – גלבוע. הופעלו קשרים רבים לסייע לו.
ילדיך – כנראה הכוונה לתנועה, "הנוער הציוני"
אושא – קיבוץ אושה בו היו הברים מזכרים לכתב (יחזאי פינסק והסביבה)
העובד – "העובד הציוני"
מגדיאל – הקיבוץ במגדיאל
קן משפחתי וכי – בין התנועה בנרץ

ПОЧТОВАЯ КАРТОЧКА
CARTE POSTALE

Палестина Palestine
М. Холодну
Tel-Aviv
POB 1935
Кому
6

ПОЛЬЗУЙТЕСЬ АВИАПОЧТОЙ

Adress
de l'expéditeur

U.S.S.R. n. Правдинск Торьковской обл.
ул. Кирова 11/3 Роженск 9 мая 1935

Правдинск, 19/5 143. 1669
[Handwritten text in Cyrillic script, likely a letter or postcard message, including a date stamp '1669']

יולאטון 25.3.1943

JOLATON

על גבול אירן כ-800 ק"מ מזרחה לים הכספי

שלום

קיבלתי מכתבך מ-29.12.42 אני מודה מאד עבור דרישת השלום מבוק ליזרוביץ וכן עבור יתר הידיעות. מכתביכם אודות הנעשה אצלכם מוסיפים לנו הרבה אומץ לב, כח. אני מבקשכם לכתוב לעתים קרובות יותר ושגם בנק יכתוב. מדוע אין שומעים דבר מחיים כשר, חיים מילשטיין, טובה, שרה האחרים. אם יש אפשרות שילחו לנו עטונים, זירטאלים המוסיעים מטעם הועד למדת ברית המועצות. חגגנו כאן מורים בסביבה משלנו (אנשי שלומנו), בין אנשים החושבים כמוני. מה נשמע בענין יהושע גלויברמן, האם שפעתם עליו משהו? יתכן ונחיה שם איפה הוא היה. אנהנו מהכים בחוסר שבלנות לשעה בזה נוכל לקחת חלק במלחמה נגד היטלר ושותמיו יד ביד איתכם. כתבתי מכתב לצ'ארדשו בענין שוסטר. דרישת שלום מתברים לא מוכרים וגם מחיים.

דוד ליזרוביץ

שוסטר בן ציון - היה בצבא האדום ונמצע פעמים. היה חבר ההנהגה הראשית של "הנער הציוני" בלאטביה
 צ'ארדשו - C'ARDZOV - TSCHARDSCHOV מזרחה לים הכספי קרוב לגבול אירן, אמגניסטן. קרוב ליולאטון TURKMENSKAJA, JOLATON

JOLATON
 TURKMENSKAJA
 Poleemusta
 Sabetim
 Tel-aviv
 B. P. 1935
 Kolodni
 M. Kolodni
 21
 MARI
 M. Kolodni, USSR, obl. Mari, Jolaton
 Kolodni, USSR, obl. Mari, Jolaton
 Kolodni, USSR, obl. Mari, Jolaton

חזרה אל ילדות עשוקה

ידעתי שלא אצליח להירדם הלילה. ואכן כל הלילה התהפכתי מצד לצד בין תיר לנים ורק לפנות בוקר נרדמתי.

בשעה שמונה בדיוק, בעוד ידי ממששת בכיסי את האבן הקטנה שנטלתי עמי מקיר ביתי, כפי שאני נוהג לעשות ביוצאי את הארץ, עצרה ליד המלון מכונית "פורד" ישנה ופיטר יצא ממנה לבוש בחולצת טריקו כחולה ומכנסי ג'ינס כחולים ישנים, מחייך ומפטיר – "בוקר טוב!", ובלי לחכות לתשובה לברכתי, נוטל את תיקי ומניחו על המושב האחורי.

– "האם תחזיק מעמד אלף ושבע מאות קילומטר...!?" – אני שואל.

– "כל הלילה עבדתי עליה ויש אתי הכלים לתקן כל תקלה..."

הוא משחרר את הבלם ואנחנו נדחקים בין המכוניות ברחובות הסואנים של אודסה ולא עוברת שעה מועטה ואנחנו מחוץ לעיר, עוזבים את הכביש הרחב והרועש ועולים על כביש צר, וככל שמתרחקים מהעיר פוחתות בו המכוניות. היום נאה. השמים אפורים וגבוהים והנוף משני צדי הכביש גבנוני מכוסה צבעי ירק בגווני שונים.

– "אנחנו יוצאים לדרך ארוכה ומסוכנת. מוטב שנכיר זה את זה. ספר

לי קצת עליך..."

אני מחייך – "מדוע מסוכנת...!?"

– "כשטר אני אומר לך שאנו עלולים למצוא את עצמנו מול מכונית

תקועה לרוחב הכביש החוסמת דרכנו, ומתוכה מזנקים כמה חוליגנים שלופי נשק... אם אתה מתחרט אני מסתובב ושב הביתה..."

משקרא על שפתי חיוך מלא ביטחון עצמי כאומר – "מה לי ולסכנות

כאלה...!?" חשף אף הוא את שיניו לחיוך – "אני רק חייב הייתי להעמידך

על הסכנות, שלא תאמר שלא הוזהרת. ועכשיו בוא נכיר זה את זה..." קרץ

לעברי קריצה ממזרית והוסיף – "כדי שנפעל כצוות..."

יש לו פנים נאים לפיטר, חיוך משכנע בכנותו ומשרה ביטחון. שערו החום מדובלל מעט אך מסורק למישעי. בגדיו מונחים עליו היטב ומשוים לקומתו הממוצעת קלילות וגמישות.

– "מה יש לי לספר על עצמי?!" – עניתי מצטנע – "אני יהודי זקן בן שישים ושנים, שנולד בעיר חוטיין שבבסרביה. כבן שלוש הונסתי ל'חדר' ללמוד 'תורה', זו הדת שלנו, וכבן שבע וחצי כבר פסעתי עם יהודי עירי במצעד עינויים מבסרביה לטרנסניסטריה ובתוכה. עכשיו אני בא לראות את עירי ואת הכפר קומרוב בו גדלתי, אך הדרך בה צעדתי מלווה חיילים רומנים... כשנגיע לאזור השתדל לנסוע מהר, נעבור אותה ביעף, נעצור לשעה בכפר בו הייתי כלוא ונחזור לאודסה... ועכשיו תורך".

שמחתי שבכמה משפטים, שאמרתים בנשימה אחת וברוח כמעט מבודחת, הצלחתי לתאר את הסיוט המקנן בי שנים כה רבות וכמעט התפלאתי מדוע זה חששתי כל כך לחזור ל"אזור ההוא".

– "אם לבן שישים אין מה לספר, מה אומר אני, עול ימים, בן הארבעים?!" אמר, ועיניו רתוקות לכביש.

– "העניין אינו הגיל, אלא מה שאתה עושה בשנים שחיות", אמרתי.
– "כשהייתי בן שבע, קרא לי אבי השתקן לשיחה קצרה ופסק – 'שום דבר לא מצפה לך פה בכפר המוזנח שלנו באזור טולצ'ין' והולכני לתחנת האוטובוס של הכפר, ומשם, לאחר נסיעה ארוכה מסרני לבית-יתומים בהנהלת יהודי ושמו מרגוליס, חברו מימי שירותו במלחמה בחיל-האוויר של הצבא האדום. חיי בבית-היתומים היו המאושרים בחיי. בן עשרים ושנים נשאתי אשה ונולד לנו בן והייתי מאושר, אך עד מהרה נודע לי שלא רק שהיא מכורה ל'כוסית', אלא שיש לה גם מאהב...".

את המשפטים האחרונים ביטא מהר, כדי שיקיא אותם מלבו כפי שאני עשיתי בעניין קטע הדרך המזויע העומד לפני.

הוא שתק מעט וכמהרהר בקול המשיך – "התגרשנו. היא שמחה כאשר הסכמתי לקבל את הילד. עכשיו אני נשוי באושר. אשתי עובדת כמוני, במשטרה. היא סמלת. יש לנו בת, בת שש, ילדה נפלאה וגם הבן אצלנו. אני שוטר בדרגת סרן, בוגר בית-ספר למשפטים. הומלצתי על העלאה בדרגה ובקרוב אהיה רב-סרן. אלה חיי" – סיים וחייך.

הדרך יפה ומתמסכת בנוף שכה הכרתי ונחרת בי בילדותי. גבעות נמוכות. פה ושם חורשות גולשות למדרונות. בקתה בודדה עומדת במעלה גבעה. עדר פרות רובץ בצד הדרך. הרועה יושבת לה במרחק מה וקוראת בספר.

הוא אימץ עיניו בכביש ואני שבתי להרהורי. כמה מגוחך הוא, שכל כך חששתי מפני המפגש הזה. לו ידעתי שהעניין כל כך פשוט, הייתי מזמן עושה את הנסיעה הזאת ונפטר מהמועקה שלא הרפתה ממני שנים כה רבות. כאשר פרופסור סאם א' הזמינני להגיע לקונגרס בקישינייב להרצות על טרנסניסטריה, הוא לא הבחין אז שעברה בי צמרמורת למשמע הזמנתו. לאחר שתיקה ארוכה עניתי לסאם את אשר אני עונה לכל מי שפונה אלי

בהצעתה להרצות על טרנסניסטריה – שיפנה לאחרים, ואם אין לו טובים ממני, כי אז אעשה זאת אני. הוא הישיר מבטו אלי: – "מי מכיר את טרנסניסטריה כמוך, הרי עבדת על מחקרך ששעשרה שנה. לכן מארגני הכנס הציעו אותך...".

– "אהיה שם... אבל בתנאי שאחרי סיום המפגש אסדיר באזור שלושה עניינים שאני חייב להסדירם" – עניתי מחייך.

משתלה בי מבטו הוספתי – "אקפוץ על חשבוני לעיר הולדתי חוטיין למצוא את קברו של סבי שלא מצאתי בנסיעתי בשליחותי הקודמת. אבקר בכפר קומרוב בו גדלתי ואמשיך לטרנסניסטריה בדרך בה הלכתי במסע העינויים".

משקם ללכת והושיט ידו לשלום הפטיר – "נתראה בעוד שלושה חודשים בקישיניב".

סאם הוא בן ארץ-גלותי, בסרביה. ישנה גלות ארוכה שכזאת תחת שמי הקדוש ברוך הוא. הוא מבוגר ממני בשנים אחדות. הכרותנו, שהייתה מקרית הלכה והתעצמה, ואני גאה בה. בהיותו נער נמלט מגיטו קישיניב לבוקרשט ימים אחדים לפני שיהודי הגיטו גורשו לטרנסניסטריה, עלה ארצה בספינת המעפילים הראשונה שהזדמנה לו. שירת בצה"ל ומשלא נתאפשר לו ללמוד בארץ יצא לחו"ל, התקבל לאוניברסיטה בה התבלט מיד ולפני שסיים את מסכת לימודיו הוזמן להצטרף לסגל ההוראה ועלה עלייה מסחררת בסולם הדרגות והתפקידים. הוא היה דקאן ורקטור ויועץ בעל שם בינלאומי בתחום התמחותו ומחקרו. הוא ישיר וענייני מאוד. חזותו נאה. קומתו בינונית. שערו הכסוף משהו דוק של חומרה לפניו הנאים. רק עיניו הכחולות משרות רכות ונינוחות. הוא דייקן עד להחריד ושוקל עניינית כל בעיה ורב מכול, הוא רחוק מרגשנות. כמה התקנאתי בו בשל תכונה זו?!

ערב נסיעתי הופיעה פתע בתי הקטנה. היא הייתה תורנית בבסיסה בשבת ולא יכלה להגיע כאשר בני בכורי עם בני ביתו ובתי עם בעלה באו לאחל לי – "דרך צלחה". היא באה לומר – "שלום". עודנו אוכלים את ארוחת הערב ורעייתי יצאה לרגע את המטבח – הרצינו פתע פניה. היא הישירה מבטה אלי ובקול עצוב לחשה – "אבא, אתה מוכרח לנסוע לשם" – לטרנסניסטריה...?!

– "אני חייב, בתי..."

– "אינך חייב אבא... הרי אתה נושא אותה באימה כל חיך... למה לך לחזור לשם?!"

הישרתי מבטי אליה. היא לבושה מדי חיל-האוויר של צה"ל. על כתפי האפודה הכחולה ההולמת אותה מאוד, צמודות דרגותיה, דרגות סגן כסופות, ומביניהן עולים פניה עטופים עצבות, שכמותם לא ראיתי בה. – "כדי להיפטר סוף סוף מהארץ הארוכה הזאת עלי לבקר שם... " – עניתי.

היא שתקה. ועיניה החומות תלויות על פני ומבטה השותק חודר בי עוד

ועוד עד שנמוג בתוכי.

הכנס בקישינייב היה מוצלח ביותר. מנהיגי הקהילה היהודית במקום הסתובבו בחשיבות והפגינו את פעילותם וחשיבותם ובקהל ישבו המוזמנים, יהודים צעירים ומבוגרים שבאו ממרחקים ברכבות לשמוע הרצאות בנושאי השואה, הפוגרומים בקישינייב ובעיות אחרות בעולם היהודי. אותה עת ישבתי מתבונן בסאם. כמה הערצתי בשעה יפה זו! הוא מיזמי הכנס, ומנהלו יחד עם חבריו ביד רמה. חליפתו השחורה הולמת אותו מאוד, שערו הכסוף מוסיף הדר לתנועותיו המדודות. הוא מאופק מאוד וער לכל תקלה ופותר אותן בתבונה וכולו שופע ביטחון עצמי מאופק.

בתום הקונגרס ערכו מארגניו סיור באזור מרכז הקהילה היהודית של קישינייב. סאם הדריך את הסיור. עברנו ברחובות העיר העתיקה לצד בנייני היהודים. חלפנו על פני בניין הישיבה העתיק. גג קרוע, קירותיו שפופים וחלונותיו ופתחיו פרוצים להמיית הרוח הבוכיה. במרחק מה ממנו עומד בית־המדרש.

סאם ישב לידי. התבוננתי בו. מהצד הוא נראה שקוע בתוך עצמו כאילו כוחותיו ומרצו נטשוהו פתע.

עצרנו באנדרטה לזכר הרוגי שני הפוגרומים של שנות 1903 ו־1905 שזיעזעו את העולם באכזריותם. עמדנו סביבה כל באי הכנס וסאם סיפר על הגיטו היהודי, על ה"חדרים" הגדושים בהם לימדו תורה ועל חיי התרבות העבריים ובית־הספר "תרבות", שהכין חלוצים לארץ־ישראל והוא עצמו למד בו. לפתע הצביע לעבר מגרש גדול – "שם ב־1941, ימים אחדים לאחר הכיבוש, ריכזו הרומנים מאות צעירים וצעירות במגרש, ואף כי רק בן שש־עשרה הייתי, מצאתי את עצמי אתם. לפתע הבחנתי, שכמה קצינים בודקים יופיין של הצעירות במשקפת. הסתלקתי מהמקום. עם ערב הופיעו כמה יהודים רועדים ומוכי טירוף ומתוך המלמולים המקוטעים שהשמיעו הבנו, שכל הצעירים והצעירות הובאו מהמגרש אל מחוץ לעיר, הועמדו בשורות ונורו למוות ואותם ציוו לחפור בורות לקוברם ולחזור העירה ולספר את אשר אירע..."

הוא סיפר את הדברים לאט ובפשטות, כחושש פן ישמיט אחד הפרטים וימחק מהזיכרון הלאומי של העם. כשאמר הרב "קדיש" אחזה בסאם צמרמורת בכל גופו ובאמירת "אל מלא רחמים" ראיתי שהדם אוזל מפניו. לפתע הצביע לעבר בית מרוחק – "הבית ההוא, הגדול, הנטוש, היה בית־היתומים היהודי, שם חגגתי את חגיגת ב־המצווה שלי ודרשתי דרשתי בעברית..."

– "מדוע בבית־היתומים...!?" – תמהתי.

– "כדי שהיתומים ייהנו מסעודת ב־המצווה, מהמאפה והמתקים. זה היה המינהג בעירנו – חג לעשיר – חג ליתום ולעניי."

לחלוחית כיסתה את עיניו שנהיו אפורות אפורות. הנחתי ידי על כתפו.

הוא לחש כמהרהר בקול – "זה ביקורי האחרון כאן..."

למחרת עם בוקר חיכיתי עם כמה מבאי הכנס ליד המכונית, שתחזיר אותנו לאודסה. הוא פסע לקראתי מתונות. לבוש חליפתו השחורה והוא כאילו הצטמק בתוכה – "בעוד שעתיים אני עולה למטוס...", הפטיר. הישרתי מבטי אל פניו. עיניו אפורות. "אני מודה לך על שהשתתפת בכנס..." לחש.

פניו הרצינו מאוד. "אולי בכל זאת תוותר על ביקורך בטרנסניסטריה... מסוכן שם..."

עיני רתוקות אל פניו. לא יכולתי לעמוד בפני מבטו והסטתי פני, אך בדיוק מאחורי כתפו השמאלית, במרחק מה ממני, עלו פני בתי הקטנה מבין דרגות כסופות והן עצובות מאוד ושפתיה לוחשות – "הרי אינך חייב, אבא..."

– "אני חייב... אני חייב... להקיא מתוכי את הגיהנום היוקד בי שנים כה רבות..."

הוא פתח זרועותיו וחיבקני חיבוק אמיץ – "שמור על עצמך. תן צלצול לכשתשוב", אמר. ופנה לעבר מכוניתו ונבלע בתוכה.

– "עלינו לעשות הפסקה...", קטע פיטר את הרהורי – "אנחנו נוסעים כבר ארבע שעות. צריך לצנן את המנוע. אבדוק שמן ומצב הגלגלים". ועצר בצד עץ עבות. יצאתי מהמכונית ולעיני התגלה עמק גדול ובתוכו עיירה, שהגבעות, סוגרות עליה. הכל ירוק ושלו סביב. עדר צאן גולש על אחד המדרונות. ניגשתי לקרוא את שלט הדרכים וצעקה נפלטה מפי.

– "זה לא ייתכן... לא ייתכן...", קראתי שוב ומתוך השלט הלבן בלט השם – "ב א ל ט ה". גל של קור עברני.

בעיירה ובכפרי המחוז הוקמו גיטאות ברפתות חזירים והתמותה היתה פה כה גדולה, שתוך זמן קצר הסתובבו מאות יתומי הגיטאות, עטופי סחבות, בלילות נוברים באדמה הקפואה, מחפשים תפוח אדמה או בצל להחיות נפשם.

אלוהים! מדוע נתת לי לזכור כל זאת?! שש-עשרה שנה חקרתי והתייסרתי בכתיבתי ועם הופעת הספר סברתי שכל זה יימחק מזיכרוני.

– "פיטר!... פיטר..."

– "מה קרה?!"

– "יש לך מפה..." התביישתי שלא שלטתי בעצמי.

– "ודאי", ובלי להחזיר את חוט הברזל למקומו שלף מתחת מושבו מפת דרכים והושיטה לעברי. לא הייתי זקוק למפה, שהרי אני מכיר את האזור בעליפה מתוך מאות העדויותי שלמדתי. בהסתעפות מורה השלט הפונה שמאלה לעבר העיירה באלטה והשלט השני ימינה, לכפר בודי... בכפר זה היתה הזוועה כה גדולה שהבודדים ששרדו, הוכו בטירוף.

– "המנוע כבר קר אפשר להמשיך. השעה שתים". אמר.

– "אנחנו מוכרחים לעבור דרך באלטה?!" שאלתי, והצצתי לאחור

כמחפש דרך חזרה.

– "אין לנו דרך אחרת..."

פיטר שותק שתיקה מוזרה. אנחנו גולשים לעיירה ובתוך כך נכנסים למרכז העיירה העלוב והמוזנח, שאינו אלא אוסף של בתים חד-קומתיים ישנים. על אחד מהם כתוב: "קפה". נשים בלבוש צנוע מתנהלות לאיטן. פיטר מציץ שנשמה כוס קפה להתרענן. אני מנענע בראשי לאות הסכמה. אך בעומדנו על הסף מתנצלת המלצרית – "הקפה אזל". אשה זקנה לבושה סחבות, צנומה ורועדת קרבה אלי מושטה ידה וממלמלת – "ברחתי מבית-החולים. לא נתנים שם אוכל..." אני מושיט לה שטר מעוך ופיטר לוחש על אזני – "היא משקרת..."

אנחנו שוב במכונית. פיטר לוחץ על הדוושה. לפתע נגמר לנו הכביש ואנו עולים על דרך סלולה אבנים. זוהי דרך ישנה. על דרך זו הלכו המגורשים. דרך האבנים לא נגמרת לנו ואנו יורדים לדרך עפר שכולה בוץ. פיטר אומר שלא החליף שמן במכונית, וחושש לנסוע מהר.

השמים מעלינו אפורים ונמוכים. גופי רועד. אני פונה לפיטר – "לא סיפרת דבר על אבין..."

ניכר בו בפיטר, שהוא שמח לשאלה. "אבי שירת כמכונאי בחיל-האוויר הרוסי". הוא השתהה מעט והמשיך – "הוצב בטייסת ששהתה בפינלנד הרחוקה והשתתף במבצעי הפצצה על ברלין. באחת הגיחות לשם יצא מטס של 60 מטוסי הפצצה ושוב לבסיסים ארבעה מטוסים בלבד. באותה הפצצה הופל מעל שטח אויב. אחד מאנשי הצוות נהרג ושאר אנשי הצוות, ובהם אבי, צנחו והמשיכו לצעוד דרך יערות ושדות, חמישים ושניים יום עד שחצו את קווי החזית לעבר חבריהם בצבא האדום. ואז שמו אותם במעצר וחקרו אותם שלושה חודשים בחשד ששיתפו פעולה עם האויב. לבסוף פוזרו בין הטייסות והוחזרו לטיסה. אבי, שהיה קומוניסט נלהב, התאכזב מהשלטון ונהיה שתקן."

בתוך כך מוציא פיטר ראשו דרך החלון הפתוח ונותן שאגה אדירה – "טוב לי..."

גם אני יצאתי מורווח. נותקתי מהרהורי הנוגים, זכיתי בקטע של דרך וסיפור מעניין. דרך העפר הבוצית כבר מאחורינו והשמש מעבר למתצית השמיים.

– "צ'צלניק!", קרא פיטר בקול רם את השלט.

הכפר טובל בירק, בעמק מתחתינו. דרך עקלקלה מוליכה אליו ואנחנו גולשים בה לאיטנו. אגם טבעי בכניסה לכפר ובו משייטת להקת אווזים. ילדה קטנה, שתיק צבעוני גדול על גבה מסתיר את גופה הקטן, שבה הביתה מבית-הספר. קבוצת צעירים יושבת על גדר ומתבוננת בעניין במכוניתנו, היחידה שעל הכביש. מולנו מגיח פתע תלת-אופנוע. כך היו הם, הגרמנים, מגיחים עם תלתי-אופנוע שלהם והגרמני שבסירה היושב מאחורי מקלע, משהיה מזהה יהודים היה פותח עליהם באש תופת. אני מטה עצמי הצידה מקו האש של המקלע... אנדרטת לוחם של הצבא האדום ומקלע

בידו שומרת על כמה מבנים דו־קומתיים של מרכז הכפר. שני הרחובות שאנחנו עוברים על פניהם גודרו בתיל והיו לגיטו שסגר אז על 800 יהודי המקום ואלף המגורשים, רובם מבסרביה ומיעוטם מבוקובינה. כאשר הגיעה קבוצה של 16 יהודים לעבודות כפייה באזור, חסכו יהודי הגטו מזון מפייהם ושלאו לקבוצה זו, שהיתה בתנאים נוראים. אנחנו עולים במעלה הכפר ומגיעים לצומת ובו שלט המורה ימינה – "לברשד" ושמאלה לאובודובקה – "רק לא לברשד...". אני יכול להריח מכאן את צחנת המתים ומגיפת הטיפוס שהשתוללה שם. לשמחתי הוא פונה שמאלה.

איכרי אובודובקה סירבו להכניס את המגורשים לכפרם ואלה שוכנו בדירי חזירים ונאלצו לשתות מי שלוליות. זוג הורים, שהחליט לגונן על בנם יחידם מפני "אקציה" שעמדה להתבצע, חפרו בור בציפורני ידיהם והשכיבוהו בתוכו. הנער שכב בבור זה שלושה ימים רצופים עד שהתפוגגה סכנת האקציה.

אנחנו נכנסים לכפר. גדרות עץ נמוכות צבועות בשלל צבעים, מאחוריהן בתים נמוכי קומה. כך בדיוק עולה תיאורו של הכפר מתוך הדפים המצהיבים של עדויות הניצולים המעטים הכרוכים באוגדני העדויות ב"יד ושם" בירושלים.

אובודובקה מאחורינו ואנחנו בדרך לציבולובקה. שם זה בלבד מעלה צמרמורת בכל גופי. הוא נחרת בזיכרוני לא רק בשל שתי הרפתות סמוך לכפר, בהן שוכנו אלפיים וחמש מאות המגורשים שכעבור שלושה חודשים נותרו בהם חמש מאות בלבד. שלושת הבורות בהם נקברו המתים בשל הכפור הנורא, כוסו בשכבה דקה של אדמה. כלבי הכפר, שהריחו את הגוויות, גררו אותן ופיזרון בכפר כולו.

הכפר דומה לגב תנין ארוך מתפתל. לפי תיאורי הניצולים, שם במישור עמדו הרפתות. הבתים הגולשים למטה וטובלים בירק. דלתותיהם נעולות וחלונותיהם סגורים. רק אשה אחת בבית, סמוך לדרך ממש, חובטת במקל בחמת זעם בשטיח. משרחקנו מחבטותיו שוב השתרר שקט ושאננות ירדה על הכפר ממש כמו אז, כאשר תושביו אסרו על היהודים את הכניסה אליו. השמים האפורים שמעלינו נעשים שחורים, כעין מתכת יצוקה.

– "ספר משהו מעניין, פיטר..."

הוא מתייך – "יש... יש... לאחר שסיימתי את בית-הספר לשוטרים נשלחתי עם שוטר מבוגר ממני לסייר בחצות הלילה ברובע אלים באודסה. בשתיים אחר חצות הופיעה אשה צעירה מתייפחת. חוליגנים תקפו אותה ותלשו מצווארה שרשרת זהב, והצביעה לעבר הסימטה אליה נמלטו. משראונו הפושעים הם התפצלו לשתי קבוצות. אני, שהייתי צעיר יותר, רצתי לעבר השלושה וחברי לעבר השניים. לפתע מצאתי עצמי בסימטה מוקף חמישה ביריונים שהצטרפו לשלושה והיכו אותי בכל הבא לידיהם. שלפתי אקדחי ויריתי באוויר. הם פתחו במנוסה אבל אני איימתי על שניים מהם ושותת דם הבאתי אותם לתחנת משטרה. אלה טענו שם שהם ישבו

בסימטה ושוחחו ביניהם ואני נטפלתי אליהם ויריתי באוויר, ותחת איום הבאתי אותם למשטרה. באין עדות מסייעת לי נשפטתי במקום. קיבלתי נזיפה והפנייה לבית-חולים. התפר הזה בראשי הוא זכר למאורע."

אני שולף מתרמילי קופסת פיצוחים וקופסה של עוגיות, שרעייתי ציידה אותי בהן. מניחן בין שנינו ומזמינו להתכבד.

השמש נוטה כבר לשקוע. שלט גדול מבשר לנו שעוד שלושים ק"מ נגיע למוגילב-פודולסק.

לא נרגעתי עדיין מציבולובקה ואובודובקה, והנה נפלה עלי אימתה של זו. אם עד כה נחרדתי מהמקומות שהעידו עליהם אחרים, מעתה אני כבר ב"אזור שלי".

– "אחרי שעברנו את הדנייסטר ברפסודות, החל לרדת גשם. פוזרנו בין הבתים. אבי האיץ בנו לרוץ אחריו. נכנסנו לבית גבוה בן שתי קומות, היחיד בין שאר הבתים ברחוב... הטלנו עצמנו בבגדינו על הרצפה. משכנו תרמילנו למראשותינו ותרדמה כבדה נפלה עלינו. למחרת עם שחר, בגשם השוטף, הוצאנו בשאגות ורובים מכודנים של החיילים הרומנים להמשיך במסע אל תוככי טרנסניסטריה. תוך כדי טיפוס על ההר הצהוב שמעל מוגילב נקטלו אותו יום הרבה חיי מגורשים..."

– "רק לא ללון כאן...", מכות בראשי המלים כפטישים.

– "אנחנו במוגילב..." – קטע פיטר מחשבתי – "עד חוטין נשארנו לנו כמאתים ושמונים קילומטר. אני מציע שנמשיך ונעצור באחד הכפרים ונבקש מאיכר שילין אותנו תמורת תשלום... זה בטוח יותר..."

– "עשינו" – אמרתי והשארנו את מוגילב מאחורינו.

אנחנו ממשיכים בכביש צר אל תוך הלילה. התנועה על הכביש דלילה עד שפוסקת כליל. משני צדינו חורשות עצים. אנחנו מגיעים לכפר ומחליטים לנוע לכפר נוסף, ומשם לבא אחריו, ונתקלים במחסום של שוטרים. הוא מאיט ולוחש – "אני מקוה שאלה באמת שוטרים".

בארשת פנים חמורה הם מורים לנו לחנות בצד והקצין מחזיק ידו על מותנו הימנית קרובה לקת אקדחו. פיטר קרב אליהם בצעדים מתונים, ומראה ממרחק לקצין את תעודת השוטר שלו.

– "סרן במשטרת אודסה!?" פיטר מהנהן בראשו. הקצין מצביע עלי ופיטר עונה לו ששנינו נחפזים לעבר קמינץ-פודולסק לבקר קרוב משפחה הנוטה למות.

– "הדרך רוחשת תבורות ביריונים אלימים", אומר הקצין ומורה לסמל לפנות את המחסום. הם לוחצים ידיים. פיטר נכנס למכונית ואומר – "הם אומרים שהאזור שקט... אבל אם אתה רוצה נוכל לישון במכונית פה ליד המחסום..."

– "מצדי אפשר שנמשיך..."

– "גם אני סובר כך. השעה רק עשר" – אומר פיטר – "תוך שעתים נוכל עוד לגמוע מאה קילומטר..."

הלילה חשוך. עלוות העצים משני צדי הדרך, מחשיכים אותה עוד יותר.

מכוניתנו נעה יחידה בדרך. המנוע מנסר חדגונית את החשכה והבדידות.
 – "מה שם הכפר הבא?" – שואל פיטר.
 אני מגביה את המפה למנורה – "יארמולינצי, והמרחק לשם חמישים קילומטר".
 – "הם מכניסי אורחים. נבקש מאחד מהם להלין אותנו בביתו, רק אל תדבר, כיוון שהמבטא יסגיר אותך..."
 – "אתה תאמר שאני אחיך האילם ואתה מסייע אותי לריפוי". אני אומר ופיטר צוחק.
 – "ובבוקר" – אומר פיטר – "כשניפרד מהם תגיד להם 'תודה' ואני אומר להם שארע לך נס בביתם... הם יקראו לשכנים ואלה יפיצו את סיפור 'הנס'. אלמים יבואו, מכל הארץ וישתטחו בתור על הרצפה, ישלמו ויסעו..."
 שוב שתיקה ארוכה. כל אחד מאתנו מכונס בתוך עצמו. לפתע נפלטת קריאה מפיו – "מי אלה...!?"
 במרחק מה מאתנו מגיחה מבין העצים קבוצת צעירים ומקלות בידיהם. הוא לוחץ על הדוושה. הם קרבים לכביש וזורקים את מקלותיהם לפנינו. פיטר עוקף אותם ביעף. הם מגדפים אחרינו... קללה עסיסית נפלטה מבין שפתיו של פיטר.
 הדרך עולה בפיתולים חדים ואנחנו מגיעים למרומי הגבעה. אין זכר ליישוב. מתוך העלטה מבצבצים אורות מכונית הנעה לקראתנו. פיטר נדרך. המכונית מכבה אורותיה. פיטר מאט וכשנמצאת כמה עשרות צעדים מאתנו הוא סוחט את הדוושה בבת אחת ועובר על פניה ביעף.
 – "יארמולינצי מתחתינו, ראה האורות" – הוא קורא בשמחה – "כאן נלון..."
 אורות עמומים פזורים על פני עמק גדול. אנחנו גולשים מטה ומוצאים עצמנו במרכז הכפר. בצד הכביש פוסעים לקראתנו גבר ואשה. פיטר עוצר, ניגש אליהם ושואל לשמו של הכפר. הם עונים בגאווה מופגנת – "יארמולינצי". הוא שואל אותם, האם יש מלון בכפר ומוסיף שאנחנו באים מדרך ארוכה מאוד, מאודסה, ועלינו להגיע מחר לקמיניץ-פודולסק לבקר את דודו הנוטה למות... אנחנו מוכנים לשלם תמורת לינת לילה... שניהם קוטעים דבריו – "אין כאן מלון", ומסתלקים.
 – "כנראה שביתם קטן..." אומר פיטר בהשתחלו למכונית. הוא מתניע ואנחנו נוסעים הלאה.
 – "הנה כאן...", הוא אומר, ועוצר בצד בית איכרים גדול, שגדר עץ ירוקה מקיפה אותו. אור חלוש בוקע מחלונותיו. הוא מכבה את המנוע בלחיצה חזקה על הדוושה כמחדיע על בואנו.
 – "אמלא דלק", הוא אומר ויוצא מהמכונית – "הוא מושך מתא המטען מיכל דלק וסוגר בטריקה חזקה את דלת תא המטען ובפתח עומד בעל הבית. זה קרב למכוניתנו ונעמד ליד פיטר, המארה את הדלק מהמיכל. פיטר מברך את בעל הבית ומנסה לקשור אתו שיחה. וכבדרך אגב מספר,

שעייפים אנחנו מהדרך הארוכה ומחפשים מלון.
 – "אין מלון ביארמולינצי", עונה בעל הבית.
 – "איפה נוכל ללון תמורת תשלום?!" – שואל פיטר זה מניע כתפיו
 מסתובב ומפטיר – "נסיעה טובה!" ובעומדו כבר בפתח פונה לפיטר –
 "כשתמלא את המיכל אבקשך לפנות את המקום..."
 משנבלע האיכר בביתו יורק פיטר יריקה העסיסית – "זה מארח..."
 – "מה שם הכפר הבא?!" – הוא שואל בהיכנסו למכונית.
 – "דונייבצי", אני עונה – "זו עיירה... כשבעים ק"מ... נמשיך..."
 – "וכי ברירה לנו" – הוא מסנן בין שיניו, מנקה ידיו בסחבה ומתניע.
 התנהגותם של אנשי יארמולינצי נוסכת בו ביטחון של "אין ברירה" ורוח
 בדוחה – "גורבצ'וב", אומר הוא – "אהב לנוח בקרים. בתדריך נאמר לנו,
 שיש חשש מפני התנקשות בו, לכן ברגע שאנו מבחינים בחשוד, יש לטפל בו
 מיד וללא רחמים. חום אימים היה אותו יום. והנה נוחת מטוס, ואחרי
 שכולם יורדים ממנו מופיע בכבש המטוס גבר גדול גוף, מחזיק ביד אחת
 מזוודה קטנה ובשנייה מעיל פרווה יקר וכובע פרווה. הוא מתבונן סביב
 כמחפש מישהו. "פרווה בחום לוחט?!" – לוחש חברי וברגע שהציב רגלו על
 המסלול השתלטנו עליו ו"ליטפנו" אותו כמה "לטיפות", כבלנו ידיו
 באזיקים וגררנו אותו לתחנת המשטרה של הנמל. כעבור חצי שעה נקראנו
 חברי ואני למפקד המשטרה, קצין בדרגת קולונל – "כבלתם ושברתם ידו
 של גנרל, מפקד המשטרה של נובוסיבירסק..."
 האיש עמד לחזור לביתו כעבור שלושה חודשים, בימי הקור, לכן הצטייד
 בפרווה. הוא ציפה בנמל למפקד המשטרה, שהיה צריך לבוא אישית לקחתו
 למלון...

סיפור גורר סיפור ואנחנו נכנסים לדונייבצי. למרות שהשעה אחר חצות
 הלילה, מסתובבים להפתעתנו אנשים רבים ברחובות. פיטר יוצא
 מהמכונית וחוזר מיד – "יש מלון". הוא מתניע ואנחנו סובבים ברחובות
 ועומדים בצד מלון גדול. הוא דופק בדלת. נפתח אשנב מפני אשה ממלאים
 אותו. אני מחכה במכונית. האשה פותחת את הדלת ופיטר נעלם מאחוריה.
 לא עוברות דקות מועטות ופיטר אץ לקראתי – "יש לנו שני חדרים. עשרה
 רובל סך-הכל. קח את התרמיל והמעיל ובוא..."

– "זה אחי הגדול" – אמר פיטר לאשה כבת שלושים שמאחורי הדלפק,
 לבושה חלוק כחול אשר בין שוליו מציצים זוג צצים גדולים. אני שולף את
 הדרכון, אבל פיטר דוחף את ידי ואומר – "כסף". אני חופן בכיסי כמה
 שטרות ומושיטם לעברו. הוא מושך שני שטרות ומוסר לאשה. היא מזכה
 אותי במבט חטוף ומושיטה לו בחיוך שני מפתחות ולוחשת – "למעלה".
 וכשאנחנו מטפסים על המדרגות היא קוראת אחרינו – "אני מזמינה אותך
 לכוס תה...". אני גורר את עצמי אחרי פיטר ופונה, בלי אומר, לחדר שמימין
 והוא לחדר שמשמאל. אני מסובב את המפתח הכבד ומוצא עצמי בחדר
 גדול, שתיקרתו גבוהה מאוד. מיטה ענקית צמודה לקיר. רגל אחת נשענת
 על בלוק בנייה והיא מכוסה שמיכה מלוכלכת.

אני שולף מתרמילי את הציפה הגדולה שאני סוחב אתי בנסיעותי, מניח על הסדין, חולץ נעלי ומשתלשל פנימה וסוחב את השמיכה עלי. אני מסתובב בתוך הציפה הגדולה מצד לצד והשינה ממני והלאה. אני שומע צעדים על המדרגות ומציץ בשעונו. השעה שלוש. מפתח סובב במנעול דלתו של פיטר וטריקת דלת מבפנים. ממזר... תרדמה נופלת עלי ועד מהרה מעירות אותי דפיקות קלות על הדלת וקול אשה לוחש – "עשר דקות לחמש".

ליד דלת חדרה של הפקידה מוסר לי פיטר את מפתחות המכונית – "יש לי עוד דבר קטן להסדיר" – הוא לוחש. עלטה וקור מקדמים פני. אני נכנס למכונית. לאחר רגעים לא־מועטים הוא מגיע, מתניע ואנחנו שוב בדרך.

ביציאה מהעיירה ממתנינים גברים ונשים לאוספם לעבודתם. הכביש מתפתל בין שדרות עצים. לאחר שתיקה ארוכה מבשר פיטר את אשר כתוב על השלט לפנינו – עד קמיניץ־פודולסק שישים ק"מ. "עשינו אמש כברת דרך ארוכה".

– "ומשם לעיירה זונוניץ, שעל הדנייסטר, מול חוטיין ממש, כשמונה־עשה קילומטר" – אני לוחש – "בעוד כשעתיים נהיה בחוטיין..."
שוב אנחנו מתכנסים בתוך עצמנו ולא מתחשק עוד לשוחח. דמותו של סבי משה־זאב עולה מתוך מסגרת של תמונה לנגד עיני. הוא יושב ליד סבתי, שנרצחה בכניסה לעיירה קופייגורוד, ובתם הגדולה על ברכי סבתי. שניהם לבושים בגדי חג, יושבים בכסאות גדולים. אף כי מאז היותי ילד אני טוען שאני זוכר דמותו רכונה מעל עריסתי בקומרוב, הטיל אבי ספק בכך, שכן הפעם היחידה שביקרנו סבא זה, היתה בהיותי כבן חצי שנה, וחודשיים אחרי ביקורו הוא נפטר.

אחרי המלחמה קיבלנו תמונה זו מאחותו באמריקה ואני הצבעתי – "הנה סבא משה־זאב..."
חיבה יתירה יש לי לסבי, זה אולי משום אופיו המוזר. פעמיים היה באמריקה ונסיעות אלו נשאו אפופות סוד.
– "קמיניץ־פודולסק" – קוטע פיטר את הרהורי. אבא נהג לספר, שרק פעם אחת, לפני שהפכה לחלק מרוסיה הקומוניסטית, ביקר כאן. זו היתה עיר יהודית תוססת. הגרמנים, בסיוע האוכלוסייה המקומית, השמידו את כל יהודיה.

פיטר מבחין בתחנת דלק. הוא מסתודד עם המוכר ושב עם שני מכלי דלק – "שילמתי פי שלושה, אבל זה יספיק עד אודסה..."
עליבות ועזובה ברחובות הריקים. וככל שאנחנו קרבים לדנייסטר, אני חש שאינני מסוגל עוד לשבת בכסאי.

הדנייסטר והמבצר הטורקי – אלה שניים שכל חוטינאי נושא בלבו בגאווה עד יום מותו. בדנייסטר היו רוחצים בקיץ ובמבצר היו מטיילים בשבתות ובחגים.

עברנו את הגשר החוצה את הנהר כבסכין. המכונית מזדחלת לאטה

במעלה הדרך המפותלת. אנחנו יורדים מהדרך הראשית לדרך צרה ועוצרים מול השער הראשי של בית־העלמין. אני מזנק מתוך המכונית. השער הגדול נעול. אני מכיר את הפירצה. לפני שנתיים הייתי ביום גשם וחיפשתי אחר קברו של סבי ולא מצאתיו. הבטחתי לו אז לשוב הנה. הנה שבתי. השעה לפני שמונה. אני קופץ אל תוך הפירצה שבגדר האבן ונוחת בתוך שיח קוצני, קם ורץ לעבר הדרך המוליכה מהשער הראשי, כיוון שסבי טמון בצד הדרך, כך סיפרה דודתי, אחות אבי. אבא מעולם לא יכול היה לדבר על־אודות מותו. אני מגיע לדרך וזו מכוסה קברים ומצבות שיש שלאחר המלחמה, עליהן תמונות הנפטרים, לעומת המצבות הישנות העשויות אבן פשוטה, מעלות ירוקת ונוטות הצידה. בית־העלמין מכוסה עצי תפוחים ושיחים קוצניים. אני שוקע בתפוחים הרקובים עד לעקבי. יש ואני עוצר ליד מצבה מכוסה ירוקת משפשה בידי מעט – "לא ! זה לא זה..."

אני עובר משני צדי הדרך עד סוף השורות ומגיע לתאריכים המוקדמים בעשר שנים למותו של סבי. כולי מזיע מתפתל בין הענפים הקוצניים. בגדי נקרעים. פני שרוטים. אני מחליק בריקבון התפוחים ואין מצבה עליה מפוסל אופה עם יעה... אני עושה "הערכת מצב", מנסה לשקול בקור רוח היכן היא יכולה להימצא ומחליט לחצות את בית־העלמין מתחילה ועד סופו ושב לשער ומתחיל מבראשית. יש ומדלג על פני מצבות, יש ונתקל במצבות שבורות, נופל וקם, ממשיך ומשתחל ביניהן ומגיע עד השורות של סוף המאה וראשוני הנטמנים כאן. ואף כי אני יודע שעמלי לשווא, אני עובר גם ביניהן. לפתע אני עומד מול מצבה גדולה, עליה יעה וכיכר לחם בדרך לתנור אפייה. גופי רועד. אני קורא בעיניים מטושטשות את השם משה... אבל המשך השם אינו של סבי, ותאריך הפטירה מוקדם בכעשר שנים. אני חולף על פני מצבות נפטרים בדמי ימיהם ושל בעלי שיבה. קורא מעל המצבות את שברונות הלב של אבות, שקברו את בניהם, ושל בנים המבכים את הוריהם. כל הקהילה היהודית, על כוהניה, לוייה, עשיריה וענייה, חכמיה וכסיליה טמונה כאן.

מיואש אני עומד בין המצבות. עיני מטושטשות. ידי זבות דם והמצבה איננה. לפתע נפלטת שאגה מפי – "סבא, עזור לי למצוא אותך..." רק הד קלוש של משק כנפי ציפורים שהוחרדו, עולה מעלוות העצים. שדוש ברקבון התפוחים עולה מאחורי. אני מפנה ראשי. אוקראיני גדול גוף ומאחריו ילד, עומדים מולי.

– "אני שומר בית־העלמין. סבי התמנה על־ידי הקהילה לשמור ולטפח את בית־העלמין, ובנתה לו את הבית שאני גר בו. אתה בא מאמריקה או מישראל..!?"

– "מישראל...", אני לוחש.

– "אתם מזניחים את הוריהם... שילמו לי שכר חודשי ואני אטפח את בית־העלמין... ראה את התפוחים האלה! הם צומחים מתוך הקברים ממש... פניתי לראש העיר שיקים בית־חרושת למיין, לשווק אותו לחוץ־לארץ... הם

ממש מעדן..."
הוא מתכופף, נוטל תפוח ומושיטו לי – "נסה!... טעם!... הם טעימים מאוד!..."
– "אני נרתע. והוא מתקדם לעברי ודוחף את התפוח קרוב לפי – "טעם!... טעם!... חינם!..."
פתאום מופיע פיטר, החוצץ בינינו. דוחף אותו קלות ממני – "הוא מחפש את קבר סבו."
– "ראה ! הם נרקבים, חבל, אפילו לראש העיר כבר פנית", הוא אומר לפיטר, וזה מבהיר לו שאני מחפש מצבה עליה יעה וכיכר לחם.
– "אני מוכן לטפל בבית-העלמין... אפילו תמורת דולרים. הם נסעו ולא אכפת להם מהוריהם... תמורת משכורת חודשית לי ולילדי נטפל יחד בבית-העלמין... אכרות את העצים. ממילא אין מה לעשות בתפוחים, אפילו לראש העיר כבר פנית..."
פיטר קרב ומושך אותו ממני – "הוא לא בא לקנות תפוחים, הוא מחפש מצבה..." ולוחש על אזני – "השעה שתיסע עשרה. עלינו לצאת מכאן... האם אביא לך את התרמיל עם האדמה שהבאת...!?"
בתוך הייאוש הזה שכחתי כלל את שקית העפר שהבאתי אתי מקברו של אבי, אדמת ארץ-ישראל, להטמינה ליד קבר סבי. הוא אץ להביא את השקית. אני מתיר את הקשר, טומן חופן אחד בגומחה שחפרתי באצבעותי, והשאר מפזר לכל רוח. זו אדמת ארץ-ישראל שהטמונים כאן התגעגעו אליה ולא זכו להלך בה.
אני מזדקף ואומר – "קדיש" ולוחש – "אל מלא רחמים... המצא מנוחה שלמה לסבי משה-זאב... תחת כנפי השכינה..."
פיטר נוטל את זרועי ומושך אותי קלות אחריו ואיוואן בצדי – "אז מה אתה אומר בעניין המשכורת לבני ולי?!"
אני מפנה מבטי לעבר בית-העלמין ובתוך כך חופן בכיסי ומוציא צרור שטרות ומושיטם לאיוואן. הוא אינו ממהר להושיט ידו לעברם.
– "אז מה בעניין משכורת... למען הוריהם...!?"
פיטר נוטל את השטרות, תוקע אותם לתוך כף ידו ומושך אותי אחריו. אני נכנס למכונית ומתניע. איוואן עושה סימן שיחכה רגע, כיוון ששכח עוד לומר משהו, אבל פיטר לוחץ על הדוושה ואנחנו על הכביש הראשי.
– "לאן?!" – הוא שואל.
– "ימינה לקומרוב".
למרות שנולדתי בחוטיין, וראיתיה בשרפתה, ורק בתושיית אבי נחלצנו מתוך הלהבות שאחזו בכל פינותיה ומכאן התחלתי במסע העינויים שלנו לטרנסניסטריה – היא זרה לי עד להחריד. אנחנו עוברים בצהרי היום על פני רחובותיה, השוממים כמעט מאדם. הבתים רובם חד-קומתיים, והטיח מתקלף מקירותיהם האפורים.
הדרך מתמשכת בנוף מקסים. לאחר הולדתי עברו הורי להתגורר בכפר בו נולדה אמי וחיו בו הוריה, אחיה ואחותה. אותו אני נושא בחיק ילדותי.

שם שיחקתי עם חברי האוקראינים ושם התוודעתי לראשונה לאותיות העבריות, שכה שלהבו את דמיוני. ושם היה סבי, ר' מרדכי, אבי אמי, בוחן אותי מדי יום שישי על פרשת השבוע ובביתו שאלתי לראשונה את ארבע הקושיות בליל סדר יחיד, שזכיתי לקיימו בימי ילדותי. מלבד שלוש נפשות, כל בני קומרוב ניספו בטרנסניסטריה ובדרכים המוליכות אליה.

כעבור שעה אנחנו מגיעים להסתעפות של דרכים ולתדהמתי מורה השלט שמאלה: "קומרוב". פיטר לוחץ על הדוושה, ותוך רגעים מועטים אנחנו עומדים בפני שלט הכניסה לכפר. הכביש החדש הזה מקצר מאוד את הדרך בין חוטיץ לקומרוב.

פיטר עוצר ואני מזנק מהמכונית ואוחז בשלט בשתי ידי, פן יישמט ממני ליובל שנים נוסף. מכאן, בדרך זו, בשעת גירוש יהודי קומרוב, יצא סבי, ר' מרדכי, כשזקנו הארוך נוטף זיעה והוא רתום לעגלה עמוסת מיטלטלים, ואחריו פוסעים יהודי הכפר. החיילים הרומנים רתמו אותו בעגלה לקול צחוקם של אנשי הכפר, בו חי כל חייו. החיילים מזרזים אותם ברוביהם המכודנים ותושבי הכפר האוקראינים מלווים אותם בקריאות גנאי וגידופים ומשליכים בהם אבנים.

פיטר נוגע קלות בכתפי – "עוד דרכנו רבה..."

כהרף עין – ואנחנו במרכז הכפר. אלא שהמרכז איננו. אותה ככר, שהיו מתאספים בה מדי יום ראשון ובחגייהם איכרי הכפר, שרים, צוחקים ורוקדים – נעלמה. במקומה צמחו כמה מבנים גדולים, ספק מחנה צבאי ספק בית-חרושת.

אנחנו עוצרים ליד גבר ואשה מבוגרים, ואני שואל; היכן בתי היהודים שחיו כאן? שאלתי מעוררת חשד והם מנענים בכתפיהם.

– "אנחנו לא מקומיים..." הם עונים כמעט יחד.

פיטר יוצא מהמכונית ומספר להם שנולדתי בכפר ובאתי רק לראות את בית סבי בו גדלתי. הם מתרככים מעט ומצביעים לעבר בית – "שם גרה יבדוקיה הזקנה, את כל הקשור ביהודים היא זוכרת..."

אנחנו עוצרים ליד גדר עץ נמוכה שמעברה גינה מטופחת, ובתוך הגינה עומד גבר זקן, נשען על מעדר. אני מברכו לשלום ואומר – "אני נכדו של מורדכו חייט הפרוות. באתי מישראל לראות את הבית בו גדלתי... אולי אשתך יבדוקיה תוכל להראות לי אותו..."

– "היא איננה בבית... היא תחזור-מחר".

הדלת נפתחת ויבדוקיה בפתח.

– "את לא זוכרת שום דבר..." מצווה הוא על אשתו. אך זו מתעלמת מאזהרתו ואני חוזר על מה שאמרתי לזקן.

– "אתה נכדו של מורדכו?! הוא תפר לי את הפרווה הראשונה שלי ואמך קישטה אותה בחוטי משי אדומים... פרווה יפה... הייתי אז בת ארבע-עשרה... אחר כך לבשה אותה בתי הגדולה ואחרי שהתחתנה, נתנה אותה במתנה לאחותה הקטנה וזו מסרה אותה לבננו, ולבסוף זכתה בה נכדתנו...". בתוך כך קרבה אלי – "אז אתה נכדו של מורדכו... אף אחד

מהם לא נשאר חי... היו אנשים רעים בכפר שלנו, הם רתמו אותו בעגלה במקום סוסים..."

– "הוא מבקש לראות את הבית של סבו" – אומר פיטר.

– "את לא זוכרת שום דבר..." קורא לעברה הזקן.

– "רק אוריד את הסינר ואני באה אתכם". ובתוך כך מסירה אותו ונכנסת למכונית.

– "מכאן" – היא מורה לפיטר – "זה קרוב מאוד".

עקפנו את הבניינים הגדולים ואנחנו בסימטה המוליכה לבית סבי. אני מכיר כאן כל אבן.

– עצור פיטר – "אני רוצה ללכת מכאן ברגל..."

– "הבית לפניך..." אומרת יבדוקיה בצאתה מהמכונית.

כאן, בשביל שבין גדרות האבן האלה, נהגנו להתחרות אחותי ואני מי גיע ראשון לבית סבא.

– "ואיפה ביתו של שמולקה...?!" אני שואל – "מימינך..."

בשנה השנייה שלי ב"חדר" השכיר ר' שמיל חדר גדול בביתו, שישמש את ילדי הכפר כ"חדר" ללימוד תורה. הזיכרון היחיד שמלווה אותי מאותו חדר מרובע – שזכיתי בו בחופן ממתקים מידי "מלאך", שהשליכם מהחור שבפינת התקרה בעבור קריאה נכונה. אלא שהבחנתי אז בקרע בשרוולו של המלאך, שדמה מאוד לקרע בשרוולה של אשת המלמד... וימים רבים הטרידה אותי השאלה, האם גם מלאכים לובשים בגדים בלויים.

אנחנו מגיעים לחצר בית סבי. שכנו סיומקה פלש לתוכו אחר שגורשו יהודי הכפר. שמו של סיומקה זה הוזכר תמיד בבית סבא באימה כיוון שהתנכל לסבי והיה אומר לו שזה יהיה ביתו. ואכן צדק. הוא גזל את הבית והאדמה סביבו. יבדוקיה אצה לעבר אשה מבוגרת היוצאת לקראתנו ומבשרת לה שהנכד של מורדכו בא לראות את בית סבו. זו, בראותה אותי, מצטלבת.

– "חמי בבית-חולים... אין לי מפתח..."

– "הוא בא מישראל רק לראות את בית סבו, שהיה משחק בו בהיותו

ילד..." מתערב פיטר... – "מחר הוא טס חזרה לישראל..."

– "אבל חמי יקעס נורא..."

– "רק לרגע..." מבקשת יבדוקיה – "לא אספר לאיש שהראית לו את

הבית... אני מצטלבת..."

– "אביא את המפתח..."

אני-נכנס לחדר הגדול. שם בפניה היה בוחן אותי ב"חומש". וסביב השולחן הגדול הזה ישבנו אותו ליל פסח כאשר שאלתי את ארבע הקושיות. אנחנו הילדים, לבושים בגדינו החדשים ציפינו ל"סדר" והשתוללנו, ותוך כדי "הסדר" נפלה עלינו תודמה כבדה והתעוררנו רק למחרת, סמוך לשעת הצהרים.

– "האם נשאר עוד איזה ספר של סבא?!" אני שואל.

– "לא! הם לקחו אותם אתם כשיצאו מכאן..."

אפילו יבדוקיה מחייכת.

אני מציץ לתוך שאר החדרים ורואה את סבי יושב רכון על גמרא, אך פני סבתא מטושטשים. היא מתה האחרונה, בדיר חזירים בטרנסניסטריה, לאחר שחמשת בניה וסבא נרצחו בגרזינים, ובנותיה ונכדיה מתו לידה ברעב. אני חש מחנק ונס מהבית לגינה.

כבן שלוש הייתי כאשר נשא אותי סבי בחיקו עטוף טלית, בין ערוגות גזר של גינתו ביומי הראשון, ל"חדר". שערות זקנו מדגדות גם עתה את לחיי, הצמודה ללחיו. וכאן עמד עץ התפוחים. הגינה זרועה ערוגות ערוגות, אך לחלוחית עיני מפריעה לי לראות אם אכן זה גזר. אני פונה למכונית.

– "אכן, אנשים רעים היו בכפר שלנו..." – אמרה יבדוקיה כאשר עמדתי מולה בשער גינתה – "היו שתלשו זקניהם והצליפו בהם... אבל כל מי שנגע ביהודי או ברכושו רובצת עליו ועל ילדיו קללת עולם... השבוע טבע נער, נכדו של אחד מאלה... אביו נדרס למוות והסבא שגרם לקלה למשפחתו נטרפה דעתו מרוב האסונות שבאו עליו... כל הכפר יודע זאת... אפילו הכומר כבר דיבר על כך..."

אני מושך מתוך תרמילי שתי חפיסות שוקולד – "מארץ־ישראל..." אני אומר – "מארץ היהודים..." ומושיטו לעברה. היא מוחה דמעה ופיטר לוחץ על הדוושה.

השעה שתיים. אם לא תהיינה תקלות בדרך, נגיע עם חשיכה למוגילב. פיטר קורא את התוגה על פני ומנסה לבדר אותי בסיפוריו. אני שומע ולא שומע ומעמיד פנים שאני נהנה מהם. הוא מבחין בכך וחדל מהם ומתרכז בכביש. השמים מעבר לזגוגית קודרים.

אני מהדק את ידי סביב האבן של ביתי, לחוש אותה, ואיני זוכר אפילו צורתה.

בעוברנו את דוניביץ, מפטיר פיטר – "הבטחתי הבוקר לאולגה, שנלון כאן הלילה. היא ודאי מחכה לנו..." וקורץ קריצה ממזרית. גשם דק יורד. אט אט גולש הלילה. ואנחנו במוגילב. אני פוחד ללון כאן. ישנתי פה כבר לילה אחד, וגם זה יותר מדי... הגשם מתגבר ותחושת הבדידות גוברת. אנחנו סובבים בעיר, שכולה שניים־שלושה רחובות. לבסוף נצמדים לבית, לא הרחק מהמלון.

– "לפני השינה במלון נפתח בארוחת ערב. הרי לא אכלנו היום" – אומר פיטר ושולף מתרמילו קופסה ובה ירקות, לחם ובשר צלוי. אני מקרב תרמילי ומוציא כמה ממרחים צמחיים, קופסת גבינה וצנימים שרעייתי ציידה אותי בהם. פיטר מושיט לעברי שתי עגבניות ובצל ואנחנו אוכלים בתיאבון.

– "המכונית דולפת. בוא נעשה עוד סיבוב בעיר", לוחש פיטר.

אני מבחין בקיוסק בפינת הרחוב ועל מדפיו בקבוקים רבים.

– "פיטר, קנה לנו בקבוק ודקה לקינוח ארוחתנו הדשנה..."

אני חופר בכיסי ומוציא חופן שטרות. רק מהר. לפני שהוא סוגר. "השעה אחת-עשרה".

הוא נוטל את הכסף, מתחבא בתוך מעילו וחוצה את הכביש בגשם השוטף ומנהל דיון עם המוכר וחוזר בלא בקבוק.

– "יש להם ודקה גרועה מאוד..." הוא מבשר.

– "בגשם הזה כל משקה טוב..." – אני אומר.

– "לא ! לא תוכל לשתות אותה... יש להם ויסקי טוב מחוץ-לארץ, אבל

הוא עולה ביוקר..."

– "קנה מהר פיטר, מה שאתה רוצה... אבל מהר לפני שהוא סוגר..."

הוא חוזר עם בקבוק גדול. השעה קרובה לחצות – "אכנס ואתרשם

מהמלון... ממילא לא נשאר הרבה לישון..."

הוא עוצר ליד דלת המלון אץ פנימה ושב כעבור רגעים מועטים –

"עשרים רובל סך הכל... שילמתי כבר. הנה המפתחות. הפקידה היא אשת

קצין משטרה. הסדרתי שלא תבקש ממך תעודת זהות..."

אני פותח את הדלת הכבדה ועומד בתוך חדר גבוה מאוד. מולי, מתחת

לחלון, עומדת מיטה שאפילו עוג מלך הבשן היה מתרווח בה. אני קרב

למיטה ומרים את השמיכה. הסדין מכסה רק חלק מהמזרן המטונף. אני

מושך את הציפה שלי מתרמילי ופורש אותה על השמיכה ומתקרב לחלון

ונרתע. פנס חיוור מאיר את מימי הדנייסטר.

נקישה על הדלת מקפיצה אותי. פיטר עומד בפתח. שתי כוסות תה

ריקות ובקבוק הוויסקי בידיו. הוא משתקע בכורסה שמול המיטה.

– "לכבוד מה נשתה פיטר..." לכבוד החדרנית השמנה שנתנה לי את

הכוסות ואני השארתי אצלה את שעוני, כדי שתעיר אותנו בחמש... –

"אם כן, כוס ראשונה" – אני אומר – "לכבוד החדרנית..." ומארה את

המשקה לשתי הכוסות עד שפתן.

אני מוציא מתוך תרמילי את קופסת הפיצוחים והמתיקה ומזרז אותו

שיתכבד, ובעצמי מושך מתוך כוסי משיכה ארוכה של המשקה החריף ועדיין

מתפעל מהרעיון של קנייתו. הוא לוגם לגימה קטנה, נוטל עוגיה, מכחכח

בגרונו ופותח בסיפור על עלילותיו במשטרה. איני שומע את אשר הוא

אומר אבל אני מנענע בראשי לעומתו כמתפעל. לנגד עיני מרצד המון

מבוהל, הנס מתוך הרפסודות שחצו את הדנייסטר ואץ בגשם השוטף לעבר

סימטה חשוכה... אבי במעיל ארוך אץ קדימה, תרמיל מתנועע על שכמו

ואנחנו נגררים אחריו. איני חש כיצד הנוזל החריף אחל מהכוס, ואני ממלא

אותה עד שפתה.

אני מושך מידו את כוסו שהתרוקנה כדי חציה וממלא גם אותה. על

מצחו מופיעה עננת דאגה. לאחר שתיקה ארוכה שואל – "לכבוד מה נשתה

כוס שנייה...!?"

– "לכבוד מיטתי המזוהמת..."

הוא פורץ בצחוק מעושה זור ומקרב שפתיו לכוס, ואני מגביה כוסי,

לוגם מלוא הפה וגרוני משתנק. אני נוטל עוגיה, ומקרב את הצלחת אליו.

עכשיו אני מוטרד. לא זו בלבד שאינני בגילופין, אלא שנדמה לי שעירונותי אף גברה.

אני מקרב את הכוס לשפתי ואינני מרפה ממנה, עד שהיא מתרוקנת. פיטר מגרד פדחתו – "טוב שאנחנו כאן במלון ולא במכונית... אני סומך על פקידת הקבלה, היא אשת שוטר... וטוב שתקעת לידיה כמה שטרות... יש לי חברים" – הוא ממשיך ללחוש בהיסוס – "שכאשר הם שותים כמה כוסיות, הם מתפתלים מכאבי ראש..."

– "אינך מתבייש בחברים כאלה...!?" – אני שואל ומתרברב – "אני רגיל בשתייה חריפה מקטנות..."

הוא אינו מגיב ואני מבחין בזווית פיו חיוכו הממזרי.
משמזגתי לעצמי כוס שלישית, ראיתי שהוא מבוהל.
– "פיטרו!" אני אומר לו בקול מרצין – "אני נכלם... חשבתי שיש לי חבר לשתייה... הכוס שלך לא התרוקנה והבקבוק מלא עד חציו..."

אף כי דברים אלה נשמעו לי כאמורים מפי מישהו אחר רחוק ממני, גבר בי פחד – אפילו המשקה המבחיל הזה אינו מצליח להמס אותי. בשמחות, נוהגים חברי למזוג לי כוסית קטנה וטוענים, שאני בגילופין. וכאן לאחר כוס שלישית אני ער ורענן כאילו לא נגעתי במשקה כלל.

פיטר מארה שארית כוסו לתוך פיו, אני תופס בכוסו, למזוג לו עוד אחת, אבל הוא מרתיע אותה מידי.

– "השעה אחת... הזמנתי השכמה בחמש..." הוא מציץ בבקבוק – "גם אתה כבר עייף, אני מבין שאתה כבר תישן בבגדים..." וקם.
– "קח אותו אתך..." אני מצביע על הבקבוק – "שמור למחר..." הוא מוציא את המפתח מדלתי ואני שומע את חריקתו מעבר לדלת. גופי כבד מאוד וראשי צונח אל קצה הכר.

– "קום! קום! השעה חמש... עלינו לזוז..."

פיטר עומד לידי. אני לבוש בבגדי, שוכב במיטה גדולה ותיקרה גבוהה מעלי. אני מזנק, תוחב את הציפה לתרמיל ויורד אחריו במדרגות. גל של קור, גשם דק ועלטה, מקדמים פנינו בחוץ. הוא מתניע ונוסע כברת דרך ועוצר ברחוב רחב, בצד בית גדול.

– "עד שיאיר השחר נעמוד כאן..." הוא לוחש.
שיניו שותקים. לפתע מסתננת קללה בין שיניו – "בת כלבים ארורה..." היא סידרה אותנו..."

אני מציץ בשעוני – "אכן, השעה שלוש ועשר דקות..."

– "ידעתי שהיא משקרת. היא ביקשה את שעוני והקדימה אותו בשעתיים ואחרי שנפטרה מאתנו היא נותרת עכשיו..."

הרחוב אפל וריק. אנחנו מכווסים בתוך עצמנו.
קריאה נפלסת מתוכי – "פיטר! זה הבית שישנו בו אותו לילה... אנחנו עומדים תחתיו... הבט! משם הגחנו... מהסימטה... זהה הבית היחיד בעל שתי קומות..."

תמיד הוא שותק, כשאנו מאמין במה שאני אומר.

– "כשיפציע השחר..." אני מהרהר בקול – "תראה את המרפסת הדבוקה לצדו האחורי ואת מעקה הברזל. אני זוכר, שבמהומה לפנות בוקר, כשהוציאו אותנו הרומנים מכאן, אץ לעבר הדלת האחורית יהודי במעיל גדול ומגבעת אפורה לראשו. הוא פתח אותה ונשכב במרפסת. הבחנתי במעקה שחור לפני שנטרקה הדלת מאחוריו... חששתי שהרומנים יירו בו. אבל לא שמעתי ירייה..."

פיטר שותק. קר במכונית. והשחר בושש להפציע. השעה ארבע. פיטר מתניע – "ניסע קצת, אולי נתחמם..."

הרחובות ריקים. הגשם דק וטורדני ואינו פוסק. אנחנו סובבים ברחובות הריקים ושבים לבית שבצדו עמדנו. הוא מדומם את המנוע. עצב עמוק מכרסם בי. אני מהדק את ידי סביב האבן שבכיסוי ומנסה להעלות לנגד עיני, את ביתי שבארץ־ישראל. את השמים הכחולים. את החול הזהוב והחמים – ואינני מצליח. אלה רחוקים ממני מאוד. אני מנסה להעלות את אותו טקס האהוב עלי, שברגעיו עצב אני שב אליו: ענידת סיכת המ"ם לבני בבית־הספר לקצינים. אך גם מחזה זה עולה דהוי ורחוק ומטושטש, ונעלם... אני עוצם את עיני בחוזקה ורוצה לראות את בתי הגדולה עולה לבמה, לקבל את תעודת ההוראה בסיום לימודיה, וגם זיכרון זה מבזיק ונמוג.

הנה בתי הקטנה, צועדת במסע חילי לירושלים. נסעתי לראותה צועדת בבירה אך טורי החיילות מתרחקים ממני ואחריהם, כמנסים להשיגם, אצים טורים מטושטשים של המון אנשים מחוקי פנים, עוטי סחבות, בוססים בטיט במעלה ההר הצהוב שמשמאלי. מישהו מבין אלה מפנה פניו לאחור, לעברי. אלו פניו של סאם, קרבים ומתייצבים מול עיני ממש, והם עצובים מאוד, ומאחוריו מציצים פניה החוורים של בתי הקטנה, מבין הפחיות המכסיפות:

– "אבא... אינך חייב... אבא..."

– "פיטר סע!" נפלטת צעקה מפי.

– "לאן?!"

– "לא אכפת לי, רק אל תעמוד..."

לא חשנו, שבינתיים הפציע השחר. פיטר נוסע מעט לאחור.

הוא מתבונן במרפסת, שסביבה מעקה שחור ממתכת, וקריאה נפלטת

מפיו – "הבט... הבט... אנדרטה קטנה..."

אנחנו יוצאים מהמכונית וקוראים – "כאן במקום הזה היה הגיטו

היהודי..."

– "ראיתי די... עכשיו לפופיבצי..." – אני מצווה עליו.

הגשם פסק, וריח האדמה עולה באפי. החשיכה התפוגגה כליל. קרני השמש הראשונות מאירות באור חיוור את השמים האפורים. אנחנו חולפים על פני הרחובות המתמלאים אנשים ומגיעים לצומת – אני מצביע לעבר השלט שכתוב עליו "לז'מרניקה" – "לשם פיטר... זוהי הדרך... בתום העלייה

מצפה לנו רמה מתמשכת..."
המכונית מתאמצת. "רק לעבור זאת מהר..." אני מהרהר – "עוד מעט
והכל מאחורי..." אני מסיט מבטי מהר הטיט שבלע בתוכו אלפי מגורשים.
עכשיו הוא מכוסה מרד של עשב ירוק.

– "בכניסה לעיירה קופיגורוד, נעצור לכמה דקות. אני חייב לראות שם
מישהו ואחר כך נמשיך לפופיבצי".

פיטר שותק. לקראת ראש ההר מתאמץ המנוע. אנחנו למעלה, והרמה
כולה משתרעת לפנינו... לפתע משמיע פיטר קול משונה ופניו מתקדרים.
הוא מושך עד הצומת שלפנינו ועוצר. אץ החוצה ומרים את מכסה המנוע.
אני יוצא מהמכונית ונעמד לידו.

– "צינורית משאבת המים סדוקה. אנחנו חייבים להיכנס לכפר
הסמוך".

אנחנו סוטים מהכביש ופונים לדרך צדדית ובשלט כתוב – "אוזרינץ..."
זה המקום היחיד שאני זוכר לטובה ממסע המוות שהלכנו בו. במרכז הכפר
עברנו בצד שולחנות, עליהם דודים ענקיים עם מרק חם, ומאחוריהם נשות
יהודי המקום שהושיטו לכל מגורש צלחת מרק... בשומען שקרב מסע
מגורשים, הן נטלו יוזמה והכינו מרק. מזה יובל ועוד ארבע שנים, כל אימת
שאני רעב, אני חש טעם אותו מרק נפלא...

פיטר עצר בצד אחד הבתים בכניסה לכפר. גבר רזה וגבוה יוצא מביתו
ומבהיר לו שבכפר הזה לא ייושע.

– "תוך חצי שעה נוכל לזוז..." סינן פיטר בין שיניו ושלף את ארזו
הכלים.

אנחנו נמצאים במרומי הכפר ומתחתינו נושרים בתיו לתוך בקעה
ארוכה. אני פוסע לי לאט בדרך האבנים העתיקה וזוכר, איך טיפסנו עליה
בעוזבנו את מרכז הכפר וכמעט שומע את הערות האיכרים שעמדו משני
צדי הדרך. היו שגידפו אותנו והיו שהראו באצבע על מישהו מהמגורשים,
שהיה לבוש מעיל טוב, או שנראה מגוחך ועלוב בהליכתו. אני חולף על פני
בקתה. בפתח השער הנמוך מעץ מתפורר עומדים אשה וגבר, מתבוננים בי
בחשדנות. אני מברך אותם לשלום ונענה בברכתם.

אני יודע, שכאשר אחזור לעבר המכונית, יעמדו כבר כפריים מתגודדים
ויתבוננו בי. בצדי הדרך בקתות ישנות, מכוסות גגות קש ולפניהן,
כמגוננות עליהן, גדרות עץ, נוטות על צידן ומכוסות טחב וירוקת. אף כי
היום סגירי, ניתן להבחין בבירור בצריחי הכנסייה הגדולה, שעברנו אז
בצדה. אני מציץ בשעונו. השעה תשע. עלי לחזור למכונית וכפי ששיערת,י,
נשים וגברים עומדים בצדי הדרך. אני עוצר ליד שתי נשים מבוגרות ובעודן
מתבוננות בי במבט חומל אני פונה אליהן – "הלכתי בדרך הזאת במסע
מגורשים בהיותי ילד ובאתי לראותה..."

אשה מלאת בשר קרבה אלי ובקול בוכים מגלה – "אמי נהגה לספר לנו,
שעברו כאן שיירות של יהודים, וחיילים רעים היכו אותם וירו בהם..."
מצטלבת ומוסיפה – "ועוד סיפרה, שחמלה על ילד שהלך אתם בגשם

ובכה. היא חטפה אותו והחביאה אותו בביתה. כעבור כמה זמן הופיעו אנשים במכונית, לקחו אותו והודו לה מאוד שהצילה את בנם..."

אני נדהם מהסיפור. בתוך כך מתקבצים סביבנו גברים ונשים, ומשראוה מוחה דמעותיה ביקשו שתחזור על סיפורה. היא אינה מסרבת וחוזרת עליו, אלא שהפעם מסיימת אותו בשינוי קל... – "באו חיילים במכונית צבאית ולקחו את הילד והודו לה מאוד..."

שריקה פולחת את האוויר. פיטר עושה לי סימן לבוא. – "עכשיו היא קאדילק", הוא קורא לעברי. הוא מתניע, לוחץ על הדוושה ואנחנו בדרך לקופיגורוד.

הדרך אמנם חדשה וסלולה, אבל הנוף הוא זה שנחרת בזיכרוני. אני מנסה להקדים את המחזות הרעים ומעלה את נופי ארץ־ישראל לנגד עיני. נופי הגליל הירוקים ונופי הנגב הזהובים, שחייתי בו ואהבתי. אך אלה רחוקים ובלתי־נתפסים. גם בני המשפחה וחברים שאני מנסה להעלותם, אינם גשמיים עוד שם, אלא צלליות רוחניות של עצמם. הם עוטים צבעי זהב ותכלת. סביבי טורי אנשים מדשדשים בבוץ, פניהם, מחוקים ומלבושיהם חלולים, צועדים ריקים מגופיהם...

– "הנה קופיגורוד..." קורא פיטר – "עלינו לסטות מהדרך הראשית". הוא פונה שמאלה. הדרך הראשית לז'מרינקה, שעברה אז דרך קופיגורוד, עוקפת עכשיו את העיירה. אנחנו עולים עליה מתונה. פה התנהלנו אותו ערב מושלג וקר. יובל שנים ועוד ארבע שנים אני הולך בה והולך ואל סופה לא הגעתי...

– "הנה..." הנה פיטר, הבניין הבנוי לבנים אדומות... כאן ירו בסבתי... עצור פיטר!..."

אבל פיטר לוחץ על הדוושה ועובר על פני המבנה הבודד – "לא ייתכן שזה כאן..." הוא אומר כמדבר אל עצמו.

– "מדוע לא ייתכן...?! זה כאן..."

– "נעצור פה כשנשוב מפופיבצי..." הוא פוסק ולוחץ יותר חזק על הדוושה.

אנחנו ממשיכים עוד כברת דרך ואנחנו בקופיגורוד. בתי הרחוב בנויים לבנים אדומות. מתוך הבתים הביטו בנו אז נפחדים, היהודים. מגורשים שהקדימו אותנו והוכנסו לגיטו של בתי היהודים המקומיים, שנרצחו. לא הספקתי להתבונן בבתי העיירה ולפנינו שלט – "לפופיבצי 6 ק"מ".

– "דרך זו סללו המגורשים" – אני אומר לפיטר ואיני יודע אם הוא שומע אותי.

– "בוקר אחד... – פיטר – בוקר אחד, התעוררנו לקול מכות קתות רובים מכודנים על הדלת. הגברים והנשים הוצאו לסלילת הכביש הזה. אחותי ואני טיפסנו על תנור האפייה והסתתרנו בין הסחבות. משנהיה שקט, ירדתי והוצאתי את שתי כיכרות הלחם שהיו בתנור, שאבא קיבל יום לפני כן מאוקראיני תמורת מעילו. כיכר אחת החבאתי בין הסחבות שאחותי שכבה עליהן – ואת השנייה לקחתי ויצאתי לחפש את הורי. מפי

אוקראינית נודע לי, שהם עובדים בסלילת הכביש הזה. בעודי פוסע שם בשדה, אץ מולי, אפוף ענן אבק, תלת-אופנוע ובו שני גרמנים, זה שבסירה יושב מאחורי מקלע. משני צדדי גדרות תיל. האופנוע קרב ואני כבר רואה את המוות המזנק לעברי, ובאותו הבזק שנייה אני מבחין בפירצה בגדר. זרקתי עצמי לתוכה ורצתי אל בין העצים. צרורות ירי ליוו אותי... אך בין העצים ידעתי שניצלתי. הגעתי להורי ומסרתי להם את כיכר הלחם ושבתי לאחותי." סיימתי את הסיפור ואנחנו בתוך פופיבצי.

– "ימינה פיטר, ימינה...!" – אני קורא לו בהסתעפות הדרך שבתוך הכפר – "הנה, זה הבית..."

הוא עוצר, מכניס מהלך ונוסע אחורה.

– "עצור!" ולפני שהמכונית עומדת, אני פותח את הדלת.

– "זה כאן... זה פה, פיטר..." ואני אץ בבוץ הסמיך לעבר הבית שעל הגבעה. "הנה כאן הכנסייה שמול הבית..." אני מצביע לעברה תוך כדי ריצה, ולא שם לב שהוא עדיין בתוך המכונית. בימי ראשון ובחגיהם נהגנו להסתגר מאימת האוקראינים, שהיו באים להכות ולפרוע בנו. אני עומד מתנשף על סף הבית. הדלת נעולה.

– "פיטר!" אני צועק, בלי להפנות ראשי – "זה הבית..."

– "אני לידך..." לוחש פיטר...

– "קרב לחלון, הצץ פנימה... שם בתוך החדר הגדול שמולנו, בפינתו השמאלית, תהיה דלת המוליכה לחדר קטן. שם, לאחר מות הוריהם, הרגו שני אחים את אחיהם הקטן, בשובם בסופת שלגים, מוכים, זבי דם ונשוכים מכלבי הכפריים, ומצאו שאכל את מחצית הלחם שמסרו לו לשמירה."

הו, כמה הייתי נותן עכשיו, לו פיטר היה אומר שאין שם דלת... לו ידעתי שבדיתי את הדלת הזאת מלבי. עם בוקר הם גררו את גופתו על פני החדר הגדול והשליכו אותה בין שאר הגופות, כאן ליד החלון שאנחנו עומדים עכשיו בצדו.

פיטר קרב לחלון והצמיד פניו לשמשה הלחה.

– "אכן..." הוא לוחש – "יש דלת בפינה השמאלית של החדר..."

אני מזיז אותו מעט וקרב לחלון... בפינה הימנית של חדר הכניסה, החדר הגדול, היה חדר קטנטן, שם שכנו. בחדר הגדול שכנו רבים אחרים. מאה ושמונים מהם ראינו גוססים ומושלכים החוצה, ועם הפשרת השלגים הובלו לגבעה... אני מסובב ראשי לראותה. עצים, שלא היו אז, מסתירים אותה. אני יורד בריצה וקורא לעבר פיטר – "תיכף אשוב..." אני רוצה לעמוד לבדי מולם. עמדתי בשער הכנסייה. כמה שהיא הצטמקה מאז!

מולי הרחק "הגבעה". הכל סביבה ירוק. רק היא חשופה. אני רוצה לשאוג שאגה שתקרע את שלוות הכפר הזה, ולפתע אני שומע את עצמי ממלמל בקול זר ובלתי-מוכר לי, שבוקע כאוב מתוכי – "יתגדל ויתקדש שמה רבא..." – אינני יודע אם זה מה שרציתי לומר.

אני מחלץ רגלי מהבוץ ופוסע חזרה לעבר הבית, שם עומד פיטר וסביבו כמה אוקראינים, והוא כנראה מספר להם על היותי כלוא פה בימי הגרמנים.

על פניהם ארשת אדישה. משקרבתי אליהם קרא פיטר – "המחסנאים הגיעה..."

– "ניכנס פיטר...?!"

– "כרצונך..."

הוא מקדים אותי ופונה אליה – "האיש הזה בא מישראל... הוא היה כאן בימי המלחמה ומבקש לבקר בבית".

היא עושה תנועת יד אדישה – "היכנס". ונשארת מאחורי הדלפק. תספורת קצרה לראשה. תווי פניה חדים ויצוקים ותואמים את מדיה הכחולים.

זולת כמה קולבים, עליהם תלויים בגדים, צמודים לקירות, אין מאום בחדר. גופי רועד ואחוז צמרמורת. אני פוסע על בהונות רגלי ומקיף את מרכז החדר. כאן שכב הרב, גוסס ימים אחדים, ופה בפילות החדר שכבו גם שאר הגוססים. ידי תקועות עמוק בכיסי. מולי עמדה "המיטה", שמשפחות שלמות נחו עליה, ובזה אחר זה פונו ל"גבעה"... אני קרב לדלת שבפינה השמאלית. אינני רוצה לגעת במשהו כאן, ודוחף בכתף את הדלת ומציץ פנימה. הם הפילו קיר, ואיחדו את חדר האחים עם החדר שלנו. אפולולית שוררת שם. פיטר שואל את האשה האם אפשר להעלות אור, וזו בלי לזכותו במבט, עונה שאין חשמל במחסן... הצצתי עוד הצצה חטופה פנימה ואני נס משם וזוהר שלא להתחכך במיטה, שאיננה עוד. אני עוקף את מרכז החדר, ואני בחוץ.

– "בוא למכונית, פיטר" אני קורא, ונס לעברה כולי נוטף זעה קרה.

מסימטת הכנסייה עולות צעקות אשה. אני מפנה את ראשי. בצעדים נמרצים ותוך הנפת ידי, פוסעת זקנה לעבר האנשים, שעדיין מתגודדים ליד הבית – "כשהזידים היו כאן, הם פשטו את עורנו, אבל הכל היה אפשר להשיג אצלם. ארבע פעמים אני הולכת לקנות קופסת גפרורים ואומרים לי

– 'אין', תבואי מחר..."

פיטר מתניע ונוסע.

– "כמה זמן שהינו פה?!" – אני שואל.

– "קצת פחות משעה..."

– "דקה כנגד כל שנה, מאז נחלצתי מכאן" – אני לוחש.

אנחנו עוברים את קופיגורוד ביעף, ויוצאים למרחב, לעבר המבנה הבנוי לבנים אדומות. פיטר עוצר בצד הדרך. אני רץ לעבר הקצה הימני של הבניין. כאן עמדנו אז, אותו ערב, בוססים בשלג הבוצי. שתי העגלות עמדו כמטחוני עשרים צעדים מהמקום בו אני עומד עכשיו. אבא הוריד את אמו הזקנה מאחת העגלות. לפתע הבחין בה חייל רומני, לבוש מעיל ארוך בצבע זית, כובע לבן של טלה לראשו, ורובה ארוך על כתפו. הוא הורה לה לגשת לקיר. היא צייתה. אחותי עמדה לידי ואני אווחו בידה הקטנה, מתבוננים בסבתא. החייל קרב אליה, מכוון רובהו, והיא עומדת מולו ומישירה מבטה אל פניו. קילוח דם נבע מתוך לבה וכיסה את מעילה, אך היא נשארה לעמוד זקופה. החייל דרך רובהו שנית. עוד ירייה עמומה פולחת את האוויר,

וסבתא צונחת אט אט והשלג מתחתה מאדים.
אבא, שהיה עסוק בחיפוש אחר מקום להלין אותה, שמע את היריות, אץ לעבר החייל וקרא – "אני הייתי רב־סמל בצבא הרומני..." ופרץ בבכי. החייל דחף אותו בקנה רובהו והפטיר – "רק בגלל זאת איני יורה גם בך, על שהסתרת אותה עד כאן..."

אני עומד מול הפינה הימנית של הקיר. הגשם מתגבר, ואינני חש בו. רק תמה, איך קיר כזה גדול שכן שנים כה רבות בתוכי, מבלי להתגמד. אני מפנה ראשי לימיני, אם עדיין עומדת אחותי הקטנה לידי. היא איננה, ואני נתקף פחד. הורי ציוו עלי לשמור עליה. אני מחזיר מבטי לעבר הקיר – "יתגדל ויתקדש שמה רבא..." אינני מצליח לגמור את "הקדיש". מילותיו נעלמו מזיכרוני... ואז אני שומע קול מוזר בוכה מתוכי – "אל מלא רחמים שוכן במרומים, המצא מנוחה שלמה לסבתי בלה..." כאן אי־פה פזורות עצמותיה. אני מעביר מבט על פני הנוף. לא הרחק מהמכונית, מעבר לדרך ישנו אותו לילה, ועם שחר האיצו בנו להמשיך לצעוד לעבר פופיבצי... – "השעה שתים־עשרה וחצי" – לוחש פיטר על אוזני – "ארבע מאות קילומטר לפנינו עד אודסה..."

אני נכנס למכונית, מפנה עוד מבט לעבר הבניין הארוך ההולך ומתרחק ממני, עד שהוא נעלם בעיקול הדרך.

בשעה עשר בלילה עצר פיטר את המכונית ליד המלון. הוא התעקש לשאת את תרמילי לחדרי. פתחתי את הדלת וישבתי על המיטה. הוא עמד מולי. התרתי תפר בתוך שרוול מעילי ושלפתי משם שלושה שטרות ירוקים והושטתי לו. הוא לקחם, קיפל אותם והכניסם לכיסו. משכתי מתוך חור השרוול שטר נוסף והושטתי לעברו. הוא לא קרב לקחתו – "שילמת לי כבר לפי שהסכמנו..." אמר.

– "זה בשביל העצב והצער שהצטערת אתי ולא היית שייך אליו..." הוא נטל את השטר ודחף אותו לכיסו. קמתי. הוא פתח זרועותיו והתחבקנו. הוא הישיר מבטו אלי ובלי לומר דבר, פנה לעבר הדלת. משנעלם הד צעדיו נעלתי הדלת, הרמתי השפופרת, חייגתי ולחשתי לתוך האפרכסת:

– "הלו סאם אתה שומע אותי...?! שבתי משדות המוות אל ארצות החיים..."

אבל מתוך האפרכסת הריקה לא בקע שום קול. האם לא הרים סאם את השפופרת?! ואולי כבר ידע שמי ששב משדות המוות לארצות החיים, יפסע בין שתיהן ואל שדות החיים עצמם, לעולם לא יבוא...?

מסע אל האין

יצאתי מביתי בינואר 1940, באחד מימי החורף הקשה מאוד של אותה שנה. זה היה כחודש לאחר פעולת הפצת הכרוזים בימי חג התנוכה ת"ש, שנעשתה על-ידי מחתרת הנערים, שאני הייתי בין מקימיה. הייתי בן שש-עשרה כאשר בעקבות אותה הפגנת נערים יצאתי לדרך מלאת סכנות לחתור לחוף אשר נכספתי. לא שבתי מאז אל בית אבי ולא יספתי לראות בני ביתי אשר כה אהבתי.

"לא ניכנע!", הכרזנו בכרוזים שהדפסנו בלילות בעליית הגג בביתנו, בעמל רב, בדפוס ילדים; פיזרנו את הכרוזים בבתי-הכנסת, ובבתי-הספר העבריים, שנסגרו ועברו לידיש, בפקודת השלטונות הסובייטיים. מלאכת חיסול זאת נעשתה בהמרצתם, סיועם ולהיטותם ה"משומדת" של הייבסקים המקומיים. היתה זו מחאת ילדים על חיסול תנועות הנוער הציוניות, על האיסור של כל פעילות ציונית, כולל לימוד עברית. לימים, כאשר ניצלתי ובגרת, הרהרתי בני לבין עצמי: "איך יכולנו להעמיד בסכנה אנשים רבים כל כך? את הורינו, משפחותינו, חברינו". זו הייתה ללא ספק הרפתקת נערים מסוכנת; עשינו זאת מפני שהיינו ילדים ופעלנו כך, אולי רק משום שהיינו תמימים, מאמינים ונלהבים. לא ידענו אז לאן תטלטל אותנו תמימותנו; לא ידענו גם אם יהיה הד כלשהו למעשנו. אף-על-פי-כן לא היתה זו תמימות חסרת שחר; שהרי לא היינו יכולים להסביר ולסלוח לעצמנו, אילו היה עובר כל המסע אכזרי הזה של דיכוי וחיסול התרבות והזהות שלנו, ללא התנגדות כלשהי; האומנם צריך היה מסע הדיכוי והחיסול הזה לעבור ללא כל הד, ללא התנגדות, רק מפני שזה היה מסוכן להתנגד? אותה שעה לא ידענו כלל, כי היה הד למעשנו הרבה מעבר למה ששערנו ויכולנו להעלות על דעתנו.

לאחר חמישים ושלוש שנים, זמן קצר לפני שהפלגתי אל מחוזות ילדותי

ונעורי, אל המקום שבו היה פעם בית אבי, קיבלתי דף מצהיב מידידי אליהו שטרן, חבר אלונים, דף ישן אשר גילה במקרה באחד הארכיונים. היה זה גיליון שדות, ביטוי לנוער הלומד של "מחנות העולים", חוברת ה', כ' אדר ת"ש, 29 בפברואר 1940. הגיליון המצהיב והישן הזה הדהים והימם אותי. הוא הרים כאילו מסך מעל פרק שלם מן העבר וחשף לי דברים, אשר לא שיערתי.

וכך נאמר באותו גיליון:

"בין כל השמועות הבאות משם, בין הידיעות על הגולה שנחרבה יום אחד... ובין השמועות הבאות משטח הכיבוש הרוסי, – על קומה אשר שחה ועל כבוד שהומר. בין אותן השמועות על בתי-ספר עבריים שעברו מעצמם ללמד בידיש ועל מורים עברים שבגדו... בין כל אותן השמועות היתה אחת, אשר לא נדפסה בעיתונים, – הביא אותה שליח שחזר משם ובעיניו דולקת אש התנועה החלוצית במחותרת – של נערים ונערות עבריים, תלמידי בתי-ספר, שלא השלימו עם הכניעה. ובבוא החנוכה שמו בכיסי חבריהם ומוריהם את הפתק הפשוט והזועק בעברית: "היום חנוכה חג החירות. זכרו את עמכם!"

במכתב המצורף כתב לי אליהו שטרן: "שער ה'שדות' הגיע במקרה זה עתה לידי. אני שולחו אליך כיוון שיש לי חשד מבוסס שאתה אחד הנערים והנערות... שלא השלימו עם הכניעה". הוא אכן קלע לאמת, אנחנו היינו ה"נערים והנערות" שבהם דובר. מן הגיליון המצהיב הזה משנת ת"ש 1940, למדתי דבר נוסף; למדתי על דרך הרוח המופלאה ועל עוצמתה. נוכחתי, שישנו היגיון של מאבק שהוא מעבר לבינתנו הרגילה היומיומית. בדף המצהיב, שנשלח אלי, גיליתי מה עולל מעשנו, מעשה נערים נאמנים ונלהבים, מעבר לימים וגבולות, מעבר לרדיפות ואיסורים וסכנות. דברנו פרץ גבולות חסומים ומחסומים. הוא גמע מרחקים והגיע; הוא גם עשה משוהו. שהרי עוד נאמר בגיליון מצהיב זה של שדות:

"כמה כמה הלב לשמועה הזאת, כמה יחל להבהוב שיעיד כי עוד לא הכל תם, כי יש עוד כבוד להיהודים ותקווה, כי יש עוד יהודים. כמה גאה הלב לשמוע כי עוד יש נערים יהודים שם, הזוכרים את חנוכה, המתגעגעים לארץ, נערים יהודים המעיזים לתבוע! 'זכרו את עמכם!' האם הבינו מה הכבוד אשר הצילו? האם הבחינו בשעור הקומה אשר זקפו? החשו את נטל המשא אשר העמיסו על כתפיהם? האם ידעו בכמה רבבות לבבות נערים ונערות יהודים, בקצווי גלויות ובשדות מולדת תהדהד קריאתם הנועות: 'זכרו את עמכם!'"

האם הבנו? האם הבחנו? אולי חשנו בנטל המשא אשר העמסנו על כתפינו. אבל כלל לא שיערנו ולא העלינו על דעתנו, ששמע המעשה הקטן הזה יגיע אל מעבר למרחקים כאלה. הגיליון וגילוי כל אשר בו הגיע אלי אחרי למעלה מחמישים שנה. גיליון זה לא הגיע אל חברי הטובים, חברי ב"מחותרת הנערים", אל יואל גרו, שגווע בגירוש בקזכסטן, אל זלמן רזניצקי, שעבר את הגבול אתי ונרצח בפונארי, אל לייבה'לה גבנסקי, שנרצח

בלידא, אל בן-ציון יזרסקי, חברי הטוב במחלת בווילנה, שנרצח לעיני הוריו בכלא בלידא, אל מולקה סנזון, שנרצח בגיטו לידא; יום אחד גיליתי מה מופלאה ומפתיעה היא דרך הרוח הבלתי נכנעת. גיליתי את עקבות רוחם שלא אבדה.

נער, כמעט ילד, הייתי, כאשר יצאתי בדרכי נדודים וסכנות בחתירה אל ארץ חלומותי. יצאתי מן הבית באחד מחודשי החורף הקשים, שפקדו את מקומותינו במשך שנים; זה היה בינואר 1940; הגבול היה כבר באותו זמן שמור וסגור היטב; יצאתי את הבית ואמא דאגה שלא אשא אתי כאב פרידה; היא ידעה היטב שאולי לא נשוב עוד להתראות; במאמץ עליון הכריחה את עצמה לחייך, שחיוכה ילווה אותי, ולא בכי וצער. היא צחקה וחייכה והכריחה את כל בני הבית להצטרף אל "חיוך הפרידה" הזה המלווני כל חיי, עד היום; רק האומנת הרוסייה הזקנה, שגידלה אותנו, לא יכלה לעצור בעד הדמעות, ואני שמעתי את בכיה, ואת בכיים של אלה שניסחפו אתה בבכי, מאחרי הדלת שנסגרה מאחרי.

לגבול ליוותה אותי בת דודתי טוסייה; טוסייה, "אחותי גיבורת הענות", האמיצה, הנהדרת, העשויה ללא חת. ירדתי בתחנת וורונובו, כאן פגשנו את מבריחי הגבול וטוסייה נפרדה ממני. גם אותה לא יספתי לראות עוד. היו אתי זלמן רזניצקי, חברי במחלת, ואהרונצ'יק לווינסון חברנו בתנועת הנוער. יצאנו יחד; אני הגעתי אחרי הרפתקאות רבות למחוז חפצנו; הם מצאו את מותם בפונארי. המבריח, קרוב משפחה של זלמן, מסר אותנו בידי נער ביילורוסי צעיר, שהכיר היטב את כל מבואות ושבילי הגבול, לא לפני שנתן לנו עצה מאוד יעילה: "אם תיתקלו במשמר הגבול בדרך, היצמדו היטב לנער המבריח; הוא כבר יודע איך להיחלץ מן העניין".

היה, כאמור, ליל קור נורא; השלג שבו פילסנו דרכנו הגיע עד החזה והכתפיים; היינו אמורים להגיע לאיישישוק, שבעבר השני, מהלך של כחמישה-עשר ק"מ. בדרך אכן נתקלנו במשמר שהאיר את הגבול ברקטות תאורה; נשכבנו ללא נוע למשך שעה ארוכה בשלג; היינו עייפים וסחוטים מאוד, וכל רצוננו היה להירדם לשעה קלה. המבריח האיץ בנו: "אם תירדמו, לא תקומו עוד; זוהי הסכנה הגדולה ביותר למהלכים בכפור ובשלג". אזרנו את כל הכוחות והמשכנו, עד שהגענו לאיישישוק, לבית יהודי דל וחס, שנתן לנו מקלט ומשקה חם;

הגענו לצד הליטאי של הגבול ועוד ציפתה לנו ההרפתקה הקשה להיחלץ מן המקום הזה, שרחש ז'נדארמים ליטאים, ששיחרו לגונבי הגבול, ולהגיע מכאן לוויילנה; נחלצנו גם משם והגענו לוויילנה. במסענו כעבור חמישים ושלוש שנים הגענו שוב לוורונובו, הנמצאת שוב לא הרחק מן הגבול עם ליטא; מרחוק מעבר לגבול, ראינו בהמשך הדרך גם את אישישוק.

מאז עברו שנים רבות כל כך; שנים רבות של סבל ומצוקה ושנים של התרוממות רוח, של הגשמת חלומות; שנים של עצב ומכאוב, של אכזבה ושל שכול, ושנים של הישגים וסיפוק. ידענו צער וכאב, ידענו גם שמחות. חלום אחד לא הירפה ממני כל אותן שנים, מאז עזבתי בית ילדותי. זה היה

חלום שחזר ובא, חזר ופקד שנתי ושנותי, כמעט באותו נוסח: הנה אני נוסע הביתה; הרכבת אצה רצה בסאון גלגלים עליז. היא פולחת את מרחבי השדות, חולפת על פני היערות הנהדרים, יערות ילדותי; הנה הנהר, והנה עוד תחנה ועוד תחנה, ואני סופר את הרגעים, את השניות; הנה, הנה! אני חוזר לחג, לחופשת הקיץ מלימודי בגימנסיה העברית בוויילנה. הנה, הנה יופיעו אמא, אבא, אחי, אחותי... ואני אחבקם אל לבי. ואיזה פינוקים מצפים לי לאחר הפסקה גדולה כל כך! אני כבר על סף הבית... הנה, הנה. ואני פורש את זרועותי לחבקם – והמסך יורד, החלום נקטע.

והיה עוד חלום; אני חותר בדרכים לא דרכים הביתה, אני הרי חייב לחלץ אותם משם; אני גונב גבולות, פורץ דרכים; ואני כבר הנה, הנה – קרוב מאוד למחוז חפצי; ואז לפתע משהו משתבש ואני נופל בידיהם, בידי השוטרים וסוכני החרש מבקשי נפשי. ואני מלא חרדה; פלצות אוחזתני. הנה עוד מעט יתחילו העינויים; אני רואה את פניהם הרצחניים, והם הלא סוכני הבולשת הבריטית שעינו אותי... שם מורטון ווילקינס... זיעה קרה מכסה אותי, ואני מקיץ אל עולם אחר.

עוד חלום חזר ופקד אותי שנים רבות; בחלומי אני חוזר לוויילנה, או ללידא ואני רוצה להיפגש עם חברי הטובים, עם בן-ציון יזרסקי ועם זלמנקה. אני יודע שהם כאן, והם משום מה מתחמקים ממני, שומרים לי איזו טינה; ואני אינני יודע על מה ולמה. רק כאשר פקדתי את בורות ההריגה בלידא ובפונארי חשתי, שאולי היתה להם סיבה מספקת לנטור לי טינה; הכיצד שכחתים ולא פקדתי אפילו את קברם, ונר זיכרון לא הדלקתי לזכר נשמתם. הרבה חידות נתפענחו לי כאן, אחרי חמישים ושלוש שנים.

שנים רבות ליוו אותי חלומות אלה, ובעיקר חלום השיבה הביתה – השיבה הנכספת החלומית, הנקטעת תמיד על סף... לפני כמה שנים, כאשר התמוטט המשטר הסובייטי, ובאיזו תחושה נעלמת, התחלתי לחוש שהרבה מחיצות נפלו, ואולי, אולי, אפשר יהיה להגיע לשם, השתנה במקצת נוסח החלום. שוב נסעתי ברכבת על פני שדות, על פני יערות, על פני נחלים, ואני מגיע אל עיר הולדתי, והנה היא אחרת משהו, יפה משהיתה; הרחובות כה רחבים וחגיגיים ונקיים, והבתים רבי קומות בהרבה, נישאים, יפים. ואני מהרהר בחלומי, הרי לידא לא היתה אף פעם גדולה ויפה כל כך! ואני מחפש בסבך הבתים החדשים את בית הורי; אני עובר במבוכים הרבה ותר סימטאות שלא הכרתי, עד שבעמל רב – הנה, הנה אני מוצא את הבית; אני פורש זרועותי לחבקם, והמסך יורד שוב.

אני ידעתי אז את פשר שינוי החלום. ידעתי, שפירושו שאני עתיד לשוב לשם – מתישהו, בדרך כלשהי. זה היה לפני שנים, אבל, למעשה, מאז שהתחיל לפקוד אותי אותו חלום הייתי בדרך לשם. אולי גם ידעתי, שאשוב ולא אמצא את עיר אבותי וילדותי, "לא אותו בית, לא אותו רחוב" – שאמצא עיר זרה, גדולה, אחרת.

וינה. החלום קם והיה. הן קורה לנו בחיים, שהגבולות בין חלום ומציאות מיטשטשים. קורה גם שחלום מתגשם, שחידותיו נפתרות; החיים

הם שלעתים פותרים חידות חלומותינו. ואני בדרך לשם. אמנם אני חייב לעבור את וינה ואני שונא את הרעיון הזה; סלדתי מן האפשרות שאולי אצטרך להסתכל בפניהם של מרצחים שעשו את מלאכת הרצח שם, ועכשיו הם בתוך ההמון הגדול של אלה שלא ידעו ולא שמעו... נכון, שגם אנטון שמידט, הסמל האוסטרי, שעזר בסכנת נפשות למחתרת היהודית, שהעביר גם את דודותי, בהן את אימן של טוסיה ואידה, ללידא, ולא ידע כי לטבח הביאן: אנטון שמידט ששילם בחייו, על היותו אדם בממלכת הרצח, גם הוא בא מווינה. אבל ידעתי שרוצחים רבים מאוד ונלהבים מאוד באו משם, והם עשו מלאכתם בלהיטות רבה מאוד. לימים הם התכסו באיצטלות רמות ונכבדות, ובתי־משפט וחברי מושבעים מהוגנים מאוד זיכו אותם מכל אשמה. הם גם נבחרו למשרות רמות ולקו בשיכחה עמוקה מאוד.

הגענו לווינה לפנות ערב, אני ושני בתי, שנתלוותה למסע הזה; בלילה יצאנו לסיור חטוף לראות את העיר הזאת. למחרת היינו אמורים לטוס מכאן למינסק, ומשם ללידא. וראינו עיר קרה, מתנשאת; עיר הקיסרים, אימפריאלית, גושי בתים כבדים, אטומים, מטילים סמכות של כוח ופחד. אני ראיתי בדימוי את ההמונים המריעים להיטלר בן ארצם, ל"אנשלוס", להתעללות ברחובותיהם ביהודים חסרי אונים, להשפלה, לעינויים, לגירושים, לרצח. ראיתי את ה"אייכמנים", את ה"וואלדהיימים" וגם את ה"קרייסקים". היינו בכיכר סטיפאן, המרכז הסואן, בתי־קפה מלאים, המוני בני אדם והם קרים, אטומים; לרגע חשבתי – אוטומטים נעים. שמחה אין בהם, ודאי שמצפון אין להם, גם אנושיות אין בהם, ואולי חיים אין בהם. היה נדמה שהם מהלכים, נעים ברחובותיהם כמרינוטות דמויות אדם; מין חלום קרטזיאני? משונה; ואני מהרהר לי ביני לבין עצמי: האם זו קללת הנרצחים, או מועקת הרוצחים, ובניהם, ובני בניהם. ושם בתי המסחר המפוארים, הם נושאים עדיין שמות יהודיים בחלקם. הם היום אולי שוב של יהודים... יהודים שבו לחיות כאן ולעשות עסקים, כאילו דבר לא קרה. אתה מהלך בחוצות וינה והוגה בכל האישים היהודים הגדולים שחיו יצרו, חלמו כאן; ששגו כאן באשליות גדולות; מהם שניסו להימלט מגורלם היהודי, להתכחש לו, להתעלם ממנו; מהם שניסו למרוד בו. אתה הוגה בהרצל, פרויד, מאהלר, האדלרים, שניצלר, שהילכו כאן, שהסבו בבתי־הקפה האלה, שהעריצו ואהבו את התרבות העשירה ששיגשגה כאן; שהעניקו לה מרוחם, גאוניותם; משום מה עלה ביזכרוני גיבורו הנרדף והמתוסכל של חיי נישואין לפוגל. ראיתי אותו מתרוצץ, נבגד, מושפל, לכוד ללא מוצא ברחובות, בשדרות העיר הזאת, כשקלגסים נאצים מאלצים אותו לשפשף את מרצפות הרחוב במברשת שיניים... ראיתי אותו מובל לרכבות עם פוגל.

הלכנו ל-Judenplatz ומשם ל-Judenschloss השוממים, וראינו מתוך הדממה ושממת המקום העצוב הזה בית קומות גדול וחלון בודד, ומגן דוד מואר בו; לפתע ניבטו אלינו צללי אנשים, דמויות שלא מן העולם הזה, יהודים עם פיאות, לבושים קפוטות שחורות, המתגוררים כאן ואולי גם

מתפללים בכל חום הלב: "לשנה הבאה בירושלים". זה לא היה חלום; הם כמו הופיעו מאיזה מחזה סוריאליסטי, שלא מן העולם הזה. וחשתי שכל זה חותך בבשר החי. והלכנו עוד לראות את פסלי היהודים המעונים, המושפלים, והם רכונים על המרצפת ומשפשפים במברשות שיניים את זוהמת הרחוב. כתובות חרותות באבן, אמורות לספר את הטרגדיה הגדולה שנתרחשה כאן. פסלים אילמים, בנאליים, קצרים מלהביע; ואין איש כאן, רק זר פרחים נובל מיום השואה שזה מכבר.

כאן באלברטינה פלאץ, ליד כנסיית האוגוסטינים, בצד מרתפי היין שלהם, הדהדו משום מה באוזני ציחקוקיהם של הקלגסים הנאצים וצהלתם של ההמונים הצופים במחזה; ובעד לכל אלה ראיתי את חיוכו של ולדהיים נשיאם הנבחר, המזכיר הכללי של האו"ם לא מכבר, שכה הירבה לגנותנו... וגם את מצח הנחושה של הקאנצלר היהודי שלהם, קרייסקי. לפתע חלפו בראשי מאות, אם לא אלפי שנות היסטוריה יהודית; עבר יהודי מפואר, גדולי רוח, פרנסים, יהודי חצר, רבנים, וגירושים, גירושים... ויהודים משומדים, "ויינגנרים" שונאי עצמם ועמם; ועיר קרה, אטומה, בוגדנית, על פסלי הקדושים, המכוערים, האליליים, ה"געצער", כפי שנתכנו בבוז בפייהם של דורות יהודים מאמינים, המקשטים את כיכרותיה. אותה שעה הרהרתי בלבי: "טוב שראיתי את המקום הזה, המשוקץ, המנוול הזה, לפני שאני בא לשם".

מינסק. אחרי הלילה של וינה אנחנו טסים למינסק. כאן נחתנו בפלנטה אחרת. זכרתי את הפחד שליווני אז, לפני למעלה מחמישים שנה, כאשר יצאתי מכאן. הפחד מפני המדים, מפניהם החתומים, המאיימים, של פקידי הרשות; לעולם לא ידעת אם לפתע לא ישתנה מסלול הנסיעה שלך, אם אמנם אתה בדרך למקום כיסופיך; אני זוכר שכאשר ספינתנו זזה מאודסה, עליתי על הסיפון להיווכח שהספינה אכן הפליגה. הספינה ניטלטלה אז מצד לצד בסערת חודש פברואר של הים השחור ואני אתה; את כל קרבי הקאתי... ועכשיו הייתי כה סקרן לדעת מה נשתנה כאן, האם אמנם השתנה?

במבט ראשון נראה לך, שמן המשטר הישן נשאר רק לובשי המדים הרבים, הביורוקראטיה החדשנית, הבודקת כל פיסת נייר שעות ארוכות ובשבע עיניים. הבדיקה נמשכת שעות. עליך למלא עוד טופס, ועוד טופס, ועוד טופס, והתור משתרך, מרגיז. במשך הזמן אתה תופס, שזו רק השיגרה, שנשארה; המדים, פקידות מנופחת בתוך עולם העובר-מהפכה גדולה; סדרים ישנים, בתוך מבוכה ואובדן עצות ודרך; ועל הכל אובדן אמונה, וחרדה גדולה מאוד למה שצופן בחובו החדש, העתידי המאוד לא בטוח. גם כאן ראיתי אנשים כאילו "כבוים", ואמונה אין בהם; העם שעבר בדרך ייסורים כה קשה, שהקריב קורבנות כה רבים על מיגורה של המפלצת הנאצית, והנה הוא מוכה, מנוצח ומובס.

אותה שעה, בטרם פגישתי עם האנשים המוכים האלה, הייתה דעתי נתונה למראות הנוף המוכר שנשקפו כבר מן המטוס; אתה רואה את הנוף

המוכר, שדות נרחבים, שדות מרעה ואחו ויערות; יערות עבותים, ירק מתרונן, ליבלוב עז, מתפרץ, ליבלובו של חודש מאי. ממעוף המטוס נשקפו נחלים, נהרות, אפרים, אדמת חול קלה. חודש מאי בארץ – והכל מתפרץ בפריחה משכרת. כבר ממבט ראשון זה מלמעלה, אתה רואה, חש, נושם את הנוף המוכר, כאילו לא עברו יובלות מאז, למעלה מחצי מאה... אני מתרגש למראה הנוף הזה, משהו צובט בלב; הן גדלנו בנופים האלה.

אנחנו נוחתים. והנה שדה התעופה, שידע ודאי ימים טובים מאלה. הוא גדול ומהודר ואין למצוא בו אפילו דבר משקה לרוות את הצימאון. אנחנו צריכים להמתין שעות לבואה של הקבוצה שיצאה יום אחרינו מתל-אביב. ובינתיים, באולם השומם, אנחנו נפגשים עם הנוף האנושי; באו הוריו של עולה חדש מרוסיה, שעשה שנה "בית בקיבוץ", ביראון. הם ידעו על בואנו; זוג ישישים, שניהם מורים פנסיונרים, עתותיהם בידם, להם בית גדול בצ'רביניץ, עיירה בסביבות מינסק, ובעיירה תלמידים לשעבר רבים; אחד מן התלמידים הקפיץ אותם לשדה התעופה, לקבל דרישת שלום מן הבן; "ואיך הוא, ספריו, ספרו, ספרו מספרי..." נפשם יוצאת אליו; שני מספרת ודולה כל פרט שאפשר; "הוא נחמד וכשרוני מאוד. וחבר טוב. ואשתו נהדרת. והילדים נקלטו נפלא..." שני מספרת ואני מתרגם ואין הקומץ משביע את רעבונם למלה טובה;

"ספרי עוד, ספרי!" הוא שלח גם כסף. דולארים; להם – לאחיות. ודולאר הוא כסף גדול כאן. שערו של דולאר אחד תשע מאות רובל, ויש אומרים שבשוק השחור זה כבר אלף רובל. ואתה משיג לפתע איזו רעידת אדמה התרחשה כאן... הן לא כל כך מזמן היה שער החליפין של רובל גבוה מדולאר! האחיות לא הגיעו; הן עובדות במישרות רמות – מהנדסות, מנהלות מרכזי מחקר... הכיצד תעזובנה? מה מחכה להן שם? הם כבר מעודכנים היטב... מה יוכלו לעשות שם? ישישים סימפאטיים; הוא מאוד רוצה לעלות, לעזוב, לנסוע, להיות בין יהודים... והיא כה חוששת; היא סובלת מסוכרת קשה, מדלקת פרקים; גם הוא לא בריא... וכאן יש להם בית יפה משלהם, וחלקת קרקע וגן; להם דורות של תלמידים במקום, המכבדים אותם מאוד, וכי אפשר לנטוש כל זאת אל הבלתי-נודע... סייגתי את כל הלהט הציוני שלי; לא יכולתי להגיד להם במצפון שקט: "קומו צאו!" וכך קרה לי לצערי במקרים רבים בפגישותי עם בני עמי.

אנחנו יושבים בבית הנתיבות של בירת רפובליקה, עיר בירה שבה למעלה משני מיליון תושבים. לוח הטיסות מודיע על שלוש טיסות חוץ הצפויות להגיע במשך היום. התחנה שוממה... ואני קושר שיחה עם עוד יהודי; הוא נראה לי כל כך מוכר... אני פוגש "כפילים" שלו בכל מקום בארץ. לא, אין לו קרובים בארץ. הוא, מוצאו מבוריסוב וחי כעת בפנסק... הוא מחכה לנער מבני משפחתו שצריך לחזור מביקור בארץ. לחם בשורות הצבא האדום ונפצע ארבע פעמים... הוא כעת פנסיונר. נראה שמזון לא חסר ושם בפנסק המחסור לא בולט. הנסיעה לנכי מלחמה חינם, בכל אמצעי התחבורה. הוא חי מפנסיה שערכה פוחת והולך מיום ליום; אבל הם למדו

לא מהיום, להסתדר... ובעיקר, בעיקר להסתפק במועט. זה עם למוד סבל. למדתי זאת מביקור בכפרים, בעיירות. אתה קורא בפני האנשים את העצב, את ההשלמה עם הכל... והרבה מאוד נמסך בשתייה כבדה מאוד... כאן תיתכן התקוממות כאשר לא יהיה עוד מה לשתות, אני מהרהר ביני לבין עצמי.

שעת בואו של המטוס מתל-אביב מתקרבת. ישנו איחור גדול. אבל באולם ניכרת כבר תכונה גדלה והולכת. אני מבחין כאן באיש עטור "אורדנים", המדליות המוכרות של ותיקי המלחמות... אני עתיד להיפגש עוד הרבה עם נושאייהם בימי שהותי כאן.

אני אומר לשני בצחוק: "אתה רואה שם – זה ראש העיר בא לקבל את פני הבאים". לא ידעתי אז שראובן קינקולקין מאיווייה, ותיק מלחמה, שעל בואו לאירוע זה הודיע לי דב נוי מירושלים, בבוקר, שעה קלה לפני צאתי; דב שפגשו במוסקווה כמה ימים קודם לכן... שמע מפיו שהוא נוסע ללידא ושאני בין הנוסעים לשם... חרושת הידיעות פועלת ביעילות ואני את האיש לא פגשתי מימי. היתה שם גם תמרה, מנהלת בית-ספר מלידא, "אשת לפידות", גדולה, נמרצת, בת לאב יהודי ולאם רוסייה, שעסקה בכל הלוגיסטיקה של הביקור. הכל עבר תחת ידה המארגנת; "בולדזור" אמיתי שאין כל מחסום וגבול לעמוד בפניו; ובפרט שבעלה הלא-יהודי הוא מפקד המיליציה במקום ולשעבר ראש המשטרה החשאית שם.

המטוס מתל-אביב מגיע באיחור רב; במקום בחמש לפנות ערב הוא מגיע בתשע בערב... עוד שיגרת הבדיקה המדוקדקת ואנחנו בסיור לילי במינסק... על הריסות העיר, שנחרבה כמעט לגמרי בזמן המלחמה, קמה עיר גדולה, מרשימה. שדרות רחבות, בנייני ציבור מרהיבים; שיכונים גדולים רבי קומות. היתה כאן תנופת בניין עצומה... וכעת אינך רואה אפילו אתר אחד בבניינו. אנדרטות גדולות מעטרות את כיכרות העיר. אנדרטות הניצחון. מצבות לנופלים, ללוחמים... גם פסלי לנין לא הוסרו כאן. "אנחנו איננו עושים מלחמה במתים"..."יקברו המתים את מתיהם..." אומרים לנו מלווינו. נוכחנו לאחר מכן שכאן בביילורוסיה קצב השינויים הוא אחר... איטי יותר, זהיר יותר. אין זה מקרה שראש המשטרה החשאית מאמש, הוא כעת ראש המיליציה. גם את הקולחוזים אין הם ממהרים לפרק. אבל את העצב, המצוקה אין הם יכולים להסתיר. נוגעת ללב היא מצוקת הוותיקים, ותיקי המלחמה, העמל, המהפכה. תמלוגיהם נשחקו. גאוותם הוכפשה; נשארו המדליות, אותות המלחמה. ביום הניצחון ראיתי בלידא כרזה גדולה: "תהילה לעמל! תהילה לוותיקים!" לא נשאר להם הרבה יותר מתהילה.

אתה מסתכל בפניהם, ואני פגשתי רבים מהם, וחשתי בעצב, באכזבה וביאוש הנשקף מהם. הרבה אנשים עצובים פגשתי שם ורבים מהם שתויים מאוד... אנחנו מסיירים במינסק לעת ערב, לעת לילה; בלילה העיר מרשימה מאוד, גדולה, רחבה; אתה מתרשם מתנופת הבנייה העצומה שנעשתה כאן, מאז החורבן וההרס הנורא בימי המלחמה; שדרות נרחבות, פארקים מוריקים, גדולים, מיבני ציבור מפוארים, מפוארים מדי; ושיכונים רבים

מאוד, אחידים בצורתם, אבל גדולים ורבי קומות, שיכונים עממיים, שיכוני פועלים, עמלים, פקידים; ראיתי את דומיהם על פני כל הערים והעיירות שביקרנו כאן ובליטא; ערים חדשות וגדולות, בוילנה ובלידא, בקובנה ובנובוגורודק, באיווייה ובוורנובו; לאחר מכן יצא לנו לראות דומיהם על פני צ'כיה וסלובאקיה, צמודים על-פירוב למפעלי התעשייה הרבים, מרשימים מאוד, אם כי בנייתם החפוזה, בימי חרושצ'וב בעיקר, כפי שנאמר לי, בולטת גם היא. במיבנים רבי הקומות האלה אין למשל מעליות כלל; פה ושם אתה רואה את הטיח מתקלף; מרצפות מתפרקות... וזה מוכר לנו. זה נעשה בדחיפות, בחיפזון, מהר.

לעומת זאת מיבני הציבור, מוסדות השלטון, מוסדות ההשכלה, אולמות התרבות והתיאטרות, המוזיאונים הרבים והאנדרטאות הרבות לאין ספור, בכל עיר ובכל עיירה, בכל כיכר מרכזית – כל אלה עשויים ביד רחבה מאוד, בהדר, מפוארים, מוצקים ומרהיבים למראה. ראינו לאחר מכן את העיר ביום, וחשנו מה רב שם הניגוד המשוע בין העוני והדיכאון, שנשקפו מעיניהם של התושבים, לבין העושר והפאר של המבנים האלה.

נזכרתי בסיפור תגובתו של אונרין בוואן, איש הליבור באנגליה ואחד ממנהיגי המברקים, אשר העיר למארחיו בארץ בלעג קל, שעה שהראו לו את בניין הוועד הפועל של ההסתדרות בגאווה רבה: "לא ידעתי שיש לנו קרובים עשירים כל כך"; ועוד הוסיף וסיפר, שבביקורו ביוגוסלביה הראו לו ארמון מפואר והתפארו בגאווה: "הנה זהו ארמון הדמוקראטיה"; "הדמוקראטיה", השיב להם, "איננה זקוקה לארמונות אלא לביקתה לכל פועל". אני זוכר שיגאל אלון סיפר לנו אפיזודה זו, והרהרתי בסיפורו רבות בזמן מסעי זה.

אני הבנתי היטב, וידעתי להעריך את הצורך הזה שלהם לפצות בפאר ולהפיח גאווה על הסבל, המצוקה במאמץ הגדול לשקם ארץ שנחרבה; גם את הצורך לזכור ולהזכיר את המחיר הנורא של הניצחון, את הקורבנות, את הלוחמים והנופלים. אנדרטאות הניצחון וההנצחה שלהם דיברו אל לבי דווקא בעוצמתם הגולמית הפשוטה, בסיגנונם הקלאסי הלא-מופשט, על-פירוב; ואני גם כיבדתי את יחסם למתים; שלא כשכניהם הליטאים, שניתצו והרסו את אנדרטאות הניצחון ואת פסליו של לנין, הם נמנעו מלבוא חשבון עם המתים. ואילו הליטאים ביקשו אולי להתנקם בדרך זו במי שרוצצו את המפלצת הנאצית, שהם ואבותיהם כה הירבו לשתף פעולה אתה. מצד שני ידעתי, שמאחרי הפאר החיצוני של "המשטר שהיה", הסתתרו דיכוי קשה של כל מלה ודעה חופשית; עלית שלטונית, שככל שהרבתה לשלוט, פשו בה השחיתות, האטימות והשרירות; וגם ההנאות חזיוניות היתר הרבות הבאות מן השלטון וניצול קשה מאוד של המוני העם. סיימנו את הסיור הלילי במינסק והנה אנחנו בדרך ללידא. יכולתי לחוש בדריכות שירדה על כולנו. הן כולנו חיכינו לרגע הזה, וכולנו גם חרדנו מאוד מפניו. נסענו בכביש מעולה דו-מסלולי, רחב מאוד; הכביש ניסלל לקראת האולימפיאדה, שהיתה אמורה להתקיים במוסקוה, ערב הרפתקת

אפגניסטון. הוא נסלל כך, שלא יעבור בתוך היישובים שבדרך, אלא בסמיכות להם, כאשר כבישים קצרים מחברים את היישובים אל הכביש הראשי. וכך עברנו על פני שטויבץ ומיר, קוידנוב וולוז'ין, מרכזי תורה וישיבות מהוללות, "בית-היוצר לנשמת האומה", פרק רוטט של היסטוריה יהודית, כאשר אנחנו רואים רק את אורותיהם מרחוק.

הגענו ללידא בסביבות שתיים אחר חצות. יכולת לחוש שהלבבות נדמו לרגע. איש לא דיבר, כולנו צִפְנו בפנים את ציפיותינו ואת דריכותנו הגדולה; וכולנו ידענו בעמקי נפשנו, איזו אכזבה קשה ומיפגש מכאיב ומדכא מצפים לנו. נכנסנו בשתיים בלילה לעיר מוארת חדשה, גדולה זרה; ואני הן ראיתי כל זאת בחלום. הנה הגענו למלון לידא הגדול, רב הקומות. "לידא" במסורת הליטאית היה שמה של בת נסיכים יפהיה, ועל שמה נקרא המקום שהקים המלך גידימין, מייסד הממלכה הליטאית. הוא גם הקים את המצודה שהתנוססה כאן מאז, וידעה במהלך ההיסטוריה פלישות רבות מאוד, של טאטארים, מונגולים, אנשי המיסדר הטיאוטוני הגרמני, שוודים, רוסים, קוזאקים, צבאות נפוליאון.

המצודה שנמצאה במרכז העיר היתה מקום משחקי ילדותנו; מן הגבעה הנישאה שעליה עמד ה"זאמק", כפי שנקראה המצודה במרוצת השנים, גלשנו במזחלות חורף לעבר הכביש העובר על ידו. כאן התקיימו בקיץ התחרויות הכדורגל המרתקות, ואנחנו היינו מתגנבים לתוכו בטיפוס על החומות וקפיצה מגובה פנימה. כאן היינו מחליקים בחורף על הקרח. כאן נאם מפקד העיר הסובייטי בפני אוכלוסיית העיר, לאחר כניסתם ללידא; הוא קלט שמועה שפשטה בעיר ותאמה כנראה את מאוויי הלב שלו, ובוודאי שלנו: "ראשו של היטלר הותז; בגרמניה מהפכה; אנחנו עולים על גרמניה", הכריז באוזני קהל האלפים שהתקבץ כאן... הטעות התבררה חיש מהר ואנחנו לעולם לא נדע מה עלה בגורלו של אותו סגן-אלוף סובייטי, שנתן דרוך להרהורי לבו. דבר אחד למדנו מאותו נאום: למדנו כמה קשה היה להם לעכל את ברית מולוטוב-ריבנטרופ...

לידא. המלון ניצב ממש על יד ה"זאמק", האתר היחיד כמעט ששרד כאן לפליטה מכל המרכז הסואן, המרכז היהודי של לידא, שהיתה עיר שרובה יהודים. המרכז כולו עלה באש; מכל רחוב סובאלסקה, שבו עמד ביתנו, בית לבנים במרכז הרחוב, שרדו רק ה"זאמק" ושתי כנסיות קאתוליות משני קצות הרחוב, ואנחנו מצאנום עוד עומדות שם שלמות, בתוך חומות האבן המאסיביות, ולועגות לאלוהי היהודים... השעה היתה שתיים אחר חצות, ואני פרצתי מן המלון החוצה. לא יכולתי לכלוא את התרגשותי; רצתי החוצה לעיר מוארת זורה, שהיתה פעם עיר ילדותי, נאחותי בכנסייה, שעמדה כאן, ה"קושצ'יול" הנוצרי, השריד הבולט היחידי שנשאר מן הרחוב; לא רחוק ממנו היה הבית, ביתנו; יצאתי לחפש אולי שריד מקיר, אולי אבן, אולי סימן כלשהו, ומצאתי עיר מוקפת אור, עיר חדשה, זרה, נוכרית, מתנכרת. ומצאתי את הכנסייה, שריד יחיד כמעט מכל עולם ילדותי, עומדת עוינת ברחוב שבגד, ברחוב "אחר".

חלום שחלמתי פתאום שב אלי; אני מהרהר לי, "הן לידא לא היתה יפה כל כך" ...אכן ראיתי זאת בחלום. אולי אמצא את המבוך, הסימטאות המתפתלות שיובילוני לביתי, לשם; אני מנסה לטוות את החלום, לעצור בעדו, שלא ייגמר, שלא ייעלם לי; להחזיק ב"מסך", שלא יירד עלי בפתע, ואני מתייפח כילד קטן. הגעתי לבית שאיננו, הגעתי לרחוב שהיה, הגעתי אל חברי, אל יקירי ואהובי, אולי לא ינטרו לי טינה עוד, באתי לפקוד אותם, את מקום ייסוריהם ומותם, הגעתי אל האין.

האמת היא שידענו עוד לפני בואנו ללידא, שנמצא כאן עיר חדשה וזרה; ידענו בתוך תוכנו, שמצפים לנו אכזבה וכאב, שאת אשר אבד לנו לא נמצא לעד... אולי משום כך דחינו את המיפגש האמיתי עם הזרות הזו, את האכזבה והעזעוע; דחינו את הביקור המלא בלידא עד מועד האזכרה, שעמדנו לערוך בעוד כמה ימים, ב־8 במאי, ביום השנה החמישים ואחד לשחיטה האכזרית שנעשתה כאן. הימים הקרובים נועדו למסע על פני גיא ההריגה הגדול, על פני ביקעת הקהילות הנטבחות בביילורוסיה וליטא. עברנו על פני הערים והעיירות ופקדנו את קברי האחים של הנטבחים – בורות, בורות על פני ארץ רבה, בורות ההרג של המוני בית ישראל, של בני "העם היהודי שנהרג". היו מקומות שאנחנו פקדנו אותם לראשונה אחרי למעלה מחמישים שנה, שהקדיש בציבור. שאמרנו, היה הקדיש הראשון שנאמר ונשמע שם אי־פעם.

וילנה. ראשית דרכנו היא מכאן לוילנה, ל"ירושלים דליטא", "נחמת עם קדם בצפון"; וילנה עיר נעורי, מקום בו למדתי מגיל שלוש־עשרה ב"גימנסיה שלנו"; הגימנסיה העברית "תרבות" שברחוב זוואלנה 4; (ומי מאלה שלמדו בה לא הוסיף ואמר בהגותו בה: 'הגימנסיה שלנו'...) כאן חלמנו והתפלמסנו ורקמנו תוכניות גדולות, בלהט נעורים ובתום נעורים. וילנה היהודית, מרכז ההשכלה, ערש תנועת הפועלים היהודית; ערש ה"בונד", הציונות, הספרות העברית והיידיית, התיאטרון היהודי והאמנות היהודית, תנועות המהפכה, של תנועות הנוער הציוניות, החלוץ; וילנה עירו של ה"גאון מווילנה"; עירם של תלמידי חכמים; עיר של ישיבות, בתי־מדרש, בתי־כנסת; המעוז ליהדות "מתנגדית", מפוכחת, ביקורתית, קפדנית, נאמנה – "צלם קאפ". עיר של עמלים וקשי יום, של ה"חזקים", של יהודים גברתיים, "נוח פנדרים", המשיבים מלחמה שיערה; של משוררים וסופרים, של אמנים והוגים, של אינטליגנציה יהודית תוססת, ערה, של סוחרים ובעלי־מלאכה, של נדיבים ונדבנים, של יהדות שורשית, יצירתית, משכילה.

בדרך לוילנה עלינו לעבור עכשיו את הגבול בין שתי רפובליקות ריבוניות, עצמאיות, חדשות: ביילורוסיה וליטא. אנחנו עוברים שוב על פני אותה הדרך, שאותה עשיתי לפני חמישים ושלוש שנים, בסיכון רב, מלווה בתפילת אמא ובתום ילדות. הנה וורונובו, גם היא בנויה לאחר חורבן, וגם היא גדולה יותר, יפה יותר; שיכונים רבי קומות; מפעלים; במרכז העיירה אנדרטה ללוחמים ולנופלים. האנדרטה פשוטה; חייל אדום, לוחם על

נשקו, אבן אדומה ולוח, טבלת שמות הנופלים על כיבוש המקום. שמות רבים, קצינים וטוראים; בולטת הרשימה הארוכה של קצינים; נראה, שגם כאן היתה הקריאה – "אחרי!"

שוב ושוב פקדה אותי ההרגשה שאנחנו נוטים לשכוח, שכאן על פני הארץ הגדולה הזאת, של קברי ההמונים של הטבוחים בני עמי הנהרג, נערכה גם מערכה אכזרית, רוויית דם וקורבנות, של בני הארץ הזאת, באויב האנושות, שעמד להציף בהרג והשמדה פני תבל כולה; שכאן על פני שדות ההרג, בצד בורות ההשמדה, נשפך גם דם רב של לוחמים, בני העם הזה, שלחם בחירוף נפש למיגור המיפלצת, במחיר כבד מאוד; ודאי שהיו ביניהם גם לוחמים יהודים רבים, אבל הם לחמו שכס אחד אתם; ניסיתי לשנן לעצמי דבר זה בכל מהלך מסע זה בבקעת ההרג. שיננתי ואמרתי לעצמי: גם זאת אסור לשכוח, גם זה חייב להיות חלק מן הזיכרון הלאומי שלנו, חלק מתודעת השואה.

אנו עוזבים את וורנובו ומרחוק, מן העבר השני, רואים את אישישוק, אליה הגענו אז לפני הרבה, הרבה שנים, אחרי מסע מפרך בשלג ובקור הנורא, ואשר בה מצאנו מקלט בביקתה יהודית חמה. אנחנו עוברים את תחנת הגבול; כאן הסדרים הם עדיין רפויים ו"ישנים" מאוד; המשמר לוקח שוחד וה"שיירה עוברת".

אנחנו בדרך לוילנה ואני מתרגש; מה אמצא כאן; האמצא את "הגימנסיה שלנו", העומד עדיין הבניין הגדול, שם בקצה זואלנה, שאליו הייתי עושה דרכי, דרך סטפאנסקה, דרך השוק העולה לרובע נובגורוד, רובע הגברתנים, מקום שגדל בו אנטק, בו היה בית אביו; בואך לפוהולנקה, רחוב התיאטרונים והאמנויות, וה"גלמים" של רחוב טרוקי, שתי דמויות "הרקולסים", שבהם עוטרו העמודים שעליהם נסמך הבית. יום יום הייתי עושה את הדרך הזאת; יום אחד גם שברו לי כאן את האף ביריונים גויים, כאן על-ידי ה"גלמים" ברחוב טרוקי;

אני יודע שהעיר וילנה לא נפגעה הרבה במהלך המלחמה, שההרס בה מועט, אבל לא כן וילנה היהודית; אני מצפה לראות מה נשאר מן הרובע היהודי, מחצר בתי-הכנסת ובה בית-הכנסת הגדול, שהיה מן היפים והמרשימים ביותר באירופה; ובית-הכנסת של הגאון, האפלולי הרוחש סוד וקדושה; כאן היה יושב הגאון רבי אליהו ושוקד על לימוד התורה עשרים שעות ביממה, כשהוא ניזון מלחם צר ומים לחץ, וכך שנים ארוכות עד יום מותו. כאן הסתופף בחוגו רבי אליהו בן מרדכי הינדעס, אב בית הדין של הגאון, ששימש גם כרבה של וילנה בימיו והוא אבי סבי זקני. ולצד בית-הכנסת של הגאון, ספריית סטראשון המהוללה ובה כתבי-יד יקרי ערך; שעות ארוכות הייתי עושה כאן. וסימטאות היהודים הצרות, הדלות, הספוגות אמונה וביטחון יהודי ואהבת ישראל; אחד מצלמי וילנה היהודית צילם את חנויותיהן בדמות אות "יוד"; חלון קטן ודלת; "יודים" מרחפים בעולם מאיים ועיון, בין שמים וארץ, כקופסת הבשמים בציוריו של יוסל ברגר. מה נשאר מכל אלה!?

אנחנו מגיעים לוילנה. הכניסה לעיר לא מוכרת לי; מה הפלא? הלא וילנה גדלה מעיר של מאתיים אלף לפני המלחמה, לעיר של קרוב למיליון תושבים, לבירת הרפובליקה הליטאית. אתה רואה גושים גדולים, ארוכים ורבים מאוד של שיכונים רבי-קומות; כל מבואות העיר כאילו נתמלאו בגושים החדשים האלה וגם במפעלי תעשייה רבים מאוד; עיר חדשה; וגם אוכלוסייה חדשה לגמרי. לפני המלחמה היו בה מאתיים אלף תושבים, בהם 80,000 יהודים; באותו זמן לא היו בה יותר מ־10,000 ליטאים. במהלך המלחמה, הכיבושים והסיפוחים, ולאחר השמדת האוכלוסייה היהודית, לא נשארו בעיר יותר מ־40,000 מתושביה הקודמים; עיר חדשה, תושבים שזה מקרוב באו; עיר זרה. גם היהודים המעטים המוסיפים לשבת בה, לא תושבי וילנה הקודמים הם, אלא תושבים, שמקרוב באו; הם לא יכלו לחזור לבתיהם, לערים, שבהם כל פינה הזכירה להם את הרצח, השוד וההרג; הם העדיפו לבוא לעיר זרה. אנחנו עוברים על פני העיר מצד פרווריה; ראשית דרכנו לפונארי.

פונארי:

שקט, שקט, בני נחרישה	/ כאן צומחים קברים.
השונאים אותם נטעו	/ פה מעברים.
אל פונאר דרכים יובילו,	/ דרך אין לחזור.
לבלי שוב הלך לו אבא,	/ ועמו האור.
שקט בני לי, מטמוני לי,	/ אל נבכה בכאב,
כי בין כה וכה בכינו	/ לא יבין אויב.
גם הים גבולות וחוף לו, —	/ ענותנו זאת
היא בלי גבולות,	/ היא בלי גבולות.

(מתוך ש' קצ'רגינסקי: "פונאר")

פונארי. השקט הזה, הדממה, יפי הטבע, חודש מאי הנפלא, האביב, הליבלוב הזה, הפריחה, היער הקסום המלבלב כאילו באי־זמן, כאילו מחוץ ליד אדם רצחנית, מחוץ להיסטוריה, למלחמות, לשנאה, לרצח, לטבח. לכאן הם הובלו שיירות, שיירות; הם הובלו מכל קצווי אירופה; כאן בחורשה, בצד, בצל האורנים, באיוושת האביב, בדשא המוריק מסביב, ביופי הזה, הם נצטוו להתפשט אל מותם; כאן היו בורות מוכנים, תעלות שנחפרו נגד טאנקים, מחפורות לתותחים; לכאן הם נדחפו בכידונים ובמכות, בקללות ושאגות חיות אדם, בירות על הנחשלים; כאן בבורות האלה הם נורו קבוצות, קבוצות; נערמו שכבות אנוש על גבי שכבות אנוש; ילדים ונשים וזקנים; גברים ונערים צעירים, נערות פורחות כמהות חיים, כשהם מעורטלים וסחופים, מוכים ומושפלים, מיואשים ורוח אין בהם כבר; מאה אלף איש, כמעט כולם יהודים; היו גם אלפי שבויי מלחמה וגם הם הלכו כך אל מותם, מוכים, מורעבים, חסרי אונים ורוח אין בהם, ורוח אין בהם.

...האנשים העירומים נהדפו אל שפת הבור, נורו בגבם, נפלו לבור; הנופלים במקום נדחפו לבור במגפיים. במקומם הובאו אחרים ונורו בגבם. לא כל הקלעים פגעו בילדים, שהרי קטנים הם. ועל כן דחפו לבור ילדים חיים; ועליהם נפלו הרוגים ופצועים.

בבור-ערימת-אדם מגואלת בדם, והיא נעה – העיקר מהר יותר, מהר יותר, עוד יותר מהר! ירדה דממה, ורק צרורות המקלעים ויריות האקדחים פרעו אותה. האנשים שתקו, שעתם האחרונה הגיעה ודבר לא יצילם. היו ניגשים לבור משפחות-משפחות, נפרדים זה מזה, האמהות חיבקו את הילדים, האבות הרגיעו את הבנים, זקנים וזקנות מילמלו תפילה...

(אנטולי ריבאקוב: חול כבד)

האומנם ידע ריבאקוב מה היה שם? היכול יצור אנוש לדעת מה היה שם באמת? לעולם לא נדע. כי מה שהיה הוא למעלה מכל זוועה, למעלה מכל דימיון אנושי; אנחנו ניצבים בפונארי. בורות, בורות שם, ורק הדממה והרוח, איוושת האורנים, הירק, שכרון הפריחה, האביב, חודש מאי הנפלא, צופנים את הסוד והזוועה. כך בפונארי וכך בכל המקומות, בגיא ההריגה הגדול על פני הארץ הרחבה הזאת; אותה הדממה, אותו האלם הזועק; אותה הזעקה; אותה הזוועה עצמה בחיק הטבע המשכר. אותן קרחות יער צופנות סוד. ואנחנו לעולם לא נבין.

אנחנו ניצבים כאן דמומים. כאן הבורות; כאן קברי ההמונים. קרחות יער; אנדרטה, שהוקמה לזכר "מאה אלף האזרחים הסובייטיים שנרצחו כאן על-ידי הפאשיסטים הנאצים"; אף לא זכר לטראגדיה היהודית שהתרחשה כאן, אף לא ציון כלשהו שצבא גרמני, צבאו של עם שלם, בהם עובדים, מורים, רופאים, אינטלקטואלים, אנשי רוח, מחנכים, נוצרים המתפללים לאלוהיהם היהודי, הם ועוזריהם הליטאים, המאוסים והאכזריים שברוצחי העם הזה, שעשו את המלאכה בחווה – בחוות רצח – הם שהשתתפו במבצע הזה: רציחתם של מאה אלף בני אדם חפים מפשע;

הכתובת נמנעה מספר, שמאה אלף בני אדם אלה, האזרחים הסובייטיים שנרצחו כאן, היו כמעט כולם בני העם היהודי הנהרג. לאחרונה נוספה כתובת חדשה בעברית; רוסית ויידיש והיא מגלה את הסוד, שהוסתר בשקידה רבה כל כך; לוח שיש שחור ומגן דוד בראשו, מגינם חסר האונים של קורבנות הטבח היהודים, ובו "יזכור" יהודי למאה אלף יהודים, שנרצחו ונטבחו כאן;

כאן באחד הבורות, בעומק של עשרה מטרים, הוחזקו, כחיות בסוגר, שמונים אסירים יהודים ושבוני מלחמה רוסים, כבולים בשרשרות ברגליהם ובידיהם, שנאלצו במשך חודשים ארוכים לשרוף את הגופות, לטשטש את עקבות הפשע; על מנת שניארנאצים בעולם המשוחרר, החופשי, וגרמנים אטומים ושבעים בגרמניה המובסת, ה"חדשה", המתפוצצת משפע ושיגשוג,

יוכלו לטעון: "להד"ם, המצאה יהודית, לא היה ולא נברא"; ואנשי רוח, ופרופסורים ואנשי חוק נאורים, בהם גם יהודים, יגנו על זכותם לטעון כך, "בשם חופש הדיבור" ... בשלב מסוים הצליחו האסירים הכבולים להימלט במנהרה, שחפרו בכפות ובצפורניים; הם נתפסו רובם; ריח המוות רדף אחריהם והסגרים; היה ביניהם אסיר יהודי, גולדנברג שמו, שהכיר בין הגויות ששרף את גויות אשתו וילדיו. שרדו תשעה-עשר מתוך השמונים, ומהם שחיים אתנו כאן, בישראל. עדות חיה לזוועה. פונארי היא אתר של בורות הריגה רבים; פצעים פעורים בתוך קרחות היער;

אנחנו מדליקים נרות זיכרון. כאן נרצחו קרובי ורעי; שבתי אליכם, דודי שמואל; חברי זלמן רזניצקי ואהרונצ'יק לוינסון, שגנבו אתי יחד את הגבול בחתירתם להגיע אל ארץ כיסופיהם; אל חברי תנועתי בקן וילנה של "הנוער הציוני", אריה קוריצקי ואיטשעלה פרסמן, שהזעיקו שמים וארץ ערב המלחמה, ששוואה בפתח. כולם היו מגחכים כשאיטשעלה היה מופיע בכינוסים ובמועצות וקורא לזוז דרומה, אל חופי היה התיכון ונמליו, לתנועת הצלה של המונים, ולפרוץ בבוא השעה את שערי הארץ הנעולים; שבתי אל מורי וחברי בגימנסיה, "הגימנסיה שלנו", אל חניכי בתנועת הנוער וחברי במחתרת; אל יהודה לויין חניכי, שהמשיך במחתרת "תעל", אשר ייסדנו גם בגיטו, עד תום.

שבתי אליהם, הדלקתי נר זיכרון לעילוי נשמותיהם, ואמרתי לאחר שנים רבות מאוד, קדיש בציבור; יחד עם קבוצה מבני עירי, בהם השופט יהודאי בן השמונים ושלוש, ויצחק גנוז בן כיתת-אחותי הי"ד, בבית-הספר העברי "תרבות", וזלמן ברקוביץ', הלוחם הפארטיזן, שלמד עם אחי מוטלה הי"ד באותו בית-ספר, ובני עירי, שהגיעו מקנדה וארצות-הברית, מאוסטרליה וממוסקווה. יצחק גנוז הביא אתו טלית, שהתעטף בה, והיה עובר אתנו מבור לבור, ואומר קדיש, ותפילת "אל מלא רחמים", וכך בכל מקום שפקדנו: בפונארי ובפורט התשיעי בקובנה, בבורות ההריגה במינסק, במיר, בוורונובו, בליפנישוק, באיווייה ובעצרת הזיכרון בלידא. יצחק קרא את הנוסח הישן, הקשה כל כך, של תפילת "אל מלא רחמים"; קשה היה לאומרה, אבל משום מה חשתי גם אני שכאן, במקום הנורא הזה, בזרות הגויית הזאת, היא חייבת להישמע... הן הדהדו כאן, בדממת המוות המעיקה הזאת, המלים העתיקות האלה, התחינה הזאת:

אל מלא רחמים שוכן במרומים, דיין אלמנות ואבי יתומים,
המצא מנוחה נכונה על כנפי השכינה, במעלות קדושים וטהורים
כוהר הרקיע מאירים ומזהירים, את נשמות הקדושים,
שנהרגו ושנשרפו ושנחנקו ושנקברו חיים בידי הנאצים ועוזריהם.
בהם צדיקים, אנשי מידות ואנשי אמונים.
תינוקות של בית רבן, עוללים ויונקים.
בגן עדן תהא מנוחתם.
לכן בעל הרחמים יצרור בצרור החיים את נשמתם,

ה' הוא נחלתם, ויזכור לנו עקדתם,
ותעמוד לנו ולכל ישראל זכותם.
בזכותם נחיי ישראל ישובו לאחוזתם,
והקדושים לזיכרון-תמיד, נגד עיניך צדקתם,
יבואו שלום וינוחו על משכבותם ונאמר אמן.

מעולם לא יכולתי לומר תפילה זו; אמרתיה כעת וחשתי ברציפות הגורל
והענות היהודית ובשייכותי העמוקה לה.

מפונארי נסענו לרחובות הגיטו, למה ששרד ממנו. ירדנו ברחוב
בזוואלנה; שם הרחוב אמנם שונה; אבל עד מהרה מצאתי את זוואלנה 4,
"הגימנסיה שלנו"... בה שוכנים כעת מוסדות הקהילה היהודית; לא נכנסתי
פנימה; אני זוכר שבמעלה המדרגות התנוססה שם בכניסה כתובת גדולה
בלאטינית: *Salus Rei Pudlicae Suprema Lex* ופירושה: "שלום המדינה הוא
החוק העליון"; זה היה מס למדינה שבצילה חיינו; נוסח מודרני של "דינא
דמלכותה דינא"; לא אהבתי את הכתובת הזאת אז, ובוודאי שלא הייתי
אוהב לראותה שם כעת... עמדתי מול הבניין הזה, נגעתי בו...

עם הכיבוש והסיפוח המלא של ליטא לברית-המועצות ביוני 1940,
הוגלינו, אנחנו תלמידי הכיתה העליונה, מכאן, ל"חינוך מחדש" אל
הגימנסיה הריאלית, מעוז ה"בונד" והקומוניסטים מאז, ברחוב רודניצקה 6;
הוא המקום שבו שכן לימים היודנראט בגיטו. הגענו בסיוורנו בגיטו גם
לשם. נכנסנו לרחובות הגיטו, למה ששרד מהם, דרך רחוב לידסקה לשעבר,
שקולנה, רחוב הקצבים. ראינו שרידי החומה שהקיפה את הגיטו; הנה בית
גדול המזכיר לי משהו; אכן, זה בניין "ספריית מפיצה השכלה" הגדולה. כאן
בבניין הזה, מסבירה לנו המדריכה היהודיה, היה מטה הפ.פ.או. "הארגון
הפארטיזני המאוחד", מחתרת הלוחמים. כאן, בחצר שממול התקהלו
הלוחמים כאשר אירעה ההתנגשות המזוינת עם חיילים גרמנים, בה נפל על
משמרתו במתרס, ברחוב סטראשון 9, איליה שיינבוים, חבר "דרור".

מצאנו את בניין הגימנסיה הריאלית, הוא מקום היודנראט לאחר מכן,
עומד על עומדו; כאן היו אמורים לחנך אותנו מחדש; ואילו אנחנו אירגנו
מכאן את מחתרת תנועת הנוער הציונית; כאן ישבתי דרוך ומתוח, אנוס,
ושומר סוד, ומצפה לקבל את אישור יציאתי, ממשרד הפנים הסובייטי
הידוע לשימצה. איש לא ידע כאן שנמלטתי מברית-המועצות, ואני ספגתי
כאן שעות חינוך קומוניסטי רבות, כשאני שומר מכל משמר על שפיות
דעתי, על אמונותי וזהותי, על נאמנותי. אני מגיע לבית הגדול, שנשאר
שלם; על הקיר מתנוססת כתובת: "כאן כונסו על-ידי היודנראט ונמסרו
לידי הגרמנים 1,200 יהודים"; אכן, טען ראש היודנראט, נמסרו רק הזקנים,
החולים, ו"חסרי התועלת", וגם זאת "לאחר משא-ומתן ממושך עם
הגרמנים ועמידה על המקח", שכתוצאה ממנו הסכימו הגרמנים להוריד את
מיכסת הדם הנדרשת; וכל זאת על מנת שישרדו הצעירים, החזקים,
הבריאים... "אילו אני שם, הייתי עם היודנראט", עם "פרנסי הקהילה", יגיד

לימים נתן אלתרמן לאבא קובנר, בגילוי לב, בכנות מדהימה. המשכנו ללכת והגענו לרחוב הצר, בואך לרחוב הגרמני, "דייטשע גאס", ומשם לשולהויף, לרחוב היהודים, לחצר בתי־הכנסת והישיבות, וספריית סטראשון. ביציאה לרחוב הגרמני מתנוססת כתובת: "מכאן הוצאו 11,000 תושבי הגיטו, נשים ילדים וטף". כתובת קצרה, לאקונית, מזעזעת. "דייטשע גאס" הסואן, המרכז המסחרי הגדול בהומה ומלא בתי־מסחר של יהודים, לא נכלל בגיטו. כאן שדדו מן היהודים כל מה שהיה להם, בטרם שילחו אותם לפונארי, או השליכו לרחובות הגיטו הדלים והצרים. אנחנו עוברים דרך מה שהיו פעם סימטאות היהודים. כמה סימטאות שוחזרו בשביל תיירים. יש בהם בתי־עסק למזכרות, לעתיקות. אני נמשך אל "החצר"; היכן הם כל מוסדות הרוח האלה, חמדת העם היהודי בירושלים דליטא? אני מחפש ותר אחריהם במקום הזה, ואינני מאמין, אינני מאמין... המקום שומם לחלוטין, כאילו בלעה האדמה הכול, זכר לא נשאר. מכל מה שהיה כאן פעם נשאר מגרש ריק עצום מיושב עם הקרקע, ועל החורבות שיושרו עומד... ג'ילדים ליטאי. כאן משחקים ומצחקים ילדי הרוצחים ונכדיהם.

אתה חש כאילו יד של כישוף, של מכשף מרושע, היתה במקום הזה. נמחק בית־הכנסת הגדול הענקי, שנבנה למעמקים על מנת שלא יזדקר מעל כנסיותיהם; "על מנת שתעלה התפילה ממעמקים", הסבירו זקנים, לקיים "ממעמקים קראתי יה"; הוא נמחק כאילו לא היה כאן מעולם; אולי כשם שנימחו מעל פני האדמה מתפלליו; משל בחר להיספות עם יהודיו. קשה לתאר את תחושת הזעזוע, העצב והזעם התוקפים אותך למראה ההרס והחורבן המרושע הזה.

לא את הכל השמידו הוונדאלים; הם שדדו ושמרו את הפרוכות, את כותנות ספרי התורה הרקומות את הכתרים מזהב, את הפעמונים. הם שדדו אותם מרחבי אירופה כולה, והביאום לפראג; מי אמר שהגרמנים אינם עם חובב אמנות... הם נועדו להיות מוצגים במוזיאון גדול בפראג, לאחר כיבוש תבל ומלואה, והכנעת כל העמים כולם; קשת טיטוס מודרנית, עדות לניצחון על עם שלם חסר ישע וחף מפשע, שהשמידו. פגשתי את מוצגי השוד הזה לאחר מכן, בבית־הכנסת של מייזל ברובע היהודים בפראג, בית־כנסת שהפך מוזיאון יהודי ועמדתי נפעם מול יצירות האמנות המופלאות האלה, מול כתרי התורה והפרוכות, הפעמונים ולוחות החושן, וספרי התפילה המעוטרים, מעשי ידיו של העם הנרצח; העם היחיד בתבל, שלא סגד מעולם לאדם, לפסלים לאילים ולתמונה; העם היחיד שעשה כתרי זהב לספר, שהכתיר את הרוח.

נשארנו ללון בוויילנה אצל זיאמה קרקליס, ידידו של חברי מנשה חייקין, חבר כיתה מן הגימנסיה בוויילנה, שנלחם בחטיבה הליטאית, חטיבה שחציה לפחות היו לוחמים יהודים, ואשר רובם נפלו בקרבות, שהובילום עד ברלין. זיאמה קרקליס היה "סטארשינה", רב סמל ותיק, בחטיבה הזאת, כאשר הנער הצעיר, חברי מנשה, הגיע אליה. שניהם נפצעו פעמים רבות; זיאמה

נפצע קשה ושרד; לאחר שהשתקם מפציעתו הקשה, הגיע לסיביר הרחוקה. אשתו פרידה, רופאת ילדים ותיקה וידועה, שהיא עכשיו בגימלאות, היא משם; יהודיה צאצאית קנטוניסטים, שאיננה יודעת אפילו מלה אחת בידיש. עם גמר המלחמה חזר לליטא. הוא יליד קובנה; מצא שם את כל עולמו חרב, כל מה שאהב והיה יקר לו, הושמד; כל פינה כל רחוב, הזכירו לו את החורבן הנורא, פילחו את לבו; כרבים אחרים, בחר להשתקע במקום זר; כנתין ליטאי לא היה לו כל סיכוי להגיע לארץ־ישראל. כך השתקע בוילנה. עכשיו הוא איש בן שבעים וחמש; מתגורר בדירה נאה; שניהם גימלאים, הוא ואשתו הרופאה; הגימלאים היו הנפגעים הראשונים של הסדר החדש; באינפלציה הנוראה איבדה מילגתם הצנועה כל ערך; בבית מתגורר גם הבן היחיד שלהם עם משפחתו; הנכד לומד רפואה בקובנה; הוא, הנכד, נחוש בדעתו לעלות ארצה; אבל מה יעשו הם הזקנים; האשה היא אחרי התקף לב קשה. הם אירחו אותנו בלבביות ובחום; דולארים ששלח להם מנשה, יספיקו להם לכמה חודשי קיום; סיפור עצוב; עצב של זיקנה ועצב של חוסר מוצא, של שוקת שבורה; אינני משיא עצות; כאמור, כל הלהט הציוני שלי נעצר כאן; אני יודע כבר היום מה מצפה להם כאן; גם הם יודעים.

חברי קבוצתנו חזרו ללון בלידא. אנחנו קיבלנו את הזמנתם של זיאמה ופרידה ונשארנו ללון אצלם בוילנה; למחרת אנחנו אמורים לנסוע ל"פורט התשיעי", לקובנה ולטרוקי. אנחנו יצאנו לסייר בוילנה האחרת, שלא ידעה חורבן, שתושביה לא נרצחו בבורות; וילנה על שדרותיה הנפלאות, הפארק הברנארדיני, שדרת גיידימין (לפנים מיצקייביצה); הוויליה על גדותיה; הגבעות הקסומות שמסביב; אנטוקול; "הר שלושת הצלבים"; וולוקומפיה; ספינות משייטות בנהר; פעם, לפני שנים, היינו חומקים משיעורים על מנת לשוט על פני הוויליה היפה; גם כאן מבני ציבור מפוארים, מרהיבים; ישן נושק לעבר; ניגשנו גם ל"אוסטרה בראמה", ה"שער החד"; כאן האם הקדושה מזהב, שלפי המסורת, הצילה פעם את וילנה מפלישתם של השוודים; פעם היה הרחוב הצר מלא מתפללים משתחווים לאם הקדושה בעלת הנס; היום שומם כאן; אולי מפני שהיא פולנייה, האם הקדושה שמן ה"שער החד", ומתפלליה הפולנים התפזרו לכל רוח;

יצאנו לרחוב "ויילקה", לפנים: "ברייטע גאס", הרחוב הרחב, הגדול; הוא קיים, הרחוב הגדול, היפה הזה; אבל זר ואחר. בבוקר, השכם לפני הצטרפותנו למסע לקובנה, ביקשתי עוד לראות כמה מקומות השמורים בזיכרונותי; הבית, בית דודתי בוילנה, בו התגוררתי חמש שנים; רחוב שופן השכן; כאן "שדדנו" את ספריית גימנסיה "תושיה", העברית, אני ובן־ציון יזרסקי חברי, וייסדנו ספרייה עברית במחלת; ותחנת הרכבת שבמעלה הרחוב הזה, ממנה יצאתי בדרכי ארצה; ידיד של זיאמה הוביל אותנו לשם; שמות הרחובות שונו עתה, והוא קצת התבלבל בדרך;

הסתכלתי מסביבי ולפתע הכרתי את המקום; הנה "כאן היה בית־החולים היהודי שברחוב קייב" אמרתי; "כן, נכון!" השיב זיאמה "גם

עכשיו כאן בית-חולים". "סע ימינה!" אמרתי לנהג, "ואחר כך שמאלה; והנה כאן עצור, זהו רחוב סטפאן; כאן! עצור במספר 32"; אינני יודע איך צץ בזיכרוני פתאום, מספר הבית הזה, שלא הגיתי בו, ולא זכרתי, זה חמישים ושלוש שנה. עצרנו ועמדתי בפתח הבית; גם לבית הזה לא נכנסתי; עמדנו; נכנסנו לחצר; ראינו את העזובה הרבה, הטיח המתקלף; חמישים שנה איש לא טרח לשפץ, לטייח, לתקן.

אני עומד כאן ונוזר, זה היה בראשית חודש פברואר 1941, זמן קצר לפני שפרצה סופת המלחמה, עם הפלישה הגרמנית לרוסיה שצררה בתוכה את ההרס והחורבן והשמדת בית ישראל. היה חורף קשה וקור עז; אחרי ציפיה ארוכה, חוסר ודאות ומריטת עצבים, במשך חודשים ארוכים מצאתי את שמי, ברשימה האחרונה של מקבלי ויזות היציאה, במשרדי המ.ו.ד., משטרת הפנים, שאימצה לה שמות שונים ומתחלפים לבקרים מאז ימי הצ'קה; מיהרתי להודיע לאמא; אבא כבר נמצא אותה שעה כלוא באחד ממחנות ההסגר של סטאלין; אמא הפצירה בי, שלא לזוז, לא להאמין להם; "הדרך הזאת מובילה לסיביר", הזהירה אותי; אני החלטתי להמר ולהסתכן; אמא ידעה ששום דבר כבר לא יעצור אותי; היא חשה שאולי לעולם לא נתראה עוד. באחד מימי החורף שכרה מזחלת חורף, התקשרה עם מבריה גבול, ועשתה את כל הדרך מלידא, דרך הגבול הסגור לוולנה, מהלך מאה ק"מ, על מנת להגיע ולהיפרד ממני בטרם צאתי; אני לא ידעתי על כך דבר; ישבנו בבית הזה, ברחוב סטפאן 32, בית דודתי מינה, ושמעתי פעמון מצלצל; אינני יודע איך, היה משהו בצילצול הזה שהקפיץ אותי; "זו אמא" אמרתי ורצתי לפתוח את הדלת. אמא עמדה שם מושלגת כולה, כפור מכסה את פניה ובגדיה; זו היתה דרכה מאז ומתמיד, אמיצה, נחרצת, מהירת החלטה, מסורה עד תום, עד אין גבול. נפרדנו אז, ומאז נפערה התהום ובלעה גם אותה. לבה, לב אמא, ידע, שלא נתראה עוד לעולם.

מן הבית הזה יצאו גם טוסיה ואידה, "אחיותי גיבורות הענות" ודודתי, לגיטו; כאן החל נתיב ענותן, עד מוות. עמדתי שם בפתח הבית, על הסף; הזיכרונות הציפוני; פנימה לא נכנסתי. והנה רחוב שופן; כאן גרה לוסיה; גם אריה קוריציקי חברי; וכאן תחנת הרכבת; יום לפני יציאתי ניגשתי לגימנסיה שבה ערכנו "גלות"; הרגשתי צורך להתייצב בפניהם, לפני מחנכי-מחדש, ולהגיד להם שאני נוסע, שכל שטיפת המוח שלהם היתה לשווא, שלא יכניעו אותנו. המורה לספרות בסטומסקי, שחיבבה אותי, לחצה ידי ואמרה: "זייט א גוטער קומוניסט דארטן" ("היה קומוניסט טוב שם!").

מכאן יצאנו; מתחנת רכבת זו; הכל נראה אז דמיוני כל כך! חברים באו ללוותני; הרכבת זזה; והם רצו, רצו אחריה וקראו: "אל תשכחוננו!" וקריאתם הדהדה מאז באוזני, בנפשי, בכל הנתיבים אשר הלכתי... תמה פרשת מסעי לעיר נעורי, לוולנה; הצטרפנו לקבוצה על פרשת הדרך המובילה לקובנה, לסלובודקה, ולגיא ההכחדה של יהדות ליטא, לפורט התשיעי.

הפורט התשיעי היה אחד המבצרים האסטרטגיים שניבנו על-ידי הרוסים עוד בימי הצאר. מבצר מוקף חומות עבות, מוצקות, ובו מבוך של מסדרנות וביצורים תת־קרקעיים; כאן נורו שישים אלף יהודים שהובלו הנה מעיירות ליטא, מקובנה, גם מצרפת ומארצות אירופה המערבית, גם מגרמניה; על קירות המבצר מצאנו כתובות רבות; המדריכה סיפרה שאת הכתובות שהיו כאן ביידיש ובעברית מחקו השלטונות הסובייטיים, שעשו בשימור המקום; ללמדך, שגם כאן נרצחו רק אזרחים סובייטיים; הם לא ידעו שהאמת מקיר תזעק; קראנו את הכתובות בלועזית: הנידונים לירייה רשמו כאן את שמותיהם ומקומות שילוחם, כאן זעקו השמות: ...

Jerolimski; Drancy

גם כאן פעלה אותה השיטה, אותה מכונת רצח משומנת היטב; היריות בעורף והמדורות שבהן נשרפו גופותיהם של הנרצחים; הם השמידו בשיטה; ואילו היורשים המשחררים פעלו למחוק את זיכרם בשיטה; לבל תיזכר זהותם של הקורבנות, הטראגדיה היהודית; שהרי אין אומה יהודית... הם הפכו קורבנות אלמונים, "אזרחים סובייטיים", ללא שם, ללא זהות, קורבנות אלמונים של הפאשיזם; גם כאן הועסקו עשרות אסירים עבדים כבולים בידיהם וברגליהם בטישטוש העקבות, בשריפתן של הגופות. הם ידעו שקיצם קרב עם השלמת המלאכה; במשך חודשים קדחו באמצעים פרימיטיביים חור בשער הברזל, שמאחריו גילו תעלה שדרכה נימלטו. שישים וארבעה ברחו, רובם נתפסו, ארבעה־עשר מהם שרדו והעידו במשפטי נירנברג.

גם הפורט התשיעי, ככל אתרי גיא ההריגה הגדול אשר פקדנו, מוקף נוף מרהיב. מוקף יער; פריחה; ליבלוב; כרי דשא מוריקים; דממה ושקט מהמם; בכניסה הוצבה אנדרטה עצומה; שלושה גושי אבן בגובה של שלושים מטר, ובהם חרות דמויות אדם, זקנים; נשים וטף; גברים מעונים; נערים; גושים מרשימים, זועקים לשמים הגבוהים, הבהירים חסרי הרחמים... הפסל, ליטאי בשם אמברזומס אלפונסס, חש את הזוועה וחרת באבן אחת הזעקות המרשימות שראיתי; "אני מקווה" אמר, "שזו תהיה האנדרטה האחרונה לזוועה האנושית, ומעתה אפסול רק אנדרטות לאחווה, לשלום"; מי יתן... גם כאן ניצבנו עטופים בחווייה המדכאה, החודרת כליות ולב; אמרנו קדיש בציבור ו"אל מלא רחמים"; וכי איזו שפה אחרת, או תפילה אחרת, יובנו במקום הנורא הזה?

כאן ניגש אלי לפתע אחד מקבוצתנו, וולוול מולצ'אדסקי, היום וילי מול, קרוב משפחה רחוק, שהגיע להתכנסות הזאת עם אשתו רחל מטורונטו שבקנדה; הוא היה ילד בן אחת־עשרה כאשר הגיעה שעת הטבח בלידא; במשפחה היו עוד ארבעה ילדים פעוטים ממנו; היה מהלך ברגל קילומטרים ארוכים לשצ'וצ'ין ולסביבה, אל גויים מכרים, להביא צידה לבני משפחתו הרעבים, שהיה סוחב על גבו הקטן; יום אחד חזר ולא מצאם עוד; הם הובלו לשחיטה. הוא נס לשצ'וצ'ין; היו שם מכרים גויים; אשה אחת, שראתה אותו התחילה להצביע עליו בפני הז'אנדרמים הגרמנים; היא צעקה:

"ז'יד, ז'יד!" כחיה הנרדפת, נמלט אל אחת הסימטאות והסתתר בפינה חשוכה, מתחת לערימת בלואים; הז'אנדרמים רצו אחריו, התרוצצו, חיפשו; ילד בן אחת-עשרה, בודד כאבן, ללא מודע וגואל; והוא מסתתר בערימה ועוצר נשימתו, והז'אנדרם בודק בכידון כל מקום חשוד; והוא מגיע גם למקום המסתור שלו... ונועץ את הכידון, והכידון חולף ליד אוזניו, גופו, והשניות מתארכות כנצח, "אלה היו השניות הארוכות ביותר בימי חיי", הוא אומר לי כאן, ומתייפח. וולוול הוא היום איש עסקים עשיר מאוד; פגשתיו בקנדה וגם בארץ. מעולם לא ראיתיו כך; הוא נפל כאן על פני בכי קורע לב; ואני בכיתי אתו. היו לנו במהלך ביקורנו הרבה גילויי לב כאלה, סיפורים שלא מן העולם הזה, שאין שום דימיון יכול להשיגם.

הפורט התשיעי הוא אתר זיכרון לאומי, בו גם מוזיאון; האוצרת, אשה ליטאית, ביקרה גם ב"יד ושם"; הבנו שלא תמיד מצטיינת הדרכתה באינפורמציה מהימנה; לנו היתה כאן מדריכה יהודיה מקובנה; כאשר סיימנו את ביקורנו ביקשה האוצרת הליטאית להיפגש ולשוחח אתנו; נאמר לי, שהיא מנסה לערבב את סיבלו של העם הליטאי תחת השלטון הסובייטי, עם הטרגדיה היהודית; היא שאלה אותנו להערות, הצעות לעיצובו של המוזיאון; אמרתי לה: "הראו, הצביעו, העלו לדראון עולם, גם את הרוצחים. שיידעו מי עשה את מלאכת הרצח הזאת; הלא היו להם שמות; היו להם אמהות, ילדים, משפחות; הם היו בני עם; לא אלמונים; הציגו גם

"הפורט התשיעי" – מצבת זיכרון ל-60,000 הנרצחים.

אותם... " אינני מאמין שמישאלה זו תמוּלָא אִי־פֶעם, שהרי רבים מהם נשאו שמות ליטאיים מובהקים, ומי יודע, אם אינם כיום בין רבי השלטון? בדרך לפורט התשיעי סיי־רנו גם בקובנה. במרכז העיר נשתייר גם בית־כנסת. לליטאים היה חבל להרוס בניין... רק על בני אדם לא חסו הרוצחים. קובנה היא עיר של לאומנות ליטאית קיצונית. אילו היה צורך, היו נמצאים כאן, גם היום, מתנדבים רבים לרצח. עברנו על־פני הרחובות היהודיים לשעבר, רחובות עשירי יהודי קובנה; היינו גם בפרוורי המוני העם הדלים, פרוורי העוני, מקום ישיבת סלובודקה המפורסמת. פגשנו פה ושם יהודים; שרידים קשי־תוֹזָה; למדתי כאן להבין; אין זה פשוט לאנשים מבוגרים, למודי סבל, לעקור ממקומם, גם כאשר האדמה בוערת מתחת לרגליהם.

טרוקי. בדרך חזרה ללידא ביקשתי שנתעכב לשעה קלה בטרוקי, עיר הממלכה, בירתה העתיקה של ליטא. זה מקום כליל חמדה. הייתי כאן פעם בימי נעורי; זכרתי את האגם הקסום והמבצר העתיק מוקף המים על האי שבאגם; כמעט טבעתי כאן פעם באגם הזה. טרוקי הוא מקום מעניין במיוחד מבחינת תולדות היישוב היהודי בליטא; לפי הכרוניקה הביא לכאן הנסיך הליטאי הגדול ויטאוטס, במאה השלוש־עשרה, מקרים, יהודים וקראים; כיבושה של ליטא בעת ההיא הגיעו עד הים השחור. בטרוקי שרדה עד היום העדה הקראית; הם הצליחו להוכיח לגרמנים, שהם אינם יהודים אלא בני דת משה; עד היום עוד שם בית־כנסת קראי, ומוזיאון לתולדות העדה הקראית; עד היום הם עדיין מדברים בדיאלקט טורקי טטארי. החוקר ההיסטוריון א"נ פולאק, ניסה להוכיח גם על סמך זאת, שמוצאם של חלק גדול מיהודי ליטא הוא מן הכוזרים, שחלקם, כידוע, קיבל את הדת היהודית וחלקם את הקראות; הכוזרים היו קרובים בגזע ובשפה לשבטים הטורקים. בטרוקי נשארו רק הקראים, נשארו גם טטארים. היהודים הושמדו. עוד מעקלקלות ההיסטוריה היהודית.

השעה מתאחרת; הדמדומים משתקפים כבראי מן האגם הקסום; הנוף כאן מרהיב; המותר לנו בכלל ליהנות מן הרוגע הזה, כאן, בעמק הבכא הגדול הזה? ואולי טוב שבאנו הנה; היינו זקוקים להרפייה מן המתח הזה, משחיקת הנפש הזו; לרגע נפתחנו לנוף הנפלא הזה; הגיעה העת לזוז. "המהלך בדרך ומפסיק ממשנתו ואומר, מה נאה אילן זה, מה נאה ניר זה, כאילו נתחייב בנפשו"; אנחנו תמהנו ולא הבנו קשיחותו של מאמר זה; ביאליק הסביר לנו, שזו אתראה מפני התקשרות לנופים זרים, מפני אשליות מתוקות על מי מנוחות גלותיים; כאן, ב"מסע זה אל האין" התחלתי להבין טוב יותר את הסכנה ואת האזהרה. הרבה דברים נתלבנו והתבהרו לי כאן. בבקעת עריה ועיירותיה היהודיות הנכחדות של ביילורוסיה.

אנחנו נפרדים מטרוקי בדרך חזרה ללידא. עוד נותר לנו יום לפני טקס הזיכרון בלידא; החלטנו להקדיש אותו לביקור בעריה ובעיירותיה של ביילורוסיה. עוד גיאיות הריגה רבים עלינו לפקוד. אנחנו בדרך למינסק, ומשם למיר, וממיר לארץ הפרטיזאנים, ומשם לנובוגרודק. בדרך למינסק

אנחנו מתעכבים באיווייה. ראשית דרכנו לבור ההריגה שבפאתי היער; אתנו כאן ראובן קינקולקין ותיק המלחמה, איש איווייה לשעבר, והיום תושב מוסקוה, שאינו מחמיץ אף שנה את הביקור במקום הזה; אני מתבונן בחברינו הלוחמים הפארטיזנים, שהיו כאן, שעברו את הסלקציות, שנמלטו ליערות, שעברו קרבות וסכנות, רעב ומצודים; הם באים וחוזרים למקומות האלה בחדת קודש; הם הן היו בשיירות האלה שהובלו לשחיטה; הם עברו את הסלקציות. היו מהם שהצליחו להיחלץ מבור ההריגה ממש לפני שהגיעו ליער אל הפארטיזנים; האנשים שהובלו, שהוכו, שנורו בדרך, ניצבים חיים לנגד עינינו. "אינך יודע איזו מצווה זו", אומר לי חיים בסיסט, שהיה כאן בשנה שעברה, ושב ואירגן השנה את המסע הזה; אני הבנתי את הדחף שלהם הרבה יותר, כאשר שמעתי את סיפוריהם האישיים. רבים סיפרו כאן את סיפורם לראשונה, אחרי שנים ארוכות כל כך. אנחנו בקרחת היער ליד קבר האחים הגדול של יהודי איווייה. שוב אותו הנוף; שוב אותו אביב משכר; חודש מאי, חודש השחיטה; המקום גור; חומת אבן מסיבי; כתובת חרותה על אבן, בידיש:

צום אייביקן אנדענק

אויף אייביקע יארן

2524 אידן קדושים

וועלכע זיינען דערמארדעט געווארן

פון די בלוטיקע שונאים פון דער מענטשהייט

פאשיסטן דייטשישע מערדער 12 מאי 1942.

(לזכר עולם, לעולמי עד / 2524 קדושים יהודים / שנרצחו כאן על-ידי אנשי הדמים שונאי אנוש / רוצחים פאשיסטים גרמנים / 12 במאי 1942).
גם כאן, כבכל המקומות שפקדנו, נשמעה ביער הזה, בדממה האילמת, תפילת הקדיש בציבור שלנו; ראובן קינקולקין שר תפילת "אל מלא רחמים"; באיווייה הצטרפה אלינו למסע לנה בונדאר; את לנה פגשנו באיווייה לפני בואנו לבור ההריגה ביער. היא בת לאם יהודיה ואבא גוי; האם, סוניה קומיסארובה, היום באראן, אגרונומית ומנהלת קולחוז לשעבר, אשת חיל המדברת יידיש עסיסית. היא שגידרה וניקתה ודאגה להציב את המצבה על קבר בני העיירה הנרצחים. גם לנה בתה, צעירה ונאה, היתה נשואה לגוי ונפרדה ממנו; שנים של ריחוק, של זרות; היא נצמדת אלינו, מתרפקת על הקשר המחודש עם יהדותה; היא חולמת על עלייה לארץ; יש לה רק בעיה לא פשוטה: יש לה בן מן הנישואין ההם והיא איננה יכולה לוותר עליו; על-פי החוק היא גם איננה יכולה לקחת אותו ללא הסכמת האב; זמן קצר לאחר חזרתנו מן המסע הזה כתבה לי מכתב שהיא מתכוננת לבוא ויהי מה; היא חוותה בעוצמה רגשית רבה את הפגישה אתנו; היא גם כותבת שירים עצובים, מרגשים;

בדרך, באוטו, קראה שיר, שכתבה ברוסית על בור ההריגה שם ביער, על

כל הטראגדיה של הדור שלה; תירגמתי את השיר, תרגום חופשי לעברית;
היא קראה את השיר גם באזכרה האזרחית הכללית ליד בור ההריגה בלידא:

הן שוכבות כאן בבור – "שרות"; "רבקות"; "חנות".
גאונים שוכבים כאן, גאונים נרצחים.
האורנים מטים צמרותיהם האפורות
ובשתיקתם הנצחית מקום מנוחתם שומרים.

הם חטאו והתייסרו, הם קינאו וחלמו,
הם גידלו ילדים ובתים בנו;
והנה הם כאן בבור שרועים
והשקט, הדממה מסביב, אינם.

אבנים בוכות באלם על עפרם,
וצללי נשמותיהם נעים, נדים;
לעת ליל הם דופקים על חלוני,
ואני חלון להם פותחת ומחבקת אל לבי.

אני יודעת: זו נחמה סבתי,
הם כל בני ביתי ומשפחתי.
אני להם חיי אמי חבה,
שאני צוחקת, שרה, חיה.

הם פצע לא חובש ולא רופא,
הם פצע שותת דם בנפשי לעד.
בחיים בזויים אלה ומחרים,
מעת מותם שנות חיי מנויים.

וכאשר תגיע שעת ללכת אל עולם אחר
לבני בירושה אמסור, אפקיד
קבר זוהר וקדוש זה; וזכרונם.
בידיו אפקיד נפשם, מקום מנוחתם.

באיווייה כמעט שלא נשאר יהודים כלל, פרט לקומיסארובה; אבל נשאר
כאן על תילם בתי-הכנסת של יהודי איווייה. בניינים נאים, מסוגננים. איש
איננו צריך להגיד לנו: "הנה בית-כנסת!"; הם מזדקרים מאליהם ברחוב
הראשי בעיירה. רק מתפלליהם אינם עוד. כתובות שמתנוססות עליהם
אינן משאירות ספק באשר ליעדם היום. האחד הוא "חלבזאווד", מפעל
לאפיית לחם; השני מחסן לגרוטאות של מכונות... אנחנו יורדים בעוד
עיירה, אחת מן העיירות היהודיות הרבות, שהיו פזורות כאן בסביבת לידא.

איוויה – בית־הכנסת שנהפך למאפייה...

ליפנישוק. עוד חנייה. עוד בור הריגה; עוד קרחת יער. עוד כתובת; אולי לראשונה מאז הטבח נשמעה כאן תפילת קדיש שלנו.

מכאן הלכנו לקצה העיירה; הלכנו לפגוש את מריה טיכין, האשה שהסתירה והצילה כאן בכפר, בסכנת חיים, משפחה יהודית שלמה; פגשנו לאחר מכן, כאלה, כמעט בכל כפר; וולוול חיפש בשצ'וצ'ין את הגויה הפולניה, שלה הוא חייב את חייו; יעקב פרנקל חיפש גם הוא את מציליו; חיים בסיסט מצא את צוויליטקו לאוקדיה, מן הכפר סטיגאני, האשה, שבני משפחתה הביאו לו רובים לגיטו. ראינו והכרנו את האנשים האלה; אנשים פשוטים, ישרים, אמיצים, עניים מאוד על־פירוב, אנשים שיש אלוהים בלבבם. תמהר סיפרה לנו אחר כך, שמריה מליפנישוק, לא רק על יהודים נרדפים נמלאו רחמיה. לאחר המלחמה נישאה לנכה מלחמה שאיבד את שתי רגליו; הקימה משפחה נפלאה. את הבן הלומד במינסק, שבא לפגוש אותנו בשדה התעופה, פגשנו כעת כאן בליפנישוק; הוא בא לעזור בזריעת תפוחי האדמה; הוא גם איננו מתחתן, כי הוא רואה עצמו חייב לעזור למשפחה, לשתי אחיותיו, שיתחתנו. ומריה עצמה, אשה קטנה, צנומה וסחוטת מעמל. ניסינו להרעיף עליה אהבה, ולגמול לה, במקום, כמיטב יכולתנו; והיא הסתכלה במבוכה ולא הבינה על מה כל הרעש...

אנחנו בדרך למינסק; מינסק ביום איננה מינסק של אורות הלילה; דומה, הנה הוסר האיפור הכבד מפניה ונגלו הזיקנה, הקמטים. אמנם ישנם המיבנים המפוארים, הפארקים המוריקים הגדולים, היפים; הרחובות הרחבים; השדרות החדשות. גם מינסק היא עיר חדשה שנבנתה אחרי חורבן; אנחנו מבקרים במוזיאון המלחמה הגדולה; אתה רואה כאן את

תמונות המערכה הגורלית, הקשה, האכזרית; הזוועות, הלחימה; האנשים גיבורי המלחמה הנוראה הזאת; חיילים, לוחמים בני העם, איכרים פארטיזנים, נשים, פועלים; אתה רואה את נתיב הייסורים הנורא, שעבר העם הזה; הנופלים, הקורבנות, ההרג, החורבן וההרס; נחישותו של עם העומד ונלחם על נפשו, על חייו; כולנו גדלנו על האפופיאה הגדולה הזאת; ושם כלי המלחמה; הטנקים; המרגמות; הקטיושות; התותחים; אתה נעשה מודע עוד יותר למחיר הנורא של הניצחון.

במרכז העיר ניצבת אנדרטת הניצחון, מפוארת וגם פשוטה; פסלי לוחמים ולוחמות; תבליטים של בני העם, נושאי דגלים; נחושים; פשוטים; וכתובות בארד ובשיש; ומסביב כיכר עצומה, מרוצפת אבן, וערוגות פרחים. אבל מינסק של היום איננה עיר של חג, של מנצחים; היא עיר של אנשים עצובים ביום; זו עיר שאין השמחה במעונה; אתה רואה מבטיהם הכבויים; את העצב, הדאגה; אולי גם הייאוש;

במטוס שהביאנו מווינה למינסק ראינו רבים מבני העם "המובס"; ראינו את פניהם המפוטמים, את ארשתם האטומה, השבעה; הם באים להושיט עצה ועזרה למנצחים; חוזרים למקומות האלה שבהם רצחו ושדדו, עינו והתהללו; חוזרים אל מקום הפשע; מה יפה יותר מאשר לראות את קורבנותיהם מתמול, מנצחיהם מאמש, פושטים להם יד? ... חשבתי בלבי: הנה גלגלי הצדק של ההיסטוריה; האירוניה של הגורל; לעגו המר והציני של שר ההיסטוריה.

במרכזה של מינסק כרוי בור; מסביבו כרי דשא; זהו אחד מבורות ההריגה בהם נטבחו יהודי מינסק; אנחנו יורדים אל המקום במדרגות השיש המובילות אל האנדרטה הצנועה, שהוקמה כאן לזכר הניספים; כתובת בידיש, יידיש סובייטית, ייבסקית, אומרת כאן:

"א ליכטיקער אנדענק אפ אייביקע יארן
די פינפ טויזנט יידן קדושימ
וואס זיינען דערמארדעט געווארן
דורכ די הענט פון די בלוטיקסטע סאנימ
פון דער מענשהייט –
די פאשיסטישע־דייטשע מערדער־טאליאנים
2 מערץ 1942 דעם 14 אדער 1942"

(לזכרון זוהר לעולמי עד / לנשמת אלפי הקדושים היהודים / שנרצחו בידיהם של שונאי האנושות, אנשי הדמים / הגרמנים הפאשיסטים הרוצחים התלוינים 2 מרץ 1942 י"ד באדר תש"ב).

מצאנו לרגלי האנדרטה זר פרחים נובל, שנשתייר מיום השואה והזיכרון זה מכבר. ואל הזר צמודים, סרט עם כתובת: "מחיים ברלב, שגריר ישראל במוסקווה" התעטפנו בדומיה; מסביב לאנדרטה, על הדשא, השתזפו נערות צעירות, אימהות, ילדים; אמרנו קדיש; עיניים סקרניות, תמהות, נשלחו

אלינו מכרי הדשא; עוד יום ארוך לפנינו; אנחנו בדרך למיר.
מיר. זכרנו את ישיבת מיר המהוללת, שנוסדה עוד ב־1815; גם סיפורו המופלא של אוסוואלד, הוא שמואל רופאיזון, מזכיר קיבוץ ההכשרה של תנועת "עקיבא" בימי השלטון הליטאי בוילנה; עם פלישת הנאצים התגלגל למיר; כשהוא מתחזה ל"פולקס דויטשה", נהפך כאן לאוסוואלד, ליד ימינו של מפקד העיר הגרמני.

האתר הבולט במיר הוא הארמון־מצודה של רוזני בית ראדזיוויל, אשר בחסותם התקיימה כאן קהילה יהודית משגשגת מראשית המאה ה־17; על המצודה עברו גילגולים רבים; משקמים אותה כעת כאתר היסטורי ביילורוסי; ביילורוסיה החדשה זקוקה להיסטוריה; המדריך הצעיר אכן חופר ו"תופר" כאן היסטוריה ביילורוסית עתיקה; המצודה והארמון בנויים לבנים ואבן, קירות עבים, בנייה מאסיבית, מרשימה; היא מתנוססת לגובה רב; שלוש ארבע קומות, בנוף מרהיב ליד אגמים;

אנחנו מסיירים במצודה, במבוכיה, במגדליה וצריחיה; גם במרתפים העמוקים אוצרי סוד; בימים הראשונים של הכיבוש הגרמני נרצחו במיר אלף וחמש מאות יהודים, ונטמנו בבורות, בקברים המוניים; 850 הנתורים נכלאו בגיטו ולאחר מכן, במאי 1942, הועברו למצודה; במצודה התארגנה מחתרת לוחמת, שהיתה בקשר חשאי עם אוסוואלד; בראשית אוגוסט מסר להם על החיסול הצפוי של שרידי היהודים, שהגרמנים תכננו ל־13 בחודש; אותה שעה סיפק אוסוואלד מודיעין שקרי לגרמנים על תנועת פארטיזנים כביכול, על מנת להקל את הבריחה מהגיטו; מאתיים יהודים נמלטו באותו יום ליערות; נמצאו גם יהודים שהלשינו על אוסוואלד; הוא ניצל בדרך נס; באחד מגילגולי בריחתו, בשעת מצוקה וייאוש, כאשר כל השערים נמצאו נעולים בפניו, מצא דלת פתוחה ומחסה במנזר של נזירות נוצריות; כאן היה שמואל רופאיזון, "אוסוואלד", לאח דניאל. האח דניאל חי עד היום במנזר הכרמליטים על הכרמל, כשהוא תובע הכרה בזהותו כיהודי בן דת נצרת. משונות הן תהפוכות הגורל היהודי; חיים בסיסט פגשו ביער בשורות הפארטיזנים;

"נשאר כאן משהו משיבת סלובודקה?" שאלנו את המדריך הביילורוסי הצעיר; "נשאר משהו", השיב. נשאר גם קבר אחים של היהודים שנרצחו, כאן, לרגלי המבצר; הלכנו לפקוד את קבר האחים, את בור ההריגה של יהודי מיר; אז התברר שלא בור אחד כאן ביער, אלא בורות רבים; הם יודעים, הגויים, היכן הם טמונים יהודיהם... מתברר גם שלא "משהו" שרד משיבת מיר המהוללת, אלא מרכז שלם של בתי־כנסת; בתי־מדרש מוקפים בתים יהודיים העומדים על תילם ועודם נושמים יהודית; עוד לא הוסרו אפילו המזוזות מספי הבתים; בית־כנסת אחד הפך לבית הדואר; שני הפך לספרייה; ועוד אחד למחסן גרוטאות; ראינום מוקפים בתי יהודים ויהודים אין בהם; זרים אוכלים חילם; גם כאן ערכנו טקס אזכרה ואמרנו קדיש לעילוי נשמתם. עוד אנחנו תרים ומחפשים את השרידים, שנותרו מן הקהילה היהודית המפוארת, הגיע חברו לנשק ולמלחמה של ראובן

קינקולקין; הם נותרו שניים, יחידים מפלוגה שלימה; הופיע גוי גבה קומה, שהתחבק עם ראובן, תוך שהוא נוזף בו קשות; "כזה אתה? וכי אינך מתבייש? לבקר חבר אינך יכול? אפילו להרים טלפון אינך יכול?!", "אני הרי חיפשיך ומצאתי אותך!", טען ראובן, אבל האיש לא נתרצה; התחבק ורטן; הוא התרגש לפגישה ושתוי היה; אבל אנחנו למדנו משהו ממנו; "אל תאמינו להם לאספסוף הזה", אמר. "הם שדדו וירשו הכל; אפילו אבן לא הותירו בבית־הקברות היהודי העתיק: גם על המתים לא חסו; זכרתי, שגם בוילנה בנו אחרי השחרור, מאבני מצבות בית־הקברות היהודי העתיק, מדרגות לפארק שהקימו במרכז העיר.

יצאנו ממיר; ניחוח אביב, פריחה וליבלוב בכל; ומים... אגמים, נהרות, נחלים, בריכות, ושדות מוריקים; היה כאן איזה שקט פסטוראלי, מרגיז באוויר; נשמנו את חודש מאי, וחודש מאי הנפלא, על פריחותיו וניחוחיו, התקשר כל הזמן בנפשנו עם השיירות המובלות לטבח...

אנחנו נוסעים לנובורודק – "נאווארדוק" בפי היהודים והביילורוסים; לא ביקרתי כאן אף פעם, למרות שהיא שוכנת לא הרחק מלידא. נובוגרודק התקשרה בזיכרוני תמיד עם דמותו של המשורר הגדול האהוב מאוד עלי, אדם מיצקביץ', שנולד וגדל כאן; זכרתי שתמיד העלו את הייחוס היהודי שבמוצאו; אמו, אמרו, היתה ממוצא פראנקיסטים, והיתה אפילו מדליקה נרות בשבת; היה במיתוס הקורבן, הסבל והשליחות של עם פולין לעמים, שטיפח, איזה צליל יהודי; לא במקרה ניתפש למיסטיקה יהודית, לתחושת שותפות הגורל והענות של שני העמים; "ושמי ארבעים וארבע" כתב, וחזר וכתב, בפואימה הגדולה "זד'אדי" (האבות). והם לא הבינו שהתכוון לגימטריה של "דם", שגזר מ"אדם", משמו...

נובורודק היא גם עירו של חברי הטוב משה'ה רבינוביץ'; הבטחתי לו שאנסה להביא דרישת שלום רחוקה; בניגוד לוויילנה, ללידא, לגרודנו, היא נשארה עיר קטנה; הגענו למרכז העיר; אנשים עצובים ישבו שם על ספסלים בגינה שליד המחזיאון של מיצקביץ', בן עירם הדגול; המוזיאון עצמו היה נעול; דלף גשם קל; חיכינו לגורליק, מפקד הפארטיזנים הנערץ, תושב המקום הזה; הפארטיזנים שבקבוצתנו התרגשו מאוד לפגישה; מפקד נערץ היה; הוא הופיע, גבה קומה, איש נאה ומרשים מאוד, אומר סמכות; גם היום, אחרי חמישים שנה, קרנה הסמכות ממנו; גנרל הפארטיזנים גורליק; אז לא ידעו כי האיש יהודי; היום כבר לא מסתירים את ה"כתם" היהודי; והוא התחבק עם פיקודיו לשעבר; תוך שהוא שומר "דיסטאנץ", לא מהתנשאות, אלא מהכרת ערך טבעית; איש נשוא פנים, עדיין קומוניסט נאמן; מן השמרנים; מן הרבים שנושאים עצב כבד על חזון שנשבר, חזון שלמימושו נתנו כל חייהם; מי כמונו יכול להבין זאת; בפגישה שהיתה לחלק מקבוצתנו, מן הפארטיזנים שנשארו לעוד ימים מספר אחרינו, קבל חיים בסיסט על העלמת חלקם הגדול של היהודים בלחימה הפארטיזנית. "נכונים דבריך", הודה גורליק, "להפקעת מיצרכים וצידה מן האיכרים הייתי שולח את הלא־יהודים; שלא יגידו, שהמלחמה, מלחמת יהודים היא; לפעולות

המסוכנות נגד הגרמנים, הייתי שולח את הלוחמים היהודים; ידעתי את האש הבוערת בעצמותיהם, את נאמנותם, ושאיתם לנקמה."

ארץ הפארטיזנים. מנובוגרודק נכנסנו לארץ הפארטיזנים; כאן, סיפרו לנו חברינו הפארטיזנים, כאן לא העזו הגרמנים להראות את פניהם; גרמני לא יצא חי מכאן; ראינו את היערות העבותים; עברנו את "פושצ'ה נאלווקי" פושצ'ה היא יער עבות, עצום, שאין לראות את סופו ותחילתו; הוא משתרע על גדות הניימאן, גדול נהרותיה של ליטא, במרחב שבין נובוגרודק ללידא; עברנו את הניימאן; זכרונות צפו ועלו; כאן התחילו כמה "אנשים שותקים" לדבר; בקצה האוטו ישב זלמן ברקוביץ', בן כיתתו של אחי מוטלה, וסיפר לבני הדור השני שהתלוו למסענו, בהם לשני וליעל, את סיפורו; היה שם בכל המסע הזה מין קשב כזה; שם שכחו לרגע את ה"מונולוגים" והקשיבו; ואולי גם בשל כך נפתח סגור הלב;

זלמן סיפר איך הכריחו אותו אז, ביום ההרג של יהודי לידא, והוא אז נער בן שבע-עשרה, לסחוב את גוויות המומתים והירוים בדרך; הדרך הארוכה שמן הגיטו למקום הטבח, דרך של שלושה ק"מ, היתה זרועה גופות; עליו ועל עוד כמה צעירים הוטל לפנותם לבורות; זו היתה טראומה נוראה; אלה היו גופותיהם של אנשים קרובים, שהכירו; הם גם היו בטוחים שעם גמר הפינוי, ירצחו גם אותם; המוות ארב מכל תנועה לא נכונה; מכל ביטוי של בחילה, של סלידה, של אי-שביעות רצון; כאשר סיימו את המלאכה הנוראה הזאת, הם נשלחו, להפתעתם, לגיטו, בו שוכנו אלה שזכו להארכת חיים; לא לפני שנאלצו לכרוע ברך ולהודות על החסד שעשו עמם; שבועות התהלך שם כסהרורי; לא כל ולא שמה וביקש את נפשו למות; מראות המומתים רדפוהו; ריח המוות דבק בו; עד שיום אחד קם, והוא איש אחר; הוא החליט לצאת ליער, לנקום; ראשית דרכו ביער היה מחנה המשפחות של בייילסקי, אבל לא לשם כך יצא ליער; לא להציל את עצמו; הוא חיפש את הלחימה; והוא מצא אותה כאן ביערות נאלווקי;

והוסיף וסיפר חיים בסיסט; יום אחד יצאו לא הרחק מכאן לפיצוץ רכבות; זרח ארלוק, שנפטר כמה שבועות לפני צאתה של הקבוצה הזאת, אשר עד יומו האחרון חלם להצטרף אליה; זרחה, שהיה "מלך הרכבות", שעל חשבונו נזקפו עשרות רבות של רכבות שפוצצו והורדו מן הפסים, הוא שהוביל אותם גם לפיצוץ הזה; התברר, שזו היתה רכבת, שהובילה אספקה יקרה; היו שם יינות משובחים, ממיטב היינות של אירופה הכבושה; היה קשה לעמוד בפיתוי, והם הצטיידו במבחר הטוב; גם לגמו קצת בדרך; לפתע ראו מולם פרש מתקרב; הם נדרכו כולם; תפסו מחסה; עד שנתגלה לעיניהם הפרש הפארטיזן זלמן ברקוביץ'; הוא זלמן היושב עמנו באוטו; כוכב של לוחם הצבא האדום על כובעו, והוא דוהר על סוסתו ושולט בשטח... "זה היה לא רחוק מכאן; וכאן, בעיקול הזה של הניימאן", הוסיף וסיפר, "חצינו את הנהר בזמן המירדף הגדול";

הניימאן נשקף רחוק, שומר סוד, רחב ידיים; הסיפורים נשמעו רחוקים מאוד, לא נוגעים לו; חברינו הפארטיזנים חיו מחדש את הימים הגורליים,

הגדולים האלה; ימי הסכנות הגדולות, הקרבות, והמירדפים; וכל זה נשמע רחוק ודימיוני כל כך, ככל שיבתנו למחוזות האלה. עזבנו את ארץ הפארטיזנים לעת ערב; אורות מפה ומשם ריצדו במימי הניימאן; הכל היה אפוף אגדת הלוחמים, סיפורם של האנשים שנחלצו ממלתעות המוות, מתהום הייאוש.
שבנו ללידא.

הגיע היום שכולנו התרגשנו מאוד לקראתו וחרדנו מפניו מאוד; יום שישי, ה'7 במאי 1993; טבח יהודי לידא התרחש ב-8 לחודש, שחל השנה בשבת; שבנו הנה לראשונה, חמישים ואחת שנה לאחר השחיטה; רבים מאלה שבאו אתנו, היו כאן אז בשיירה שהורצה, במכות, בשאגות, בהשפלה וברי, למוות; היו מהם שנמלטו בדרך; היו שנבחרו לצד שמאל, להארכת חיים, בסלקציה שנערכה ליד הגשר; שניים בלבד ניצלו מבור ההריגה ממש; אחד מהם, אברסקה לווט, היה אתנו כאן, לספר את קורות הלילה ההוא. הוא סיפר, איך הוקמו משנתם, אלפי בני אדם, ישנים ורדומים, כשהם מובלים בשאגות, באימה ובפחד, מהלך שלושה ק"מ, אל בור ההריגה; בלילה ירד גשם סוחף; האנשים הורצו, לבושים בחיפזון, כשבגד קל לעורם, סחופים, סחוטים ודוויים; בדרך הוכו בקתות הרובים; נחשלים וממהרים נורו למוות באכזריות סאדיסטית;

סיפר חיים בסיסט: היתה שם אשה זקנה מופלגת בשנים; היא היתה באפיסת כוחות והתיישבה בצדי הדרך; איש ס.ס. התקרב אליה וירה בעורפה למוות; רסיס שניתז פגע בראשו של ילד, בן יחיד לאימו הרופאה שהיתה בשיירה; היא ביקשה רשות מהגרמני לחבוש אותו; "בבקשה חיבשי" אמר הגרמני ב"פרץ אנושיות" מפתיע; היא חבשה את הפצע והמשיכה לצעוד עם הילד; אז כיוון הגרמני את אקדחו ובקליעה ישרה, קרה, רצחנית, רצח את הילד; האיזור כולו היה מוקף חיילי הרייכסווהר; שלא יהיו הפתעות; לבל יימלט איש; חיילי הרייכסווהר, שכידוע "לא ידעו ולא שמעו על רצח והשמדה";

והיו שם ליטאים ואוקראינים ופולנים והם התחרו בדרך בקליעה והתפארו במספר ה"יהודונים", שהצליחו ל"הוריד" בדרך... חיים בסיסט שמע שם שני שוטרים פולנים מתפארים במעשי גבורתם; האחד "הוריד" תשעה, והשני עלה עליו; הוא "הוריד" חמישה עשר; פארטיזנים עשו בבוא היום חשבון עם הרוצחים ה"קלעים" האלה... עשינו את כל הדרך הזו, נתיב הייסורים של בני עמנו, של משפחותינו, יקירינו, חברי נעורינו; צעדנו ברגל לאורכה, מפאוסטובסקה, המקום בגיטו שממנו הובהלו, והובלו והורצו למוות, ועד אתר ה"קושארים", קסרקטיני הצבא, שבו נמצאו בפאתי היער תעלות ובורות מוכנים מראש;

צעדנו בנתיב הייסורים הזה, הצעירים נשאו דגלי ישראל וכרזה גדולה:
"ונתתי להם יד ושם אשר לא ייכרת!"

הם היו חבורה נפלאה, הצעירים בחבורתנו, בני הדור השני; משפחתו של זרח ארלוק, של יעקב שוואכוביץ', של משפחת אלרום-בוירסקי, דור שני

ושלישי, ושני ויעל בנותינו; הם הילכו אתנו בכל מסלול הייסורים והכרת הזה, של בני עמנו, ברגישות, בהבנה, במעורבות ובכאב; זה היה להם הסמינר הגדול והעמוק ביותר בחיים, למשמעות היותנו וענותנו; ברחוב, בכבישים נהרו משאיות, מכוניות, אנשים; זרם חיים הנמשכים, לא שייכים, לא מודעים, אדישים, זרים... ואנחנו הילכנו בדרך הזו, נושאים דגלי ישראל; נושאים כרזה; נושאים מטען כאב של שנים ארוכות מאוד, חלומות שאינם מרפים, זיכרונות, שאינם מניחים לרגע. היה שם השופט יהודאי הישיש שלא ויתר, שצעד; והיה שם אברסקה לוויט, העד החי היחיד, שנותר לספר את סיפור הטבח וסיפור היחלצותו והצלתו האישית; שם בבור נטבחו כל בני משפחתו;

היתה שעת בוקר מוקדמת; השמש שהסתירה פנים קודם, זרחה לפתע בכל הדרה; "החמה יצאה מנרתיקה" חמה, מאירה; בחוץ פרץ בכל עוזו, פריחתו וניחוחו, חודש מאי המשכר; איוושת האורנים ליחכה את פני המובלים לשחיטה; הקורבנות נצטוו להתפשט; לא היו כאן אשליות; האנשים ידעו שהם מובלים לטבח, שאלה רגעי חייהם האחרונים; שאלתי, "מה היה שם באמת באותה שעת אימה שלא מן העולם הזה?" בעצם ידעתי מה היה שם; ידעתי גם, שלעולם לא אדע מה היה שם באמת; ידעתי, שם היו דם וזוועה, סחי ומאוס; חרדת מוות, קץ החיים; שם היה גוש אדם ששום תקווה, שום אשלייה לא נותרה לו עוד; שם היו בני אדם עקודים, מובלים לשחיטה; שם היתה עקדת עם;

אברסקה לוויט היה שם; הוא הסתתר בהרף עין, בשנייה, כאשר איש לא ראה, תחת בגדי הקורבנות שהופשטו; דם והפרשות אדם ניגרו על פניו; הוא עצר את נשימתו; ערימות בגדים נערמו עליו; חש שייחנק; היריות לא פסקו; קבוצות קבוצות נורו האנשים ונפלו לבור; נפלו ירויים ופצועים; סיד נשפך עליהם; רבים נקברו חיים; לפתע פסקו היריות; נשתררה דממה; לעת רדת החשיכה לא היה כבר איש במקום; הוא חמק למרתף של בית; עד שמצא דרכו אל היער, אל הפארטיזנים. לאחר מכן התיישב בגרמניה ועשה שם הרבה כסף; הוא עודנו יושב שם; כל השנים השתמטתי מלראותו; לא סלחתי לו ישיבתו בין הרוצחים, בתוך עם הרוצחים; כאשר שמעתי כאן סיפורו חשתי, שלי אין זכות לשפוט אותו; לא הייתי שם. המשכתי לא לאהוב את ישיבתו בגרמניה, המשכתי לא להבין אותה; אבל הרגשתי, שאינני יכול ואינני רשאי להיות שופט; אמרתי לו זאת על כוס וודקה, בערב ההוא שלאחר האזכרה;

הוא אמר לי: "אתה אינך יכול לשפוט אותי, אבל אני שופט את עצמי יום, יום; שם, שעה שנחלצתי מן הטבח, נהפכתי לאדם אחר, נהפכתי לאגואיסט בהכרה. החלטתי, שאני לא אהיה עוד לעולם תלוי במישהו, לעולם לא אהיה עוד מסכן, עני; ואני הגשמתי זאת ככל שיכולתי; אני שסוע בעניין זה בתוכי, אבל הגשמתי זאת..." שמעתי וידויו, וחשבתי על בני טובים, שבעים, שגדלו בארצם היפה, שטופת השמש והאור, בהם בני קיבוץ, שאימצו להם השקפת חיים זו, וירדו ללא נקיפת מצפון, בלי הרקע

של לוויט; ונמלאתי הרהורים קשים על פגמינו הגדולים וצפונות חיינו.

"איך הובלו דרך מרעה – לבלוב בבלואים
יהודי היפים, והם יודעים ורואים:
הם למוות... ורון של לבלוב עד גבוהים!
אין כמירת רחמים תחת שמי אלוהים;
תבל של גויים.

באמת מים נוצצת עומדים עדי ברך
שוורים ותוהים... למאי אינם גועים?
נגוהות וצאלי עצים על דרך –

היהודים צועדים אפלים לבלי שם,
באמצע הנגוהות כקרעי יום-לילם הם;
כלא-שייכים-הם-לכאן בעינם;
צפרים מרחפות עליהם – כאינם...
ההיתה להם אם והלחשו עלי שד:
שמע ישראל אלהינו אחד?!..."

(מתוך: אורי צבי גרינברג –
"כתר קינה לכל בית ישראל")

התקרבנו למקום; ילדים ביילורוסים עמדו בשורה, צבעונים אדומים
בידיהם וחיכו לנו, הם ומחנכיהם; התקרבנו לקבר האחים; יער האורנים
השיא אמירו המצילים אל על; אורנים חסונים, רמים, דמומים; צמרותיהם,
דומה, ביקשו ללטף את המתים ואת הבאים אליהם מרחוק; המקום מרוצף,
גדור, מטופח; זרי פרחים; אנדרטת ארד; שתי נערות זקופות; צמותיהן
הארוכות מכסות עיניים שלא מן העולם הזה; מבטן שלוח למרחקים
עמומים; נעורים כבויים, חיים קפואים באין סוף; עצב מקפיא; דמעה
כלואה; "כי דמעה כלואה תיקד עד שאול מטה"; לוח שיש; עליו כתובת:

"דא אין ברחדער גרוב זיינען שוידערליך דערממארדעט
דורך די דייטשע היטלעריסטן 6700 יידן
פון לידע וואראנאווע
די הייליקע נעמען זאלן ניט פארגעסן ווערן
תנצב"ה"

(כאן בקבר האחים / נרצחו בזוועה / על-ידי ההיטלריסטים הגרמנים /
6700 יהודים מלידא ווורונובו / בלי יישכחו שמותיהם הקדושים /
תנצב"ה).

יד נאמנה הקימה את האנדרטה והמצבה; בנו של גולובוביץ' הקומוניסט איש לידא, שהיה נשוי לאשה לא יהודייה; הבן, אדריכל, תושב מינסק, הוא שטרך ואירגן והקים; הוא היה אתנו כאן בטקס שערכנו; בצו הדם היהודי שבעורקיו חש חובה להקים מצבה על הדם היהודי שניגר כאן: צפינו למעמד הזה בחרדה, בהתרגשות גדולה מאוד ובפחד; ידענו שזה יהיה מעמד קשה; לא שיערנו כמה קשה;

לפני צאתנו לטקס האזכרה הוזמנו ללישכתו של ראש העיר, בבניין המפואר של מועצת העיר, העומד על המקום, שבו עמד לפני החורבן, בית הוריי; זומנו לפגישה זו כל פני העיר; הסגנים וראשי המחלקות; קיבלו אותנו בחום ובלבביות מופגנת; ראש העיר, איש צעיר, הקביל אישית פני כל אחד מאתנו; בלישכתו המפוארת שררה אווירה חגיגית; הוגש כיבוד; ראש העיר פתח בברכה לבאים והמשיך בסיפור מפורט ומדויק של תולדות הכחדת הקהילה היהודית בעיר; הוא דלה מן הארכיונים את הפרטים, והתארכים, רצף מעשי רצח; ואז הוסיף: "ובצד הטראגדיה הנוראה הזאת אין לשכוח את דרך הייסורים והענות שעבר העם היושב כאן, את המחיר הכבד ששילם עבור הניצחון על אויבי האנושות, שעוללו כל זאת; כל אדם רביעי בביילורוסיה לא חזר חי מן המערכה; 25% מבני העם הזה נפלו ונהרגו במלחמה." והיתה אמת בדבריו. והם נאמרו בטאקט ולא על מנת לגרוע מכובד הטראגדיה שלנו;

השיב בשמנו השופט יהודאי; בדברים קצרים הודה על קבלת הפנים הלבבית, הוא תיאר את צער השיבה אל עיר ילדות ונעורים, אל עיר בית הורים וקרובים, והנה היא אחרת, זרה; את הצער והכאב המלווים שיבה זו; "בקשה צנועה לנו", אמר, "נשארה כאן פינה אחת יקרה לנו מאוד; קבר ההמונים של יקירינו; הוא מופקד בידיכם; ואנחנו רחוקים מכאן; שימרו על הפיקדון הזה, שימרו עליו".

ואז קמה חנה'ה, סטולוביצקה לפנינו, היום תושבת ניר-גרסי; הם היו חמישה ששרדו בסלקציה שליד הגשר, לפני הטבח; הם והוריהם; אחותה בלה למדה עם אחי מוט'ה, אחיה שלמה למד בכיתה אחת עם אחותי גניה; כאשר חיסלו את גיטו לידא, הם הועמסו, כל בני המשפחה, יחד עם שארית יהודי לידא, על הרכבת המובילה למיידנק; להם לא היו אשליות; הם ידעו מהי מיידנק; כל המשפחה, הבנות, הבן וההורים קפצו מן הרכבת בדרך; הם הגיעו אל היערות, אל הפארטיזנים; כולם ניצלו.

"אין בכוונתי לשאת נאומים כאן", אמרה חנה'ה, "אני מבקשת רשות לשיר שיר, שיביע כל מה שיש לי להגיד במעמד זה" והיא פתחה בשיר. נשתררה דממה; היא שרה בקול צלול, יפה, חזק; הכל נאמר בו; זה היה שיר הפארטיזנים היהודים של הירשקה גליק; היא שרה את השיר במקורו ביידיש; הרגשתי שאינני יכול עוד לכלוא דמעותי; השיר דיבר כאן באולם הזה, במעמד המוזר הזה, יותר מאלף נאומים; חשתי שוב בעוצמתה של השירה, בעוצמת המלה, בעוצמת הרוח; וכל זה לא תוכנן, הוא בא ספונטאנית מבפנים; חנה'ה שרה;

פון גרינעם פאלמען לאנד ביז ווייטן לאנד פון שניי,
מיר קומען אן מיט אונדזער פיין, מיט אונדזער ויי,
און וואו געפאלן ס'איז א שפריץ פון אונדזער בלוט,
שפראצן וועט דארט אונדזער גבורה אונדזער מוט.

דאס ליד געשריבן איז מיט בלוט און ניט מיט בליי,
ס'איז ניט קיין לידל פון א פויגל אויף דער פריי,
דאס האט א פעלק צווישן פאלנדיקע ווענט
דאס ליד געזונגען מיט נאגאנעס אין די הענט.

ואז בא הבית הפותח, שהוא גם הבית המסיים, והוא נשמע כאן גא, נושא
תקווה:

טא זאג ניט קיינמאל אז דו גייסט דיין לעצטן וועג,
כאטש הימלען בלייענע פארטשטעלן בלויע טעג.
קומען וועט נאך אונדזער אויסגעבענקטע שעה –
סוועט א פויק טאן אונדזער טראט – מיר זיינען דא!

”)...מגבול הקרח ועד ארץ התמרים, / אנחנו פה – במכאובות
וייסורים, ובאשר טיפת דמנו שם נגרה, / הלא ינוב עוד עוז-רוחנו
בגבורה.

בכתב הדם והעופרת הוא נכתב, / הוא לא שירת צפור והמרחב,
כי בין קירות נופלים שרוהו כל העם, / יחדיו שרוהו ואקדוח בידם.

אל נא תאמר אפוא: ”דרכי האחרונה, / את אור היום הסתירו פני
העננה”.
זה יום נכספנו לו עוד יעל ויבוא. / ומצעדנו עוד ירעים: אנחנו
פה!”

אנחנו פה הרעים השיר הגא בבית הזה; זה היה מרגש מאוד. האם היתה בכך
נחמה אמיתית, פיצוי? ואם פיצוי אז למי?

שם. תמה קבלת הפנים; אנחנו יוצאים לשם. דמומים יצאנו, נרגשים
מאוד, חרדים מאוד. בלילה שלפני הטקס ישבנו להכין את הדברים שייאמרו
שם; שרה אלרום, דור שני, נולדה בארץ; חשה חוב קדוש כלפי הוריה בני
המקום הזה שעלו עוד בראשית שנות השלושים, לבוא ולפקוד את המקום
הזה: ”חשתי שזאת צוואתם”, אמרה לי. אתה הגיעו גם ילדיה בני הדור
השלישי; בנה אורן, גומר צבא, ורונה, סטודנטית לרפואה; נאים, תמירים,
מעורבים מאוד; נוכחותם של אלה: של בני זרח וסוניה ארלוק, של אלי ושל

מאיה; של אוסנת ודפנה וורדית, בני משפחת שוואכוביץ; נוכחותן של יעל ושני; מעורבותם, רגישותם, שותפותם, התעניינותם בכל פרט, בכל פירור זיכרון; חיפושיהם אחרי בדל של בניין, של בית, של רחוב ששרד; הזדהותם העמוקה; הקשב שלהם; היו אחת החוויות הגדולות של המסע הזה.

שרה, מנהלת בית-ספר, הביאה מסכת יום השואה והזיכרון שרגילים לערוך בבתי-הספר; דובר בה הרבה על אלה שמתו בגבורה ובגאון; ואנחנו חשנו שלא! כאן היו ייאוש תהומי; זוועה, חוסר אונים נורא, כאן היו צל המוות ופני המוות בכל אכזריותם וכיעורם; וכאן שלטו רצחנות אטומה, חיות אדם, ושמים חסרי רחמים; כאן, במקום הזה לא היו גיבורים; כאן היו קורבנות חפים מפשע וחסרי אונים, קרובינו, בני משפחותינו, חברי ילדותנו ונעורינו; ישבתי אותו לילה וכתבתי דברי התייחדות קצרים, פשוטים. ידעתי שיהיו גם נאומים, ואני רציתי במלים קצרות מעטות למצות את הרגע.

כתבתי:

ביגון ובכאב אנחנו מתייחדים כאן היום עם זיכרם
של הורים ואחים ואחיות, של זקנינו וסבתותינו,
של אמהות מסורות ומעונות, ונערות כמהות חיים,
של תלמידי חכמים ועמלי יום, של נשים וזקן וטף,
של חברי וחברות ילדות ונעורים,
בני עירנו המעטירה,
קהילת לידא היהודית שאיננה עוד,
שנכרתה באכזריות וברשע מעל פני האדמה הזאת.
ארץ אל תכסי דמם!

ידעתי שלא יהיה בכוחי לקרוא את הדברים במקום; פניתי אל אלי, בנם של סוניה וזרח ארלוק, שיקרא הוא, בן הדור הצעיר; אלי הסכים; ניגשנו אל בור ההריגה; היתה דממה נוראה, טעונת מתח רב; יכולת, דומה, לשמוע דרכה, את הלמות הלבבות, את הפצעים הנפערים, את הכאב; ילדי בתי-הספר עמדו בנימוס מרחוק; הושמו הדגלים, דגלי ישראל והכתובת; אלי עלה על במת האבן וביקש לקרוא; דבריו נתלעלעו; הבכי חנק את גרונו; בכיו הצטרף אל בכיים של העומדים מסביב; בכו פארטיזנים ותיקי קרבות; בכו אנשים שידעו סבל ושכול; בכו הצעירים; אלי בקושי גמר; דבריו שהתלעלעו בדמעות היו חזקים מכל מלה; הוא נפל על צווארי כשהדמעות ניגרות, ניגרות על פניו, וכשהוא ממלמל, מתנצל כביכול: "לא יכולתי, הלא כאן טמונה קהילה יהודית שלימה, קהילה שלימה..."

המשכנו בטקס; נישאו דברים; נישאו מלים; רונה קראה את ה"נדר", "נדרנו לזכור את הכל ומאום ומאום לא לשכוח..." יצחק התעטף בטליתו,

אמר קדיש והציבור אחריו; ו"אל מלא רחמים"; והדהדו כאן דברי התפילה:
"...ויזכור לנו עקדתם, ותעמוד לנו ולכל ישראל זכותם. ארץ אל תכסי דמם
ואל יהיה מקום לזעקתם, בזכותם נדחי ישראל ישובו לאחוזתם."

למחרת היתה עוד עצרת; לראשונה מאז הטבח באו תושבי המקום לחלוק
כבוד לנרצחים; היה שם המון עם; ותיקי הקרבות, המלחמה, הפארטיזנקה;
הם באו כולם במיטב בגדיהם, ענודים אותות הצטיינות, אורדנים, מדליות;
היו שם המוני תלמידים, בני נוער, ילדים; הם הגיעו עם מוריהם; היו שם
ראש העיר ונציגי האוכלוסייה כולה; רוסים, ביילורוסים, פולנים; המון
פרחים, צבעונים אדומים; זרים רבים; כאשר הגענו למקום הם היו שם
כולם ערוכים בשורות, מחכים לנו. נישאו שם הרבה נאומים; לנה בונדאר
קרה את שירה; ליובה פולצ'ק נשא דברים בשם כולנו; הוא הזכיר את גיא
ההריגה הגדול של עמנו, את הבורות הפזורים על פני כל עריה ועירוותיה
של הארץ הזאת, את המיליונים שנרצחו, את העם שנרצח; שם נאמו
רוסית, ביילורוסית ופולנית; דברנו נישא בעברית; אחד מאנשי המקום דיבר
בידיש; הוא דיבר על נצח ישראל וירושלים; דבריו היו רוויים אהבת ישראל
גדולה וגעגועים גדולים; געגועים של דור אבוד שנשאר במדבר;

היה שם מעמד מרגש, כאשר חיים בסיסט העלה על הבמה, את בת
המשפחה הביילורוסית, שהצילה את בני משפחתו בסיכון עצמי רב, שהביאה
להם גם רובים לגיטו. היו גם אנשים כאלה; אבל, כאשר הובילו את המוני
היהודים למוות, היו מהם אחד בעיר; בפגישת פארטיזנים, אחים לנשק, היו
שם מן הלוחמים הפשוטים, שהתריסו, לאחר שתייה כבדה, אחד כלפי השני,
וכלפי עצמם: "עם היד על הלב, הגידו וכי עשינו הכל, וכי עשינו מספיק
להציל אותם?"

דיבר שם גם איגנאץ, האיש האמיץ הזה, ש"לעולם לא איבד עשתונותו,
שגילה אומץ לב ותעוזה בכל מצב; בן לודז', שהגיע עם זרם הפליטים ללידא,
לפני פלישת הגרמנים לרוסיה; כאשר נערך הטבח הצליח לחמוק; הוא ידע
שמשפחת שוואכוביץ' נמצאה מסתתרת באחד המרתפים שבדרך השיירה
המובלת לטבח; סוניה שוואכוביץ', אלמנתו של זרח ארלוק היתה שם.
חודש לאחר פטירתו של זרח החליטה להצטרף למסע שלנו, שזרח כה
השתוקק וקיווה להשתתף בו; עכשו, כאשר צעדנו בדרך, סיפרה קורותיו
של אותו יום; כיצד ראו מבעד למסתור המרתף את איגנאץ, מתקרב
בלוויית שני גרמנים מזוינים; זיעה קרה כיסתה את כולם; אחותה של סוניה
הרגיעה אותם; היא הכירה את איגנאץ היטב; הוא היה חברה. איגנאץ בא,
אמר לגרמנים: "הנה כאן ארוסתי וגם בני משפחתה", וכאלו אין דבר רגיל
ופשוט מזה, העבירם בלוויית הגרמנים אל מקום מיבטחים; איש רב מעללים
היה בגיטו, ביער, בלחימה; "אילו עמדו לפני עשרה גרמנים וליטאי אחד"
אמר לי: "הייתי הורג ראשונה את הליטאי, אלה רצחו בתאווה, ללא ניד
מצפון ועפעף."

ואילו כאן ניצב איגנאץ האמיץ, הדמות הססגונית הזאת, שלא שכח להביא אתו מסטיקים לילדים, שעמדו שם שורות, שורות, בעצרת; איגנאץ האיש התמיר הזה, בן השבעים וחמש, האיש שראה מוות, ששרה עם סכנות, שלחם ושרד, שידע תמיד לשית לו ולאחרים עצה ועזרה, עמד כאן על במת העצרת ליד קבר ההמונים, ובבליל של פולנית ורוסית נשא דברים והתייפח כילד קטן;

"שבת אחים"... מן העצרת הוזמנו לבית-הספר המקומי; כאן חיכו לנו, כבר בפתח, ילדי בית-הספר בבגדיהם העממיים, החגיגיים, הססגוניים; הם עמדו שם, בשורה, ידיהם וסינוריהם פרושים כלפינו, כשהם שרים שיר קבלת פנים עממי לאורח; בהמשך עמדו ותיקות המלחמה, שיבה בשערן, כולן בלבוש חגיגי, אחיד, כשהן עונדות את שלל אותות המלחמה;

עברנו על פניהם המומים ומופתעים: באולם חיכה לנו קהל רב; הוזמנו נציגים מכל רבדי האוכלוסייה; היה שם עורך העיתון הביילורוסי המחוזי מגרודנו; היה עורך העיתון הפולני; היו שם ותיקי המלחמה, מפקדי הפארטיזנים; היו אנשי החינוך; האולם היה מלא מפה לפה; וילדי בית-הספר הציגו בשיר ומחול מסכת נהדרת של עונות השנה; עמל האיכרים; הזורעים בדמעה; אביב וקיץ; הקציר ושמחת הקציר; עצב הסתו והחורף; השלגים, לילות החורף הארוכים; פירות העמל המתוקים; חדות היצירה וקשי העמל;

אז עלתה מקהלת הגברים והנשים, ותיקי המלחמה; היו מהם שבקושי שרכו רגליהם אל הבמה; אבל הקולות האדירים שלהם השכיחו את גילם; בקעו שם קולות נפלאים; שירה עזה, שירת המרחבים של ארצם הרחבה; שירי המלחמה, הסבל, והתקווה, שירים נוגים, משתפכים, קולות מסתלסלים; ואז באו שירי הניצחון; "פוביידה, פוביידה!..." חשבנו שאנחנו מכירים את שיריהם, ואילו אלה היו ברובם שירים חדשים לנו, לא מוכרים; היו שירי חיילים, שירי פארטיזנים נוגים; היו שם שירי תקופת התהילה, שמחת הניצחון, אתגר העתיד; הם שרו בלהט רב, שירה מלוכדת מאוד; והיו ברכות קצרות; דיברו על אחווה אנושית, על מיגור המלחמות; על חינוך לערכים אנושיים, על מנת שכל מה שהיה כאן, כל השנאה, האלימות, רצח עם, לא יחזרו עוד לעולם.

בגמר הטקס והמופע ישבנו כולנו ליד שולחנות ערוכים; היתה אווירה לבבית מאוד; אנחנו ישבנו עם עורך העיתון הביילורוסי מגרודנו; אחרי סיבוב של כמה כוסיות וודקה, הוא הוציא גיליון של עיתונו ומראה לי: הנה מאמר גדול מוקדש לביאליק, ושיר של ביאליק מתורגם לביילורוסית; "צנח לו זלזל... נשל הפרי, הפרח כבר נשכח - / שרדו העלים / ירגז יום אחד הסער - ונפלו / ארצה חללים..." הכותרת בביילורוסית אומרת: "קופלה העברי" (יאן קופלה הוא המשורר הלאומי הגדול של ביילורוסיה). ישב שם גם עורך העיתון הפולני המקומי; עם התמוטטות ברית-המועצות נזכרו

הפולנים, שגם להם יש בתביעות לביילורוסיה המערבית; בלידא, הם טוענים, יושבים 40% פולנים; אמנם אין אף בית־ספר פולני אבל, יהיה; הם פועלים בנידון; קיבלנו כמה גיליונות של עיתונם; העיתון נקרא "אדמת לידא"; בגיליון מס' 7, מאפריל 1992, אני מוצא מאמר גדול על "היהודים בלידא"; היתה שואה; בלידא החדשה בת מאה אלף התושבים לא נותר כמעט יהודי לרפואה, והנה אני קורא כאן על פשעי היהודים, שיצאו להקביל בזמנו בפרחים פני הצבא האדום, שנכנס ללידא בספטמבר 1939... הם כותבים: "ניתן היה לשמוע אז (מפי היהודים...) הרחובות שלכם, הבניינים שלנו והנה לאחר חודשים הבניינים הפכו לחורבות..." ואחות העמים הפולנית תוגגת... אכן הצצתי בכנסייה הקאתולית ששרדה מהחורבות של בתי היהודים, היה שם המון עם מתפלל לאלוהיהם היהודי.

היו גם אחרים, ובראש וראשונה ותיקי הלוחמים; הם באו במיטב בגדי החג שלהם ודברם רעות ואחוה; גם הם בין המוכים היום; המוכים הלא הם תמיד בעלי ברית ליהודים... אם לא יהודים ממש.
שאלה אותי ורדית, בתו של יעקב שוואכוביץ', שאלה בזהירות: "תגיד, אין לך שום בעיה אתם, שום בעיה עם זאת?" והיא התכוונה לפתיחות הזו, למעצורים שהוסרו כאן כאילו ב"שבת אחים" זו יחד עם הגויים. ואני הבנתי טוב את שאלתה; היה לי כאן שיח ממושך עם עצמי, כל עת המסע הזה כאן. אמרתי לה: "ראית את אותות המלחמה שלהם, זו היתה גם המלחמה שלנו, יהודים רבים לחמו ונפלו יחד אתם; אני מזכיר כל הזמן: הלא הם מיגרו את המפלצת!"

בין האירועים המרגשים של אותה פגישה, היתה גם ההתוודעות אל יהודים נסתרים; על אחד הזמרים המעולים של המקהלה, קצין גבוה לשעבר בצבא האדום, לחש לי אחד מתושבי המקום: "אתה יודע, הוא יהודי המתכחש למוצאו", והנה אני רואה אותו ניגש אל שני ויעל וטופח בגאוה על חזהו: "אני יהודי!"

היה כאן גם איזיה יאסינובסקי; זכרתי אותו מילדותי כנער מתלמידי בית־הספר "תרבות" שבעירנו, שלמד כיתה מתחתי, והיה חבר ב"השומר הצעיר"; כאשר הגענו ללידא, ניגש אלי איש עטור מדליות, לבוש יפה, מרשים, ושאל: "אתה זאב איבינסקי? אני איזיה יאסינובסקי, למדנו ב'תרבות' יחד, וגרנו בשכנות, ברחוב סמוך לביתכם"; עמד מולי איש כבד גוף, ואני זכרתי נער דק, כחוש; התחבקנו. ואיזיה סיפר לי את סיפורו. בפרוץ המלחמה שירת בצבא האדום; לחם בחזיתות רבות; נפצע קשה; לאחר המלחמה לא היה מסוגל לחזור אל לידא, עיר הולדתו; לידא היתה אז עיר רפאים הרוסה; כל בני ביתו נרצחו; ביקש העברה למוסקוה, היו לו שם קרובים בני משפחה; כאן התחתן עם אשה רוסייה, בנה משפחה; למד ועלה בסולם ההיררכיה הממשלתית; שימש בתפקיד סגן שר לתעשייה הכבדה בממשלת ברית־המועצות; כעת הוא בגימלאות; הוא מגיע ללידא כל

שנה לפקוד את קבר הנרצחים; יש לו דירה נאה במוסקווה, וגם בית קיץ, "דאצ'ה"; בניו גויים ונכדיו גויים; מצבם של הגימלאים היום עגום; אבל הוא איננו זקוק היום להרבה; יש בגדים מאז, יש דירה, אין לו שום חובות; יש לו ביקורת קשה על התווה ובוהו, על המדיניות הכושלת; הוא מיצר על המפולת, על המחסור הנורא; אבל את הנעשה אין להשיב;

"...היה לי גג היה לי גן –
אופיר שלי וחילה!
קטר שורק, פולט עשן.
הכל עבר."

(חיים לנסקי: חורשה, ניר, כר.)

נוסטלגיה. הוא התרגש מאוד לפגישה אתי ועם שני ויעל; ישבנו ושוחחנו והוא העלה זיכרונות, התרפק על ילדותו הציונית העברית; מכל גירסת ילדותו לא זכר הרבה; אפילו בידיש התקשה לדבר; אבל הוא זכר כמה שירים עבריים, שהיו שרים בתנועת הנוער, ובהם: "קופסה כחולה, קופסה כחולה, והיא עולה והיא עולה..." הוא שר את השירים בקול נהדר, בגעגועים רבים; שני ויעל הקשיבו בהשתוממות ובפליאה, ואני הרהרתי ביני לבין עצמי: "הנה גם זה גלגולו של ניגון..."

יצאנו יחד לחפש את שרידיה של עיר ילדותנו; כיוון שהיה מאז פעמים הרבה בלידא יכול היה להוביל אותנו אל הבניינים ששרדו; לשחזר את הרחובות, את הגנים; הנה כאן פינת סובאלסקה ורחוב השלישי במאי; כאן, הוא מצביע, היה בית־הקפה "אמריקנה", וכן לא הרחק, היה ביתכם. וכאן היה הגן הציבורי, שבו היתה מנגנת, כל יום ראשון, התזמורת הצבאית; ביקשתי שיקח אותנו לבניין תחנת הרכבת ששרד; זיכרונות רבים קשרו אותי אליה; מכאן היו יוצאים החלוצים לארץ, וכל בני העיר היו מלווים אותם לפרידה וברכת הדרך; כאשר הרכבת היתה זזה עמדו כולם ושרו את "התקוה";

מה ששרד ומה שאיננו עוד; הנה התחנה; אני נאחז בה כבשריד מוצק אחד, הוכחה שכל זה לא היה חלום; לכאן הייתי מגיע מגועגע מאוד לחופש ולחגים מלימודי בוילנה. והנה עץ הערמונים הגדול; הוא עודנו שם; כאן היינו מטפסים ואוספים ערמונים; והנה הגימנסיה הממשלתית; כאן קיבלתי את שטיפת המוח הסובייטית הראשונה, לפני בריחתי לוולנה; והנה בית־הדואר מאז; והנה ה"וויגון"; ויגון פירושו מקום מרעה הפרות; היום כאן פארק מפואר; והנה אנחנו ברחוב פאלקובסקה; הנה כאן בית עץ ישן מאוד; הלא זה בית העץ של סבו של נתן צ'מרנסקי, חברנו למסע; כאשר חזרתי הביתה והראיתי את תמונת הבית הזה לחברי הטוב מילדות, יעקב, אמר לי לפתע: "הלא זה הבית שבו גרנו לפני המלחמה!"; אכן, ביקרתי בבית הזה הרבה פעמים, ולא העליתי על הדעת שדווקא בית עץ זה ישרוד;

והנה, הנה הרחוב, והסימטה, שהובילו ל"רוסלאקי", יער ילדותנו; כאן היה פעם הנחל, נחל ה"לידזייקה"; וכאן היה מעגן סירות קטן; היינו שוכרים סירה ומפליגים בנחל; וכאן היה גשר עץ וממנו הובילה הדרך ליער "רוסלאקי"; היינו הולכים כאן בשבתות לאסוף גרגרי יער; היו פעם, כי הנחל איננו כבר; ייבשו אותו והסיטו למסלול אחר; גם היער איננו; נשארו שמות רחובות, שמות חדשים. רחוב שלום עליכם. ורחוב "טאבל", "טאולה" בביילורוסית, עד שהבנתי שהכוונה לטוביה החולב... להזכירך כי פעם גרו כאן יהודים; כאן היו קבורים כמה דורות מאבותי ובני משפחתי; אבל בית-הקברות איננו, כפי שהנחל איננו, והיער איננו, והיהודים אינם; לא נשאר שריד, לא אבן ולא מצבה. סיפר לי יאסיובסקי, ששאלו את הקומוניסטים היהודים, הייבסקים, בהם גם המלשינים, שחזרו ללידא לאחר המלחמה, ביקשו הסכמתם להרוס את בית-הקברות היהודי ולבנות עליו שיכונים; הרשות ניתנה; הם לא היססו רגע והתירו... כך נעלם בית-הקברות היהודי; בצד נותרו בית-הקברות הפרבוסלבי, ובית-הקברות הקתולי, בהם לא נגעו... גם בית-הקברות היהודי נעלם ואיננו עוד.

תם המסע אל האין.

התעוררתי בלילה; חלום חדש פקד את שנתי; ראיתי את מערה היער, את הפריחה מסביב, שמעתי את ציוץ צפרים; ראיתי האנדרטה שם ביער; את הנערות שמעבר לעולם, שמעבר לחיים; את מבטן הקפוא; ראיתי המוני יהודים, שיירה ארוכה של עם מובל למוות; ראיתי את הרב הזקן, הרב אהרון רבינוביץ', רבה של קהילת לידא. הולך בראשם, אומר פרקי תהילים וממלמל: "יהודים, עם קדושים, היכנו לעקדה על קידוש השם"; הקצתי אל חדרי במלון בלידא המשקיף אל עיר זרה, ואל פני ה"זמק", המצודה הישנה, משוש ילדותי...

עוד חלום אני חולם מאז; אני נופל מראש צוק גבוה וצולל אל תהום רבה.

אילה בן-נפתלי

ההיסטוריה של המשטרה היהודית בגיטו קובנה

ארכיון המשטרה היהודית בגיטו קובנה

במהלך עבודות בניה שנערכו בשנת 1965 ברובע וילימפולה (סלבודקה) בו שכן גיטו קובנה, התגלה באקראי ארכיונה המחתרתי של המשטרה היהודית בגיטו קובנה. זהו מפעל תיעוד יחיד במינו, הכולל אלפי מסמכים – מכתבי תלונה של משפחות ושל יחידים, צווים ופקודות, רשימות של בית המעצר, דיווחים חודשיים מפורטים ודיווחים יומיים של מפקד המשטרה ליו"ר האלטסטנראט, מנוסחים בלשון לקונית ובסגנון צבאי.

המסמכים הוצפנו ערב ערב בדירתו של קצין המשטרה היהודית ואחד ממפקדי המחתרת היהודית, יהושע (איקה) גרינברג.¹ פעולת התיעוד השיטתי, שנעשתה בידי קומץ אנשי המשטרה היהודית, נבעה מתוך תודעה היסטורית ותחושה קשה שהחיים היהודיים בקובנה עומדים בפני כליה טוטלית. הם חשו חובה לתעד ולשמר את המידע אודות מעשי הרצח שביצעו הליטאים והגרמנים, והתמורות שעברו על הציבור היהודי ועל הנהגתו במציאות החיים בגיטו ונוכח ההשמדה.

ב-27 במרץ 1944, ערב אקציית הילדים והזקנים, נאסרו כל 130 שוטרי המשטרה היהודית והובלו מהגיטו אל הפורט התשיעי. עשרות שוטרים שסרבו לגלות את מקומות המסתור בגיטו, עונו והוצאו להורג. למחרת, בעת שהתחוללה בגיטו אקציית הילדים והזקנים, הוטל על חוליה של שלושה חברי מחתרת, להתנגב לביתו של איקה גרינברג, ולהוציא משם שתי תיבות פח גדולות, מולחמות היטב, בהן הוסתר ארכיון המשטרה היהודית, ולטמון אותן בפאתי הגיטו.²

איקה גרינברג, קצין המשטרה היהודית וממפקדי המחתרת היהודית
בגטו קובנה, בביתו הוסתר הארכיון.

במסע שערכתי יחד עם יעריית גלזר בשנת 1992 לאיתור מקורות היסטוריים על תולדות גיטו קובנה והפורט התשיעי, מצאנו את גנזך המשטרה היהודית בארכיון הממשלתי הליטאי בוויילנה. בתוך גנזך זה, מצאנו גם את סיפורה של המשטרה היהודית בגיטו וילמפולה (קובנה) – "געשיכטע פון דער וויליאמפאלער אידישער געטא-פאליציי", כרוניקה שחברה בשפה היידיש, בידי אלמוני, בשנים 1941-1942. ההיסטוריה של המשטרה היהודית, כתובה בשפה קולחת, משופעת בפרטים על חיי היומיום של יהודי הגיטו, כמו-גם על אופן פעולתו של האלטסטנראט (בלשון המחבר – הוועד)³ בימים הרי גורל. ככל הנראה, נתבקש המחבר על-ידי מפקדי המשטרה היהודית לתעד את חיי הגיטו. הוא הציג זווית ראייה בלתי שגרתית, השוזרת נימה ביקורתית כלפי בעלי תפקידים שונים בגיטו, ובכלל זה גם כלפי כמה מקרב המשטרה היהודית.

הכרוניקה פותחת בתאור הפוגרומים ומעשי הרצח שביצעו הליטאים בימי הכיבוש הראשונים, ומתארת את המעבר לגיטו, את הקמת המשטרה היהודית, את תקופת האקציות, את ההתארגנות ואת הלכי הרוח בגיטו בשנת הכיבוש הראשונה. הכרוניקה מסתיימת בתאור מרגש של טכס חתימת כתב השבועה של המשטרה היהודית.⁴

מתוך הכרוניקה של המשטרה היהודית בגיטו קובנה בחרנו שני קטעים, המתארים מקצת ההתרחשויות בימי האימה של מעשי הרצח ההמוניים בסתיו 1941.

מבוא – השתקפות פרשת "פתקאות החיים" והאקציה של "הגיטו הקטן" בכרוניקה של המשטרה היהודית⁵

א. פרשת "פתקאות החיים"

אחת הפרשות שתוארו בהרחבה בהיסטוריוגרפיה הדנה בתגובות היהודים בימי השואה בכלל ובקורות גיטו קובנה בפרט היא פרשת "פתקאות החיים" בגיטו קובנה. אירוע זה מהווה דוגמה הן לסוגייה המורכבת של הידיעה וההבנה נוכח ההשמדה, והן לדפוסי התגובה של מועצות היהודים ושל הציבור היהודי בנסיבות אלה.

בספטמבר 1941 נמסרו לאלטסטנראט חמשת אלפים תעודות חתומות בידי האופטשטורמפיהרר יורדאן (JORDAN), הממונה על ענייני היהודים מטעם הממשל האזרחי הגרמני בקובנה. את התעודות נצטוו לחלק לבעלי המלאכה שבגיטו. בשעות הראשונות לא עורר העניין כל חשד, שכן ימים ספורים קודם לכן הודיע האלטסטנראט לתושבי הגיטו, שכל בעלי המלאכה חייבים להרשם במשרד העבודה. כעבור זמן לא רב התפשטה בגיטו שמועה, כי אין המדובר בתעודות לבעלי מלאכה כי אם בתעודות שיקבעו את גורל האוכלוסייה היהודית בגיטו. החשדות שקיננו בקרב יהודי הגיטו באשר למשמעות תעודות יורדאן ("יורדאן־שיין") הוחרפו למחרת, משהתבקשו חברי האלטסטנראט מצד מנהלי העבודה שבעיר למסור לעובדיהם "תעודות חיים".

פרשת 5,000 התעודות מתוארת בקצרה ביומנו של מזכיר האלטסטנראט א. תורי (גולוב) ובהרחבה בזכרונותיו של סגן יו"ר האלטסטנראט ל. גרפונקל.⁶

האם הבינו אנשי האלטסטנראט מלכתחילה את משמעותן האמיתית של התעודות? ל. גרפונקל תיאר את הלבטים הקשים בהם התחבטו חברי האלטסטנראט, משהבינו ביום שלמחרת קבלת התעודות את משמעות התפקיד שהוטל עליהם. כמורכן מדגיש גרפונקל את הוויכוח העקרוני בסוגייה – האם לחלק את התעודות, כלומר "להכריע מי לחיים ומי

למוות", או לסרב לעשות כן ולהחזיר את התעודות כולן לגרמנים; האם למסרן לבעלי המלאכה בלבד או לדאוג לכל שכבות האוכלוסייה, ובתוכן האינטלקטואלים היהודיים? האם למסור התעודות לכל בני המשפחה או למקצתם? האם לייעד את התעודות לצעירים ולבריאים, או שמא לחלקן גם לחולים, לתינוקות ולזקנים?⁷

הדווח הלקוני ביומנו של א. תורי על אירועי ה־15 בספטמבר מותיר פתח לפרשנויות שונות: "...ביום 15 בספטמבר 1941 מסר יורדן לאלטסטנראט 5,000 תעודות לחלוקה לבעלי מלאכה יהודיים בגיטו. אלו נקראו בפי אנשי הגיטו 'תעודות חיים'... המטרה היתה ברורה"⁸. האם הייתה המטרה ברורה מלכתחילה, או האם יש לפרש הערה זו ביומן כתאור שלאחר מעשה, המבטא את האופן בו הובנה משמעות ההתרחשות בדיעבד? מחבר הכרוניקה של המשטרה היהודית משרטט את הפרשה בקווים שונים מאלו המתוארים על־ידי ל. גרפונקל. על־פי תיאור זה, לא נדרשו אנשי האלטסטנראט לשמועות שהגיעו מהעיר ולתביעות המעבידים הגרמניים למסירת "תעודות חיים" עבור עובדיהם כדי להבין את פשרן של תעודות אלה. וכך הוא כותב: "אלה שעמדו ליד ההגה ידעו מהרגע הראשון את משמעות התעודות ועבור מה צריכים אותם". הוויכוחים העקרוניים, המתוארים על־ידי ל. גרפונקל מקבלים כאן צביון פרמטי יותר.

לעניות דעתי, ייתכן שהתאור המפורסם של פרשת "פתקאות החיים" בספרו של מי שהיה סגן יו"ר האלטסטנראט, ל. גרפונקל, לוקה במידת מה באידיאליזציה של עמדת האלטסטנראט בפרשה. דומני שהכרוניקה שחברה בגיטו, בתקופה הסמוכה להתרחשות, בידי מחבר שהיה מקורב למשטרה היהודית וככל הנראה גם לאלטסטנראט, משקפת נאמנה את הלכי הרוח ששררו בקרב הציבור היהודי בגיטו. הוויכוחים שהדהדו במסדרונות האלטסטנראט יותר משנסובו על שאלות של ערכים ומוסר, התמקדו בשאלות קיומיות.

ההכרעה שהתקבלה על־ידי האלטסטנראט, על־פיה חולקו התעודות לא רק לבעלי המלאכה, נועדה בעיקרה לאפשר את מסירת התעודות לאנשי מנגנון האלטסטנראט, לבני משפחותיהם ולאנשי שלומם. במציאות בה נתפסה התעודה כ"תעודה לחיים", עוררה תופעה זו תחושות של זעם ומרירות בקרב חוגים רחבים. בלשון ביקורתית כותב מחבר הכרוניקה: "אלה היו הפסיעות הראשונות לריקבון, לפרוטקציוניזם ואפילו לשחיתות... הקהל הרגיש מיד את העוול הגדול שנעשה פה, הוא הבין שמשוהו כאן לא בסדר, 'שמשוהו רקוב בממלכת דנמרק'... איך ניתן להיות שווה נפש כשסוחרים כך בחיי בני אדם...".

ב. האקציה של "הגיטו הקטן" – 4 באוקטובר 1941

הקשר שבין הובלת יהודי הגיטו אל ההר, לעבר הפורט התשיעי, ופעולות הרצח שהתבצעו בו, הלך והתברר לתושבי גיטו קובנה במהלך האקציה של

"הגיטו הקטן".

ב־4 באוקטובר 1941 חוסל חלק שלם של הגיטו, הקרוי "הגיטו הקטן". מראות הזוועה ניגלו לעיני רבים מתושבי הגיטו, שעמדו מעבר לכביש שחצה בין שני חלקי הגיטו. ההכנות החלו יומיים לפני אירוע הדמים, ובמהלכם נפוצו שמועות על אקציה המתוכננת בשטח "הגיטו הקטן". בלילה שבין השלושה והארבעה באוקטובר 1941, תוגברה השמירה הליטאית מסביב לגדרות ונשמעו קולות ירי מעל גגות הבתים. למחרת, בשעות הבוקר המוקדמות, כותר האזור על־ידי עשרות שוטרים גרמנים וכמאה אנשי "משטרת העזר" הליטאית. לאחר מכן רוכזו תושבי "הגיטו הקטן" בכיכר שמחוץ לגבולות הגיטו והחלה הסלקציה. במקביל לסלקציה בכיכר, בוצעו מעשי רצח אכזריים בתוך שטח "הגיטו הקטן". בקטע שנביא להלן, נותן מחבר הכרוניקה ביטוי לעוצמת הזעזוע של יהודי הגיטו נוכח שריפת בית החולים על יושביו, הרצח הסדיסטי שבוצע בתוך שטח "הגיטו הקטן" ושילוחם של כאלף נשים, גברים וילדים (ובהם כל ילדי בית היתומים של הגיטו) אל עבר אתר ההשמדה בפורט התשיעי. לאחר תאור פרשה זו, עורך מחבר הכרוניקה אתנחתא קצרה בשרטוט רצף האירועים בגיטו, מתוך חשש שתאור אימי הרצח, הרחוקים מכח ההשגה האנושי, יעוררו חוסר אמון בלבו של הקורא. כמו אדם המשליך בקבוק מספינה טובעת, הוא מהרהר בקול רם ופונה אלינו – אל אלה הצפויים למצוא בעתיד את רשימותיו – "דבר אינו מוגזם ודבר אינו פרי הדמיון".

תעודה

קטעים מתוך

"סיפורה של המשטרה היהודית בגיטו וילמפולה" (קובנה) *

א. "תעודות יורדאן"

ב־12 בספטמבר, ימים ספורים לאחר שהתאוששנו מהחיפושים של אקציית-הזהב, החלו להתרגש עלינו אירועים חדשים, שזעזעו והותירו במתח ובתחושה של פחד מוות את הגיטו כולו. מלכתחילה לא נתנו לעצמנו דין וחשבון, או אולי נכון יותר לומר, שלא תארנו לעצמנו עד כמה גדולה האימה והטרגדיה אותה אנו עוברים.

ב־12 בספטמבר הביא יורדאן "הידוע לשימצה" 5,000 תעודות לוועד, לשם חלוקתן לבעלי המלאכה היהודיים בגיטו. היו אלה מעין גלויות לבנות, עליהן נכתב בגרמנית: "תעודת זהות לבעלי מלאכה באזור קובנה", חתום: האופטשטורמפיהרר יורדאן. את התעודות הלבנות הללו, שנקראו בגיטו "תעודות יורדאן", היה צריך משרד העבודה של הוועד לחלקן לבעלי המלאכה.

זמן קצר קודם לכן יצאה הודעה כי כל בעלי המלאכה ובעלי המקצועות חייבים להירשם במשרד העבודה. אנשים רבים נרשמו, כך שבמשרד העבודה היתה רשימה מפורטת של בעלי מלאכה ושל מומחים בהתאם להתפלגות מקצועותיהם. לפי רשימה זו התחיל משרד העבודה לחלק את התעודות. ביום הראשון לא הבינה האוכלוסייה לשם מה מחלקים את התעודות, ולמה הן מיועדות. בשעה הראשונה התנהלו הדברים תוך שמירה על סדר מסוים. במשרד העבודה קראו לאנשים על-פי מקצועותיהם ושם משפחתם וכל אחד קיבל תעודה עבור עצמו ועבור משפחתו הקרובה – אשתו וילדיו. אך במהירות הבזק התפשטה בגיטו הידיעה, כי אין אלה סתם תעודות לבעלי מלאכה, אלא ש"השטן משחק בנו משחק אחר": אלה הן תעודות לחיים, כך שצריך היה לחלק את כל התעודות האלה ליהודים. מי שתהייה ברשותו תעודה כזו ישאר בחיים, והנותרים יוצאו מהגיטו וגורלם ברור לכל.

קשה לתאר את הבהלה והפניקה שהתחוללו סביב לוועד. עשרות אלפי אנשים התגודדו בתוך בניין הוועד ומסביב לו. כל אחד נאחז בשביב תקוה, שאולי יזכה לקבל תעודה. החלו מהומה ודחיפות. כולם דחפו ונדחפו אל עבר דלתות משרד העבודה של הוועד, במטרה להשיג את תעודות החיים. במהלך תקופה זו, מופיעים ניצניה הראשונים של התדרדרות מוסרית בגיטו. אלה היו הפסיעות הראשונות לריקבון, לפרוטקציוניזם ואפילו לשחיתות.

* תרגמה מיחיש: דבורה יצחקי.

כשהחלה המהומה הגדולה בוועד, בניסיון לקבל את התעודות, התברר, שנעלמו הרבה תעודות. האחד טען שהתעודות נמסרו לחלוקה לאחר, והשני טען שהן אצל השלישי. אירע מקרה, שההמון הסתער על דלת, שבר אותה, התנפל על האיש שהחזיק בידי את התעודות וביקש בו במקום לעשות בו ליניץ. בנס נחלץ האיש מהקהל שאיבד שליטה, וברח מבעד לחלון. הציבור זעם. אנשים עמדו וחיכו בפנים סמוקות, באגרופים קמוצים, ובשיניים חורקות.

הקהל הרגיש מיד את העוול הגדול שנעשה פה. הוא הבין שמהו כאן לא בסדר, ש"משהו רקוב בממלכת דנמרק". נעשו כאן מעשי שחיתות מאחורי גבם. כבר מהיום הראשון הבינו שהוועד התנהג כאן שלא ביושר במלוי התפקידים שהוטלו עליו.

אלה שעמדו ליד ההגה, ידעו מהרגע הראשון מה משמעות התעודות ולצורך מה הן משמשות. לאחר שחילקו אותן בתחילה לחלק קטן מבעלי המלאכה שהופיעו ברשימה, הרי שמיד נתנו את התעודות לבני משפחותיהם, לקרובים או לסתם מכרים יהודיים שלא היתה להם כל שייכות לעניין בעלי-המלאכה. זו היתה פשוט קנוניה. מי שהיה לו מכר טוב בוועד קיבל תעודה ומי שלא – אף אם היה בעל-המלאכה הטוב ביותר – לא קיבל תעודה.

היום ייתכן שאנחנו מביטים על פרשה זו בצורה קצת אחרת. למעשה היו רק 5,000 תעודות. מנקודת מבט יהודית כללית, הרי 5,000 התעודות חולקו בין יהודים ו"המכסה" נוצלה. מנקודת מבט זו, חשוב הוא, שיהודים יכלו להינצל – איזה יהודים שלא היו, חנוונים או בעלי מלאכות, רופאים או סנדלרים. עבורנו זה היינו הך, כל עוד שיותר יהודים יינצלו. מבחינה עובדתית כך הוא הדבר.

אבל כאבו של הציבור היה מובן. "ממה נפשך" – אילו היו התעודות מיועדות רק לבעלי-מלאכה, משום שנמסרו על-ידי הגרמנים רק לבעלי המלאכה, הרי שלא ניתן היה לעשות דבר. מי שהוא בעל מלאכה ובידיו להוכיח זאת, הריהו בר-מזל; או אז צריכים היו החנוונים, הסוחרים, הפקידים וסתם יהודים להשלים עם מר גורלם. אבל אם מחלקים את התעודות לא רק לבעלי מלאכה, אלא לסתם יהודים, הרי שואל יהודי בצדק את השאלה הנצחית: למה? מדוע? למה לחיים כן וליוסי לא? במה האחד טוב יותר ממשנהו? ניתן לערוך הגרלה – מי שיעלה בגורל יהיה בר מזל ויזכה. אבל לשם מה הסחר-מכר המגעיל? איך ניתן להיות שווה נפש כשסוחרים כך בחיי בני אדם? מי שיש לו פרוטקציה ומכרים מקבל תעודה, ומי שלא – אינו מקבל.

הזעם והמרירות כנגד הוועד התעצמו מאוד. השנאה לוועד עוד מימי חלוקת הדירות, אשר שככה מעט, התלקחה מחדש. היא נשאה אופי של מהומה רבת. מאבקים, מריבות, ומכות בתוך מבנה הוועד ומסביב לו. הקהל זעם ואחר כך נרגע. בוועד הגיעו למסקנה, שלא ניתן לחלק את התעודות רק לבעלי המלאכה, וכי צריך לחלקן גם ל"סתם" יהודים, כדי

שתהיה חברה מעורבת. התקבלה החלטה רשמית לתת אותן גם לאנשים שאינם בעלי מלאכה, שכן יש צורך למסור תעודות אלה לאנשים שעובדים בוועד, במשטרה ולשאר עסקנים בגיטו.

כל מחלקה בקרב מנגנון הוועד ערכה בבהלה רשימה של עובדיה, תוך ציון מספר הנפשות במשפחתם (נשים וילדים), כדי לקבל עבורם את התעודות. אף כאן לא הכל התנהל כמו שצריך: בעלי המשרות הבכירות קיבלו את הכמות הדרושה לכל בני משפחתם הקרובה; בעלי המשרות הזוטרות יותר לא קיבלו תעודות בהתאם למספר הנפשות במשפחתם, אלא רק כמה שהותירו להם; והיו אחרים שקיבלו רק תעודה אחת למשפחה.

גם עבור המשטרה הושגו תעודות, שנועדו לחלוקה ל-50 איש ולבני משפחתם. במשטרה היו 120 אנשים. לחלוקת תעודות לאנשי המשטרה ובני משפחותיהם היה צורך בתעודות רבות יותר, אבל היו תעודות רק עבור 50 שוטרים ובסך הכל 127 תעודות.

אחד השוטרים הבכירים קיבל את התעודות לחלוקה בין השוטרים ובני משפחותיהם. אבל גם כאן היו פרצות בחוק: הוא חילק את התעודות לא רק לשוטרים, אלא גם למקורביו שלא היתה להם כל שייכות למשטרה. היו אנשי משטרה שטענו כי הוא חילק לאנשים ששילמו לו היטב.

כאשר נוכחו השוטרים, שאפילו התעודות שקיבלו בצמצום כה רב חולקו בצורה כל-כך לא צודקת, עלתה קבוצה של אנשי משטרה, אשר קופחו בחלוקה לביתו של האחראי ועשתה שם מהומה גדולה. הם רצו לדרוס אותו בו במקום. כך או כך כבר לא היו בידי תעודות, ומי שלא קיבל לא שקט ולא ישן בניסיון להשיג תעודת חיים שכזו.

זמן קצר אחר כך, בעקבות התערבות אנשי המשטרה באלטסטנראט, נמסר מספר מוגבל של תעודות לחלוקה נוספת. היה צורך לקמץ. במקום לתת לכל אחד עבור כל בן משפחה, מסרו תעודה אחת למשפחה ובצידה השמאלי רשמו את שמות כל בני המשפחה.

חלוקת התעודות נמשכה מספר ימים, בערך עד ה-15 לספטמבר. היו אלה ימים של מצב רוח מתוח מאוד, של התרוצצויות, של ריצה אחר הנייר, או כמו שקראו לזה "תעודות יורדאן".

העתיד אכן הוכיח, עד כמה חשוב שיש לך "תעודת יורדאן"; הנייר הזה אכן היווה תעודת חיים למי שהיה מצוי ברשותו.

בערב של ה-16 בספטמבר החלו להשמע יריות מסביב לגדרות לאורך ולרוחב כל הגיטו. ירו מכל עבר. השומרים שלנו היו בעמדות, ומסביב לגדרות עמדו שוטרים גרמנים וליטאים וירו. אלה שהיו בבתיים נצמדו אל פינות החדר וחששו כל רגע, שמא יחדור כדור מבעד לחלון. כל אחד חשב, שבבתיים הסמוכים כבר בוודאי כולם מתים, או שמוציאים את האנשים מהבתיים ויורים בהם ברחובות. שכן מכל פינות הגיטו נשמעו קולות של ירי מצטלב.

שיא הירי היה בגיטו הקטן, שכן השטח שם היה מצומצם באופן יחסי. היכן שלא פנית היתה גדר, ומסביב לגדרות עמדו רוצחינו וירו. הם לא ירו

רק באוויר כי אם גם לעבר החלונות. מבעד לחלון אחד ירו והרגו תינוק ופצעו קשה את אמו. היריות היו כל-כך מעוררות פחד, עד שהדיירים פחדו לישון במיטותיהם והעדיפו לשכב על האדמה, כדי שלא להיפגע. בבוקרו של ה-17 בספטמבר נסגר הגיטו הקטן. על הגשר שמעל רחוב פאנאריו ניצבו גרמנים וליטאים, מצויידים ברובים ובתותחים, ולא איפשרו לאיש לעבור. פלוגות של חיילים כיתרו את כל השטח והוציאו את האנשים מבתיהם לכיכר השוק. ליטאים וגרמנים הסתובבו ברחובות ירו, והאיצו בכולם אל הכיכר...

ב. האקציה של "הגיטו הקטן"

... היום הנורא הזה הגיע בדמות האקציה בגיטו הקטן. ב-3 באוקטובר לפנות ערב, היה בגיטו אי-שקט בשעה שחפרו בור גדול על-יד בית-החולים. האנשים היו מבוהלים ומפוחדים מאוד. בעמדות שמסביב לגדרות התחילו לירות במהלך הלילה. זה היה כבר סימן ידוע שמשוה עלול להתרחש. ב-4 לאוקטובר הקיפו הגרמנים והפרטיזנים הליטאים את הגיטו הקטן. הם האיצו וגירשו את היהודים מבתיהם לכיכר השוק והזהירו שלא לקחת דבר מהבית. כמובן שמכות, מעשי רצח וסדיזם במהלך הגירוש מהבתים, במיוחד מצד הליטאים הם עניין שכיח במקרים שכאלה. את היהודים העמידו בכיכר השוק. שם כבר חיכו גרמנים בעלי דרגות בכירות יותר, ובראשם יורדאן. המיון החל.

האנשים התקדמו אחוזי רעד ואימה. היה זה טור ארוך של אנשים, שגורלם נחתם על-ידי הגרמנים שעמדו ומיינו, מי שבינתיים יוותר בחיים ומי שכנראה יישלח למוות. שורה זוחלת של יהודים, שבורים מבחינה פיזית ונפשית, ומולם גרמנים לובשי מדים ונושאי נשק, שבאו כדי למלא את הפקודה לביצוע השמדתם של היהודים חסרי המגן וחסרי האונים. אלה שביצעו את המיון, שמילאו את הפקודה, היו חדורי סיפוק על מילוי המשימה, והתבוננו בהנאה סדיסטית באנשים אחוזי הפחד והסבל. הם היו גאים בכך שהוטל עליהם התפקיד "החשוב" הזה: לחסל את היהודים. הם החזקים, הגאים, בעלי אגרוף הברזל המשתלט על העולם. הם פתחו במערכה נגדנו ובחזית זו בוודאי יזכו בנצחון.

כאן באקציה שבגיטו הקטן, תעודות יורדאן כמעט לא עזרו, הם מיינו שמאלה וימינה לפי ראות עיניהם. אנשים מבוגרים, נשים וילדים הלכו לצד שמאל והצעירים הועברו לצד ימין. היו גם הרבה מקרים יוצאי דופן. לפורט התשיעי נשלחו אנשים צעירים רבים, שנשאו תעודות והיו בעלי מקומות עבודה, ולהיפך: לצד הטוב נשלחו גם אנשים מבוגרים, ונשים בודדות שכלל לא היה להם נייר. היה זה עניין של מזל ושל גורל. היו מקרים רבים שנשים עם ילדים קטנים, שבעליהן נאסרו בעיר ואחר כך נרצחו, אמרו לגרמנים ש"הבעל נשלח לשדה תעופה", וזה עזר. לא היה כל קנה מידה. כל גרמני פעל על-פי מצב רוח רגעי, חיים ומוות עמדו על כף המאזניים. בגיטו

הקטן היו כמה שוטרים. כולם הועברו לצד הטוב, למעט אחד ששמו קורצר – לגביו אין לנו פרטים, מדוע נלקח.

לאנשים שנשלחו לצד הטוב איפשרו לרוץ מיד אל הגשר, לכיוון הגיטו הגדול. נאסר עליהם להכנס לבתים העזובים. כולם רצו בכיוון הגשר הגדול, וכ־1,000 איש נשלחו לכיוון הפורט התשיעי, ושם נרצחו.

בגיטו הקטן אירגנו בית־ילדים, בו מצאו מחסה אפרוחים קטנטנים, יתומים ויונקים. כל הילדים האלה, החפים מפשע, הובלו לפורט ונשלחו להשמדה. יחד עמם נלקחו גם המטפלות והאחיות. היו ביניהן אחדות שאמרו לגרמנים, שבעליהן עובדים בשדה התעופה. אלה הועברו לגיטו הגדול.

ברגע שאלה שנשלחו לגיטו הגדול הגיעו לגשר, החל מחול השדים בגיטו הקטן.

כל אקציה שהתחוללה עד כה, נומקה בפני האלטסנטראט בצורך להעברת האנשים "ליישוב מחדש" (כך הם אותו עם "תרבותי" קראו לזה. הם הרי לא מתנהגים סתם בצורה ברברית). ברגע שהחלו את האקציה בגיטו הקטן, נומק הדבר כי בבית־החולים בגיטו הקטן קיימות מחלות מידבקות וקיימת סכנה שכולם ידבקו. זה הספיק עבורם. (אגב, מאוחר יותר נודע שיהודי נבזה, איזה שהוא, לוי, שהיה גנב ורמאי ידוע בקובנה, מסר לגרמנים כאילו קיימת בבית־החולים צרעת. לוי בא על עונשו. הגרמנים חיסלוהו מאוחר יותר).

כאשר כל אלה שנשלחו לגיטו הגדול הועברו מעבר לגשר, נותרו בבית־החולים רופאים ואחיות שלא הוצאו מתוכו. הגרמנים נכנסו לשם ושלחו חלק מהחולים לפורט התשיעי. באגף המחלות המידבקות רצחו את כולם במיטותיהם ואחר־כך הציתו את המבנה מארבע פינותיו ושרפו את כל אלה שלא נרצחו ביריות יחד עם הרופאים והאחיות. בריאים וחולים זעקו לשמים, ולשונות האש עלו גבוה, למעלה לשמים, כאילו בצורה אילמת תבעו מאלוהים – אם ישנו כזה בעולם – חשבון, תשובה, למה? מדוע? כמה זמן עוד ישלוט הרשע בעולם?

אנחנו, שנותרנו כאן בגיטו לאחר כל האקציות, עדיין "לא עברנו את הבורות". ההשמדה וסכנת המוות מרחפים מעל ראשינו כמו רשת קורי עכביש. אם נישאר בחיים, ונספר את הכל, הרי לא יאמינו לנו. יחשבו שזוהי פנטסיה או שמא יצאנו מדעתנו בשל הצרות. אם לא ניוותר בחיים, ייתכן שמסמך זה, שאנחנו מחברים כאן, יגיע לידי יהודים שיקראו ויתמיהו על מה שעלה בגורלנו באותם הימים החשוכים בגיטו. כל הדברים שאנחנו מוסרים כאן, הם, לדאבונו, עובדות. דבר אינו מוגזם ודבר אינו פרי הדמיון.

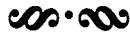
הערות

1 יהושע (איקה) גרינברג, קצין לשעבר בצבא הליטאי, מונה כמפקד אזור מס. 1 בגיטו. היה חבר ארגון ברית ציון (א.ב.צ.) ומפקדי המחותרת היהודית בגיטו. נאסר ב־27

- במרץ 1944 עם אנשי המשטרה היהודית, והוצא להורג בפורט התשיעי.
- 2 עדות עזריאל לוי, ארכיון "משואה", ע/22.
- 3 ועד זקני העדה.
- 4 אילה בךנפתלי, "כתב השבועה של המשטרה היהודית בגיטו קובנה", משואה, כ"א, תשנ"ג, עמ' 271-274.
- 5 מבוסס על חיבור לקראת התואר השני "הפורט התשיעי 1941-1944 – קורות אתר ההשמדה", בהנחיית ד"ר דינה פורת.
- 6 אברהם תורי, גיטו יום יום, עריכה מדעית: דינה פורת, אוניברסיטת תל-אביב, 1988, עמ' 54; ל. גורפינקל, קובנה היהודית בחורבנה, יד ושם, ירושלים, תשי"ט, עמ' 66-64.
- 7 ל. גרפונקל, עמ' 65.
- א. תורי, עמ' 54.

יומן "חזית דור בני מדבר" בגיטו לודז'

בארכיון יד ושם נמצאת תעודה נדירה הנקראת "יומן הנוער הציוני – חזית דור בני מדבר", שמוצאה מגיטו לודז'. היומן הזה, המהווה חלק מ"אוסף משה קול", מכיל כרוניקה של פעולות "חזית דור בני מדבר" בזמן שבין ה־30 באוגוסט 1941 ועד ל־1 באוקטובר 1943. הארגון הזה של נוער חלוצי (שקרא את עצמו גם "לוחמי המדבר") קם באוגוסט 1940 בלודז'. בסוף ספטמבר 1943 התאחד הוא עם "הנוער הציוני א" והגוף המאוחד קרא את עצמו בשם "חזית הנוער הציוני".

היומן הכתוב פולניתי אינו עושה, לכאורה, רושם של יומן מיוחד במינו, אשר חובר בתקופת מצוקה ורצח. לכל יום אשר צויין בתאריך (גם בתאריך עברי) מוקדשים בערך שלושה עד ארבעה משפטים קצרים, הדנים בבעיות שוטפות. למשל: "כ"ב באלול 14.9.1941, יום ראשון, אספת פלוגת ה'שלשלת'. 10 נוכחים. סוניה ו: השירה הארצישראלית המודרנית. יום השנה של דוד וולפסון ז"ל, הנשיא השני של ההסתדרות הציונית". או, למשל, רשימה תמימה כזאת: 29 באדר (18.3.1942) קונצרט – 12 כרטיסים: (1) צ'יקובסקי – קטע מהאופירה "שולמית"; (2) צ'יקובסקי – קפריצ'יו איטלקי; (3) ורדי – קוורטט מהאופירה "ריגולטו"; (4) ורדי – קטע מהאופירה "אאידה"; (5) ורדי – אוברטורה מהאופירה "נבוכדנאצר".

רוב הרשימות דומות לרשימות ביומני תנועות הנוער הציוניות מלפני המלחמה. ניכר בהן הרצון להמשיך בפעולות תרבותיות רגילות, על אף הרדיפות והגזרות שהכבידו על הגיטו באביב 1942. אבל מבחינה דוקומנטרית-היסטורית מעניינות אותנו בעיקר הרשימות המיוחדות, הזורקות אור על הימים הקשים שעברו על הגיטו. בה מזכיר בעל היומן כבר

בסוף שנת 1941 כמה פגישות שלא יכלו להתקיים "מסיבות בלתי תלויות בנו". ברשימות של שנת 1942 יש לנו עדויות ברורות, אם כי קצרות, למצב הטראגי ולזעזועים הנוראים שעברו על יהודי לודז'.

לפי הנתונים הסטטיסטיים של י. טאבאקס-בלאט (חורבן לודז', ע' 66) הגיעה בשנת 1942 התמותה בגיטו לודז' לשיאה. ב־1.1.1942 היו בגיטו 150,000 יהודים. מהם נשלחו לעבודות שונות לגרמניה 18,338, ו־70,877 גורשו ולא חזרו ("אויסגעזידלט"); מ־73,766 שנותרו מתו בעיקר ממחלות ורעב 18,020, ז.א. 25%. אם נוסיף למספרים ה"יבשים" האלה את המשטר הרודני של רומקובסקי, את מהומות הרעב, עשרות ה"אקציות" והתליות הפומביות בגיטו, יקבלו המשפטים הבודדים והקצרים של יומן "חזית דור בני מדבר" משמעות מובנת.

בי"ד בניסן 1.4.1942 כתב בעל היומן: "כינוס המועצה נדחה ליום 3.4.1942. היום, יום ראשון של פסח, נסתיימה האקציה של הגירוש". ביום 4.4.1944 רושם היומן: "ט"ז בניסן, יום הששי. כינוס המועצה. אהרון: המצב שלנו בשעה זו". אחר כך נרשמות במשך שבועיים ביומן רשימות על אספות, פגישות, קונצרטים של מוסיקה קלאסית, אולם נושאי השיחות – אינם עוד הספרות העברית המודרנית, או קריאת שירה. נושאי השיחות הם עתה בעיות ארגוניות והמצב בגיטו. אחד הנושאים בשיבת ההנהגה ביום 4.4.44 היה – "בעיית הבטחון של הארכיון". הדים לתקופה הטראגית שפקדה את גיטו לודז' בשנת 1942 אנו מוצאים ברשימות שלאחר 15.4.1942. ברשימה אחת בלי תאריך, אשר ודאי נכתבה במחצית השנייה של אפריל 1942, אנו קוראים: "נותק החוט. באו ימי חושך וצלמוות. לפעמים נדמה לנו, כי איש לא יוכל עוד לעזור לנו. 14 חדשים עברו...אולם שרשרת החיים והעבודה עדיין לא נותקה, כפי שנמשכת שרשרת הסבל והקיום של היהדות במשך אלפיים שנה. בסבלנות ובאומץ ממשיכים אנו בעבודתנו, ואנו מתקרבים למטרה הנראית לנו קרובה, הלא היא: מדינה עברית בארץ־ישראל". בימים הקשים ביותר שימש חלום ציון מעיין שממנו שאבו עוז להמשיך בעבודתם הקשה והמסוכנת ולא התיאשו.

משלושת החדשים מאי־יוני־יולי 1942 נשארה רק רשימה אחת, המוסרת תמונה קודרת על המצב. בעל היומן מציין: "הפסקה מוחלטת בעבודתנו. נדמה היה שהכל מתפרק וילך לאבדון. אולם חודש יולי שוב מעורר אותנו. האקדמיה של כ' תמוז מקשרת אותנו בצוותא. שוב אנו רוצים להתעורר, ושוב מעיר אותנו השחר ליום של עבודה ומעשה".

מ־17.4.1942 ואילך אין למעשה עוד רשימות יומיות על פעולות, אלא סיכומים חדשיים על המצב בגיטו, שהם מלאי תוגה וצער אך עם זה מלאי אמונה בעתיד בארץ האבות.

שיפור מסוים חל רק בסוף השנה. ברשימת נובמבר־דצמבר 1942 כתוב "העבודה מתחילה מחדש. כל שבוע אספות כלליות ושיחות. ארוחת ערב חגיגית משותפת בחנוכה. פעולה מאומצת של עזרה הדדית והחזרת שווי משקל נפשי לאנשים".

1943 כותב בעל היומן: "לאט לאט חוזר אלינו שווי המשקל והעבודה מקבלת צורות ברורות. ההנהגה החדשה ניגשת במרץ לעבודתה. אנו מתאספים עכשיו כבר לא פעם, אלא פעמיים בשבוע והצעות רודפות הצעות". ובאמת, עבודתה של הנוער האידיאליסטי הזה, שלא נשבר רוחו, נכנסה שוב כמעט למסלול רגיל. ב-12.7.43 הוחלט לחדש את ניהול היומן בצורתו הקודמת, ז.א. חידוש הרשימות היומיות, כפי שזה היה עד 17.4.42, ואכן, מיום 12.7.43 מופיעות שוב רשימות יומיות עד 30.9.1943.

הרשימות ממחציתה השנייה של שנת 1943 הן אספקלריה למצב שהתהווה באותה תקופה בגיטו. רומקובסקי הצליח להוליך שולל ולשכנע את תושבי גיטו, כי רווח והצלה ימצאו בעבודה פרודוקטיבית בבתי-מלאכה לטובת המאמץ המלחמתי הגרמני. רוב הרשימות מוקדשות לבעיות משקיות, ארגוניות, ובעיקר אידיאולוגיות.

ועוד נימה אחת אופיינית היא ברשימות האלה, והיא: הנטייה לאיחוד בעבודה ארגונית-תרבותית, ואף נימה של איחוד אידיאולוגי. ב-3.8.43 כותב בעל היומן: "... בחירת 3 נציגים מוועד החוגים העבריים לשיתוף-פעולה עם ועד 'תרבות': דב (השומר) יעקב (ביתר) ויוסף (חזית)".

ביום 22.9.43, שהוא יום רביעי כ"ב באלול, רושם בעל היומן באותיות גדולות: "חתימה חגיגית של הסכם האיחוד בין, 'חזית דור בני מדבר' ו'הנוער הציוני א' לתנועה אחת: 'חזית הנוער הציוני' על-ידי הנהגת 'חזית דור בני המדבר' ונציגי הנוער הציוני א'".

הרשימה האחרונה היא מראש השנה תש"ד 30.9.43: "ראש השנה תש"ד – תבוא שנת דרור. פלוגת 'עבר הירדן': אהרון – בעיות ארגוניות, 12 משתתפים. פלוגת ה'גליל': 14 נוכחים. ענינים פנימיים. פלוגת, 'שומרון': 18 נוכחים. מרדכי – תבוא שנת דרור. כינוס לכבוד ראש השנה. פלוגת ה'נגב': 8 נוכחים".

קיימת היתה מחברת שנייה, שהכילה את יומן "חזית הנוער הציוני" מיום 1943.22.9 עד 1944.20.7, הוא יום חיסול גיטו לודז', אך לצערנו היא לא נשמרה בידינו.

אולם גם המחברת שנשמרה משמשת חומר דוקומנטרי חשוב לתולדות גיטו לודז', ולהכרת פעולותיו של הנוער היהודי המאורגן על בעיותיו בתקופה הטראגית של שנות 43-1941.

(נדפס במקור בידיעות יד ושם,

מס' 12, ינואר 1957, עמ' 9-10)

23 בספטמבר 1943, כ"ג באלול

גדוד "הרצל" (נוכחים 11) – סיום הדיון על תוכנית החזית
פלוגת "הגליל" (נוכחים 12) – סיום הדיון על תוכנית החזית
פלוגת "הנגב" (נוכחים 6) – סיום הדיון על תוכנית הנגב

24 בספטמבר 1943, כ"ד באלול

ישיבת ההנהגה וועדי כל הפלוגות (20.נ)

1. שינויים ארגוניים: גדוד "הרצל" יחד עם פלוגת "הגליל" יהוו מעכשיו גדוד "הרצל". גדוד "אוסישקין" מורכב מפלוגות "הנגב" ו"שומרון".
2. להנהגה החדשה של "חזית הנוער הציוני" נכנסים מ"חזית דור המדבר" – אהרון, יוסף, ברוך, מרדכי (מרק) ואביגדור (וינקלר).
3. חברי ההנהגה אינם יכולים לעמוד בראש גדודים של פלוגות.
4. הנהגת הצ"ג.

25 בספטמבר 1943, כ"ה באלול

הישיבה המחוקקת הראשונה של הנהגת "חזית הנוער הציוני" (10.נ)
חלוקת תפקידים:

1. מזכיר – יוסף מ.
2. מרדכי (מרק)
3. ראש פלוגות – צבי ב. (השלושה – מזכירות)
4. תרבות – רפאל ק.
5. ענייני חוץ – אהרון
6. כספים – אביגדור (וינקלר)
7. סעד – ברוך
8. בריאות – יוסף
9. – מאיר ק.
10. תפקידים מיוחדים – פנחס

26 בספטמבר 1943, כ"ז באלול, יום ראשון

גדוד "הרצל" (28+1.נ) – רפאל: בעיות חברתיות בזמננו;
גדוד "אוסישקין" (24+2.נ) – אהרון, המבנה החדש של "חזית הנוער
הציוני" ותוכניתה.
גדוד "טרומפלדור" (21+2.נ) – מרדכי (מרק): "חזית הנוער הציוני",
התכנית, התפקידים והמבנה החדש.

27 בספטמבר 1943, כ"ז באלול

ישיבת ההנהגה 6 חזית "הנוער הציוני" (9.נ)
דיון על המבנה הארגוני החדש לבעיות טכניות
ישיבת מזכירות "חזית דור המדבר" (3.נ)

החלטות – 1) קביעת שם חדש לפלוגת "הרצל" – פלוגת "עבר הירדן"
2) מינוי ראשי גדודים, פלוגות וועדי הפלוגות

28 בספטמבר 1943, יום שלישי, כ"ח באלול
פלוגת "חברון" (נ.9) – שמעון: האנטישמיות
פלוגת "ירדן" (נ.14) – רחל: התחלות התנועה הציונית
אסיפה "תרבות" מוקדשת לענייני לימוד שפה (י"ח משתתפים)

29 בספטמבר 1943, יום רביעי, כ"ט באלול
ערב ראש השנה
לרגל השנה אסיפה חגיגית של ההנהגה אצל ה. שיפר (נ.10)

30 בספטמבר 1943, א' בתשרי, ראש השנה תש"ד
פלוגת "עבר הירדן" (נ.12) – אהרון: נושאים ארגוניים
פלוגת "הגליל" (נ.14) – בעיות פנים
פלוגת "שומרון" (נ.18) – מרדכי – אסיפה לרגל רה"ש
פלוגת "הנגב" (נ.8) – אסיפה לרגל רה"ש

1 באוקטובר 1943, ב' תשרי – יום ג'

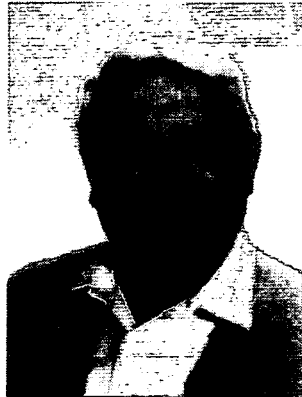

האקדמיה להרצל וביאליק, "הנוער הציוני", גיטו לודז', קיץ 1943.

לזיכרם

רפאל בלומנפלד

על
אליעזר (לולק) רובינשטיין ז"ל
(1919 - 1994)

עם הסתלקותו של לולק רובינשטיין ז"ל, אבד לתנועת "הנוער הציוני" וליוצאי ה"איחוד" הפולני אחד הפעילים המרכזיים והמקובלים ביותר. להלן קווים לדמותו.

לולק, יליד מזריץ', עיירה יהודית חסידית, היה בן למשפחה ציונית. החינוך שקיבל הקנה לו ערכים ציוניים. ראשיתו בבית-ספר יסודי במקום הולדתו ולאחר מכן בגימנסיה העברית "תרבות" בעיר רובנה. מצעירותו התחיל גם בפעילות תנועתית; בהתחלה במסגרת "השומר הצעיר" ולאחר

מכן – ועד לימיו האחרונים – ב"הנוער הציוני" ובהסתעפויותיו. עם סיום לימודיו בגימנסיה הוא עובר לווארשה, כדי ללמוד בסמינר הממלכתי למורי דת יהודים. אבל "צו התנועה" גובר על שאיפותיו לקנות השכלה נוספת, ובהשפעת אחד מראשי התנועה, לאון אילוטוביץ', יוצא לולק כמדריך ושליח לגאליציה המזרחית כדי לארגן שם קני תנועה נוספים. תחנתו הראשונה היא באיזור גראייבו. הוא עובד שם כמורה בבית-הספר העברי, ומרכז קן גדול של "הנוער הציוני". תחנתו השנייה היא לבוב. הוא ממשיך שם בלימודי הוראה בסמינר למורים ומפעיל את הקינים בבז'אני, נובי-סונץ' ובאיזור כולו.

מושבת המנהלים האחרונה, בה השתתף, נסתיימה עם פרוץ המלחמה. כולם מתפזרים כדי להגיע לבתיהם. כך מגיע גם לולק למזריץ' ומשם חוזר ללבוב ומשתלב בפעילות תנועתית מחתרתית, המתנהלת על-ידי ארטק קוולר (מעייז) ונחום וולדינגר (יערי).

פעילותם העיקרית מכוונת לחיפוש דרכי בריחה ועלייה לארץ. שימק (שמעון) ברגמן מנסה לעבור את הגבול לרומניה. נתפס, אך מצליח להשתחרר. עכשיו מנסים כיוון הפוך – לוילנה שבצפון. שוב נבחר שימק להיות החלוץ, והפעם מצליח להגיע בשלום למחוז חפצו. בעקבותיו מתארגנת בסוף 1940 קבוצת חברים מהקן התנועתי בגראייבו, אך נכשלת במעבר הגבול. לולק חוזר ללבוב, אבל אנשי הנ.ק.וו.ד. כבר מתחילים "להתעניין" בו.

הוא מצליח לחמוק מהם לכפר רוסי נידת. עם פרוץ המלחמה בין גרמניה לברית-המועצות הוא בין הפקידים והמורים המפונים לקייב. משם הוא נודד לחרקוב, לאוזבקיסטן וקזחסטן. מנסה להתגייס לצבא האדום, אבל נשלח לגדודי העבודה של הצבא. מתחיל לעבוד במפעל המייצר טנקים, תחילה כפועל פשוט עד הגיעו לדרגת מנהל מסחרי בפועל של המפעל. עובדה זו פועלת לרעתו, כאשר מופעלת הרפאטריאציה לפולין. בקשתו לשוב לשם נדחית. אף-על-פי-כן לולק מצליח להסתגל לאחד הקרונות ולהגיע באביב 1946 לביאליסטוק. ככל הניצולים הוא נודד ברחבי פולין, ומחפש שרידי משפחתו וידידיו. בוולבז'יץ הוא מוצא את ידיד נעוריו, פרידל גורנשטיין מ"השומר הצעיר", שמציע לו להצטרף לקיבוץ הכשרה של תנועתו. הצעה זו מעוררת אצלו את זיכרונות העבר. הוא מגיע ללודז' ושם מספרת לו חנה קמפל (שלומי) על התארגנות מחדש של התנועה. לולק נרתם לפעולה, ולפי הצעת נחום בלומנקרנץ מצטרף אליו ויוצא אתו לאיזור שלזיה התחתית. במרצו הבלתי-נדלה מתחיל בפעילות חינוכית בקרב הנוער והילדים, בבתי-ספר יהודים ובהקמת קיבוצי הכשרה ובתי-ילדים. פרק חיים זה מסתיים כאשר לולק ואשתו הילדה יוצאים לפאריס, לריכוז המשרד האירופי של "הנוער הציוני". רבים מחברי התנועה אשר שהו בצרפת והתכוננו לעלייה זוכרים את עזרתו הנדיבה ועצותיו המועילות. אם עלייתו ארצה נכנס לולק לפעילות בשטח האהוב עליו ביותר – חינוך הנוער. יחד עם מוניה לנגר, חבר תנועה ותיק ומתן מנוסה בבן-שמון,

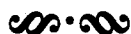
הוא נמנה עם מייסדי כפר הנוער ניצנים. במוסד זה, שהוקם כאנדרטה חיה לזכר לוחמי הקרב האכזרי וחלליו, ניהל לולק את בית-הספר עד לסגירתו של המוסד, במשך 35 שנים ומעלה. דורות של חניכי עליית הנוער חבים לו חוב של כבוד.

לולק, שרכש בארץ השכלה משפטית, היה במהלך שנים רבות, עד לצאתו לגמלאות, מנהל כח אדם בסולל-בונה. אך לבו ומחשבתו נשארו קשורים בעברו התנועתי. הוא היה בין הפעילים והמפעילים המרכזיים של בוגרי התנועה, יוצאי "איחוד". הוא אירגן את הכנסים השנתיים, יסד קרן מילגות למחקר על נושא התנועה בשואה ולאחריה ופעל ב"משואה" להנצחת זכרם ופעלם של חברי התנועה.

משפחתו איבדה בעל, אב וסבא אהוב. התנועה כולה איבדה חבר יקר. יהא זכרו ברוך.

עוזיאל ליכטנברג

על ד"ר זיגפריד־שרגאי רוט ז"ל

בצער וכאב קיבלתי את הידיעה על חבר וידיד "מהימים ההם" שהלך לעולמו.

ד"ר זיגפריד־שרגאי רוט זיכרונו לברכה.

עם זיגפריד נפגשתי לראשונה במארס 1942. יומיים לאחר שחצינו, קבוצת חברי הנוער־הציוני מפולין, את הגבול מסלובקיה להונגריה. מתחילת השנה רבו השמועות בסלובקיה על כניעת הממשלה לדרישת הרייך לגרש את אזרחיה היהודים למחנות עבודה בפולין. ביודענו פירוש "מחנות עבודה", השפענו על חברינו בתנועות הנוער והחלוץ להימנע מללכת לגירוש ולארגן בריחת חברים להונגריה השכנה. ב־16 במארס 1942 פורסמה רשמית ההודעה על משלוח בנות יהודיות בוגרות לא־נשואות למחנות עבודה לפולין. בעקבות ההודעה החלה בריחה מאורגנת של הנוער להונגריה.

בליל ה־16-17 במארס עברנו, קבוצה של חמישה חברי "הנוער הציוני" את הגבול וכעבור יומיים של טלטולים בדרך הגענו לבודפשט. את הגבול חצינו כאשר בכיסנו מעט כסף הונגרי, בלב תקווה ואמונה באחוות אחים, וסוד כמוס בזיכרון. כתובת המשרד הארץ־ישראלי ושם מנהלו בבודפשט. מקום זה נקבע כמקום מפגש, כגודל התקווה – האכזבה. מנהל המשרד (איש "הפועל המזרחי"), מר מיקלוש קראוס, קיבל אותנו בקרירות מופגנת, יתר על כן, החליט לשמור על ניקיון המשרד מפני פליטים איטליאליים ודרש מאתנו לפנות מיידית את המשרד. על־פי בקשתנו הוזעק למשרד ראש תנועת "הנוער הציוני" בבודפשט. תוך זמן קצר הופיע צעיר לבוש חליפה מהודרת, עניבה, מגבעת לראשו, בעל תואר דוקטור. למרות היותו בן גילנו נראה כמבוגר מאתנו. סמכותי ומרשים. הציג את עצמו לפנינו בעברית וגרמנית ולחץ את ידינו בחמימות.

לראשונה לאחר הלם המפגש עם המציאות החדשה, היתה לנו הרגשת הקלה. ואמנם, מאותו רגע ואילך הוא נמצא לידינו, ליווה אותנו בחיפוש אחרי מקומות לינה ארעיים. משרדי "קרן-היסוד" ו"הנוער הציוני" שימשו אותנו לפי הוראותיו כמקומות לינה ראשוניים ומעון יום עד למציאת מקומות מגורים.

זיגפריד, ד"ר למשפטים, פקיד בכיר ב"פרטפוגור-אירודה" (מוסד מקביל לג'וינט). מוסד זה, כמו כל מוסדות הקהילה בבודפשט (הקהילה האורתודוקסית בנשיאות פון-פרוידגר והניאולוגית בנשיאות ד"ר שטרן) טיפל בחברי הקהילה בלבד והתנכר – בניגוד למקובל בקהילות יהודיות בעולם – לפליטים, מהגרים, מחוסרי האזרחות ההונגרית.

על רקע זה בלט יחסו האישי של זיגפריד אלינו, יחס שהדביק את חברי התנועה ואת הבוגרים שביניהם. בעקבותיו חיפשו קירבה אלינו.

טבעי היה לו למנות אותי, איש פולין, כחבר וממלא מקום בוועד הארץ-ישראלי על אפו וחמתו של המזכיר מיקלוש קראוס.

הוא השתתף במאמצים להקים ועדה משותפת של תנועות הנוער והחלוץ להגשת עזרה לפליטים המגיעים מפולין וסלובקיה. היה הרוח החיה בנשיאות ההסתדרות הציונית לשבור את מעגל הזרות ולראות בנו חברים שווים וראויים למלוא העזרה.

על-פי הצעותו, צורפתי לנשיאות ההסתדרות הציונית בהונגריה, צעד בלתי-שיגרתי ומהפכני במושגים של יהודי הונגריה (בהונגריה דאז "פולישר" [פולני] – היה כינוי גנאי).

היה מראשוני ומיזומי הקמת "ועדה מרכזית" של ציוני הונגריה לעזרת הפליטים, ועדה הידועה בתולדות השואה כ"ועדת ההצלה", שנקטה בעמדות מנוגדות לרוח יהדות הונגריה הממוסדת. ראשיתה הגשת עזרה לפליטים, וסופה גוף יחיד שפעל להצלת יהדות הונגריה מצפורני הנאצים.

זיגפריד ניחן בחוש ראיית הנולד. הוא חתר למפגש רחב של חברי הנוער הציוני מפולין עם השיכבה הבוגרת של התנועה בהונגריה. זיגפריד האמין, כי מפגש בלתי-אמצעי שיביא להפצת המידע על המתרחש בפולין, יגרום לזעזוע ויוציא את הנוער משאננותו.

ההזדמנות לכך ניתנה במושבת חורף ליד אגם הבלאטון בדצמבר 1943. ביזמתנו הופענו לראשונה, פליטי פולין, כמדריכים ומנהלים במושבה. ואמנם, ההלם לא איחר לבוא. בזיכרון כל משתתפיו נהפך המפגש לאבן דרך ולפרשת דרכים בקורות התנועה.

פלישת הגרמנים, שלושה חודשים מאוחר יותר, פגשה תנועה מוכנה להתנגדות למאבק.

את אשר עבר בתקופת הכיבוש ממארס 1944 ועד לסיום המלחמה שמעתי מפי חברים. לבולשת ההונגרית ידועה היתה פעילותו של זיגפריד. אסרו אותו ועינוהו כמיטב המסורת ההונגרית.

בשנים הראשונות לאחר סיום המלחמה שמר אתי על קשר מכתבים וגם כאשר עבר ללונדון, סירב להשתקע שם קבע וחלם על עלייה ארצה.

במכתביו ביקש, בהתחשב בנכותו הטבעית (היה חיגר), להיקלט בסוכנות היהודית. לצערי, פנייתו לחברינו בהנהלת הסוכנות לא נשאה פרי, התשובה התעכבה, וזיגפריד המאוכזב נכנס לקלחת העבודה באנגליה. הודות לכישרונותיו הברוכים ולמרות הדחייה של יהדות אנגליה, הצליח לתפוס מקום מכובד בהנהגת יהודי אנגליה. מאמין אני, אילו נענתה בקשתו וזיגפריד נמצא בתוכנו, היתה התנועה בארץ יוצאת נשכרת, וייתכן כי פני המפלגה בארץ היו נראים אחרת. שנתיים עבדנו יחד, תקופה קצרה בחיים, ברם לימים ההם קני מידה אחרים, נמדדים אחרת. אלה היו ימים, אותם לא אשכח לעולם...

תמיד אזכור את זיגפריד כראשון שהושיט יד, יד חבר וידיד.
יהי זיכרו ברוך.

ממדף הספרים

גדעון גריף

חדשים על המדף – סקירת ספרים חדשים

∞•∞

ספרי זיכרון לקהילות ישראל שחרבו

★ מרדכי בוכנר, ספר כשאנוב – לזכרם של קדושי העיר שנספו בשואה. הוצאת הוועד להוצאת הספר – ארגון יוצאי כשאנוב בישראל, תשנ"ה 266 עמודים.

"שם, בפינה הדרומית-מערבית של פולין – במקום שפסי הרכבת חתכו את קרום האדמה במסילה הארוכה ממזרח למערב, ומשני צדי הפסים הללו התנהלה העורק שופע החיים של אירופה – שם חייתה וחלמה עיירה גדולה בין העיירות הקטנות של פולין. שמה היה כשאנוב, ועדיין קוראים לה כך, אבל יהודים כמעט אין בה עוד" (מן המבוא).

זה ספר זיכרון לקהילת כשאנוב, המבקש להנציח את חייה של קהילה בולטת ופעילה זו. הספר מעניק לקורא תמונה שלמה וססגונית של הווי חיים תוסס בעיירה יהודית טיפוסית ומצייר את דיוקנם של אישיה: הרבנים וטובי העיר לצד דמויות של פשוטי-עם, שהצטיינו במידותיהם הטובות. בתי-הכנסת ובתי-המדרש, החברות והמוסדות, התנועות והמפלגות על חבריהן ומנהיגיהן – נסקרים בהרחבה. הקטעים על הפולקלר היהודי וההומור האופייני לאנשי כשאנוב מוסיפים לשלמות התמונה על ההווי הרבגוני של הציבור היהודי בעיירה.

על רקע הקיום הקולח והתוסס של יהודי כשאנוב מופיע החורבן הנורא שבא על עדת יהודים זו בכל אימתו. הפרק מוקדש לשואה מתאר את אירועי

תקופת הכיבוש הנאצי לשלביה: את התפיסה לעבודת כפייה, את ההתעללויות, את החיים בגיטו, את הגירושים למחנות העבודה ולמחנות ההשמדה. המחבר סוקר את חיי היום-יום של יהודי כשאנוב בימי השואה, ומעלה על נס את רצונם העז לחיים ואת מאמצייהם להמשיך ולפעול בתחום החינוך והסעד. בספר תצלומים רבים, רשימות של שמות הנרצחים, קטעי זיכרונות אישיים ועוד.

יומנים

★ חיים גולן, יומני ישראל מרמינסקי, 1941-1945. הוצאת יד טבנקין, 1995. עמודים 144.

מרמינסקי עלה ארצה ב־1924 והשתלב בפעילותה של הסתדרות העובדים הכללית. בשנות המלחמת העולם השנייה שימש כנציג ההסתדרות בארצות-הברית, לשם הגיע באוגוסט 1939. בספר מובא מבחר מיומניו, שנכתבו בימי המלחמה, ובהם תיאור פעולותיו בארבעה תחומים: תנועות הנוער של ארץ-ישראל העובדת בארצות-הברית; הקשרים עם תנועות הנוער בשטחי הכיבוש הנאצי בפולין; מאמצי העזרה וההצלה של שארית הפליטה באירופה; איסוף מידע וניסיונות קשר עם יהדות ברית-המועצות.

לאחר שובו ארצה פעל מרמינסקי בתחום החינוך, ופיתח את בתי-הספר המקצועיים "עמל" של ההסתדרות. חיים גולן בחר את החומר והוסיף לו מבוא, הערות ומפתחות. גולן כבר פירסם כמה ספרים ב"יד טבנקין".

ספרות יפה

★ אידה פינק, רישומים לקורות חיים. תירגם מפולנית: דוד ויינפלד, הוצאת עם עובד, תל-אביב תשנ"ו, 147 עמודים.

אידה פינק היא מאחרוני הסופרים היהודים הכותבים פולנית, וההכרה באיכות יצירתה קנתה לה אחיזה רק בשנים האחרונות. בספרה זה היא מתארת דמויות של יהודים בפולין בשנים 1941-1942. גיבוריה לכוידים במצבים בלתי אפשריים, נרדפים וניצודים כחיות, מושפלים עד עפר, מעונים באכזריות ומולכים אל מותם – אך חרף כל הרוע הסובב אותם אינם חדלים להיות בני-אדם אנושיים בחולשתם, בחוסנם, בהיצמדותם הנואשת לחיים. בדייקנות מצמררת, באיפוק לשוני ובסגנון חסכוני מוסרת פינק את תמונת השואה בפולין, שבה הזוועה אינה מנותקת מהיופי, העליבות האנושית גובלת בגדולה, והשתיקה נושקת לזעקה. באחרונה זכתה אידה פינק בפרס הזיכרון על-שם בוכמן מטעם יד ושם.

★ מ' ברין. לאה. סיפור קורתיה של אם יהודייה בשנות השואה. הוצאת יריד הספרים, ירושלים, תשנ"ה, 130 עמודים.

ספר לבני הנעורים, המביא, לצד סיפור המעשה, גם מסר חינוכי-ערכי, ברוח היהדות המסורתית. הקורא החילוני אינו מודע לקיומה של ספרות ילדים ונוער המיועדת לקורא הדתי, ואשר מגישה את השואה ולקחיה בראי האמונה הדתית. הספר ידבר, אל נכון, ללב הקוראים המשתייכים למגזר זה. נציין כי מבחינה אסתטית וגראפית, חל שיפור עצום בספרים המופקים בידי בתי ההוצאה המסורתיים.

★ מרים הראל, מעגלים סדוקים. משולש האימה של האוהבים. הוצאת ירון גולן, תל-אביב, תשנ"ה – 1995. 157 עמודים.

מרים הראל, ילידת לודז', היא ניצולת הגיטו ומחנה אושוויץ-בירקנאו. כיום היא תושבת קריית-ביאליק. ספריה הקודמים ("עכשיו כבר מותר לבכות", "שלא בדרך המלך", "עדויות" ו"ניצנים") מתארים פרקים שונים בתולדות השואה וכתובים בכשרון רב. הספר שלפנינו הוא רומן, שבו מגוללת מרים הראל את סיפורה הדרמטי של צעירה, פליטת השואה, המתאהבת בגבר הפוגש באקראי באהובת נעוריו מלפני המלחמה. החזרות אל עברן של הדמויות מאירות את משולש האימה שבו הן נמצאות – מציאות שיש לה השפעה על חייהן. הדמויות שבספר מתמחדות עם בעיות אישיות וחברתיות ייחודיות ונוגעות ללב – והעלילה זורמת בצל אימי השואה.

★ גריגורי כנוביץ', גדי בשני זוזים, מוטיבים. הוצאה לאור/דביר כצמן. תל-אביב, תשנ"ה, 440 עמודים.

רומן זה, המשתייך לסוג הספרות הקרוי "ריאליזם מאגי", קרוב בסגנונו לספריו של שבסיס-זינגר. במרכז הסיפור דמות מונמנטאלית, שארבעת ילדיה מגלמים את כל דרכי היהדות במאה העשרים – מהקומוניזם ועד הציונות. הספר מצטיין בשלל הדמויות התלת-ממדיות המופיעות בו, בחוש ההומור השופע שלו, בנופך הטראגי והדרמטי שבו. הוא מהווה אספקלריה לרב-גוניתה של יהדות מזרח-אירופה טרם השואה. כנוביץ' הוא יליד קובנה. עד כה חיבר עשרה רומנים (שלושה מהם תורגמו לעברית), 20 מחזות ו-15 תסריטים.

★ ישראל אבירם, ויהי ערב ולא יהי בקר. הוצאת ספרים ירון גולן, תל-אביב, 1994, 462 עמודים.

ספר זה בוחן מקרוב את לודז' היהודית טרם השואה. זו סאגה המקיפה ארבעה דורות; עלילתה משתרעת על תקופה של כ-50 שנה, עד השואה, ורובה מתרחשת בעיר לודז'. בתקופה שבה עוסק הספר גדלה העיר מאוד והתפתחה, והיותה אבן-שואבת לרבים מצעירי ישראל אשר מצאו בה את פרנסתם. הקהילה היהודית בלודז' היתה השנייה בגודלה בפולין, וחייהם התוססים של בניה שימשו בעבר נושא מרתק לסופרים רבים. ניסיונו של אבירם תורם אף הוא להתבוננות על אופיה של יהדות לודז'.

והתפתחותה. ייחודו הוא ברקע הדתי-מסורתי ממנו צמח אבירם, וכמובן – בעובדת היותו ילדי העיר. נתונים אלה מאפשרים לו היכרות קרובה ביותר עם הווי חייהם של רבים מיהודי לודז'. החומרים ההיסטוריים-אנתנטיים משמשים, אפוא, בידי אבירם ברומן ההיסטורי שכתב, והופכים אותו למקור מעניין להכרת החיים היהודיים בפולין ערב השואה ולהצצה אל העולם העשיר בחומר וברוח שאבד.

זה ספרו השני של המחבר. ספרו הקודם, "מפלט לשעה", היה אף הוא רומן היסטורי, ועלילתו מתרחשת בימי הביניים.

★ לאה שנוער, מאוריצ'י ולאורה. הוצאת ספרים ירון גולן. תל-אביב, 1995
136 עמודים.

לאה שנוער, שפירסמה יותר מעשרה ספרים, מגישה לקורא את הרומן הראשון בעברית על חייו של מאוריצ'י (משה) גוטליב (1856 - 1879), הצייר היהודי-פולני הנודע, שנפטר בדמי ימיו והוא בן 23 שנה. במרכז הרומן – סיפור אהבתו לארוסתו לאורה, אהבה נכזבת ששברה את לבו. לאורה הפרה את אירוסיה אתו, האריכה ימים עד זקנה מופלגת, ומתה בשואה. חייהם ואהבתם של השניים מתוארים ברומן זה, המבוסס על מחקר היסטורי, על ראיונות עם שרידי משפחתם של גוטליב ושל ארוסתו ועל פרסומים שראו אור על גוטליב.

לאה שנוער, ילידת פולין, עלתה ארצה ב-1948, והיא כותבת גם לילדים ולנוער.

★ משה טייטלבוים (תומר), אור בקצה הנהר. הוצאת ספרים ירון גולן. סדרת ברקאי לפרוזה. תל-אביב, תשנ"ה, 203 עמודים.

ברומן זה, שמחברו נולד והתחנך בפולין, מתוארות קורותיה של משפחה בקיבוץ בארץ. בעלילה, המתפרשת על פני כ-40 שנה, משולבות חוויות דרמטיות ואנתנטיות מימי השואה ואחריה. הנופים הפיסיים והאנושיים המופיעים בספר הם נופי ילדותו של המחבר: פולין ואגשיה.

משה טייטלבוים, ניצול שואה, מצליח לתאר את הדרך בה מוצא זיכרון השואה את דרכו אל ההווה הישראלית ואינו מש מתודעתו ומעולמן הרוחני של דמויותיו. הספר הוא בבחינת ניסיון ספרותי לתאר את הקשר המורכב שבין ארץ-ישראל לאירופה בתקופת השואה ואת ההשפעה המתמדת של קשר זה על חייו בהווה. הוא מצטרף לסיפורת העברית החדשה המתמודדת עם זיכרון השואה בהווה הישראלית.

★ עדה פגיס, לב פתאומי. הוצאת עם עובד, תל-אביב 1995, 168 עמודים.

המשורר דן פגיס הלך לעולמו כשהוא במיטב שנותיו. פגיס, ניצול השואה מטרנסניסטריה, חבל הארץ שאליו גורש מבוקבינה, נתן ביטוי שירי עז-מבע לשואה, שהידוע ביותר מתוכו הוא השיר "קרן חתום". "לא, לא; בהחלט היו בני אדם; מדים, מגפיים. איך להסביר הם נבראו בצלם. אני

הייתי צל. לי היה בורא אחר". "והוא בחסדו לא השאיר בי מה שימות, וברחתי אליו, עליתי קליל, כחול, מפויס. הייתי אומר: מתנצל: עשן אל עשן כל יכול שאין לו גוף ודמות". הספר, המספר על חייו של פגיס, נכתב ביד אלמנתו.

★ אדגר הילזנראט, הנאצי והספר (סיפור נקמה). עברית: עודד פלד. אחרית דבר: נתן זך. תג הוצאה לאור, תל-אביב, תשנ"ה, 334 עמודים.
היינריך בל, הסופר הגרמני רב התהילה, הגדיר סיפור זה כ"שירה קודרת וחשאית". זוהי גרוטסקה מקאברית על רוצח-המונים נאצי, המתחזה לספר יהודי, ידיד נעורים, שאותו רצח במרידיו ואשר את זהותו נטל כדי למצוא מסתור במדינת היהודים, הנאבקת על עצמאותה. סיפור מסתורי, משונה ובלתי-מפוענח.

המחבר, יליד גרמניה, ברח עם אמו לאוקראינה אחרי עליית הנאצים, ושם נכלא בגיטו. בתום המלחמה עלה לישראל, אך לא הצליח להיקלט בה. לבסוף השתקע בברלין, עיר בה הוא נתון כל השנים לאיומים חוזרים ונשנים על חייו מצד קבוצות ניאור-נאציות.
שבע שנים נאלץ ספרו של הילזנראט להמתין, עד שנמצא מו"ל גרמני שניאות להסתכן ולהוציאו לאור בגרמניה. בארץ הוא רואה אור עשרים שנה מאוחר יותר.

★ אילנה וייזר-סנש, חלונות כפולים. הוצאת "ידיעות אחרונות", תל-אביב, 1995, 187 עמודים.

תמר, גיבורת הרומן, חווה במקביל תהליך של הינתקות מילדות מוגפת תריסים במשפחה של ניצולי שואה ותהליך של התחברות אל עצמה – אל הילדה, האם, האשה והאדם היוצר שבתוכה. מחזור האשה משמש למחברת כסימן להרס ולמוות, המקדימים חיים ויצירה. הסיפור נע ב"פלאש-בק" מפותל בין תמר של היום, עיתונאית מצליחה ונמרצת, לבין תמר של העבר – נערה חרדה ושוקת. השואה – עלילתיה, השלכותיה ומשקעיה – משמשת רקע לרבים מיוצרי הסיפורת העברית החדשה, חלקם בנים ובנות לניצולי שואה, וחלקם ילדי הארץ שאין כל קשר משפחתי בינם לבין השואה, אך היא חלק ממסך הזיכרונות האישי שלהם.
אילנה וייזר-סנש, ילידת הארץ, נשואה לאחיינה של חנה סנש, ופרקי גבורתה של גיבורת השואה מהונגריה בוודאי נהירים לה. זה רומן הביכורים שלה; קדמו לו סיפורים קצרים שהופיעו בכתיבת שונים בארץ ובחו"ל.

קובצי עדויות, ספרי זיכרונות אישיים

★ ברכה רוזנר-הולנדר, סמלים של סבל. זיכרונות שואה בהוצאת המחברת, 1996, 99 עמודים.

ברכה רוזנר-הולנדר, ילידת סיגט-מרמרוש (עד 1940 חלק מרומניה,

מ־1940 תחת שלטון הונגרי), מתעדת בספרה את סיפורה האישי, סיפור של נערה שחוותה על בשרה את אימת הגירוש, הגיטו, אושוויץ ומחנות אחרים. זה סיפורה של משפחה שהופרדה ופורקה לרסיסים וגם סיפורה של קהילת סיגט־מרמרוש, שחוסלה באכזריות. בספר ניתן ביטוי לחיי היהודים בקהילת סיגט־מרמרוש בטרם השואה וכן למאמציהם של השרידים המעטים לאחר השואה לבנות את חייהם מחדש.

המחברת, כיום תושבת נתניה, עלתה ארצה אחרי השואה והקימה כאן את ביתה. את הספר כתבה, כהגדרתה, כדי להציב יד זיכרון למשפחתה שאבדה ולקהילתה שחרבה, למען יידעו הדורות הבאים.

★ יוסף צבי הלפרין: הדרך לחירות 1945-1946, הופך באמצעות ההוצאה לאור – משרד הבטחון, תשנ"ו – 1966, 206 עמודים.

התקופה שעם סיום המלחמה היתה סוערת דרמטית בתולדות עם ישראל, כשעל רקע השבר הנורא שפקד את העם היהודי בימי השואה – מנסים השרידים, האודים המוצלים מאש, לשקם את חייהם ולפתוח דף חדש, וזאת בעולם שמתנהל עדיין כאילו לא אירע דבר, בלא לגלות רגישות כלפי הניצולים.

בסוף אפריל 1945 מתארגנת בעיר קילצה שבפולין קבוצת בני נוער יהודים מקרב פליטי השואה, בקבוצה חמש־עשרה בנות ותשעה בנים, בני 15 עד 20. הם מקימים קבוצה, לה הם קוראים "לחירות". הם מתחילים לנוע בדרכי הנודים שלהם, על פני מוראביה, סלובקיה, הונגריה, אוסטריה ואיטליה ביולי 1945, לבסוף הם עולים על סיפונה של אניית המעפילים "אנצו סרני", ולאחר כחצי שנה, ב־17 בינואר 1946, עולים על חוף חיפה. את ביתם הראשון מצאו בקיבוץ גשר. צעירים אלה היו חלק מתנועת ה"איחוד", תנועה ציונית עממית שקמה בפולין מיד לאחר שנשתחררה מעול הנאצים. תנועה זו הקימה כמה קיבוצי הכשרה ארעיים, "קיבוצים", שבמסגרתם התארגנו קבוצות נוער, שהצטרפו לזרם ה"בריחה" – אותה תנועת המוני היהודים, שרידי השואה ופליטיה, שעשו דרכם בדרך־לא־דרך לארץ־ישראל. פלוגת "לחירות" היתה מן הראשונות, שהתארגנו במסגרת ה"איחוד", והראשונה בתנועה זו שיצאה את גבולות פולין והגיעה לקבוצה מלוכדת לארץ־ישראל. נראה, שהיתה זו גם הקבוצה היחידה אשר תיעדה את מסעה בצילום.

יוסף צבי הלפרין מגיש לקורא את סיפורה של פלוגת "לחירות", בהתבססו על זיכרונות חבריה ועל עדויות של אנשי "האיחוד" ופעילי תנועת "הבריחה" וההעפלה. סיפורה של הקבוצה הוא גם סיפורה של תקופת הגבורה שלאחר המלחמה, ותיאור התקופה הסוערת ההיא מוסיף לספר את הממד הדרמטי והאנושי.

המחבר היא יליד לודז', בשנות המלחמה עסק בהוראה ובפעילות מחתרתית באיזור באראנוביץ שבבילורוסיה, ונמנה עם הפרטיזנים באיזור קלצה.

בארץ עסק בפעולות חינוך במסגרת "עליית הנוער" ומשרד החינוך.

★ וולקו קופרשטיין, הבריחה לגולאג או גרולו וחיייו של וולקו קופרשטיין. הוצאת המחבר. ראשון-לציון, תשנ"ה, 93 עמודים.

ספר זה מגולל את סיפורו של וולקו, יליד העיירה מרקולשטי בבסרביה, שהיתה תחת שלטון רומניה. משעלו אחיו לארץ-ישראל לא נותר מי שיממן את לימודיו במכללה, ולכן החליט לחצות באופן בלתי-חוקי את הגבול לברית-המועצות כדי להמשיך בלימודיו.

כאן מתחיל סיפור תלאות וסבל בכל מדורי הגיהנום של בתי-הסוהר ומחנות הכפייה הסובייטיים. שבע שנים איומות אלה בברית-המועצות מתוארות כאן מזווית אישית ובסגנון פשוט וריאליסטי.

★ חנה זמר, אלוהים כבר לא גר שם יותר. הוצאת דביר, תל-אביב 1995, 197 עמודים.

ספר זה הוא ביטוי לתחושותיה של העיתונאית חנה זמר לנוכח העולם שהיה ואיננו, כאשר ניסתה לגעת בו ונוכחה לדעת כי מה שחרב – לעולם לא יקום עוד. זמר, ניצולת שואה, היתה אסירה במחנה הריכוז לנשים ראוונסברוק, גרמניה. היא מתארת ביקור במחנה, שבו הומתו ומתו בייסורים אלפי אסירות. במרכזו של הפרק המוקדש לראוונסברוק מוצגת בעיית הפער העצום שבין אירועי העבר לבין ההווה הפסטורלי, הקר, השקט. עוד מביאה זמר בספרה רשמי ביקור בוויולה שעל אגם וואנזה, המקום שבו התכנסו בינואר 1942 ראשי השלטון הנאצי ופקודיו הבכירים כדי להעניק גושפנקה אדמיניסטרטיבית להחלטה, שכבר היתה בתהליכי ביצוע, על "הפתרון הסופי" של השאלה היהודית.

עיר הולדתה של זמר, ברטיסלובה, זוכה לתיאור נוסטלגי, וכך גם העיר קלח', מקום קבורתם של סבתה וסבה.

★ ראובן עשור, סיפורים מאמצע המאה, בין פראג לירושלים, בין פריס לבאר-שבע. הוצאת ירון גולן, תל-אביב 1995, 175 עמודים.

בפרקי חייו של ראובן עשור שזורות ארצות שונות – צ'כיה ארץ הולדתו, מצרים ואיטליה – ארצות שבהן שירת כחייל בצבא הבריטי. כל זאת לצד פעילותו הענפה בארץ כעיתונאי, וכדובר הקרן הקיימת לישראל. ספרו האוטוביוגרפי מנסה להביא עלילות היסטוריות גדולות, שישנו את פני ההיסטוריה, בצורת פכים קטנים ואישיים. דרכם מנסה עשור להשקיף במבט מרוחק על נפילתן וקריסתן של שתי אימפריות רשע שאיימו על קיומו של העולם התרבותי – גרמניה הנאצית וברית-המועצות. בסיפור חייו עובר ראובן עשור מן העיר דוקס שבצפון צ'כיה לחברת הנוער בקבוצת כנרת, משם לצבא הבריטי כמתנדב, משם לשירות במצרים ובאיטליה, ושוב – בשליחות בצ'כיה ובהונגריה, חזרה לקיבוצו, דורות, שירות במשרד החוץ ובקריה למחקר גרעיני בדימונה ועוד.

★ אווה ברוסטר, נעלמו באפילה – זיכרונות מאושוויץ. מאנגלית: אברהם וולף. הוצאת "מערכת", קיבוץ דליה, 1995.

זיכרונותיה של נערה יהודיה, ילדית גרמניה, שנאסרה בעקבות פעילותה במחתרת ונשלחה לאושוויץ. במחנה נרצחו בתה ובעלה הצעיר. אווה ועוד שישה יהודים היו הניצולים היחידים מכל אנשי הטרנספורט עמו הגיעו למחנה – ואשר מנה כאלף יהודים.

תחילה כתבה על אשר עבר עליה באושוויץ כאמצעי לתראפיה עצמית. שנים רבות נשאר כתב היד נעול בתוך מגירה. גם כאשר גמלה בלבה ההחלטה להופכו לספר, קשתה על אווה ברוסטר משימת ההתמודדות עם מעמסת זיכרונותיה. את גיבורת הספר בחרה לכנות "דניאלה רפאל" – הוא שמה המחתרתי של אווה. בספר באים לביטוי חיי היום-יום של אסירת אושוויץ, שהיו רצופים סבל כל יתואר, השפלה מתמדת, מחסור, יאוש – אך גם תקווה, עידוד ותמיכה.

★ פ' חרצק, החלום ושברו. הוצאת רשפים, תל-אביב, תשנ"ה – 1995, 144 עמודים.

"ספר זה", כותבת המחברת, "אינו תעודה ואף לא ספר היסטוריה, חרף העובדה שהשמות אמיתיים והמאורעות התרחשו בזמן הנקוב. ספר זה הוא סיפור אישי של מי שחוותה את ההתרחשויות בזמן התרחשותן".

"החלום ושברו" מביא את סיפורה של קבוצת נערים ונערות, שבעצם ימי המלחמה ברחו ברגל מהחוזה שבבעלות פיק"א, צנסטונייב – כ-60 ק"מ מווארשה, בסמוך לעיירה נידחת בשם גרוייץ. צנסטונייב הפכה במשך הזמן לאבן שואבת לבני נוער יהודים, שביקשו להשתלם בחקלאות. בזיכרונם של אלה ששרדו נותרה החווה החקלאית הזו מקום מיוחד במינו לגיבוש חברתי, התחשבות בזולת וויתור על כל רכוש פרטי. נופו של המקום היה מקסים: יערות, אגמים, שדות תבואה ופרג. בניין החווה בן שלוש הקומות טופח, והפך מחורבה נוטה ליפול לאכסנייה לחלוצי הנוער הציוני ובנות ויצ"ו.

המחברת, ילידת פולין, היתה בילדותה חברה בתנועת הנוער סקי"פ של ה"בונד". בהמשך הצטרפה ל"נוער הציוני", שבמסגרתו יצאה ב-1938 להכשרה חקלאית ליד וארשה, לקראת חיי הקיבוץ בארץ-ישראל. עם פרוץ מלחמת העולם השנייה עברה עם חבריה לתנועה לווילנה, ומשם ליונישקיס שבליטא, על-פי צו השלטון הסובייטי. בפברואר 1941 עלתה ארצה במסגרת "עליית הנוער" דרך ליטא, רוסיה וטורקיה. עם עלייתה הצטרפה אל חבריה, שייסדו עוד לפני פרוץ המלחמה את הקיבוץ "גבעת המעפילים", שהפך בהמשך ל"ניצנים". שנים רבות עסקה בפעילות חינוכית במוסד עליית הנוער במגדיאל. זהו ספרה השלישי.

★ ולטר סימוני, יומן חיים – מחנה אושוויץ, מספר 56786. 1942-1945. הוצאת המחבר, 43 עמודים.

סיפור עדות אישי של ניצול מחנה גולשאו, תת-מחנה של אושוויץ. כתב

היד נכתב גרמנית ותורגם עתה לעברית. "לא איבדנו את אומץ הלב", כותב סימוני. "לא מסרנו את עצמנו על אף שהרבה פעמים לא נותרה בנו כל תקווה". המחבר מדגיש בתיאוריו את הטוב ואת הרע ששכנו זה בצד זה, את האחיזה הנואשת בחיים, את אלה ששמרו על צלם אנוש ואת אלה שהידרדרו.

★ אברהם פקמן, זר לא יבין. הוצאת "מורשת", בית עדות ע"ש מרדכי אנילביץ', קיבוץ דליה, 1995, 188 עמודים.

סיפורו של המחבר אופייני לאלפים רבים של יהודים, שנמלטו לשטחי ברית-המועצות מיד עם פרוץ מלחמת העולם השנייה, או שהגיעו אליה במהלכה. בדרך זו מצאו מקום מקלט, אם כי לרוב במחיר של שנות עינויים, תלאות וסבל בל-ישוער. כזה היה גם גורלו של אברהם פקמן, יליד וארשה, שניצל יחד עם בני משפחתו. עתה, עם הגיעו לגבורות, חש דחף פנימי להעלות את זיכרונותיו על הכתב, לאחר שהחליט להנחיל לדורות הבאים מקצת מהאירועים שחווה. הספר מכיל מידע רב על חיי היהודים שנקלעו לברית-המועצות בימי השואה, אך לא פחות מכך חשובה תרומתו להבנתנו את התהליכים שעברו על היהודים שביקשו לחזור לפולין מיד עם הבסת גרמניה הנאצית. מכאן נובעת חשיבותם ההיסטוריוגרפית הרבה של הפרקים העוסקים בחזרה לפולין, בדרכי "הבריחה" ובשלבי הקליטה הראשונים בארץ-ישראל.

★ יחזקאל קרמרמן, מוילנה "ירושלים דליטא" עד חיפה. ערכה: נעמי גולן, תשנ"ה – 1995. 303 עמודים.

הספר מציב יד לוילנה היהודית, מתאר את חיי הקהילה ערב השואה ומביא ממקור ראשון תיאור של גיטו וילנה מבפנים. המחבר הוא השריד היחיד מיושבי "הגיטו השני" שנותרו בחיים, הוא אף מהיחידים שבין חברי ה"פ.פ.א.ו. – הארגון היהודי הלוחם בגיטו וילנה", הבטליון השני, שהצליחו להתחמק מהחיסול ביומה הראשון של "אקציית ארבעת הימים", חודש לפני חיסולו הסופי של הגיטו. בתוקף עובדות אלה יש בידי קרמרמן ידע רב על הנעשה בגיטו ובשורותיהן של קבוצות המאבק המזוינות, וחלק ממידע זה אינו נכלל במקורות אחרים הידועים לנו. זאת ועוד – קרמרמן אף אינו נרתע מהטחת ביקורת עצמית על תופעות שונות בחיי הגיטו, ובעיקר בקורות הפרטיזנים היהודים ביערות פושצה רדנוצקה.

בספר כלול חומר רב וחשוב ביותר על היודנראטים בגיטו וילנה, על חיי התרבות בגיטו, על החיים הדתיים וראשי הציבור הדתי, על מוסדות הגיטו, על ה"אקציות" השונות בו, על ימי האחרונים של הגיטו, על גיא ההריגה "פונאר", על שחרור וילנה, על התקופה שלאחר השחרור, ועוד. הספר מלווה תצלומים רבים לצד החומר התיעודי העשיר.

★ איך שרדו גחלים. עדותם של 40 חברי עין המפרץ על קורותיהם בשנות

השואה. ערך: ישראל רינג, הוצאת "מורשת" – בית עדות ע"ש מרדכי אנילביץ', קיבוץ דליה, 1995.

עדויותיהם של ניצולי השואה, ההולכים ומתמעטים משנה לשנה, הן חומר הגלם הבסיסי של ההיסטוריה, ואין ערוך לחשיבותן. גביית העדויות הללו היא מלאכת קודש, וכל עושיה – יבורכו. מפעל איסוף העדויות של חברי קיבוץ עין המפרץ מצטרף למפעל דומה שנעשה בקיבוצים אחרים, כמו לוחמי הגיטאות, שגם בהם ריכוז גדול למדי של ניצולי שואה. בעין המפרץ מהווים ניצולי השואה כעשירית מתוך חברי הקיבוץ – אוכלוסייה לא מבוטלת ובעלת השפעה על המרקם החברתי של הכלל. הספר נחלק לחמישה פרקים: בגיטאות ובמחנות; ביער ובלחימה; בכפרים, במסתור יחידים; איך שרדו ילדים; בברית-המועצות ובארצות הכיבוש (אחרי המלחמה).

עורך הקובץ שמר ככל האפשר על סגנון הדיבור האישי של הניצולים, ומעורבותו ניכרת רק בליטוש לשוני קל, בארגון רצף האירועים ובהשמטת כפילויות. העדויות, מרגשות ברובן, תורמות להכרת חיי היומיום של היחיד תחת השלטון הנאצי בגזרות השונות, ומוסיפות לספרות ההיסטורית "הרשמית" את המגע האישי והאינטימי של סבל הפרט ושל ניסיונו לשרוד ולבנות את חייו מחדש.

★ דוד פרפל, בגיטו נייסווייז' וביערות נאליבוקי. עורך: גרשון גפן (פאיאנס). הביא לדפוס יצחק אלפרוביץ'. הוצאת המחבר, רמת-גן, תשנ"ה. הספר ראה אור שבועיים לפני מותו של המחבר, יליד העיירה נייסווייז', לה ביקש להציב יד. בתולדות השואה שמור לעיירה זו מקום של כבוד – המרד בגיטו נייסווייז', שפרץ ב-21 ביולי 1942, היה המרד הראשון נגד הנאצים בתקופת השואה. פרפל נטל חלק באירוע זה. הספר הוא מסמך של עד ראייה, המספר את גלגולי חייו בימי השואה מנקודת ראות אישית ופרטית.

פרפל כתב את זיכרונותיו מזווית אישית ורגישה, מתוך מעורבות עמוקה, תוך הסתמכות על זיכרונו. הוא מביא פרטים רבים על אודות האירועים כפי שהתרחשו. חשוב במיוחד הוא הפרק על הישרדותו, יחד עם אשתו אלקה ואביו גרשון, אחרי דיכוי המרד בעיירה, ופרשת הצלתם – שהיא סמל לתושייה, לאילתור, לשיקולים מפוכחים בעת מצוקת-מוות ולהחלטתם הנחרצת של היהודים שלא לוותר ולנסות להתמודד עם הנאצים.

בפרק על לחימתו בגדוד של סמיון זורין, פורש פרפל את הפרשה המיוחדת של הגדוד היהודי בפיקודו של זורין. זוהי עדות רחבת יריעה על התהוותו, תולדותיו ולחימתו של גדוד פרטיזנים יהודי, אשר פעל ביערות נאליבוקי. פרפל מתאר כיצד יהודים מורעבים ואצרים כוח לאחוז בנשק, לאחר תקופה רוויית סבל בגיטו. בספר, השופך אור נוסף על המרי היהודי בימי השואה, מתוארים גם המניעים והמוטיבציה לשאיפת הלחימה והנקם

של היהודים, כאשר היו מבודדים ומושפלים.

★ מנחם כספי (סרברניק), כעלה נידף ברוח. מסע לתוך וארשה היהודית שהיתה ואיננה עוד, הוצאת ירון גולן, תל-אביב, 1995, 122 עמודים.
המחבר, בן וארשה, נוטל אותנו לסיור אל תוך מראותיהם, ניחוחם וקסמם של החיים היהודיים בכרך הגדול בשנים שטרם שואה. מי שרוצה להתבשם מווארשה היהודית האותנטית, כפי שהיתה – ימצא בספרו של כספי את מבוקשו. כספי מפריש אותנו עם רחובות יהודיים, בעלי-מקצועות יהודיים, מוסדות, אישים – רקמת חיים עשירה, תוססת קוסמת ואיטנסיבית להפליא, שנכרתה ונגדעה. לכל היוצאים לפולין היום, כדי ללמוד את וארשה מחורבותיה, ייטיב ספר צנוע זה לנסוך את התוכן, הריאליה והדמיון, הנחוצים להבנת קהילה יהודית גדולה בעיר בירה שבה כל אדם שלישי היה יהודי עד שעלה הכורת גם על קהילה מפוארת זו.

★ יהודית קשת-קרן, טירוף זמני – ילדות באירופה, 1924-1942. תרגמה מגרמנית: רות עילם-לנגוצקי, הוצאת ששר, ירושלים, 1995, 149 עמודים.
ארבעים שנה נצרה המחברת בתוכה את זיכרון ימי השואה. כדבריה, לא רצתה להכביד על ילדיה וביקשה להעניק להם נעורים בריאים. משהחלה במלאכת הכתיבה, פרצו לפתע זיכרונות שהודחקו במשך שנים, הציפו אותה ופרצו מכל עבר. המחברת היא בת למשפחה יהודית-גרמנית, עתירת נכסים בחומר וברוח. בניה שירתו נאמנה – כשרת רבים מיהודי גרמניה – את קיסר גרמניה וילהלם ה-2, ואף זכו באותות הצטיינות. כרבים מיהודי גרמניה, הפטריוטים עד לשד עצמותיהם, האמינו גם הם בכל מאודם שעליית היטלר לשלטון אינה תופעה חולפת, מעין "טירוף זמני" שיחלוף במהרה. עם פרוץ המלחמה נאלצה המשפחה להימלט מגרמניה לבלגיה, ומשם לצרפת ולשווייץ, תוך תלאות רבות. הדרמה, אותה מגוללת יהודית קשת-קרן, תוך תלאות רבות, מתובלת בהומור דק ונעדרת כל שמץ של מרירות. הסיפור מוצג מזווית ראייתה של ילדה מתבגרת, שילדותה השלווה נגזלה ממנה בחטף.

★ אלי נצר, גדולים מגורלים. הונגריה הפשיסטית 1944-1945. הוצאת "מורשת" – בית עדות ע"ש מרדכי אנגילביץ'. קיבוץ דליה, 1995 – תשנ"ו. 316 עמודים.

המחבר מביא הבזקים, סיפורים ופכים קטנים מעולמן של תנועות הנוער החלוציות בהונגריה בשנת 1944 הרת הגורל. בסיפורים מועלות דמויות של גרמנים והונגרים, נאצים וקלגסי "צלב החץ", יהודים וצוענים, מצילים וניצולים, ובעיקר: צעירים יהודים, פעילי המחתרת היהודית, חברי התנועות הנוער החלוציות.

המקורות ששימשו בידי המחבר הם עדויות, עשרות ספרים ומאמרים, תעודות היסטוריות וזיכרונות אישיים. הפרקים הקטנים מצטרפים לסיפור

עלילה אנושי, רצוף תעוזה והקרבה, שנדחק עד כה לקרן זוית. הספר, כפי שמעיד נצר, נכתב "מתוך דחף לספר, מתוך תחושת חובה וכהבעת תודה".

★ חנה אברוצקי, **כוכב בין צלבים**. הוצאת כנרת, תל-אביב, תשנ"ה, 399 עמודים.

סיפורה של חנה הוא כתסריט שנוצק לסרט מתח. המסגרת היא תקופת השואה, אך במעמיקה יש הרבה יותר מכך – יש בסיפור הזה השתקפות של בית חם בווארשה, של ילדות מאושת, של עולם שהיה ואיננו. יש בו הרבה תקווה, מאבק נואש לחיים, אמונה באדם ובחיוניותו והאיחזות בערכים ובאמונות; יש בו הצצה מפוכחת ובוגרת לעולמו של הילד היהודי, אשר נלכד בעולמות אחרים, מפתים ודוחים גם יחד. הסיפור התיעודי ייחודי בזכות מקוריותו.

סגנונו הקולח, דקויותיו ועושר רבדיו. דפיו אוצרים את נפתולי ההיסטוריה היהודית בעת החדשה ואת הטרגדיה הגלומה בה: ילדות שנעשקה, בית יהודי מפואר שנחרב, מאבק על החיים, חיפוש המיפלט בחיק הכנסייה, ההילכדות בין שני העולמות – היהדות והנצרות. זה מיקרוקוסמוס של ההוויה היהודית בגולה.

★ משה שמיט, **לגיהנום ובחזרה**. יומן אישי 1940-1945. הוצאת המחבר, תשנ"ה, 176 עמודים.

סיפורו של ניצול מחנות הריכוז בצרפת ובגרמניה, שנכתב במקור כיומן אישי, שבועות אחדים לאחר שיחרורו ממחנה בוכנוואלד. שמיט היה אסיר במחנות מעבר בצרפת (דראנסי), ואחר-כך נשלח למחנות בגרמניה (בלכהאמר ואחרים). בשלבי הסיום של המלחמה עוד עבר את "מצעד המוות", וכתוספת – נכוונו לו כמה שבועות במחנה בוכנוואלד. העדות כתובה בצורה כובשת בכנותה.

★ יצחק וולסטר, **נבוך בארץ**. הוצאת ירון גולן, תל-אביב, 1995. 251 עמודים.

המחבר, יליד הונגריה, מתאר את ימי ילדותו בעיירת מגורי אביו, פפה, ובעיר סגד, בירת השפלה ההונגרית. מעיר זו נשלח עם משפחתו למחנה ריכוז, ומשם – למחנות עבודה נאציים באוסטריה. לאחר השואה היה וולסטר – כיום תושב מושב דישון – עצור בקפריסין. משם עלה לארץ ב־1947 במסגרת "עלייה ב".

את קורותיו בשואה הוא מתאר בסגנון קולח, מרתק ומרגש. מעטים הם ספרי הזיכרונות של ניצולי שואה מהונגריה, וכל כרך נוסף מוסיף לידיעותינו על גורלה של יהדות זו בימי הכיבוש הנאצי.

★ יהודה (יורק) דמבינסקי, **האלון ההוא**. שם, כאן, ואבא... בהוצאת המחבר, 215 עמודים.

יהודה דמבינסקי, מחנך ומורה, כתב את זיכרונותיו כדי להנחילם לדורות הבאים. הזיכרונות מימי השואה מלווים אותו כל השנים בלי להרפות. "אודה על האמת", הוא כותב, "השואה היא שותפה שקטה. אין היא מרימה קול או יד, אך גם לא נרדמת לרגע. לא ביום ולא בלילה". המחבר נולד בווארשה, ואת פרקי הספר הראשונים הוא מקדיש לחייו בגיטו ובמחבוא, אצל משפחת שצ'וצ'קי הפולנייה. בחלקו השני של הספר הוא מנסה להגדיר את תחושותיו בצל השואה מאז עלתו ארצה.

★ **מנחם בגין, בלילות לבנים, סיפור מאסרו וחקירתו של מנחם בגין בצירוף הפרוטוקולים של הנ.ק.וו.ד. מהדורה חדשה הוצאת דביר, תל-אביב 1995, 351 עמודים.**

"התיק יישמר לעולם". כך נכתב על תיק החקירה של מנחם בגין בבית-הסוהר לוקישקי בליטא – חקירה שתוארה במהדורה הראשונה של הספר, שהופיעה ב-1953. עתה נוספים לה הפרוטוקולים של חקירת המשטרה החשאית הסובייטית, שהגיעו ארצה ב-1990. בגין מתאר בפרוטרוט את חקירתו הממושכת בידי החוקר הרוסי ומתורגמנו היהודי, את סדרת העימותים הרעיוניים שנכללו בה ואת עמידתו מול חוקריו.

תמלילי הפרוטוקולים שבמהדורה זו הם אכן תוספת משמעותית לקודמת, שכן הם מאפשרים לנו עתה הצצה רחבה אל תוך עולמם של החוקרים הסובייטים, דרכי חקירתם, מטרותיהם וגישתם לנחקריהם. הרבה מפעולותיו של בגין כמנהיג האופוזיציה וכראש הממשלה, עשרות שנים מאוחר יותר, ניתנות להבנה על רקע שנותיו במאסר במחנה עבודה בצפון הרוסי הרחוק, לשם נשלח לרצות את עונשו. מתיאוריו על המחנה עולה סיפור סבלם הפיסי והנפשי של חבריו למאסר ואף של קומוניסטים מובהקים שנפלו קורבן לרשעותו של המשטר הסובייטי.

★ **ברוך (בורקה) שוב, מעבר לשמי העננה. סיפורו של פרטיזאן. ערך: לוי דרור. הוצאת "מורשת", בית-עדות ע"ש מרדכי אנילביץ', 208 עמודים.** המחבר, יליד וילנה, היה בן 15 בפרוץ מלחמת העולם השנייה. עם הכיבוש הנאצי והקמת הגיטו בעירו, שלחו אותו הוריו עם אחותו לעיירה ראדושקוביץ', אלא ששם השיגה אותם יד הגרמנים: אחותו נרצחה, והוא עצמו הצליח להימלט וחזר לגיטו וילנה. כאן החלה פעילותו המחתרתית של בורקה הצעיר, שהחליט להתמסר ללחימה מזוינת בגרמנים בכל כוחו ומאודו ולצורך כך חתר להגיע לקשר עם פרטיזנים ודאג להצטייד בנשק. הוא הגיע ליערות רודניקי והשתלב ביחידת פרטיזנים רוסיים ואוקראינים. לאחר מכן נטל חלק בפעולות צבאיות שונות נגד הגרמנים שהסבו לצבאם נזק רב, בעיקר פיצוץ רכבות. בתוך המלחמה נדד ברוך שוב בנתיבי "הבריחה", בדרכו לארץ-ישראל.

ספר אוטוביוגרפי זה הוא אוצר בלום לחוקר הלחימה היהודית האקטיבית במזרח אירופה בימי השואה, ובין השאר ניתן למצוא בו

התייחסות לנושא החיים הפנימיים בגיטו – בעיקר בשאלת המודעות לסכנה והניסיונות להצלה עצמית; יחס הליטאים ליהודים; מחתרת פ.פ.א.ו. בגיטו וילנה; היער – כזירת לחימה פרטיזנית; גדודי הפרטיזנים לסוגיהם; מהותן של הפעולות המבצעיות נגד הגרמנים בגדודים וב"אוטריאדים"; חיי היומיום של הפרטיזן היהודי ביחידות לוחמים לא־יהודיות; ועוד. ברוך שוב שירת למעלה מ־30 שנה ב"אל על", ועיקר גאוותו על שני בניו, קציני צה"ל וכמוהו טייסים ב"אל על". את ספרו הוא חותם במלים: "העתיד שייך להם. היעמדו להם הרצון והכוח לעמוס על כתפיהם את מורשת העם שנשמד, מורשת וילנה היהודית, מורשת הסבל והגבורה?"

★ דוד ברנדשפיגל, הגירוש. קורותיו של ילד יהודי בפולניה בתחילת מלחמת העולם השנייה. הוצאת ספרים ירון גולן, ת"א 1995, 128 עמודים. המחבר, ילדי העיירה פולטוסק שבפולין, היה ילד בן תשע וחצי בפרוץ המלחמה. סיפורו, המבוסס על מרכיבים אוטוביוגרפיים אותנטיים, מתאר את קורותיו ועימותיו של ילד יהודי רגיש בחודשים הראשונים של מלחמת העולם ובהמשך את גלגוליהם של יהודים רבים ופרשות נדודיהם בדרכי אירופה, בניסיון להישרד ולהציל את נפשתיים. ברנדשפיגל חזר לפולין בתום המלחמה ועלה ארצה ב־1957. את סיפור חייו בשואה, שחרט בנפשו צלקות נסתרות, העלה על הכתב בתחילת שנות התשעים. הספר ראה אור בסדרת הכתבים "ילדים יהודים אלמונים", המוקדשת לזכרו של יאנוש קורצ'אק.

★ הרב גרשון קליבנסקי, סיביר. ניצוצות באפילה. עדות אישית. בני־ברק, תשנ"ה – 1995. שס"ז עמודים.

הספרים על תולדות השואה, הנכתבים ומוצאים לאור בידי מחברים דתיים ובתי־הוצאה של הציבור הדתי והחרדי, שונים מאוד מספרי המחקר והזיכרונות מבית היוצר החילוני. עם זאת, אין לזלזל בהם או לפסוח עליהם, שכן הם מתארים יריעות חיים חשובות של היחיד והקהילה באירופה המזרחית, שבהם רבים היו שומרי המצוות.

הרב קליבנסקי מתאר בחלקו הראשון של ספרו את התקופה שעברה עליו בעיירות ליטא, בישיבות המפורסמות בקיידאן ובסלבודקה, וכן בקובנה ובעיירות אחרות. בכך הוא מנציח את עולם התורה בחלק ארץ זה, שנכחד לחלוטין מעל פני האדמה. בהמשך הוא מתאר את תלאותיו בערבות סיביר וירכתי הצפון, לשם גורש. הוא מתאר בפירוט את התלאות הנוראות שעברו עליו, לצד הניסיונות לשמור שבת, כשרות, תפילה במניין, ברית־מילה ושאר המצוות – תוך סכנת נפשות.

הספר, המשופע אימרות וציטוטים מן המקורות, חדור אמונה עמוקה, ובה גם מוצא המחבר הסבר להצלתו בשנים הקשות והקודרות ההן. ביטחונו בהשגחת הקדוש־ברוך־הוא לא נתעמעמה ולא פחתה גם לאחר השואה.

★ מרדכי בן־דוד, פרסות סוסים. הוצאת המחבר, הפקה: מוסד ביאליק, ירושלים 1995, 208 עמודים.

ספר זה פורש את סיפורה של שנת 1944, השנה הגורלית בתולדותיה של יהדות הונגריה, שבה פעלו קלגסי מפלגת "צלב החץ" ההונגרית עם אנשי הס"ס בפקודו של אייכמן בביצוע "הפתרון הסופי" בהונגריה. זאת, בשעה שהרייך השלישי כבר עמד על סף קריסה ומפלה בכל החזיתות. מאבקם הנואש של יהודי בודפשט – הציבור היהודי הגדול היחיד שנותר בהונגריה לאחר הגירושים ההמוניים מערי השדה – וניסיונם להסתתר ולמחוק מציד האדם, בעיקר באמצעות שגרירויות שוודיה ושווייץ, מתוארים בצורה נוקבת ומדויקת. בן־דוד מתאר גם את החיים בפלוגות העבודה, שהיהודים אולצו להתגייס אליהן, וכן נותן ביטוי לאכזריותם של חברי "צלב החץ", שעלתה לעתים קרובות על זו של הגרמנים בהתעללותם ביהודים.

★ אברהם לנצמן, למחרת השחרור. 50 שנים לסיום מלחמת העולם השנייה, הוצאת בן־יוסף, תל־אביב־יפו, תשנ"ה. 396 עמודים.

ספר זה פורש בפנינו תקופה שמעטים הם החיבורים שנכתבו על אודותיה; החודשים שלאחר השואה. המחבר, אשר תיאר בספרו הקודם "נעורים בדרכים" את קורותיו בשואה, מתאר כאן את התקופה של ימי השחרור הראשונים, את אכזבת שרידי השואה ממציות החיים לאחר המלחמה, את ניסיונותיהם להתגבר על הסכנות החדשות שאיימו עליהם, את תרומתם המיוחדת למאבק הציוני ואת הזווית האישית שלו באותם ימים – בעיקר באזורי שלזיה תחתית.

בין השאר עוסק המחבר בתנועת "הבריחה" – תנועת אלפי יהודים ניצולי השואה בתוך אירופה ואל מחוץ לגבולותיה, וכן מתואר הפוגרום בקילצה, אירוע טראגי ורב־משמעות בשנים שלאחר השואה.

תרומתו העיקרית של חלק זה היא בהמחשת תחושותיהם ומאובם של שרידי השואה החוזרים לבתיהם בעיירותיהם ובעריהם – והיאוש הנורא הפוקד אותם בגלותם את ממדי החורבן והשכול. ניסיונם של האודים העשנים הללו לחדש את חייהם מוצג בספר בהרחבה. העיתוי המוצלח של הוצאתו לאור של הספר, במלאת 50 שנה לשחרור, והחומר העובדתי העשיר הכלול בו, הם ערובה לכך שיעורר עניין בקרב רבים.

★ פוריה רוטשילד־סוקל, כתמים כהים בשלג. מהדורה חדשה, הוצאת המחברת, ירושלים תשנ"ה, 190 עמודים.

המחברת, ילידת וארשה, מתארת את פרקי חייה בימי השואה. בסגנון אישי מאוד היא מובילה את הקורא בין סימטאות גיטו וארשה, מכניסה אותו אל תוך הגיטו ומוסדותיו, מלווה אותו אל כיכר השילוח – ה"אומשלגפלאץ" – ומשם אל מחנות ההשמדה ועבודת הכפייה, מיינדק וסקארז'יסקרקאמיננה.

הסיפור מוגש מזווית הראייה של נערה צעירה, שנאלצה להתמודד עם

התמוטטות העולם הסובב אותה ולחזות בהעלם משפחתה. המספרת, שהיא אשה דתייה, מתמודדת בין השיטין אף עם השאלה מדוע נענש העם היהודי בעונש כזה, ואף כי אין היא מוצאת תשובה כוללת, היא עצמה נמנעת מלהתריס כלפי היושב במרומים ומחפשת את הדרך לחיזוק אמונתה.

ספרי מחקר ועיון

★ מנחם גרילק, שאול מייזליש, אל הגרדום וחזרה. סיפורו הנורא של מחנה ההשמדה טרבלינקה בשנים תש"ב – תש"ג (1942-1943) על רקע משפטו של ג'והן איוואן דמיאניוק. הוצאת קשרים, ירושלים, 1995, 360 עמודים. הספר נכתב במהלך משפטו של דמיאניוק ובעקבותיו, ומביא בהרחבה את מסכת עדויותיהם של ניצולי טרבלינקה, האודים המוצלים מאש: יוסף צ'ארני, אליהו רוזנברג, פנחס אפשטיין ואחרים, לצד סיכום דברי העדים שהופיעו מטעם התביעה וההגנה.

כנספחים מובאות עדויות של אנשי ס"ס מטרבלינקה ותעודות – ביניהן לוח הגירושים לטרבלינקה – ותצלומים מתקופת המשפט. לכל מי שמבקש להיזכר בגלגוליו של משפט ממושך זה, שבו הופיעו עשרות עדים, ובו הוצגו בפני השופטים שפע מוצגים ותעודות, יכול הספר לשמש מדריך יעיל ונוח.

★ טוביה פרידמן (עורך), מחנה השמדה בלז'ץ; צורר היהודים גלובוצ'ניק – ס"ס ופוליצי-פיהרר במחוז לובלין; הוורמאכט הגרמני והשמדת היהודים בגנראל-גוברנמאן בפולין. אוסף דוקומנטארי בהוצאת המכון לדוקומנטאציה בישראל, חיפה 1995.

זהו קובץ מסמכים, קטעי פרוטוקולים ממשפטי פושעים נאצים ותעודות, הרואה אור במהדורה שנייה. העורך, טוביה פרידמן, ידוע במאבקו העיקש בפשעים נאצים, מאבק הניזון מהאוסף החשוב והעשיר של תיעוד שאסף במכון לדוקומנטאציה, אותו הקים בחיפה לפני כמה עשרות שנים.

מעטים המקורות ומעטות העדויות על מחנה ההשמדה בלז'ץ בפולין, שבו נרצחו למעלה מ-600 אלף יהודים. ממחנה זה שרד ניצול אחד בלבד – רודולף רדר. קובץ זה מרכז חומר תיעודי חשוב על בלז'ץ ועל אודילו גלובוצ'ניק, קצין הס"ס, אדריכלו הראשי של "מבצע ריינהארד" (התוכנית לרצח היהודים במחנות סוביבור, טרבלינקה ובלז'ץ).

★ יחיאל שיינטוך, ישעיהו שפיגל – פרזיה סיפורית מגטו לודז'. 16 סיפורים מפוענחים על-פי כתבי-יד שניצלו, בצירוף מבוא וראיון עם המחבר. השתתפה בעריכה: ורה סלומון. הביאה לבית הדפוס: קרי פרידמן. הוצאת ספרים על שם י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית ירושלים, תשנ"ה – 1995, 402+XIV עמודים.

המחקר שלפנינו, פרי עטו של ד"ר שיינטוך, מתמקד בבולט שבסופרי גיטו לודז', ישעיהו שפיגל, שכתב בגיטו זכה לשרוד, עלה ארצה ויצר כאן מאז שנת 1951. הפרוזה הספרותית של שפיגל מגיטו לודז' רואה כאן אור לראשונה. מצורפים לה מחקר על כתביו הספרותיים בגיטו וסידרת ראיונות עם הסופר. בראיונות אלה הוא מסביר את הנסיבות שבהן כתב את הסיפורים, מציג את תפיסתו האמנותית ומספר על רגשותיו ומחשבותיו בגיטו. תצלומים אותנטיים מהגיטו משלימים את הטקסט הספרותי.

סיפוריו של שפיגל עוסקים במצב האדם בגיטו. אלה הם סיפורים אינטימיים, המתארים חיי דמויות פרטיות, ועם זאת קשורים נושאים למאורעות הקובעים את המצב בגיטו לכל תושביו, בעיקר השמדה בלתי ישירה וניכור. רוב הסיפורים סובבים סביב הרעב בגיטו, המוות ממחלות, רעב או קור והזרות ביחסי אנוש.

הספר נחלק לשלושה שערים: שער א' – מבוא ובו הרקע ההיסטורי והעיצוב הספרותי של סיפורי שפיגל בכתב יד; שער ב' – 16 סיפורי גיטו, בתוספת תיאור כתב היד של הסיפורים והערות על אופן התקנת הטקסטים לדפוס; ובשער ג' – תיעוד בעל־פה והסברים על סידרת הראיונות עם שפיגל. ד"ר יחיאל שיינטוך מקדיש עצמו בשנים האחרונות ליצירה הספרותית מימי השואה.

★ אריה באומינגר, תנועת המרי בגטו קרקוב. הוצאת "מורשת", בית עדות ע"ש מרדכי אנילביץ', תל־אביב תשנ"ה – 1995. 126 עמודים.

תנועת המרי היהודית בגיטו קרקוב חוסה כל השנים בצלו של מרד גיטו וארשה, המאפיל עליה במידה רבה. גם מבחינת מספר החיבורים והמונוגרפיות על פעולות הארגון היהודי הלוחם בשני הגיטאות יש לגיטו וארשה עדיפות בולטת. יבורך, אפוא, אריה באומינגר, בן קרקוב, שנטל על עצמו את המשימה להנציח את עלילות המחתרת היהודית בקרקוב.

הספר משרטט את דיוקנה של תנועת המרי מראשיתה, מתאר את הרכבה האנושי, את קשייה מבית ומחוץ, את פעולותיה הצבאיות השונות – שגולת הכותרת שלהן היתה המתקפה המוצלחת ב־22 בדצמבר 1942 על בית הקפה "ציגנריה" – ואת סופה הטראגי, שנבע בחלקו מבגידה. אף כי יש מכנים משותפים למרבית תנועות המרי היהודיות ולמחתרות המזוינות בגיטאות, בכל זאת יש קווי ייחוד לתנועת המרי היהודית בקרקוב, ובאומינגר – שאחיו צבי (השק) היה ממנהיגיה ומפעיליה הבולטים – מיטיב לתארם ולבארם.

הספר משמש גם גלעד לדמותם של ראשי הארגון היהודי הלוחם בקרקוב: דולק לובסקינד, גולה מירה, אברהם לאבאן־לייבוביץ, רומק לוסטגרטן, גוסטה דווידזון־דרנגר, שמעון דרנגר, השיק (צבי) באומינגר, ועוד רבים שתקצר היריעה מהזכירם, לוחמים שהיו מוכנים להקריב את חייהם הצעירים למען "שלוש שורות בהיסטוריה".

★ יוסף שביט, מתנדבים בכחול. ארצישראלים בחיל התעופה הבריטי במלחמת העולם השנייה. משרד הבטחון – ההוצאה לאור, תשנ"ה. 197 עמודים.

מחבר הספר התודע לנושא חיבורו מתוקף היותו בנו של אחד המתנדבים לחיל האוויר המלכותי. זהו סיפורם של גברים ונשים ארצישראלים, ילידי הארץ ועולים חדשים, ששירתו בעת מלחמת העולם השנייה בחיל האוויר המלכותי הבריטי. הם השתייכו ליחידות שפעלו במקומות שונים בעולם, ורכשו מיומנות וניסיון במגוון רחב של מקצועות האוויר והרקע. זמן קצר לאחר שפשטו את מדי הוד מלכותו, נקראו רבים מהם שוב אל הדגל – הפעם בשירות חיל האוויר הצעיר של מדינת ישראל שזה עתה קמה, ומילאו תפקיד חיוני בהנחת התשתית, עליה הוקם חיל האוויר הישראלי.

המחבר, עיתונאי בכיר ב"ידיעות אחרונות", מביא את סיפור המתנדבים הנועזים בעקבות תחקיר מקיף וראיונות רבים שערך לצורך כתיבת הספר. נושא זה טרם "מוצה" בספרות על שנות השואה והלחימה, וטוב שזכה לכיסוי נאות. בסוף הספר מובאת רשימה מלאה של מתנדבי חיל האוויר המלכותי, גברים ונשים.

★ מנחם שלח, המלחמה על הכבוד האבוד. צבא איטליה נגד הגרמנים בבלקנים, אוגוסט-ספטמבר 1943. הוצאת ספרית פועלים, הקיבוץ הארצי, השומר הצעיר. תשנ"ה, 168 עמודים.

פרופ' מנחם שלח, חבר קיבוץ משמר העמק שהלך השנה לעולמו, מתאר במחקרו פרק מרתק ובלתי־מוכר הקשור בתולדות מלחמת העולם השנייה – פרשת עמידתן הנועזת של יחידות צבא איטלקיות אל מול חיילי הוורמאכט הנאציים.

מחקרו זה של שלח, השלישי המתמקד באיטליה ובחייליה בימי המלחמה, חושף דפוסי התנהגות אנושיים ומעוררי כבוד והשתאות של בני העם, שהיה תחת שלטון רודנות פאשיסטית, ובכל זאת הצליח לשמור על צלם אנוש כלפי עצמו וכלפי האוכלוסיות שכבש. ביחוד אמורים הדברים לגבי היהודים, שאליהם התייחסו האיטלקים ברוב המקרים בהגינות, בחמלה וברגש אנושי. לנושא זה, מעשי הצלה של יהודים בידי האיטלקים בימי השואה, הקדיש שלח את ספרו הראשון "חשבון דמים". גם בספרו השני, "ההיסטוריה של שואת יהודי יוגוסלביה", תפסו האיטלקים מקום נכבד. בהקדמה למחקרו "מתנצל" שלח על העובדה, שבגלל המחסה שהעניקו לו האיטלקים, ומשום שגוננו עליו ועל משפחתו מידם האכזרית של הגרמנים – הוא חושש לאובייקטיוויות של מחקרו.

"חיי ניצלו, והחוב האדיר שהייתי חייב לאיטלקים רבים, שלא ידעתיים כלל, הפך לאהבה גדולה, לקשר עמוק לתרבות, לנוף, למנהגים ולאורח החיים האיטלקי המיוחד. אך יותר מכל אהבתי את בני האדם יושבי חצי־האי האפניני. ברור שדברי הינם בבחינת הכללה שאולי אינה יאה להיסטוריון

המכבד את עצמו... ואף-על-פי-כן, אינני מסוגל להשתחרר מהתחושה, כי האיטלקים ניחנו בתכונות אופי, במנטליות, ביחס לחיים, המושפעים מהשמש הנהדרת, מן האור הנפלא, מתאוות החיים העצומה ההדוניסטית, מחיוב החיים, אשר מכתיבים את התנהגותם הפרטית והקולקטיבית".

הספר שלפנינו מתבסס על מקורות ראשוניים שנלקחו בעיקרם מארכיון צבא גרמניה בפרייבורג, ארכיון צבא איטליה ברומא, ארכיון צבא יוגוסלביה בבלגרד, המוזיאון היהודי בבלגרד והארכיון הפוליטי של משרד החוץ הגרמני בבון.

ספר זה, האחרון בספרי מנחם שלח, הוא מסמך מכובד לזכרו של היסטוריון ייחודי שהלך לעולמו.

★ זכר מרדכי. פרקים לתולדות הציונות הדתית במרכז אירופה. השואה ושיקום התנועה בהונגריה ובטרנסילבניה. מוקדש לזכרו של מרדכי רסל, איש ניר-עציון, בעריכת מנחם צבי קדרי. הוצאת מורשת, "יד לעד", בית העדות למורשת הציונות הדתית והשואה, ניר גלים, תשנ"ה.

בקובץ מבחר מגוון של מאמרים על תולדות הציונות הדתית במרכז אירופה ובמזרחה בתקופה שקדמה לשואה, פרקים על שואת יהודי הונגריה ורומניה, על המאבק לשיקום תנועת "בני עקיבא" בהונגריה ובפולין לאחר השואה, ולקט מכתבי מרדכי רסל, איש ניר-עציון, שבתקופת השואה פעל רבות להברחת יהודים מהונגריה לרומניה ולהצלתם – כתבים העוסקים בשואה. רסל, יליד ארד (טרנסילבניה), עסק בפעילות חינוכית ותנועתית בשורות "הפועל המזרחי" ובמוסדותיו וכן חיבר ופירסם ספרים אחדים על תקופת השואה.

קובץ זה, לזכרו, תורם לידיעותינו על גורלן של שתי קהילות בשואה – רומניה והונגריה, שהמחקר עליהן טרם הגיע למיצויו.

★ אליעזר דומקה: בצל צלב הקרס, המבורג ויהודיה 1928-1933. הוצאת ספרים על-שם י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשנ"ה. 342 עמודים.

ספר חשוב זה, המבוסס על עבודת הדוקטורט של המחבר, עוסק בקהילה יהודית משגשגת בגרמניה, שהטביעה חותמה על ההיסטוריה התרבותית והחברתית הן של יהדות גרמניה והן של יהדות אירופה המרכזית, בדורות שקדמו לחורבן. החיבור מאיר ומנתח את השנים שלפני עליית היטלר לשלטון, ובכך הוא תורם נדבך חשוב ביותר להבנת עמידתה של יהדות גרמניה בשנות השלטון הנאצי.

תולדותיה של יהדות גרמניה בימי השואה אינם משופעים בספרי מחקר ומונוגראפיות. משום מה קופח תחום זה של הקהילה היהודית הראשונה באירופה שנאנקה תחת שלטון נאצי ולא זו בלבד – אלא שסבלה נמשך יותר מכל קהילה אחרת – עשר שנים תמימות. למעשה, כל מה שעבר על יהודי אירופה בימי השואה כבר נתקיים ביהודי גרמניה, ולכן מעניין לקרוא

על השנים שקדמו ל-1933. דומקה מתאר בהרחבה את התגוננות היהודים בשנות המשבר הפוליטי (1929 ואילך), את הארגונים היהודיים ופעילותם, את תגובת העיתונות היהודית המקומית, את פעילות הנציגים היהודים במערכת הפוליטית, את התגובות הפנימיות כתגובה לאנטישמיות; עוד הוא מרחיב בשאלת התגובה היהודית לשלטון החדש בשנה הראשונה ל"רייך השלישי", תוך שהוא מביא את התגובה היהודית כלפי חוץ וכלפי פנים. הספר מבוסס על תיעוד עשיר, ונספחים לו רשימת העדים, ביבליוגרפיה ומפתח. חיבור בעל חשיבות מרובה.

★ גוף שלישי יחיד, ביוגרפיות של חברי תנועות נוער בתקופת השואה, כרך ב' בעריכת אביהו רוני, יהויקים כוכבי, הוצאת מורשת/בית לוחמי הגיטאות/יד יערי, 257 עמודים.

כרך זה מצטרף אל קודמו בניסיון להגיש ביוגרפיות מלאות ומקיפות עד כמה שאפשר של דמויות בהיסטוריה של תנועות הנוער בימי השואה – דמויות שעיצבו את התנועות הללו, פעלו לקיומן ולהשרדותן ועמדו בראשן בעת הלחימה נגד הנאצים. בכרך זה נכללות דמויותיהם של מרדכי טננבוים, מפעילי "דרור החלוץ" בוילנה, ממקימי הארגון היהודי הלוחם בגיטו וארשה ומפקד ההתקוממות בגיטו ביאליסטוק; של ז'אק וייטראוב, איש "השומר הצעיר" מפאריס שהיה מראשי מחתרת ההצלה שהקימו אנשי תנועת "הנוער הציוני" בצרפת; כן מופיע סיפורן של רבקה ושתי הרוחקות, (מן השם רוחקה), צעירות חרדיות, חניכות "בנות ר"בית יעקב", שהיוו את הגרעין המנהיג של קבוצת התמיכה והעזרה ההדדית במחנה פלאשוב, וסיפורו של אריה וילנר, מראשי "השומר הצעיר" בגיטאות וילנה ווארשה, הדמות המרכזית שהקימה את הקשרים של הארגון היהודי הלוחם עם ארגוני המחתרת הפולניים מחוץ לגיטו.

את קורות תנועות הנוער בתקופת השואה נהגו הניצולים לספר בגוף ראשון רבים, מתוך תחושת מחויבות מוסרית לחבריהם שנספו ותוך נאמנות לחובתם הפנימית לנצור את הזיכרון ולמוסרו לדורות הבאים. בשני הקבצים שראו אור ב"יד יערי" נעשה לראשונה ניסיון להיצמד אל היחיד הפועל במסגרת של תנועה. הביוגרפיות האישיות הן בעצם ביוגרפיות של תנועה, של רעיון, של דור, של הנוער היהודי שמצא את מותו כשנלחם על רעיונותיו.

★ צבי בכרך, תפיסת האדם באידיאולוגיה הנאצית. ספריית "אוניברסיטה משודרת", גלי צה"ל ומשרד הבטחון – ההוצאה לאור, תל-אביב תשנ"ו, 93 עמודים.

חינוך האנושות במשך אלפי שנים היה מושתת על הצו המוסרי "לא תרצח", שבני האדם קיבלוהו כמחייב. החינוך שקד על החדרת חשיבותם, כבודם וערכם של חיי האדם, ואילו ההשקפה הנאצית ביקשה להפוך את הקערה על פיה – לשנות לחלוטין את דימויו של האדם, ומכאן גם את

מטרת החינוך. פרופ' בכרך, מרצה להיסטוריה בת זמננו במחלקה להיסטוריה כללית באוניברסיטת בראילן ומחברם של ספרים ומאמרים רבים על האנטישמיות הנוצרים ועל הגזענות הנאצית, מסביר בסדרת השיחות שבספר את מהותה של המהפכה שעברה תפיסת האדם בידי הנאצים.

בכרך מתאר בבהירות כיצד משתנית באידיאולוגיה הנאצית ההערכה כלפי חיי האדם, לאמור – ערך חיי האדם אינו אבסולוטי. ליד ה"לא תרצח" ניתן להציב צו האומר כי "תרצח" גם הוא לגיטימי, בכפוף ל"אני מאמין" הנאצי. הרצח אינו נתפס עוד כפשע אלא כמעשה חיובי, המתחייב מחוקי הטבע.

בכרך מסביר, כיצד הורעל מוחם של גרמנים כה רבים בידי ההשקפה שמעשי רצח והרג הם צורך טבעי במסגרת מאבק ביולוגי, המתרחש בין הגזעים ה"עליונים" בעלי "הדם הטהור" לבין הגזעים ה"נחותים" וה"תת-גזעים". עוד הוא מבאר באיזה אופן הובהר לאוכלוסייה בגרמניה כי היא נדרשת לציות אבסולוטי וכי היא פטורה מכל אחריות מצפונית למעשיה, במסגרת המאבק הביך-גזעי.

המחבר מסכם את התכונות שיוחסו בידי ההשקפה הנאצית ל"אדם החדש" ומסביר כיצד התנהל תהליך החינוך ועיצוב האופי של הנוער הגרמני במוסדות החינוך ברייך השלישי.

★ לחימה יהודית בשואה – תולדות, הדים, מורשת. דפים לחקר תקופת השואה, מאסף י"ב. העורכים: אשר כהן, יהויקים כוכבי. הוצאת המכון לחקר תקופת השואה המשותף לאוניברסיטת חיפה ולבית לוחמי הגיטאות. חיפה. תשנ"ה, 334 עמודים.

היבטים שונים של הלחימה היהודית בימי השואה נידונים בכרך זה שייסודו בהרצאות שנישאו בבית לוחמי הגיטאות ובאוניברסיטת חיפה במסגרת כנס מדעי שעסק בנושא.

בין המאמרים בקובץ: הגנה עצמית יהודית בפולין ערב המלחמה (חזה אשכולי), התנגדות יהודית בשואה ומשמעותה – הערות עיוניות (דן מכמן), רעיון הלחימה בתפיסת תנועות הנוער בתקופת השואה – היבטים פסיכולוגיים והיסטוריים (אביהו רונן ויוסי הדר), תגובות למרד בעולם החרדי (יהודית תידור-באומל), דילמות מוסריות במרד הגיטאות (יהויקים כוכבי), התגבשות רעיון המרד בקרב צעירי תנועות הנוער החלוציות וצעירי הבונד (דניאל בלטמן) ועוד.

★ יצחק פרי (פרידמן), תולדות היהודים בטרנסילבניה במאה העשרים, כרכים א'-ב'. הוצאת תרבות. חולון, תשנ"ה, 1,009 עמודים.
ספר עב-כרס זה הוא בראש ובראשונה מצבת-זיכרון ליהדות טרנסילבניה, ובו תיאור מקיף של אורחות חייה, תרבותה וסיפור כליונה בשואה. שלושת הפרקים האחרונים של הכרך השני מתארים את ימי השואה

בטרנסילבניה ומביאים תיאור נרחב של הגיטאות שהקימו ההונגרים ליהודי האיזור. המחבר מצא תעודות ועדויות שלא נודעו עד עתה על גורלם המר של היהודים בגיטאות שונים; רבים מהם עונו קשות בטרם שולחו אל מותם, בעת ניסיון הז'אנדרמים ההונגרים להשתלט על רכושם. הפרטים הרבים שחושף המחבר מצטרפים יחדיו לתמונה מקפת ומצמררת על סבלם של יהודי טרנסילבניה בשנת 1944.

פרופ' פרי הוא יליד טרנסילבניה וניצול המחנות אושוויץ, בונה־מונוביץ, גליביץ וגרוס־רוזן. בשלהי השואה הובל ב"צעדת המוות" לשלזיה התחתונה. פירסם ספרים ומחקרים רבים על יהודי הונגריה וטרנסילבניה.

★ יחיעם ויץ, האיש שנרצח פעמיים – חייו, משפטו ומותו של ד"ר ישראל קסטנר. הוצאת כתר, ירושלים 1995, 407 עמודים.

על ישראל קסטנר, על פועלו בהונגריה בעת השואה, על קשריו עם אישים נאצים בזמן הכיבוש הגרמני בהונגריה ולאחר המלחמה, ובמיוחד על הבעייתיות של סוגיית ההצלה של יהודים ושיטותיה בימי השואה – כבר נכתב הרבה בעיתונות, בכתבי־העת ובספרות הפופולרית. ההיסטוריון יחיעם ויץ נטל על עצמו משימה לא קלה; להיכנס לעובי הקורה של "פרשת קסטנר" בכלים מדעיים־היסטוריים, כחוקר המתבסס על תעודות ומסמכים. זהו מחקר העוסק בנושא רגיש וטעון, הקושר את אחד הפרקים הטראגיים ביותר בתולדות השואה – שואת יהודי הונגריה – עם סוגיית שיתוף הפעולה עם הנאצים ובעיית עמדתו של היישוב בארץ ועמדת המערכת הפוליטית של מדינת ישראל הצעירה.

בהסתמכו על תיעוד עשיר ועל ראיונות אישיים שקיים, מביא ויץ תיאור מקיף ומאוזן של קסטנר האיש, סוקר את בעיות תקופתו ואת השלכותיה של הפרשה, במידה רבה ממשיכה ללוות את החברה הישראלית עד היום.

★ עיונים במורשתו של יאנוש קורצ'אק, קובץ מס. 5. הוצאת אוניברסיטת חיפה, האגודה על־שם יאנוש קורצ'אק בישראל, בית לוחמי הגיטאות. תל־אביב – חיפה, תשנ"ה, 224 עמודים.

דמותו ופועלו של המחנך הנריק גולדשמידט – הידוע יותר בשמו הספרותי הפולני יאנוש קורצ'אק – זכו כבר להנצחה בספרים ובמאמרים רבים. המיוחד בסדרת הקבצים על מורשתו שמוציאה אגודת קורצ'אק בישראל הוא הפנים החדשות והזוויות הידועות פחות שמנסים העורכים לאתר בכתבי קורצ'אק ובעיזבונו.

בקובץ שלפנינו פרסום בכורה בעברית של "בית הספר של החיים" – אוטופיה של יישוב למופת, המכוון לקידום החברה ולפתרון בעיותיה הכאובות באמצעות החינוך, שבו רואה קורצ'אק את דרך המלך לתיקון החברה. אותו יישוב מוכיח קבל עם ועדה, כיצד ניתן לשנות את פני החברה באמצעות החינוך. לתיאור היישוב האוטופי קודמת ביקורת נוקבת על החברה ועל מוסדות החינוך הקיימים בה.

היצירה "בית הספר של החיים" מציגה בבירור את אבני היסוד של משנתו החינוכית של קורצ'אק: השילוב בין האוטופיה לבין החיים הריאליים; המעורבות בחיים והצורך ללמוד מהם; העבודה כערך בחיים ובחינוך; וגיבוש צורת החיים בידי החניכים והמחנכים, המנהלים יחדיו את חייהם, קשובים לצרכים משתנים. חלקים רבים מאוטופיה זו, שנכתבה בשנת 1907-1908, התממשו בשנת 1912 בבית-היתומים שברחוב קרוכמלנה בווארשה. כך הפך "סיפור פנטסטי" לתוכנית חינוכית. יצירה זו מלווה במאמרו של שבח אדן, העוסקת בספר ובמקורותיו. אדן מדגיש את הגישה הדיאלקטית של קורצ'אק ואת שאיפתו לאיזון בין היסודות הסותרים.

מאמר נוסף בקובץ מוקדש לדמותה של סטפה וילצ'ינסקה, עוזרתו הנאמנה של קורצ'אק. על יסוד יותר ממאה מכתבים ששלחה לתלמידתה בקיבוץ עין-חרוד, מנתחת עדה הגרי (פוזננסקי) את דמותה ואישיותה של וילצ'ינסקה.

מאמר נוסף, של פרופ' יעקב רותם, עוסק בקורצ'אק בערוב ימיו ונכתב על יסוד רשימותיו של קורצ'אק מהגיטו. המאמר מגולל את סבל הילדים שבגיטו. רותם, רופא במקצועו, מדגיש את ההיבט הרפואי הכלול ברשימותיו של קורצ'אק, שהיה כידוע, רופא אף הוא.

עוד בקובץ דיון על נסיעת בני-נוער ישראלים לפולין. הדיון, בהנחיית ד"ר נילי קרן, מעלה רעיונות ובעיות הקשורים במפעל חינוכי זה, שרב סביבו הוויכוח הציבורי.

★ הויקים דורון, נעורים בתנועה. קובץ מקורות לתולדות תנועות הנוער היהודיות בגרמניה 1909-1939. הוצאת ראובן מס, יד יערי, מרכז ליאו בק, ירושלים 1996, 340 עמודים.

"בלארוייס", "עזרא", "ברית משוטטים יהודים צעירים", "קאמראדן", כל אלה שמות הלקוחים מעולמה של תנועת הנוער היהודית בגרמניה. תנועת הנוער היתה עולם ומלואו בעבור הצעירה והצעיר, וכשמתבוננים בקורותיהן של תנועות הנוער היהודיות בגרמניה שלפני עלות היטלר לשלטון נפרש עולם מלא וגדוש, בוגר, רציני ומלא תכנים רעיוניים.

בספרו של ד"ר יהויקים דורון, שלמרבה הצער הלך לעולמו בטרם זכה לראות את פרי מחקרו בדפוס, כונסו מבוחר תעודות, המשקפות את עולמם של חברי תנועות הנוער בגרמניה ובעיקר את המייחד אותן. תנועות אלה ינקו מתרבות גרמניה והיו מושרשות בלשון הגרמנית, בספרות ובזמר העממי, בנופים ובהיסטוריה הגרמנית במידה בולטת ומודגשת. דורון מנתח במבואות לפרקים השונים את הבעיות שהעסיקו את חברי התנועות השונות, את המתחים הפנימיים ששררו בתנועה, את יחסן לתנועות האחרות, את התגבשות המנהיגות ואת יחסן לדת.

מיבחר תמוה ופרשנות סלקטיווית

(תעודות ועובדות על רצח יהודי אסטוניה)

אסטוניה הצפונית והקטנה ביותר משלוש הארצות הבאלטיות מנתה ערב מלחמת העולם השנייה מיליון ורבע תושבים. היישוב היהודי הזעיר בארץ זו (4,381 בשנת 1934) נהנה מאוטונומיה תרבותית-לאומית רחבה והצטיין בחיים יהודיים תוססים. מצב זה השתנה באוגוסט 1940, עת סופחה אסטוניה לברית-המועצות, והאוכלוסייה היהודית – כמו גם הכללית – השתלבו במידה זו או אחרת בתהליך הסובייטיזציה הכפויה. כ־500 מהם (בעלי מפעלים ועסקים גדולים או פעילי מפלגות ציוניות ואחרות) נכללו במבצע ההגלייה לסיביר שערכו שלטונות הבטחון הסובייטיים בקרב מה שהם כינו "יסודות מסוכנים מבחינה חברתית" או "אויבי העם".

מיד לאחר פרוץ המלחמה בין גרמניה לבין ברית-המועצות, ביוני 1941, הגיעו חיילות הגרמנים גם לאסטוניה, אך מסיבות שונות התמשך כיבוש כמעט חודשיים. הודות לכך הספיקו כ־2/3 (!) מיהודי אסטוניה להימלט לאזורים הפנימיים של ברית-המועצות. תחת הכיבוש הגרמני-נאצי נותרו, אפוא, קרוב ל־1,000 יהודים בלבד, שמכול מיני סיבות לא רצו או לא יכלו להימלט לפנים ברית-המועצות. כל אלה שנותרו – נרצחו בתוך קצת למעלה מחצי שנה בידי הגרמנים (Sonderkommando 1a) ואנשי "ההגנה העצמית" (Omakaitse) האסטונית. גם לאחר שאסטוניה הוכרזה ב־1942 כמטוהרת מיהודים (Judenfrei), הובאו לארץ זו אלפי עובדי כפייה יהודים מארצות שונות באירופה. עם גירוש הגרמנים מאסטוניה, בסתיו 1944, בידי הצבא הסובייטי, נמצאו עדיין בחיים כמאה מהם וכן פחות ממניין יהודים בודדים מתושבי המקום, ששרדו מתוך כאלף שנשארו בשעתו תחת הכיבוש הנאצי.

על כל אלה פורסמו ספרים ומאמרים רבים בשפות שונות, בישראל ובמקומות אחרים, ואילו בהיסטוריוגרפיה האסטונית-סובייטית אוזכרו היהודים בדרך כלל בין יתר הקורבנות של הכיבוש הנאצי.

50 שנה לאחר מכן, וכ־4 שנים לאחר שאסטוניה הפכה למדינה עצמאית, הופיע שם לראשונה ספר מיוחד המתייחס אך ורק לגורלם של יהודי ארץ זו תחת הכיבוש הנאצי.* מחברת הספר היא בתו של שמואל גורין, מהאישים הבולטים בקרב יהדות אסטוניה בין שתי מלחמות עולם, שכהן באותה תקופה כמנהל בית־הספר התיכון (Gymnasium) בטאלין. בשנות המלחמה היא שהתה באזורים הפנימיים של ברית־המועצות.

בדברי ההקדמה של המחברת היא מצביעה על הסיבות העיקריות שהניעו אותה להביא בפני הציבור את מה שהיא מכנה "האירועים הטראגיים" של יהדות אסטוניה, והן: (1) חוסר ידיעה מספקת בקרב ידידיה האסטוניים על מה שקרה לכלל היהודים בארצם בעת המלחמה; (2) להביא לידיעתם של שרידי היהודים באסטוניה מידע רב ככל האפשר על גורלם של יקיריהם – קורבנות השואה; (3) הנצחת הקורבנות.

הספר, על 236 עמודיו, כתוב בחלקו הגדול בשפה האסטית, אך דברי ההקדמה הכללית והמבואות (האחד על תולדות יהודי אסטוניה והשני – על קורותיהם בשואה), מובאים בסוף הספר בתרגום מלא בשפה האנגלית. יש גם תרגום אנגלי מלא לכותרות של חמש הרשימות השמיות של מיכלול היהודים, שנרצחו באסטוניה תחת הכיבוש הנאצי ולשתי הטבלאות, הכוללות נתונים סטטיסטיים ודמוגרפיים של הנרצחים. כמו כן יש תרגום תמציתי באנגלית של התוכן מכול אחת מ־127 התעודות על גורלם של יהודים מסוימים ב־15 החודשים הראשונים של הכיבוש הנאצי. צילומי התעודות המקוריות, הכתובות בגרמנית או אסטית, מובאים בצורת פקסימיליות. בשורה של תעודות (71-79) מובא עניינו של תושב העיר טאלין, סלומון אפשטיין יליד 1885, שכמו יהודים רבים נאסר בתחילת הכיבוש הנאצי (ספטמבר 1941) והואשם, בין היתר, במה שכונה בלשון סג' נהור "סיכון הסדר הציבורי"; במלים אחרות: בפעילות קומוניסטית וכדומה. לעזרתו נחלצה רעייתו הגרמניה, הלנה (Helena), אשה ארית טהורה, ששני אחיה שירתו בצבא הגרמני. לטענתה, עמדו הסובייטים להגלות לסיביר את בנם היחיד, שהוגדר על ידם כ"פאשיסט", אך בעלה סלומון אפשטיין מעולם לא מנע מן הבן להתבטא נגד הקומוניסטים והיהודים. בתעודה אחרת מובאת המלצה לטובת אפשטיין מטעמם של 14 עובדים בבית־המלאכה "אוריגינאל", בו עבדו עמו בתקופת השלטון הסובייטי. ככל הנראה כל זה לא עזר, שכן שמו מאוזכר בתוך הספר ברשימה

Eugenia Gurin-Loov, *Eesti Juutide Kataastroof 1941; Eesti Juudi Kogukond*; Tallinn 1994 (Holocaust of Estonian Jews 1941; Jewish community in Estonia, Tallinn 1994)

מספר 1 – היא הרשימה הכוללת את כל 929 יהודי אסטוניה שהוצאו שם להורג בכל מיני צורות. לפי המבוא בספר, בעשרות תעודות נוספות פקד גורל דומה לזה של אפשטיין לפחות עוד חצי תריסר יהודים אחרים, על אף שמכריהם האסטונים ניסו ללמד עליהם זכות. רק בתעודות מעטות בלבד מאוזכרים שמות יחידים מקרב אסטונים שהשתתפו, במידה זו או אחרת, ברצח היהודים המקומיים. כך למשל, בתעודה מספר 22, מובאת פקסימיליה ממכתב שהיפנה מפקד מחנה האסירים הפוליטיים בפרנאו אל הממונים עליו. במכתב זה, הכתוב באסטונית, והנושא תאריך אוקטובר 1941, מדובר באיש ה־Omakaitse (ההגנה העצמית) Georg Pohjakasl, שרצח בירייה את היהודייה איידה מאצקיין. בשולי חמש תעודות אחרות (24, 25, 26, 28, 94), הכוללות מימצאי חקירה מטעם משטרת טאלין, מובאת הערה המזהה את החתימה בכל אחת מהן כשל קצין המשטרה אוואלד מיקסון (Mikson). כן נאמר בהערה, שהנ"ל הואשם בידי מרכז שמעון ויזנטאל. לא נאמר בהערה שקצין זה, הידוע לשימחה בשל מעורבותו בהתעללות באסירים יהודים וברציחתם, נמלט אחרי המלחמה לאיסלנד, שם שהה עד מותו ב־1994. האיזכור העקיף על אשמתו של איש־דמים זה הוא יותר ממתמיה ועשוי לרמוז שגם באסטוניה העצמאית כיום, כמו גם באסטוניה הסובייטית לשעבר, נמנעים מלנגוע בנושא הרגיש: השתתפותם של האסטונים ברצח בני ארצם היהודים. וזאת על אף הידוע ממקורות אחרים על חלקם הפעיל של לא מעט אסטונים בעשיית שפטים בשכניהם היהודים או בהסגרתם לשלטונות.

אמנם, בהיעדר מידע מפורט על הימים האחרונים של היהודים המקומיים באסטוניה, מהוות 127 התעודות המובאות תרומה ניכרת להיסטוריוגרפיה של השואה בארץ צפונית זו. ברם, קשה להשתחרר מהרושם, שהמיבחר של תעודות אלה אינו מקרי. ניתן למשל לשאול, האם מקרה הוא שאין למצוא באף אחת מהתעודות הללו איזכור או הוכחה שיהודי זה או אחר אכן היה קומוניסט. שהרי היו גם באסטוניה כאלה, וכמה מהם נותרו תחת הכיבוש הנאצי. והשאלה היא גם, האם בשל כך שילמו הללו בחייהם או שנרצחו בגלל היותם יהודים? על כל פנים, יש מקום לשאלה: לפי אילו קריטריונים נבחרו 127 התעודות?

הרושם הוא (ושמא אני טועה) שכיום, בסיטואציה הפוליטית הנוכחית באסטוניה, לא נוח כל כך להתייחס להשתתפותם של היהודים במלחמת המאסף שניהל הצבא האדום בעת נסיגתו באסטוניה ב־1941, וכן התגייסותם של הפליטים היהודים לצבא האדום לאחר שקיבלו מיקלט באזורים הפנימיים של ברית־המועצות. אי לכך ניתן להבחין בשני המבואות שבספר מעין נימת התנצלות על העובדה, שחיילים יהודים, ששירתו בעת המלחמה בקורפוס האסטוני שבצבא האדום, נאלצו להילחם נגד חיילים אסטוניים ששירתו בצבא הגרמני־הנאצי. עובדה זו מתאזנת, כנראה, בהסבר שלה לסיבת הימנעותם של יהודים רבים מלהימלט בתחילת המלחמה לאזורים הפנימיים של ברית־המועצות. לדעתה, נבע הדבר

מרגשות האיבה העזה שחשו יהודי אסטוניה כלפי הסובייטים. בסוף המבוא הראשון אף נזקקת המחברת לאיזון מפורש של הגורמים הפוליטיים, שהכריעו את גורלה של יהדות אסטוניה בזו הלשון: "בשנות ה־40 הראשונות הונחתו על הקהילה היהודית באסטוניה בזו אחרי זו שתי מהלומות אנושות: חיסול החינוך והתרבות הלאומית בגלל הדיכוי הסובייטי (1940-1941); החיסול הפיסי המוחלט של היהודים שנותרו באסטוניה תחת הכיבוש הנאצי (1941-1942)". כאן המקום להעיר, שנוסחה סימטרית מסוג זה מקובלת כיום לא רק באסטוניה, אלא גם בקרב המימסד והעיתונות של יתר הארצות הבאלטיות, המתלבטות בהצגת השואה היהודית בארצותיהם.

אמנם, כדי לעשות צדק עם המחברת, ראוי לציין שבפרק המבוא על שואת יהודי אסטוניה היא מתייחסת בצורה עובדתית, אם כי בקיצור נמרץ, לתפקידם הנפשע של משטרת אסטוניה ואנשי Omakaitse ומפקדם המשותף, אל"ם Jonannes Soodla.

מעבר לבעייתיות שבפרשנות המובאת הספר ושמעלה, כאמור, שאלות ותמיחות, ראוי וחובה לציין בהערכה רבה את תרומתה המרשימה של המחברת בליקוט מירב שמותיהם המלאים של יהודי אסטוניה שנטבחו בארצם במחצית השנייה של 1941 ובתחילת 1942. מתוך כל אלה הרכיבה ופירסמה בספר שלפנינו 6 רשימות, שהחשובה שבהן היא הראשונה הכללית, ובה מובאים לפי סדר אלפביתי שמותיהם ופרטיהם האישיים (מין, גיל ומקום המגורים) של 929 נפשות. רובם ככולם (805) התגוררו בשלוש הערים הגדולות: הבירה טאלין (Tallinn - 518), טארטו (Tartu) ופרנו (Paeruu). היתר – 124 במספר – התגוררו בכ־20 עיירות ומקומות יישוב זעירים.

על אף שהמספר 929 הוא זעיר מאוד יחסית לעומת שיעור קורבנות השואה היהודית בכל אחת מהארצות האחרות באירופה, שהיו תחת הכיבוש הנאצי, מהווה הוא את מיכלול (כמעט 100%!) יהודי אסטוניה, שניספו בעת השואה בארצם. בכל אופן, אין במספר זה כדי להמעיט מחשיבותו וערכו של מפעל הזיכרון וההנצחה שהגתה וגם הגשימה המתברת החרוצה בסיועו של ויקטור בויקוב (Boikov).

חשיבות לא מעטה נודעת גם ליתר הרשימות החלקיות וביניהן: זו של 101 הילדים ובני הנוער עד גיל 18, שנרצחו לרוב יחד עם הוריהם; רשימת 137 היהודים (נשים, גברים, זקנים וטף) שנרצחו בעיר פרנו (Paeruu); הרשימה הקצרה ביותר היא של 12 גברים יהודים, שבעבר הלא רחוק יחסית (1918-1919), לחמו בפועל למען עצמאותה של אסטוניה.

בניסיון להבין את "התכלית" בהצגת רשימה קצרצרה זו, ניתן להצביע על אפשרות סבירה של מניעים שונים, אך משלימים זה את זה: האחד – איזכור נוסף על נאמנותם האזרחית של יהודי אסטוניה למדינתם והשני – התרסה עקיפה על התנהגותם הנלוזה של השלטונות האסטוניים, שלא התאמצו להגן בשעת מיבחן על אזרחיהם הפטריוטים, כפי שנהגו למשל

השלטונות המקומיים בפינלנד השכנה.

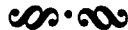
כמו בסוגיות עדינות אחרות, שמקצתן נרמזו לעיל, העדיפה כנראה המחברת – בגלל סיבות השמורות עמה – לדבר בשפת העובדות (המדברות בעד עצמן), וזאת במקום להרבות בדברי כיבושין, ביקורת ואולי גם אכזבה מהתייחסותם של אסטונים רבים לשכניהם היהודים. כפתרון אפשרי נוסף בנושא כאוב זה מציעה המחברת, שהוא יטופל על-ידי היסטוריונים אסטוניים.

גם אם יש בהצעה זו היגיון מסוים, הרי אין גם סיבה שבעתיד הקרוב יוצרו תנאים שגם המחברת תוכל להמשיך ולפתח את חקר הנושא, לאור ניסיונה בחשיפת החומר הגנוז הארכיוני באסטוניה ובמקומות אחרים.

גדעון גרייף

שיחה עם מנוס דיאמנט, עם צאת ספרו החדש

לשוחח עם אגדה מהלכת – משימה קשה היא. שמו של מנוס דיאמנט יוצא לפניו כבר עשרות שנים כדמות עשויה ללא־חת, שאינה יודעת פחד, הזוקפת לזכותה עלילות גבורה, שאם לא היו עובדות מוכחות – ניתן היה לשייכן לתחום דמיונו של סופר מתח מבריק. חלק מפרשיות גבורותיו – חסוי עד עצם היום הזה. מכל הידוע עליו – רב עד היום הנסתר על הנגלה. מכאן, הסקרנות והעניין שעוררה הופעת ספרו המרתק: משימה חשאית – מיבצע אייכמן, שראה אור לאחרונה (בגרמנית) בווינה (1995). בתמונת השער – תצלום של גיבור הספר ב"פוחה" שלא היתה מביישת את ענקי הריגול והמחתרת בעולמנו, ותצלום קטן בקצה העטיפה – של הפושע, שמנוס דיאמנט הוא שגרם יותר מכל אדם אחר ללכידתו – אדריכל "הפתרון הסופי", הרוצח "שמאחורי שולחן הכתיבה" – אדולף אייכמן. בספר מגולל מנוס פרקים אחדים מחייו הסוערים, ובאמצעות סיפורו אנו מתוודעים לתקופה רבת־הוד, מופלאה בנועזות גיבוריה הצעירים, שרידי השואה וניצוליה, המחליטים לבצע הלכה למעשה את משאלתם האחרונה של היהודים בטרם מותם בידי הגרמנים – נקמה!!! נפגשתי עם מנוס לשיחה בגבעתיים. אישיותו כובשת אותם מיד בפשטותה ובצניעותה: האיש, שבזכות תצלום שלא היה עד אז בידי איש, איפשר את המעקב והלכידה של אייכמן, ושלה ידו גם בפרשיות גבורה מתוחכמות רבות – אינו מתהדר במעשיו, אינו מחשיב את עצמו יתר־על־המידה, ויודע להציג את פעולותיו באור מוסרי־ערכי, כשה"אני" האישי שלו הוא אך לוואי למטרה האידיאלית, התנועתית. כשהוא מבקש ממנו להדגיש היבטים מסוימים – הרי הם שניים שאינם קשורים בו ישירות.

בראש ובראשונה – תנועתו: "הנוער הציוני". דיאמנט קובע חד משמעית: "אני מה שאני בזכות עברי התנועת". מנוס חבר ב"נוער הציוני", כבר מגיל 11 או 12, עת היה ילד בעיר קטוביץ שבפולין, הוא מבקש שארשום את שמו של האדם, שהשפיע יותר מכל על עתידו ועיצב את אישיותו המוצקה, האמיצה – הלא הוא ראש קבוצתו בתנועת "הנוער הציוני", שלמה דורי (צימרמן), כיום – בקיבוץ יפעת. "שלמה דורי השפיע על כל אורח חיי", מטעים מנוס דיאמנט, ומיד הוא מוסיף, בחיוך ובגאווה "אני חבר בנוער הציוני עד עצם היום הזה!!!"

בתנועת "הנוער הציוני" היה גם בזמן השואה, עת עמד בראשה של קבוצה מבני התנועה, שהתחזו לנוצרים באוסטריה, תחת ניירות מזויפים ועסקו שם בחקלאות. הסיפור המלא, המובא בספר, יכול לפרנס שלושה סרטי פעולה מדהימים. הוא היה פעיל בהברחת בני נוער יהודים מהונגריה לרומניה, וניהל נקודת "טיול" (כך נקראה פעולת הברחה זו).

אחרי המלחמה עסק, עם אלכס גתמון, גם הוא דמות אגדות בלכידת פושעים גרמנים ובהענשתם, במסגרת "הנוקמים". על כך הוא ממעט, יחסית, לספר. מי שגייסו לפעילות זו היה ארתור-אשר בן-נתן. מנוס מראה לו תצלום, בו נראים הוא ואלכס גתמון נשבעים ליד קבר הרצל בווינה לנקום ברוצחים הגרמנים.

אחר-כך המשיך במאמצים לתפוס פושעים גרמנים, והיה פעיל ב"בריחה" (שם עבד במחיצת חיים לסקוב).

היבט שני, שמנוס דיאמנט מדגיש בהתמדה – לא פושעים "נאצים" רדף, כי אם פושעים "גרמנים", וכשאני רושם בדפי "נאצים" הוא מבקשני לתקן. "אלה היו גרמנים", הוא מדגיש, "גרמנים". ומיד הוא עובר לסיפור, שקשה להאמין באמיתותו – כיצד עלה בידו להציל את קבוצתו, חברי "הנוער הציוני", שכבר עמדו ממש ליד דלתות הקרונות המובילים לאושוויץ. תושיה, אומץ שלא מהעולם הזה ו"כוח על-טבעי", כהגדרתו, הצילו את החבורה הצעירה.

אני שואל את מנוס, מה דחף אותו לפעול כפי שפעל, ולהסתכן כך, והוא עונה בלי להסס שנייה: "רציתי להציל חברים. תפקידי העליון היה להציל חברים". וכך, אני שומע עוד כמה פרשיות מסמרות-שיער, וב"פלש-בק" חוזרים ל"נוער הציוני" במחתרת בסוסנוביץ, שבראשו עמד יוזק קוז'וק, ושוב לחיפושים אחר אייכמן באוסטריה. הנה כי כן, הגיבורים האמיתיים של עם ישראל יושבים בקרבנו, כמעט באלמוניות, ואני מודה לאל הטוב שזימן לידי את ספרו החדש של האיש המופלא והנדיר הזה, העשוי מזן ההולך וכלה, ובכך נזדמן לי להכירו אישית.

כה חשוב, שמו"ל ישראלי יתרגם את הספר מגרמנית ויוציאו לאור. ראוי לו, לנוער הישראלי, שיתחנך על ברכי אמות-המידה המוסריות והערכיות של אנשים כמנוס דיאמנט, שעמנו יכול להתברך בהם.

ב"משואה"

אילה בן-נפתלי

דיאלוג עם בני הנוער נוכח זיכרון השואה

... "אקציה בגיטו. היה זה ה־19 בינואר שנת 1943. האם יצוינו התאריכים האלה בשולי ההיסטוריה? האם יעניין את מי יום בו בפעם נוספת, ולא האחרונה, השבט הגרמני האל־אנושי שם ללעג את האנושות והעמידה בפני ניסיון חדש..." הרהורים אלה העלה על הכתב המשורר היהודי־פולני, ולדיסלב שלנגל, בעיצומה של האקציה בגיטו וארשה.*

המשימה העיקרית של המכון ללימודי השואה – משואה, הן לקרב צעירים מישראל ומהתפוצות להבנת ייחודה של השואה ומרכזיותה בהיסטוריה של העם היהודי ושל החברה האנושית; לבחון את השאלות העקרוניות העולות מתוך הדיון בתקופת השואה, ולברר את משמעותן בעולמו של אדם צעיר בן זמננו.

משואה פותחת בפני בני הנוער צוהר לנושא השואה, דרך תהליך לימודי; חווייתי וערכי. הסמינרים הנערכים במכון משלבים עיון וחקר במקורות ראשוניים, מפגשים עם ניצולי השואה, מרכזי פעילות במוזיאון ובחינה מחודשת של מערכת הדימויים המעצבים את זיכרון השואה בקרב בני הנוער.

השנה, הושם דגש מיוחד על פיתוח של תכניות לימודים רבת־חומיות, המתבססות על כלי ניתוח ופרשנות השאובים מדיסציפלינות שונות. התכניות חושפות את התלמידים למקורות מגוונים: מסמכים ועדויות,

* ולדיסלב שלנגל, אשר קראתי למתים – שירי גיטו וארשה, תשמ"ז, עמ' 18.

בולים ומכתבים, טקסטים ספרותיים, קולנוע תיעודי ועלילתי, תצלומים וציורים.

מטרות התכנית החינוכית, הן לאפשר לבני הנוער לחוש אמפתיה, ולרכוש תובנה עמוקה יותר על מאבקם של היהודים בימי השואה, על חייהם ועל דמותם האנושית והלאומית; לעורר שאלות על גבולות האחריות האישית במציאות של תעמולה וטרור, ועל תקפותם של ערכי תרבות ומוסר במצבי קץ.

בחירת תכני הלימוד ושיטות ההוראה נעשית בהתאמה ליכולת האינטלקטואלית של התלמידים ולבשלותם הריגשית. מבנה הסמינר, נועד לאפשר לבני הנוער להתבונן גם אל עצמם במהלך ההתבוננות אל תקופת השואה ולבחון את המשמעות שיש לשואה בחייהם ובהותם האנושית, היהודית והציונית.

האתגר שעמד בפני הצוות החינוכי במשואה, בשנים האחרונות, היה פיתוח של דרכי הוראה המתאימות ל"שפה" של הדור העומד על סף המאה ה-21. נוער האמון על תפיסה ויזואלית מהירה והמגלה סקרנות ופתיחות לקשת רחבה יותר של שאלות. היכולת לקיים שיח מעמיק באמצעות כלים עדכניים – איפשרה את קיומו של הדיאלוג החינוכי המיוחד, עם בני הנוער במשואה, נוכח זיכרון השואה.

ימי עיון לעובדי הוראה ולקהל הרחב בשיתוף עם מרכז ההסברה – משרד החינוך והתרבות

א. במלאת 50 שנה לניצחון על גרמניה הנאצית ולשיחרור המחנות, ולציון הוצאתו לאור של הספר "עוברים כל גבול", פרי עטו של יוחנן כהן, נערך ערב עיון בנושא "הבריחה", עלילות "הבריחה" הבלתי-ליגאלית, ההתארגנות העצמית של הניצולים והמפגש בינם לבין שליחי היישוב, שורטטו במהלך הערב בידי מחבר הספר, ועלידי מר צבי הרמן, מר אשר בן-נתן, המשורר חיים גורי וד"ר משה בייסקי – יו"ר "משואה".

ב. בערב עיון שהוקדש לנושא "ייצוג השואה בקולנוע", ניבחנו חלקם של סרטי העלילה בעיצוב זיכרון השואה. מר נחמן אינגבר הירצה על "קייטש, מניפולציה ומיסחור בסרטים על השואה" ופרופ' ג'אד נאמן התמקד בנושא "השתקפות השואה בקולנוע הישראלי".

ג. לקראת יום הזיכרון לשואה ולגבורה תשנ"ו ייערך במשואה כנס של צוותי מורים בבתי-ספר העל-יסודיים בנושא: "היערכות מערכת החינוך לקראת יום השואה". ביום העיון יידון נושא "טקסי זיכרון והתייחדות ומשמעותם בחברה הישראלית", ובמהלכו יוצגו ערכות ההוראה שהופקו ע"י "משואה" להעשרת הפעילות החינוכית ביום השואה במערכת החינוך: – "חיים בצל המוות, גיטו קובנה והפורט התשיעי" – מונוגרפיה העוסקת בסוגיית ההבנה והידיעה נוכח מציאות ההשמדה.

★ "שלוש שורות בהיסטוריה, תנועות הנוער היהודיות בפולין" – דמותם ולבטיהם של חברי התנועות בין שתי מלחמות העולם, בראשית תקופת הכיבוש ונוכח ההשמדה.

★ "הולוקופטומה, שואת יהודי סלוניקי" – דמותם היהודית של יהודי סלוניקי, ודפוסי התמודדותם עם הכיבוש הגרמני ועם מציאות מחנות ההשמדה.

★ "ביום ההוא יצאה השארית" – שיחרור המחנות ושארית הפליטה.

★ "שאלות של אז...שאלות של עכשיו, גיטו שאבלי 1941-1944" – לבטיה של ההנהגה היהודית ועולמם של הילדים בגיטו.

★ "רישומו של אדם" – דיאלוג עם זיכרון השואה נוכח מורשת התיעוד בגיטאות.

תוכניות הלימודים ראו אור בשיתוף עם משרד החינוך – מינהל חברה ונוער, במתכונת של ערכות הוראה הכוללות: מדריך למורה, חוברות לתלמידים ובהן הצעות הפעלה מגוונות, קלטות וידיאו ותערוכות חינוכיות.

המרכז הפדגוגי והמדור להשתלמויות עובדי הוראה

המרכז הפדגוגי הארצי להוראת השואה (מרפ"ד), משרת ציבור מגוון של מורים, פעילים קהילתיים, מדריכים בתנועת הנוער, תלמידי תיכון וסטודנטים. המרפ"ד משמש גם כמרכז להדרכת תלמידים בכתיבת עבודות גמר, הוא מופקד על קרנות לחלוקת מילגות לתלמידים מצטיינים.

בסיומה של כל שנת לימודים נערך כנס של מורים ומחנכים. במהלך הכנס מוצגת תערוכה של פרויקטים חינוכיים בנושא השואה שהתקיימו ברחבי הארץ, ומוענקים פרסי חינוך על יוזמות חינוכיות בולטות בתחום זה.

משואה מקיימת השתלמויות לעובדי הוראה בבתי-ספר היסודיים, חטיבות הביניים והחטיבות העליונות. ההשתלמויות מבוססות על הניסיון העשיר שנצבר במכון ללימודי השואה והן נועדו להקנות לצוות בית-הספר כלים להתמודד עם הבעייתיות המיוחדת שכרוכה בהוראת נושא השואה, ולהעשיר את מגוון התחומים הנלמדים.

הארכיון ואוסף המוצגים – הקמת מאגר מידע ממוחשב

השנה החל הפרוייקט למיחשוב הארכיון והאוספים המחיליים של משואה. מאגר המידע יקיף את אוסף המוצגים, ארכיון התמונות, הארכיון לתיעוד

עדויות ניצולי שואה בווידיאו, אוסף "דואר שואה" והארכיון ההיסטורי. מאגר זה יתחבר בעתיד לתשתית הקיימת של מאגר המידע הממוחשב בספריה ובמרכז הפדגוגי, וישרת את ציבור החוקרים, האוצרים, מפיקי סרטי תיעוד ועדות, עובדי הוראה, תלמידים וסטודנטים.

מבט לעתיד – המוזיאון החינוכי לתולדות השואה

ככל שאנו מתקרבים למפנה המאה, הולך וגובר הצורך לשלב דפוסים עדכניים של תצוגה מוזיאלית בעבודה החינוכית עם בני הנוער. הושלם שלב בחירת צוות המתכננים והמעצבים של המוזיאון החינוכי החדש ב"משואה" והושלם התיכנון האדריכלי. בימים אלה, החלו ההכנות לבניית אולמות תצוגה חדשים, במתכונת של חללי לימוד במוזיאון. במקביל שוקד צוות "משואה" על הכנתה של פרוגרמה לשתי תערוכות קבע:

★ "משפט אייכמן – שישה מיליון קטגורים" – התערוכה תמחיש את גורל היהודים בימי השואה, כפי ששורטט בעדויותיהם של ניצולי השואה ובמוצגים ההיסטוריים שהוגשו כראיות בפני בית-המשפט בירושלים.

★ "תנועות הנוער הציוניות – מאוונגארד לתנועת המונים" – מרכז פעילות במוזיאון המוקדשים לעולמם של חברי תנועות הנוער בשנות ה-30 ומתמקדים בשינויים שחלו בתפיסה העצמית של חברי התנועות ובתפיסת אחריותם כלפי הציבור היהודי בגיטאות ונוכח ההשמדה. היא תדגיש בחלקה האחרון את תפקידם המיוחד של שרידי תנועות הנוער בהתארגנות העצמית של ניצולי השואה, למחרת השחרור.

פיתוח תכניות לימודים מקוריות

- א. הושלם שלב הפיתוח הראשון של תוכניות לימודים עבור מערכת החינוך היהודית במדינות דוברות רוסית.
- השנה ראו אור שלוש יחידות לימוד:
- ★ "הכשר לרצח עם" – האנטישמיות באידאולוגיה הנאצית.
  - ★ "ארכיון הגיטו" – הדילמות של היחיד ושל הציבור היהודי בגיטאות.
  - ★ "המאבק להישרדות" – עולמו של האסיר במחנות.

ערכות ההוראה בשפה הרוסית הופקו על-ידי משואה בשיתוף עם הג'וינט העולמי.

ב. "רישמו של אדם – דיאלוג עם זיכרון השואה"

תכנית הלימודים, הרואה אור בימים אלה, מבוססת על תיעוד פרטי וציבורי של חיי הגיטו: ציורים, שירים, מכתבים, תצלומים שנעשו בהסתר,

יומנים, רשימות וארכיונים מחתרתיים.

בגיטאות רבים תיעדו יהודים, אספו, יצרו ושמרו עדויות על האימה בצלה חיו, מתוך תחושה שהחיים היהודיים עומדים בפני כליה טוטאלית, ולכן מוטל עליהם לשמר ולתעד את המתרחש סביבם עבור העולם החיצון, או למען הדורות הבאים. מדבריהם עולה זעקה פרטית לא לשכוח ולנקום, הרהורים על טבע האדם ומקומו בהיסטוריה ועולה גם זעקה כלל אנושית ולאומית-יהודית.

תכנית הלימודים מתמקדת בשאלות של זיכרון ושל תודעה היסטורית. היא בוחנת את אירועי העבר, אשר עיצבו את תודעתם של בני התקופה ואת המסר שלהם לדורות הבאים. התכנית חושפת אותנו לצוואותיהם של היוצרים והמתעדים, ומאפשרת לנו לבחון את עצמנו, את מקומם בזיכרונו האישי והקולקטיבי ואת משמעות זיכרון השואה בקיומו של העם היהודי.

המשתתפים

(לפי סדר הופעתם בקובץ)

יוחנן כהן – ממנהיגי "הנוער הציוני" בפולין ובארץ. לאחר המלחמה – שליח "המוסד לעלייה ב'" לפולין ומראשי תנועת "הבריחה". היה איש משרד החוץ, ובו כיהן בתפקידים בכירים, בין השאר כקונסול כללי בבוסטון וכשגריר ישראל ברומניה ובפינלנד.

ד"ר משה בייסקי – ניצול השואה. חבר הנהלת "משואה". יושב-ראש הוועדה לחסידי אומות העולם שעליד "יד ושם"; שופט בית-המשפט העליון (בגימלאות).

ד"ר דליה עופר – מרצה בכירה במכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית בירושלים, ובבית-הספר לחינוך של האוניברסיטה. עוסקת בחקר השואה והציונות. פירסמה ספרים ומאמרים על תקופת השואה וביניהם "דרך בים – עלייה ב' בתקופת השואה"; "המסע שלא הושלם – פרשת קלאדובו" (יחד עם חנה ויינר), השנה – חוקרת במכון הבינלאומי לחקר השואה ב"יד ושם".

ד"ר שמואל קרובסקי – לשעבר מנהל ארכיון "יד ושם". מרצה בכיר להיסטוריה של תקופת השואה באוניברסיטת ת"א, וחבר מחקר ב"מכון ליהדות זמננו", האוניברסיטה העברית בירושלים. תחום מחקרו: שואת יהודי פולין. ספרו: "לחימה יהודית בפולין נגד הנאצים" ראה אור גם בשפה האנגלית.

יהודה תלמי – יליד טרנסילבניה. חניך תנועת "הנוער הציוני". בשנים 1935-1936 מזכיר התנועה הטרנסילבנית בעיר קלוז'. עלה ב-1938. הצטרף לקיבוץ הטרנסילבני "למקור – הרצליה", לימים כפר גליקסון. היה בשליחות מטעם המוסד ל"עלייה ב'" בהונגריה בשנים 1945-1947. מילא תפקידים שונים בקיבוצו. היה מזכ"ל התנועה העולמית של "הנוער הציוני" בשנים 1979-1983.

ד"ר חוה אשכולי (וגמן) – מרצה באוניברסיטת "בר-אילן" ובמכללת "לוינסקי" לחינוך. חוקרת ב"מכון לחקר השואה" ע"ש פינקלר ב"אוני' בר-אילן" ועמית-מחקר ב"מכון הבינלאומי לחקר השואה" שליד "יד ושם". ב-1994 יצא לאור ספרה "אלם: מפא"י לנוכח השואה, 1939-1942" בהוצאת "יד יצחק בן-צבי". מחקרה הנוכחי עוסק בציונות הדתית נוכח השואה.

ד"ר משה הוך – יליד לבוב, פולין. למד מוסיקה בקונסרבטוריון העירוני. בתקופת השואה היה ביערות אוקראינה. סיים את האקדמיה למוסיקה שליד אוניברסיטת מינכן. כיהן כ-25 שנים כמנהל "הנוער המוסיקלי בישראל". בעשר השנים האחרונות משמש כמנהל המכון "יד לצלילי השואה", לחקר המוסיקה של השואה.

ד"ר יוסף קרמיש – לשעבר מנהל ארכיון "יד ושם", היסטוריון וחוקר השואה, מחבר ספרים ומחקרים רבים על מרד גיטו וארשה ועל תנועת המחתרת היהודית בפולין. חלק גדול מחיבוריו מוקדש לחקר ארכיון המחתרת "עונג שבת" של ד"ר עמנואל רינגלבלום בגיטו וארשה.

ישראל שחם – יליד לודז', פולין. עובד "המכון הבינלאומי לחקר השואה" של "יד ושם". מוסמך האוניברסיטה העברית בירושלים. חניך "הנוער הציוני" ובעבר חבר קיבוץ "במאבק". מתמחה בעבודתו בחומר המצוי בארכיון רינגלבלום ועיתונות המחתרת בכלל זה.

ד"ר אביגדור שחן – ניצול השואה, יליד העיר חוטין (בסרביה). עלה ארצה בשנת 1948. התחנך ב"הדסים" ואת שירותו הצבאי עשה ב"גולני". היה ממייסדי מערכת החינוך בדימונה, וניהל את ביה"ס האזורי "אורט" בלוד, את בית-המדרש למורים במקסיקו, ושימש ממונה על החינוך באמריקה התיכונה. כיום משמש כמפקח על המכללות האזוריות. מספריו: "כנפי הניצחון – לתולדות חיל האוויר והמח"ל", "המשלט הגלילי", "חישול הכנפיים", "מבצע כדור הרעם" ו"ככפור הלוהט".

ד"ר זאב איבינסקי – היסטוריון, חבר קיבוץ עין-חרוד מאוחד. יליד העיר לידא, (כיום בביילורוסיה). עלה ארצה במרץ 1941 מן הריכוז החלוצי בוילנה. נאסר במאי 1942 כחבר מחתרת לח"י, ועשה למעלה מחמש שנים במחנות המעצר בארץ ובאפריקה. לחם במלחמת השחרור והיה בין מייסדי קיבוץ יראון בגליל. בין השנים 1968-1979 היה מרצה להיסטוריה באוניברסיטה העברית בירושלים. בין פרסומיו: "הטרור האישי – הרעיון והמעש", 1977; "מהפכה וטרור" 1989; "על התנגדות ומרד", 1991; וקובץ מסות על המרידה בימי השואה, "מרד של בדידות", 1993.

אילה (איה) בן-נפתלי – בת קיבוץ תל-יצחק, מנהלת חינוכית של המכון ללימודי השואה – "משואה", בשנים 1983-1994. בוגרת החוג לתולדות עם ישראל ובית-הספר לחינוך באוניברסיטת תל-אביב. מנכ"ל "משואה".

ד"ר אריה באומינגר – יליד קרקוב, פולין. בין השנים 1955-1957 – מנהל "יד ושם". חבר המועצה הבינלאומית של "יד ושם". חבר הוועדה לציון חסידי אומות העולם ב"יד ושם", פירסם ספרים ומחקרים רבים בנושא השואה והגבורה, ובעיקר על לוחמי גיטו קרקוב.

רפאל בלומנפלד – מחנך. מפעילי ה"איחוד" בפולין שלאחר המלחמה. עלה לישראל ב-1948. מראשוני כפר הנוער ניצנים ובמשך שנים רבות מנהלו של המוסד עד לפרישתו לגימלאות ב-1980. בוגר אוניברסיטת תל-אביב במדעי הטבע. פירסם עבודות בנושא החינוך הפנימייתי והחינוך למסורת. חבר הנהלת "יסודות" והנהלת המפלגה.

עוזיאל ליכטנברג – מראשי תנועת "הנוער הציוני" בפולין. בתקופת השואה – שליח המחתרת להונגריה וחבר ועדת ההצלה בבודפשט. כיום – מהנדס בתל-אביב, חבר הנהלת "משואה". חבר מערכת "משואה".

גדעון גרייף – ערך ופירסם ספרים רבים העוסקים בתקופת השואה, ביניהם: ה"זונדרקומאנדו של אושוויץ-בירקנאו" (1995); תולדות יהודי וארשה – מראשיתם ועד ימינו (1992); השואה בהיסטוריוגרפיה (עם פרופ' ישראל גוטמן, 1989). ערך והפיק עשרות מישדרי רדיו תיעודיים בגלי צה"ל וב"קול ישראל" ביניהם: "הטלאי הצהוב" ו"סאלוניקי-אשוויץ" (מישדר שזכה בפרס סוקולוב לעיתונאות). העביר שידורים ישירים מאושוויץ-בירקנאו ("מצעד החיים").

פרופ' דב לוי – שימש כראש המדור לתיעוד בעל-פה במכון ליהדות זמננו של האוניברסיטה העברית בירושלים. מחברם של ספרים ומאמרים על שואת יהודי ליטא. עורך פינקסי הקהילות ליטא, לטביה ואסטוניה ב"יד ושם", חתן פרס "משואה" לשנת תשמ"ט על ספרו "תקופה בסוגריים 1939-1941".

Part Two: Excerpts from memories published by: Yehoshua A. Gilboa; Meir Ohad; George David Mayevski; Hana Bat-Ami; Ben-Zion Shruster.

Part Three: Letters To Moshe Kol written during the days of hardship and hope.

Avigdor Shachan: Back to a Stolen Childhood 176

Ze'ev Ivianski: Journey to a Void 200

Ayalla Ben-Naphtali: The History of the Jewish Police in Ghetto 240

From the Diary of "'Hazit Dor Bnai Midbar" Youth Movement in the Lodz Ghetto (introduction: Arieh Bauminger) 251

In Memoriam

Raphael Blumenfeld: On Eliezer (Lolek) Rubinstein 257

Uziel Lichtenberg: On Dr. Siegfried-Shragai Roth 260

On Books and Writers

Gideon Greif: New Books on the Shelves 263

Dov Levin: A Questionable Collection and a Selective Analysis 286

Gideon Greif: A conversation with Manus Diamant on the appearance of his new book 291

In Massuah

Ayalla Ben-Naphtali: A Dialogue with youth on the memory of the Holocaust 293

CONTENTS

Yohanan Cohen: In Memory of Menachem Wirth 7

Beacon

Moshe Bejski: The Obligations of the Jewish People Toward the Righteous Among the Nations 11

Essays and Historical Research

Dalia Ofer: The Holocaust in Transnistria: A Unique Case of Genocide 22

Shmuel Krakowski: The Chelmno Death Camp and its place in the Final Solution 41

Yehuda Talmi: The Extermination of North Transylvanian Jewry 51

Hava Eshkoli (Wagman): The Connections between the World Center of HeChalutz in Geneva and the Zionist Pioneer Underground in Belgium 57

Moshe Hoch: The Case of Richard Strauss 69

Spiritual Resistance in the Ghettos

Joseph Kermish: Intellectuals in the Warsaw Ghetto - On the Contemporary Questions and the Problems of Existence 74

Yisrael Shacham: The Jewish Underground Press in the Warsaw Ghetto in the Last Period of Its Appearance 95

Recollections, Testimony and Documents

Reminiscences of the Members of the Hanoar Hatsiyoni Movement in the Soviet Union during the War Years 105

Part One: Friends' talk. Moderator - Don Goren; Moshe Zimrat; Hayim Erenberg; Shalom Zevuloni; Eliahu Nesher; Dudek Sh.; Gershon Bergson.

Editor: Gideon Greif
Menahem Wirth (Secretary),
Editorial Board: Yohanan Cohen (Chairman),
Nethaniel Avi-Yonah, Ayala (Aya) Ben-Naftali, Zvi Herman,
Uziel Lichtenberg, Hanna Shlomi, Dr. David Shaari

©
All Rights Reserved
Massuah - Institute For the Study of the Holocaust
Kibbutz Tel-Yizhak
Tel: 09-699563, 09-699997
Fax: 09-697410

MASSUAH

**A YEARBOOK ON THE
HOLOCAUST AND HEROISM**

April 1996

No. 24